

ISBN-978-86-80378-07-7

ПОЛОЖАЈ РАДНИЧКЕ КЛАСЕ У СРБИЈИ
НА ПОЧЕТКУ XX ВЕКА И РАЗНИ СПИСИ

СЕРГИЈЕ
ДИМИТРИЈЕВИЋ

СЕРГИЈЕ ДИМИТРИЈЕВИЋ

ПОЛОЖАЈ РАДНИЧКЕ КЛАСЕ У СРБИЈИ
НА ПОЧЕТКУ XX ВЕКА
И РАЗНИ СПИСИ

БЕОГРАД, 2023.

ПОЛОЖАЈ РАДНИЧКЕ КЛАСЕ У СРБИЈИ
НА ПОЧЕТКУ XX ВЕКА И РАЗНИ СПИСИ

Сергије Димитријевић
Приредио Милан С. Димитријевић

ПОЛОЖАЈ РАДНИЧКЕ КЛАСЕ У СРБИЈИ
НА ПОЧЕТКУ XX ВЕКА И РАЗНИ СПИСИ

1. издање

Аутор:

Сергије Димитријевић

Приредио:

Милан С. Димитријевић

Рецензенти:

проф. др Никола Цветковића

проф. др Лука Ч. Поповић

др Владимир Срећковић

Уредник:

Александра Бајић

Издавачи:

Друштво за археоастрономска
и етноастрономска истраживања „Влашићи“
Фондација Николе Цветковића

Корице:

Миленко Јекић

Компјутерски слог:

Миленко Јекић

www.daktilografija.rs

Штампа:

Скрипта интернационал

Мике Аласа 54, Београда

Тираж:

100

ISBN-978-86-80378-07-7

СЕРГИЈЕ ДИМИТРИЈЕВИЋ

**ПОЛОЖАЈ РАДНИЧКЕ КЛАСЕ
У СРБИЈИ НА ПОЧЕТКУ
XX ВЕКА И РАЗНИ СПИСИ**

Приредио Милан С. Димитријевић

Друштво „Влашићи“
Фондација Николе Цветковића
Београд 2023.

УВОДНА НАПОМЕНА

У богатој, разноврсној и обимној архивској заоставштини Сергија Димитријевића (Пирот, 12. март 1912 – Београд, 10. август 1987), научника, историчара, нумизматичара, економисте, публицисте, библиографа, песника и великог колекционара, налазе се и необјављени рукописи, као и започети а недовршени текстови. Овде смо сакупили све оно што је, по нашем мишљењу, вредно за објављивање, а нисмо предвидели да га уклопимо у преостале посебне књиге које намеравамо да публикујемо (Збирка изјава у архиви Сергија Димитријевића, Нумизматички рукописи, Збирка римског новца Сергија Димитријевића). Треба имати у виду да текстове у овој књизи Сергије углавном није ауторизовао, а неки су прекуцавани из рукописа, тако да Сергију треба приписати само оно што је добро, а за све грешке и недостатке, одговоран је приређивач, аутор овог написа.

У првом одељку: Положај радничке класе на почетку XX века, су делови недовршене књиге: Положај радничке класе у време стварања класног радничког покрета (1900-1907). У предлогу Институту за историју радничког покрета за рад на овој студији, Сергије наводи да је књига заснована на вишегодишњем проучавању архивске грађе и других постојећих извора, као и да је, између осталог, прегледао фонд Министарства народне привреде, одељења за трговину и индустрију. "Овај рад претставља детаљно изучавање економских услова у којима је настао класни раднички покрет и развијао се до велике кризе која га је захватила 1907. године". Напомиње да би рад на књизи ангажовао у 1961, 40% радног времена, потребног за преглед радничке штампе и архиве града Београда. Рад, у обиму 30 табака, био би завршен до 31. III 1962. Студија није довршена, пошто вероватноно није била прихваћена у Институту, али су остали делови рукописа, који је овде штампан.

У другом делу су мали непубликовани радови и записи, често писани руком, који нигде нису објављени, или се налазе у тешко доступној штампи. Подељен је на три дела. У првом су чланци посвећени историји радничког покрета а у другом две студије које се баве геологијом и рудним богатством лесковачког краја. Прву, са насловом: Геолошка старост

лесковачке околине и њено рудно благо, наручио је од Сергија Драгутин М. Ђорђевић, 1961. године, за први број Лесковачког зборника, али није финализована и дата у штампу. Понудили смо је, уз пропратни текст и објашњења, уреднику часописа Наше стварање Драгану Радовићу, који је био вољан да је публикује, али нова редакција, формирана после његове преране смрти, то није желела, тако да се овде појављује први пут.

Други прилог: Неискоришћено богатство Јабланице - Минералне воде и рудно благо, објављен је у данас тешко доступним Недељним новинама, 1934. године.

У трећем делу, сакупљено је неколико необјављених текстова из Сергијеве заоставштине. На првом месту је младалачки рукопис из предратног периода: Полна етика поречја Ветернице, иза кога следи кратки мемоарски запис о заточеништву у концентрационом логору, формираном 1939, на стадиону Ролан - Гарос у Паризу.

Ту су затим песме које нису ушле у књиге Песме и писма¹ и Искре из прошлости,² објављене захваљујући залагању и труду Сергијеве супруге Надежде Димитријевић из велике породице Анђелковића. Оне су Сергија, као песника, афирмисале не само у Србији³ него и у Бугарској.⁴ Поред необјављених песама, наведене су и оне, код којих смо нашли варијанте или делове који нису били укључени у поменуте збирке стихова.

1 С. Димитријевић, *Песме и писма*, приредила Н./ада/ Д./имитријевић/, Лесковац, Народни музеј, 1999, 124 стр.

2 С. Димитријевић, *Искре из прошлости*, приредила Нада Димитријевић, Лесковац, Народни музеј, 2001, 87 стр.

3 Сергије Димитријевић, *Изабране песме*, у: Данило Коцић, *Лесковачки писци & Трагови и трагања II*, друго издање, Лесковац, 2016, стр. 609-614.

4 Сергие Димитриевич, *Искри от миналото*, съставител на българското издание Райчо Русев Райсън, авторски превод Илиана Илиева, Райчо Русев Райсън, Българска книжница, София 2012, 108 стр.

С. Димитриевич, *Жена*, у: Петко Неद्याлков, *Букет*, стихотворения в превод на Петко Неद्याлков, Multiprint LTD, София, 2013, стр. 75.

С. Димитриевич, *Благото време*, *Феникс*, превод Райчо Русев Райсън, Fresh поезия, стихове от български учени, съставители Мариана Кънева, Орфей Петков, Пенка Лазарова, София, 2017, стр. 94.

С. Димитриевич, *Нищо повече не желая*, Дунаве, превод Райчо Русев Райсън, Стъпки 9, поезия от български учени, съставители Пенка Лазарова, Мариана Кънева, Орфей Петков, София, 2018, стр. 80.

С. Димитриевич, *Интеграл на сърцето*, Екстаз, превод Райчо Русев Райсън, Стъпки 10, поезия от български учени, съставители Пенка Лазарова, Мариана Кънева, Орфей Петков, София, 2019, стр. 62.

С. Димитриевич, *Миловки*, *Вик към всемира*, Спасение, превод Райчо Русев Райсън, 10 години литературен клуб „Живи думи“, съставители Райчо Русев Райсън, Ирина Славчева, Читалище „Искра-1964“, София, 2021, стр. 110-112.

С. Димитриевич, *Интеграл на сърцето*, *Екстаз*, *Това, което се казва любов*, превод Райчо Русев Райсън, Отгласи, литературен сборник, съставители Райчо Русев Райсън, Ирина Славчева, Читалище „Искра-1964“, София, 2022, стр. 132-134.

Сергије је био и афирмисани сакупљач народних умотворина из лесковачког краја.⁵ На крају овог одељка је неколико казивања Лесковчана, која нису нигде публикована.

У трећем и четвртном делу су дате Димитријевићеве дискусије на конференцијама, као и оне током рада на Прегледу историје СКЈ, које нису објављене, а пронашли смо их у његовој заоставштини. Овом виду учешћа на конференцијама и саветовањима, Сергије је придавао одговарајући значај и низ таквих прилога је публикован.⁶ Текстови у овој књизи употпуњују тај вид Сергијевог активности.

5 С. Димитријевић, *Црнотравске и лесковачке народне песме ослободилачког рата и револуције* (текстови), у књизи: *Развитак црнотравских и лесковачких народних песама ослободилачког рата и револуције*. Београд, САНУ, 1967; стр. 49-139, (Српски етнографски зборник, LXXIX. Српске народне умотворине, 2).

С. Димитријевић, *Народне песме лесковачког краја*, Свеска прва, *Лесковачки зборник*, XXVII. Лесковац, Народни музеј, 1987, 1-59.

С. Димитријевић, *Народне песме лесковачког краја*, Свеска друга, *Лесковачки зборник*, XXVIII. Лесковац, Народни музеј, 1988, 1-56.

С. Димитријевић, *Лесковачки надимци*, приредила Нада Димитријевић, *Наше стварање*, XLV, 1998, бр. 1-2, 179-187.

С. Димитријевић, *Народне песме лесковачког краја*, Свеска трећа, *Лесковачки зборник*, XXIX. Лесковац, Народни музеј, 1989, 1-27.

С. Димитријевић, *Сиротиња сирово протиња*, Опсцене изреке, загонетке и песме из лесковачког краја, приредио Милан С. Димитријевић, Фондација Николе Цветковића, Београд, 2020.

6 *Дискусија. Састанак чланова Друштва економиста Србије, Економист*, 1949, бр. 5-6 (новембар-децембар), 108-110.; *Дискусија о настави политичке економије код нас*, *Економист*, III, 1950, бр. 2, 51-52.

Из дискусије по питању економске географије, Економист, III, 1950, бр. 2, 66-68.

Из дискусије о реферату „О издавању историјских докумената код нас“, Трећа скупштина Савеза друштава архивских радника Југославије, *Архивист*, VIII, 1958, бр. 3-4, 124-125.

Дискусија, у: Српска социјалдемократска партија. Научни скуп посвећен педесетогодишњици смрти Димитрија Туцовића, Београд, 18, 19, и 20. новембра 1964. Београд, Институт за историју радничког покрета Србије, 1965, 278-284, 310-314, 321-325.

Дискусија, вођена на научном састанку који је организовао Народни музеј у Лесковцу 19. XII 1970, Лесковачки зборник XI, Лесковац, Народни музеј, 1971, 236-237, 242-245; 254-257.

Дискусија, Токови револуције, VI, 1971, 299-300, 301-302. 308-310 (Са Симпозијума о радничком покрету и КПЈ у Србији 1919-1941, одржаног у Београду 24. и 25. XI 1969. године).

Дискусије, у: Други конгрес КПЈ, материјал са симпозија, Славонски Брод, Хисторијски институт Славоније, 1972, 465-467 (Са Симпозијума поводом 50-годишњице Другог (Вуковарског) конгреса КПЈ 1920. одржаног 22. и 23. VI 1970).

Дискусија, у: Драгиша Лапчевић у радничком покрету Србије. Титово Ужице, „Народни музеј“ Титово Ужице - ООУР „Завичајни музеј“, Институт за историју радничког покрета Србије. 1984, 503-508 и 524-529 (са Научног скупа у Пожеги 13. и 14. октобра 1983. године).

После дискусија су извештаји, планови, пројекти и елаборати, за које смо закључили да бацају више светла на поједине Сергијеве активности и могу бити од користи онима које интересују његова дела или се буду бавили Димитријевићевом личношћу.

У Прилогу су дати прикази Сергијевих књига Радован Драговић⁷ и Социјалистичке радничке организације у Србији на крају XIX века,⁸ и књиге Николе Цветковића *Живети пуним животом – Животопис Сергија Димитријевића*,⁹ Лесковац, 1996.

Занимљиви подаци који се налазе у овој књизи могу бити од користи не само онима који се баве историјом радничког покрета и политичком историјом на нашим просторима, него и Лесковчанима које интересује прошлост, геологија, етнологија и народно стваралаштво њиховог завичаја и свима који желе да боље упознају личност, стваралаштво и активности Сергија Димитријевића.

Милан С. Димитријевић

7 С. Димитријевић, *Радован Драговић и стварање класног радничког покрета и Социјалдемократске странке у Србији*, Београд, НИРО "Радничка штампа", 1978; 304 стр. (Награђена НИН-овом наградом "Димитрије Туцовић" за публицистику у 1978).

8 С. Димитријевић, *Социјалистичке радничке организације у Србији на крају XIX века*, Београд, Рад, 1953, 85 стр. (Прилози за историју радничког и синдикалног покрета Југославије).

9 Никола Цветковић, *Живети пуним животом – Животопис Сергија Димитријевића*, Народни музеј, Лесковац, 1996.

**ПОЛОЖАЈ РАДНИЧКЕ
КЛАСЕ НА ПОЧЕТКУ
XX ВЕКА - ДЕЛОВИ
НЕДОВРШЕНЕ КЊИГЕ**

ПОЛОЖАЈ РАДНИЧКЕ КЛАСЕ У СРБИЈИ НА ПОЧЕТКУ XX ВЕКА

Развитак капитализма у Србији у току XIX века довео је до осетног класног раслојавања српског друштва. На почетку XX века налазимо не само чисто капиталистичка индустријска предузећа, већ местимично и прилично развијене капиталистичке елементе међу занатлијама, што је нарочито био случај у Београду.

Да би се добила приближна слика до ког је степена достигао капиталистички развитак у Србији у то доба, задржаћемо се на подацима у постојећим индустријским предузећима и броју радника које затичемо на самом почетку XX века. Напомињемо да је питање тадашњег броја најамних радника остало до данас нерашчишћено у нашој литератури која се тиме бавила.

Синдикално организовање радника у условима тадашње Србије није било ни мало лака ствар. Од 100.000 најамних радника које затичемо на почетку 20. века само су неке групе имале потребне услове за организацију.

Основну сметњу представљала је раштрканост појединих заната по целој територији Србије. Она је била нарочито карактеристична за пољопривредне раднике. У одсуству велепоседа на којима би они били окупљени, у појединим местима појављивале су се бројно незнатне групе радника, највећим делом запослених на различитим имањима. Питање се постављало на сличан начин и код већине сеоских занатских радника. С једне стране капиталистички односи продрли су у сеоско занатство у много мањој мери, тако да су се најамни радници ту појављивали или као лица која су учила занат или као готово неопходни помоћници и сарадници услед специфичности процеса рада, нпр. код ковача, где је на 3.780 сеоских ковача долазило 2.288 помоћника и слуга. Уз то, највећи део тих радника располагао је земљом а занат му је био допунско занимање. Најзад, они занатлијски радници који су били заступљени у селима нису ни могли тако лако да се организују, такве радионице нису биле окупљене на једном месту, већ су се у појединим селима појављивале само по једна до две радионице, тј. највише два до три радника. Зато је и само организовање сеоских ковачких радника било могуће једино

уз организовање варошких радника те струке, који би представљали основно језгро организације. Сличан је случај био и са другим занатлијских радницима који су се појављивали на селу, мада у много мањој мери од ковачких, на пример са коларским, тесачким, столарским, опанчарским, абаџиским, терзијским, ћурчијским и другим радницима. Једине врсте заната које су се појављивали као специфично сеоски и који су усто били концентрисани на нека места били су кашичари, вретенари и коритарари. Њима су се готово искључиво бавили цигани. Ни ова врста заната није долазила у обзир за организовање, пошто је упражњавана углавном на породичној основи, те је подела на предузимаче и помоћнике било чисто формалне природе. Што се тиче појединачних најамних радника запослених у сеоским угоститељским и трговачким радњама, то су била лица без икакве квалификације, које је власник могао да замени у свако доба.

Раштрканост занатских радионица била је сметња и за организацију неких варошких заната, који су се појављивали у појединим градовима са малим бројем радионица.

Из свих наведених разлога, а специјално услед раштрканости појединих заната и њихове специфичности повољни услови за синдикално организовање радника постојали су само код неких врста најамних радника који су били бројно заступљени по варошима или концентрисани у чисто капиталистичким предузећима.

На основу наших анализа дошли смо до закључка да су основне могућности за успешно организовање и вођење тарифних борби постојале само код следећих врста најамних радника:

I) Код радника у чисто капиталистичким предузећима, где долазе:	
1) Сви радници у рудницима и каменоломима	2070
2) Сви индустријски радници око	5000
3) Железничари са чуварима пруге око	800
4) Лађари и возари који су били запослени углавном код „Првог краљевско-српског повлашћеног бродског друштва“	111
II) Врсте варошких занатских радника чија бројност прелази 250.	
1) обућарски	1565
2) пекарски	1400
3) опанчарски	1212
4) абаџијски	1017
5) ковачки	983
6) кројачки	980
7) браварски	846

8) терзијски	789
9) столарски	781
10) месарски	568
11) берберски	477
12) ћурчијски	452
13) типографски	401
14) сарачки и седларски	331
15) ужарски	315
16) грнчарски	289
17) поткивачки	275
18) коларски	259
19) лимарски	257

Напомињемо да су код ужара, тј. код ужара и салера и сами послодавци били бедни и тако јако експлоатисани од стране трговца ужаријом, да се постављало питање стварања заједничке организације.

III) Поред напред побројаних заната услед релативне концентрисаности појединих заната у мањем броју места, или високе квалификације појединих врста занатских радника, која је омогућила њихово ефикасно уступање и онемогућавала њихово замењивање неквалификованом радном снагом, постојале су извесне могућности и за организовање следећих врста занатских радника. Често су те могућности биле везане само за већа места.

табачки	126
казанџиски	120
сапунарски и свећарски (мумџиски)	101
костретарски (мутавџиски)	71
књиговезачки	81
ножарски	52
памукл. и јорганџиски	87
златарски	47
часовничарски	72
баруџиски	41
тапетарски	35
кобасичарски	48
папучарски	67
пушкарски	40
клинчарски	33
ливачки	37
електротехнички	28

молерски и фабарски	76
качарски	93
дрекслерски	28
четкарски	40
лецедерски	24
шећерџиски и посластичарски	105
бозаџиски и салепџиски	250
каменорезачки	51
воскарски	73
стаклорезачки	35
бојаџиски	82
фотографски	40
шваље и везиље	32

Код мањих заната економска борба вођена је углавном посебно у свакој радионици где год да је било неколико радника.

Напомињемо да је груписање радника по браншама, нпр. металаца, омогућавало да у тарифним покретима учествују заједно са бројним групама радника и малобројне групе из те бранше. У том случају те групе радника уживале су подршку јаке организације. Тиме је могућност организовања занатских радника практично проширена на све групе варошких занатских радника којих је било 15.836.

IV) Поред побројаних група чисто занатлијских радника веће могућности организоване борбе постојале су код неких других група најамни радника:

1. цигларских, црепарских и ћерамиџиских радник у свему 852
2. грађевинских радника по варошима (од чега зидарских 1.285, тесачких 346 и помоћника као и слуга код грађевинских предузимача 64) 1695
3. трговачких помоћника по варошима 8053
4. домаће послуге по варошима (домаће слуге и слушкиње) 1374
5. носача (углавном београдско пристаниште и станица) 320
6. радника у угоститељским предузећима по варошима 5461

Од чега:

келнера	1618
кувара и куварица	806
собарица	238
коњушара	263

Мада смо узели цео број коњушара, собарица и сл. уствари само један део долази на угоститељске радње.

помоћници и слуге код кафеџија	1241
помоћници и слуге код гостионица и механа	1295

Главна тешкоћа долазила је из чињенице да Државна статистика убраја у предузимаче и многе најамне раднике.

Да бисмо утврдили број најамних радника морали смо се служити комплексном методом, тј. из сваке врсте занимања издвајати најамне раднике. Код заната узели смо углавном само помоћнике и слуге као најамне раднике, њих има и међу предузимачима. Изгледа да је свако ко је имао мајсторски испит улазио у ту категорију, без обзира јели он послодавац или радник. Код оних занимања код којих стварно нема послодаваца или је њихов број незнатан узимамо да су сви у најамном односу.

Да бисмо надокнадили евентуална увећања у укупном збиру најамних радника, групе од 22 надаље нису узете у обзир.

Државна статистика Краљевине Србије показује да је на почетку XX века, 1901. године, у Србији било:

15	рудника метални руде
16	рудника угља
9	каменолома,

тј. у свему 40 рударских предузећа,¹⁰ у којима је радило 2.070 радника.¹¹ У то доба годишња производња угља прелазила је 170.000 тона, производња злата достигала је 29.771 кгр. а производња сребра 9.748 кгр.¹²

Од чисто Индустријских предузећа било је:

БРОЈ ПРЕДУЗЕЋА	ВРСТА ПРОИЗВОДЊЕ	БРОЈ РАДНИКА
9	пивара	252
187	парних и вештачких млинова	676
2	фабрике цемента	49
2	електричне централе	54
4	фабрике металних израђевина	99
5	фабрика коже	107
1	фабрика шећера	600
1	фабрика жигица	112
2	фабрика брикета	390
8	стругара	103
1	фабрика стакла	50

10 Статистички годишњак за 1901. годину, стр. 314

11 Статистички годишњак за 1902. годину, стр. 314

12 Статистички годишњак за 1901. годину, стр. 315.

3	кланица	335
9	фабрике текстила	1224
1	керамичка фабрика	66
1	фабрика сламних шешира	40
1	фабрика шподијума, туткала и масти	28
10	остале мање фабрике	108

У свему 247 индустријских предузећа са 4.293 најамних радника.¹³

Напомињемо да у овом прегледу нису обухваћена два велика предузећа, Војно-технички завод у Крагујевцу и фабрика дувана у Београду. Пођемо ли од броја чланова њихове болесничке касе, односно фонда, видимо да су оне имале у 1901. години 890 односно 599 радника (МНП 1903 ... - нечитко, Прим. ред.). На тај начин укупан број индустријских радника пење се на 5782.

Дужина железничке пруге износила је 552,7 км.¹⁴, број железничара 562 а број чувара железничких око 230¹⁵. Укупан број чувара железничких друмских и телеграфских износио је 347. Тада је у Србији било 111 лађара и матроза¹⁶.

Напомињемо да су лађари и матрози унесени у статистику као предузимачи. Несумњиво је да је њихов највећи број био чисти најамни радник.

Из овог прегледа види се да је у рударству, индустрији, на железници и речном бродарству радило око 7.500 најамних радника.

Што се тиче занатских послодаваца и радника из пописа становништва од 31 децембра 1900. године види се да су тада постојали у Србији следећих занати са преко 200 најамних радника:

ВРСТА ЗАНАТА	БРОЈ НАЈАМНИХ РАДНИКА (помоћника и слуга)
грнчари	331
бравари	868
ковачи	3271
лимари	257
поткивачи	327
колари	428
ужари	398
сарачи и седлари	337
коритари	498

13 Исто, стр. 319, 321, 323-5.

14 Исто, стр. 337.

15 Исто, стр. 106-7, 110-11.

16 Исто, стр. 106-7.

столари	873
месари	599
хлебари	1.452
бозације и салепције	252
абације	1197
обућари	1596
опанчари	1314
терзије	944
ћурчије	609
бербери	479 ¹⁷

Овоме списку треба додати и 403 типографска радника (у горњу цифру ушли су сви гравери (16), слагачи (209), словоливци (13), као и помоћници и слуге код штампара (158)).

У свему је било 20631 занатлијских најамних радника.

Пошто је један знатан део радника урачунат у предузимаче, са правом можемо рећи да је стварни број занатлијских радника (без зидара и тесача) износио око 25000 (Напомињемо да су у предузимаче урачунати сви радници који су радили на парче, беспослени радници, мајстори који су радили под најам и сл.).

Из овог прегледа видимо да је тада број [нечитак текст дописан руком - Прим. ред.]

Да би добили укупан број најамних радника којих је било у Србији, овим основним групама најамних радника треба додати 15706 пољопривредних најамних радника као и друга занимања која представљају најамне раднике без обзира да ли су као таква окарактерисана или су делимично или у потпуности ушла у категорију предузимача. Такав је случај напр. са следећим групама:

циглари, црепари и ћерамидџије	854
зидари	1742
тесачи	2207
праље	600
носачи	337
домаће слуге	2.018
келнери	1.749
кувари и куварице	888
коњушари	281
надничари, секираши и тестераши	15813
собарице	240

¹⁷ Исто, стр. 94-105

ситне врсте најамних радника	895
помоћници и слуге код гостионичара и механџија	2030
помоћници и слуге код кафеџија	1354
помоћници и слуге у трговини	8624
помоћници и слуге код кочијаша, фијакериста и рабација	339
трговачки и занатлијски помоћници без других ознака	1028
	<u>40.999¹⁸</u>

Да су сви зидари и тесачи били у ствари најамни радници, мада су закључивали поједине мање послове, види се по издвајању посебне групе – предузимачи на грађевинама, којих је било 195.

Из горњег рачуна излази да је укупан број најамних радника 1901. године износио:

радници у рудницима и каменоломима	2070
индустријски радници	4293
железничари	792
лађари и матрози	111
занатски радници	20.631
пољопривредни најамни радници	15.706
<u>остале групе најамних радника</u>	<u>36.573</u>
	80.176

Узмемо ли у обзир бројне најамне раднике уврштене у предузима-че, раднике у војној индустрији, као и неке друге мање и непрецизно одређене групе, с правом можемо повећати укупан број најамних радника, који је постојао у Србији 1901. године на 85000.

Напомињемо да смо групу осталих најамних радника, тј. у ствари групу надничара у том оквиру, умањили за рачун индустријских и рударских радника за 4553, пошто ови не фигурирају као целина у попису из 1900. године.

Остали део индустријских и рударских радника фигурира у том попису као 905 рудара, 70 каменара, 71 платнар, 312 ткача, 86 пивара, 146 ложача, 152 машиниста, 45 стругара дасака, 13 помоћника и слуга у фабрикацији сода воде и сирћета, тј. у свему 1.800 индустријских и рударских радника.

18 Исто, стр. 94-113.

Ова промена извршена је у циљу добијања тачнијег укупног збира најамних радника. Што се тиче начина на који су они стварно регистрирани у попису из 1900. године није искључено да је један део индустријских радника дат заједно са занатским, што је вероватно случај са металцима. Већина их је ипак уврштена у неквалификоване надничаре.

Ако урачунамо и пољопривредне најамне раднике укупан тадашњи број најамних радника у Србији износио је око 100.000.

Наднице

На основу спискова трошкова Управе Мајданпечких рудника за месец јануар 1902 године (Државни архив НРС МНП 1902 Нефасцикулирано/ видимо да су се наднице, исплаћиване код овог рударско-топионичарског предузећа, кретале од 1 до 3 динара). Да бисмо добили стварнију претставу о бројности виших и нижих надница групирали смо све раднике који су радили под надницу по њеној величини. (У овај рачун нису ушла три шегрта. Док су коларски и шлосерски шегрт примали по 0,50 дин, столарски је имао 0,70).

Релативна бројност појединих група износила је:

наднице	број радника	% од свих радника који раде под надницу
од 1 дин.	21	18,9
од 1,10-1,50	14	12,6
од 1,60-2	38	34,2
од 2,10-2,50	34	30,6
преко 2,50	4	3,6

Дакле, највећи број радника имао је формалну надницу од 1,6-2,50 динара. Сасвим су ретки радници који су примали надницу преко 2,5 динара (то су били један столар, један ковач, један машиншлосер и један колар) али су зато бројни они са надницом од једног динара.

Узмемо ли у обзир да су рудари добијали у ствари за 10-40% смањену надницу због неизвршења норме, да ковачи и топионичарски радници нису радили сваки дан, видимо да су наднице биле још ниже. Да бисмо

добили стварну просечну надницу једне врсте радника морамо поћи од месечне зараде оних радника којима је исплаћено 22-25 надница. (Изузетак је учињен са ковачима који су сви имали само 18-19 надница и са радницима у топионици код којих је 80% имало 18-18½ надница. У тим случајевима узели смо ову зараду као месечну). Тај износ поделили смо са 25 и на тај начин добили смо просечну дневну зараду појединих врста радника.

Врста радника	наднице	месечни просек зараде	дневна месечна зарада
Ковачи	1,6-3	41,6	1,67
Радници у топионици	2-2,50	40,8	1,63
Рудари	1-2,35	43,1	1,72
Тесачи	1,2-2	41	1,64

Дакле с обзиром на бројност рудара стварна просечна надница кретала се око 1,70 динара, тј. распоређена на 30 дана пружала је раднику дневни приход од 1,40 динара.

Поред радника са утврђеном најамнином у овом рударско-топионичарском предузећу радиле су и извесне групе радника на акорд. Тако напр. шумски радници добијали су у јануару 1902. године

за сечу 1 куб. хвата дрва 2,- дин.
за израду дасака по комаду 0,50 дин.
за израду летава по комаду 0,15 дин.
за израду котарица по комаду 1,- дин.
за израду карлица по комаду 0,30 дин.

У септембру исте године предузеће је плаћало за пржење бакарне руде 0,05 по кгр.

На тај начин за ове изванредно напорне послове исплаћивана је необично бедна надница. Тако напр. највећа месечна зарада код побројаних шумских радника достигла је 39 динара и то само у једном случају, а њен месечни просек износио је 21,6 динара. То је претстављало дневни приход од 0,72 дин.

Жене

Укупан број женске најамне радне снаге на почетку XX века, тј. 1901. године износио је око 6.000. (Израчунато на основу пописа од 31/XII 1900, Статистички годишњак за 1901. год. стр. 94-113).

Најамна женска радна снага била је запослена у већој мери у следећим професионалним групама:

код ткача	21
код кројача и кројачица	151
код шваља	31
у штампаријама	38
у воденицама	23
у гостионицама и механама	109
у кафанама	94
у бакалницама	33
код шпекуланата	20
у гвожђарским трговинама	22
у трговинама другом робом	592
у новчаним заводима	32
код банкара и мењача	21
на железници	26
код шпедитера	26
трговачких агената	37
служавке	267
праље	600
куварице	577
надничарке	2.834
касирке	20
собарице и дојиље	260
гувернанте	29

али се појављује и код других занимања.

(Напомињемо да се из државне статистике види да је тада било 25 проститутских радњи са 203 проститутке, које су уврштене у предузимаче!)

Станови

Нарочито тешке стамбене прилике владале су ван градских насеља, у рудницама и градилиштима, пошто се нико није старао за подизање ста-

нова и смештај радника. У једном радничком допису из рудника бакра у Ребљу стоји: „Кожа се најези човеку кад погледа наше „станове“, по зидовима цури вода, свуда влага и чемер! Онако уморни и исцрпљени од мучног рада, морамо да спавамо у таквим влажним подрумима који се овамо код нас зову квартири. Собни намештај састоји се у овоме: неколико дасака на којима је набацана слама и ето ту спава нас неколико. – Ми се често разбољевамо, и многи наши другови отишли су већ у болницу на лечење. Влага, а ње по нашим „квартирима“ има у изобиљу, жестоко благотворно утиче на наше уморно тело!“¹⁹

Експлоатација без сметње

Све до појаве класног радничког покрета ништа није спречавало послодавце да снижавају наднице и продужују радно време. Тако на пример, у 10 броју Радничког листа од 14 априла 1901. године, поводом избијања штрајка у Београдској фабрици платна, приказано је колико су се цене радова обављених под акорд смањиле у овој фабрици за последњих шест година од оснивања фабрике до тада.

врста производа	у време оснивања фабрике	стара тарифа	нова тарифа због које је избио штрајк
За 100 метра ширтуха	10.-	5.50	4.-
За 100 метра поставе	5.-	4.50	3.35
За 100 метра сламњаче	4.50	?	3.85
За 100 метра американа	6.-	5.-	4.40
За 100 метра огртача	?	5.-	4.-
Израда 1 пакла пређе	?	0.05	0.01
Израда 1 килограма цеви	?	0.05	0.01

„У исто то време цена квартирима и животним намирницама *попела* се за 20-30%“²⁰

Као што је тарифа мењана „сваке године ако не и више пута у години, али тако да је нова тарифа за раднике увек гора од старе“, тако су исто чињени систематски напори за продужење радног времена. У истом чланку Драговић констатује „као и остала наша патриотска индустриска предузећа и ова фабрика ради, са групом дневних радника често пута и

19 Ј.П.: Допис од 1 априла, *Радничке новине* бр. 15, 1902.

20 Чланак Драговића: ‘Из повлашћене фабрике платна „Limited“; и белешка „Колика је зарада...“ *Раднички лист* бр. 10, 1901.

преко 12 сати ноћу, а рад почиње већ од 6 сати изјутра, тј. радни дан је често пута дуг по 18 сати“.

Да су радници у то доба били препуштени самовољи послодаваца видимо и из других података.

У априлу 1901. године у столарској радњи Косте Тодоровића избио је штрајк због систематских покушаја продужавања радног времена који су настали на основу нерегулисаног трајања одмора као и услед малтретирања радника приликом исплате. „Г. Коста пушта их на ручак кад он хоће, после ручка наређује им да почну рад опет кад он хоће, а тако исто је са доручком...“

„Исто тако непојмљиво нам је што не исплаћује раднике у суботу, одмах кад се престане радити, него у недељу изјутра или у подне“ („Напустили посао“).²¹

Беспослица

Нарочито велика беспослица владала је сваке године у најтеже годишње време, када су наши климатски услови захтевали појачану храну и огрев, у јануару и фебруару. Тада је она захватала не само грађевинске, кројачке и обућарске раднике, већ и неке друге бранше.

Беспослица која се јављала услед сезонског карактера појединих радова ширила се и на оне врсте занатских радника који нису били непосредно запослени на њима. Тако на пример, обустава рада на грађевинама оштро је погађала лимарске раднике упркос чињенице да је њихов посао само делимично зависио од грађевинарства.

У јануару 1902. године од око 80 лимарских радника у Београду „њих 5-6 раде по цео дан, 20-25 раде само 3-4 дана и 8-10 стоје на расположењу мајстора кад што год рада случајно падне. Остали, више од половине, стално су без рада“.²²

У периоду беспослице настајала је велика понуда радне снаге што су послодавци навелико користили и наднице су нагло падале. „Док у редовним приликама, лимари имају 3-4 динара надницу, ове је зиме она преполовљена. Радник Адолф Хеслер радио је за 1.50 дневно и то од 6 ујутру до 7 увече. Неки Алекса радио је код једног овдашњег мајстора за пет динара недељно и кост“.²³

Велика понуда радне снаге и пад надница који су настајали у појединим бранжама као последица обуставе сезонских радова одражавали су се и на друге производне гране, специјално на оне који су запошљавали неквалификовану или слабо квалификовану радну снагу. У такве прив-

21 Исто.

22 Аноним: Беспослица, *Радничке новине* бр. 7, 1902).

23 Исто.

редне гране, напр. у фабрике нагртали су беспослени радници и чланови њихових породица, жене и деца.

Већ цитирани чланак о беспослици каже:

„Пред фабриком дувана стоји по цео дан гомила од 20-30 радника који траже рада. И ова се гомила непрестано обнавља: једни одлазе; други долазе. Но и они у фабрици немају довољно рада“.²⁴

Дечји рад

Употреба дечје радне снаге постојала је и на другим пословима који нису тражили нарочиту квалификацију. У једном допису из Алексинца спомињу се женска деца од 9 година која чисте пасуљ од земље. У тој „пасуљари“ било је запослено 140 девојака, деца и аргата а радило се осамнаест сати, од поноћи до 20 часова. Радници нису добијали ни по 2 паре на сат, а највећа дневна зарада износила је 80 пара, тј. испод 4 пара на сат.²⁵

Осигурање

Питање болесничког осигурања нарочито се оштро постављало на великим градилиштима, на којима су несреће биле честе. Тако напр. на изради пута кроз Овчарско-кабларску клисуру, где је терен био тежак, радило је просечно по 500 радника а често и више. У току две и по године погинуло је њих 15 а обрањено и осакаћено око 50. Све трошкове око лечења сносили су сами болесници, а осакаћени радници и породице погинулих нису имали никакву накнаду.

У чланку „Положај надничара на Овчарско-кабларској клисури“ каже се: *„Кад се који раденик на послу разболе о њему никакву бригу не води; он мора умирати без неге, без хране, без лечења, ако хоће да се лечи, мора сам да плаћа и лекове и лекара“*. „Обрањени и осакаћени не само да ништа не добијају што су онеспособљени за рад, него чак и лечење морају сами платити“. „Породице погинулих не само да нису никакве накнаде добили, него су и погребне трошкове морали поднети“.²⁶

Питање старосног и породичног осигурања оштро се постављало и код извесних врста ситних чиновника, неуказних службеника, служитеља, кондуктера и сл.

У једном допису из Ниша, у коме се тражи доношење закона о осигурању радника, стоји:

„Кондуктери поштански погину на друму од лопова бранећи државне паре, породица остаје у највећој беди; железнички кондуктери служе државу док могу, а чим изнемогну терају их напоље“.

24 Исто.

25 Радничке новине бр. 9, 1902.

26 Радничке новине бр. 10, 1903.

„Поштански неуказни службеници, практиканти служе по 20 година верно државу, нити они имају пензију кад остаре, нити после њихове смрти добивају њихове фамилије; служитељи у државним надлештвима држе се у служби све докле пузе и способни су да раде, а чим остаре избаце их на улицу, да умру од глади и они и њихове фамилије“.²⁷

Старосна пензија

У то доба, радник је могао да живи само донде докле је био способан за рад. Чим је остарио и изнемогао био је отпуштан са посла и остајао на улици без игде ичега.

Док је занатлија могао да скрпи извесну резерву за старе дане, радници, који су се једва прехрањивали од своје зараде то нису могли да ураде. Зато у то време сусрећемо инокосне раднике који су после 40-50 година рада, понекад за једног те истог послодавца, били отпуштани са посла услед старости и завршавали као просјаци.

Зар није потресан случај Карла Фрајмајера, који је после 40 година рада у Вајфертовој фабрици пива избачен на улицу, да би најзад завршио живот самоубиством.²⁸

Омладина

Експлоатација радничке омладине била је тако велика а њихови животни услови тако тешки да су њен нормални физички развој и здравље били доведени у питање. То су увиђали чак и културнији претставници буржоазије.

У интерпелацији Чеде Мијатовића и Јована Жујовића поднетој Народној скупштини 10 децембра 1901 године стоји:

„Знамо, на жалост, и то: да у самом Београду има радњи, у којима „шегрти“ – који су управо деца и „калфе“ – који су махом младићи у првој младости – којима свима дакле требају услови за физички развој и утемељивање здравља – раде по 16, 17 па и 18 сати у 24 сата, које дан и ноћ чини. Има их који уза све то још и врло слабу и недовољну храну примају, и који ово неколико сати, што им за одмор и спавање остају, проводе у веома нездравим локалима“.²⁹

У тој интерпелацији [Види стеногр. белешке. - Прим. Сергије] где се говори о „неразумном и немилосрдном исцрпљивању њихове радне снаге на уштрб њихова здравља и њихова образовања“, подвлачи се између осталог и чињеница да радници немају ни недељни одмор.

27 Каменко: „Један наш захтев“ – *Радничке новине* бр. 11, 1903.

28 Аноним: „Зашто се убио?“ *Радничке новине* бр. 5, 1903.

29 *Радничке новине* бр. 4, 1902.

У интерпелацији стоји „какве мере мисли [министар народне привреде. - Прим. Сергије] предузети, да се свима њима, као и уопште сваком раднику осигура, да после шест дана проведених у раду цео седми дан имају за свој физички одмор и за своје умно и морално усавршавање и за намирење религиозних потреба своје душе“.³⁰

Фондови

Да је болесничко осигурање индустријских радника било неодложни захтев признало је и само Министарство народне привреде тиме што је унело обавезу о стварању болесничких фондова. У Закону о повлашћеним индустријским предузећима од ...

Пошто су сва важнија индустријска предузећа имала повластицу, на први поглед изгледа, да је утврђивањем ове обавезе и питање болесничког осигурања индустријског радништва као целине било решено.

Погледамо ли спровођење тога система у пракси видимо да он није довео до остварења предвиђеног осигурања.

Упркос примљених обавеза многа предузећа нису створила предвиђене фондове.

Код оних предузећа где су фондови створени „радницима је остављено на вољу да буду чланови фонда; сви нису морали бити, а помоћ су разуме се, добијали само они који су уплаћивали у фонд“.³¹ Услед отсуства обавезе приступања оваквом фонду у појединим предузећима, где је болесничко осигурање постојало, један део радника није био њиме обухваћен.

Задржимо се на функционисању ових фондова у предузећима у којима су они створени. Где је фондова било, у њима је одлучујућу реч имао капиталиста. Најчешће је сам власник предузећа био благајник фонда.³²

Услед непостојања радничких организација које би штитиле интересе радника као и услед отсуства икаквих других гаранција да се радник одбрани од капиталисте, који га је могао отпустити са посла у сваком тренутку, и изборна управа фонда у потпуности је зависила од послодавца. У тим условима послодавци су руководили фондом како је то најбоље одговарало њиховим интересима.

Пошто је капитал болесничког фонда користио капиталиста у своје приватне сврхе, он се често супротстављао сваком његовом умањењу. Мада је то био новац фонда, створен како од радничких уплата, тако исто и од обавезног доприноса од стране послодавца, предвиђен од законодавца који је давао повластицу, у горе наведеним условима послодавчеве пуне фактичке власти над овим фондом, власнику предузећа је

30 Исто.

31 Аноним: „Болеснички фондови“ – Радничке новине бр. 5, 1903.

32 Радничке новине бр. 5, 1903..

изгледало као да он исплаћује лекарску помоћ из свога властитог џепа. Зато су власници предузећа давали отпор оправданом коришћењу тога фонда од стране оболелих радника.

У радничкој штампи и писаним документима налазимо многобројне податке о отпору послодаваца за исплату болесничке помоћи. Један раднички дописник који се у опширном чланку осврнуо на питање болесничких фондова каже: „Ако је, радник болестан капиталиста му не да ни лекарску помоћ ни лекове, а о материјалној помоћи за време боловања да не говоримо, и ако, рецимо, радник има на то сва права и лекарску сведоџбу о својој болести. У таквим случајевима обично каже, да је „много боље на тај начин боловати но радити!“³³

Чак и у оним предузећима у којима је болеснички фонд више мање правилно функционисао велики број радника који је редовно уплаћивао у тај фонд, није могао да га користи. То је настајало зато што су споменути фондови били независни један од другог па су радници стицали право на помоћ тек после вишемесечне редовне уплате у једном те истом индустријском предузећу. Ако пређе у другу фабрику старе су им уплате пропадале и радник је морао новим уплатама понова да стекне право на помоћ. Пошто је примање помоћи било условљено редовним вишемесечним уплатама у истом предузећу а радници су чешће остајали без посла и самим тим мењали предузеће, многи од њих нису примали споменуту помоћ мада су годинама редовно уплаћивали у разне болесничке фондове.

Да би се добила претстава о трајању ових рокова навешћемо појединачне информације о њима. У једној металној фабрици право на помоћ стицано је тек после шестомесечне редовне уплате.³⁴

Сама помоћ била је краткотрајна. Ако је радник боловао дуже времена он је остајао без ње, пошто је издавање помоћи било временски ограничено. Тако на пример, она је некад издавана само у току 6-8 недеља. На тај начин остајали су без икакве помоћи они оболели радници којима је помоћ услед карактера њихове болести била најпотребнија. (Хронична и дуготрајна оболења).

Што се тиче дужине временског периода у коме је помоћ издавана она је варијала од случаја до случаја.

У једној металној фабрици издавана је помоћ само у току шест недеља.³⁵

Недостаци постојећег болесничког осигурања у индустрији као и његово потпуно отсуство код занатлиских радника код којих су постајале само неке организације за самопомоћ условили су борбу радничке класе за стварање једног система општег и обавезног болесничког осигурања свих радника.

33 Исто.

34 Исто.

35 Исто.

Борећи се за остварење таквог, општег болесничког осигурања целе радничке класе, социјалисти су између осталог указивали и на чињеницу да је основни капитал за такво модерно осигурање делимично већ створен у наведеним фабричким болесничким фондовима и задругама за самопомоћ који би се сасвим разумљиво, укључили у нови систем.³⁶

Исплата

Малтретирање радника од стране послодавца приликом исплате, била је редовна појава. Данас је готово несхватљиво да је време и начин исплата могао да претставља тако акутан проблем. Па ипак исплата је била једна од најчешћих форми радничког малтретирања, поступак који их је највише огорчавао. Зато се готово редовно међу основним радничким захтевима на зборовима и у тарифним уговорима истиче питање редовне исплате и прецизира време и место за њено извршење.

Да би се добила представа шта су све радници трпели пре но што су добили свој мукотрпно заслужени новац, навешћемо бројне примере које смо нашли у радничкој штампи.

*

* *

Трговачко удружење давало је оштар отпор настојањима трговачких помоћника да укину недељни рад. Оно је чак и упутило молбу Народној скупштини „да се донесе закон да могу радње бити отворене недељом и празницима“³⁷ С друге стране полицијски органи нису ништа предузимали против трговаца који су држали отворене радње недељом и празником. Шта више они су се отворено изругивали захтевима трговачких помоћника да се овакви трговци казне. („Пошто се позвани не брину о извршењу закона, трговачки помоћници ставили су себи у задатак да пријаве полицији сваког принципала који радњу држи недељом отворену. Кад су прошле недеље двојица трговачких помоћника отишли у кварт варошки и пријавили таква два случаја, дежурни писар истерао их је напоље, псујући их и грдећи, како то да они, социјалисти хоће да воде бригу о извршењу закона.“)³⁸

Упорна борба Удружења трговачких помоћника против недељног и празничког рада постигла је ипак известан успех. Управник града Београда био је најзад приморан да нареди квартовима „да од сада најозбиљнију пажњу обратe на све трговачке и занатлиске радње у своме рео-

36 *Радничке новине* бр. 5, 1903.

37 Аноним: „Зар им је и то мало?!“ *Радничке новине* бр. 10, 1902.

38 Јак [Коста А. Јовановић]: „А где је закон?“ *Радничке новине* бр. 10, 1902).

ну, и у случају да се неко ухвати да изиграва закон што то најчешће бива, пазаривањем на околна врата од дућана нека се са сваким најстрожије поступи по закону“.³⁹

Нажалост, ни ова се наредба није примењивала у пракси: На великом збору трговачких помоћника одржаном 21. јула 1902. год., ово је питање опет заузело главно место. Збор је одлучио да се понова поднесе претставка Министру унутрашњих послова и да се од њега тражи „да настане да се закон о затварању радњи недељом и празником поштује и испуњава“.⁴⁰

Један од облика капиталистичке самовоље који је најтеже приман од стране радника био је неисплаћивање на време већ зарађене наднице. Мада је постојало обичајно правило и било сасвим природно да се зарада исплаћује суботом одмах по завршетку посла, послодавци се нису држали тога. Закашњење у исплати била је честа појава.

Тако напр., „Госп. Мита Шићански грађевинар, који имаде предузети посао у фабрици монопола дувана када дође субота да се изда радницима зарада радници дођу у одређену кафану те чекају до 10 сати у вече за новац а једаред у 2 с. по ноћи, добили су, јер нису хтели изићи ни један док зараду не добију“.⁴¹

Понекад је ово закашњење било везано за отворено шиканирање радника од стране неувиђавних послодаваца, послодаваца тврдица, силицеја, садистичких типова и сл.

Димитрије Николић, столарски радник пише: „Ја сам радио 5 дана код г. Фердинанда Бележанског оvd. вештачког столара. У суботу уместо зараде добио сам налог да дођем за новац у недељу у 10 сати, када сам у то време дошао мајстора не беше, и тек је дошао у понедеоник у 10 сати пре подне. Молио сам га да ми исплати зараду, јер ми, као фамилијарном човеку, није могуће чекати. Добио сам одговор да радим, а он ће ми већ платити“.⁴²

Радничке новине објавиле су и случај Данила Ђурића, столарског мајстора и описали исплату радника који су му свршили један посао.

„Он им наиме није хтео одмах, кад су предали посао, исплатити крваву зараду од неколико динара, већ је био рекао да га чекају у кафани „Код Уједињења“ до 6 часова у вече, кад ће он доћи и исплатити им. Али прошло је и 9 часова а мајстора Данила не беше; сутра дан, у недељу, опет су га чекали онако гладни, јер нису имали зашто вечерати, и тек кад је било 12 сати мајстор Данило се смиловао и донесе новац, кад се овим грешницима превртала црева од глади. Па и кад је донео новац, није им хтео одмах дати, већ је гледао неке рачуне са кафецијом, на што

39 *Радничке новине* бр. 15, 13 април 1902.

40 „Са збора трговачких помоћника“, *Радничке новине* бр. 30, 1902.

41 *Раднички лист* бр. 13, 5/V 1901.

42 *Радничке новине* бр. 46, 1902.

су му радници приметили да њима није до чекања, а благородни мајстор сурово је одговорио: Ко ме се не чека нека иде⁴³.

Овај систем еластичне исплате био је за послодавце сасвим нормална појава и они су се противили њеном укидању.

У извештају тарифног одбора типографских радника у коме се износи став послодаваца према новој тарифи која предвиђа исплату суботом до 6 сати, каже се: „О исплати, ту г. г. принципали веле, па ако имамо новаца ми ћемо вам платити у 6 сати, а ако немамо, причекаћете доцније па и до понедељника“.

Оваква задоцњења не могу се оправдати чињеницом да је послодавац моментално остао без новаца. Неизвршење једне уговорне обавезе не може се везивати за материјалне прилике странке. Сваки ко купује потребну робу мора да претходно обезбеди и потребни новац. Пошто радници-продавци радне снаге не располажу никаквим другим средствима за живот, јасно је, да они нису могли ни вољно да кредитирају капиталисте, који је купују. Па ипак капиталисти су неисплатом надница принуђавали раднике да их кредитирају неко време. Понекад, када се радило о исплати већих сума, као што је то био случај код сезонских радника-печалбара, који су исплаћивани на крају сезоне, ово закашњење од неколико недеља а по некад и месеца претварало се у правцати принудни дугорочни бескаматни зајам.

У једном чланку о положају цигларских радника каже се за печалбаре са југа: „Долазимо са ластвама, па ако нас газда у време исплати одлазимо са ластвама. Но ласте су више пута давно стигле у топле крајеве, а сиромаш циглар још чека на „рачун“ до Петковаче, од Петковаче до оног и оног дана, па тако више пута и до Божића“⁴⁴.

Послодавци који су запошљавали већи број радника имали су и друге непосредне користи од закашњења у исплати. Они су добијали провизију од кафеџија у чијим локалима радници чекају исплату.

Место суботе, како је у погодби уговорено „мора циглар у недељу у кафани на газду чекати некад до подне, а некад и до после подне. – У опште исплаћивање и давање аконта врши се у кафани, а и дан данас неки од газда остали су верни овом обичају. Ако радници одмах ујутру више потроше и кафеџијин пазар је већи, а чим кафеџија више пазари, тим газда већи провизион добије“⁴⁵.

Овакве допунске зараде имале су и пословође.

Грађевинарски пословође „направе обично споразум са каквим кафеџијом, ако то већ газда није учинио, па не исплаћују раднике до 10 и више сати суботом у вече. Чекајући на своју јадну зараду, радник умо-

43 *Радничке новине* бр. 37, 1902.

44 Аноним: „Цигларски барони и њихови робови“, *Радничке новине* бр. 37, 1902.

45 Аноним: „Цигларски барони и њихови робови“, *Радничке новине* бр. 37, 1902.

ран, гладан и жедан, испија једну по једну. Кафеџија даје вересије. Док се паре приме и свест отишла, и радник продужава пијанчење а жена и деца код куће чекају – гладни“.⁴⁶

Неуредна исплата била је један од важнијих повода многобројних штрајкова. Тако на пример, захтев за исплату суботом у 6 часова сусрећемо као један од три захтева у штрајку браварских радника у радионици Пере Петровића.⁴⁷

Од четири тачака колективног уговора, који је столарска фабрика Светозара Влајковића склопила са радницима за време штрајка, две се односе на исплату наднице суботом. Оне гласе:

„2) зарада да се исплаћује најдаље до 7 сати.

3) Ако је који од потписатих дати му посао свршио раније од суботе, онда да му се зарада исплати у суботу, а ако би случајно излазио, да му се одмах и исплати, а ако буде отпочео нов посао, то да му се аконто тога посла изда за онолико дана колико ради на том послу по 3-3.50 дневно“.⁴⁸

У тим условима не треба се чудити да је средином 1903 године, када је управник крагујевачке фабрике новац примљен за исплату радника потрошио у друге сврхе, дошло до већих радничких демонстрација за чије је угушивање била доведена и војска. 11 јуна 1903 године, „док се цео Крагујевац купао у задовољству и веселио у част доласка новог монарха, догле су радници натерани глађу, натерани тако неуредним исплаћивањем надница, у масама се искупили пред кућу управника фабрике пуковника Боже Крстића, где су демонстровали и силно протествовали, што им се зарада не исплаћује, кад у каси има пара“. Тада је раднике нарочито озлоједила чињеница, да је управник исплатио 20.000 динара за неке даске, које су лиферовали његови рођаци, не водећи никаква рачуна о дугованим надницама. Када је пред кућу управника стигла „чета војника у потпуно ратној спреми“, коју је Крстић тражио „ради заштите“, демонстрације су појачане. Видећи озлојеђеност масе, командант дивизе повукао је војску. „Напослетку захтеви раднички морали су се задовољити и радницима се објави да иду у фабрику, где ће се сваком издати по једна банка“.⁴⁹ Дакле, док је управа фабрике располагала са довољно новаца за друге трошкове, радници су морали да се боре и демонстрирају, да би им се исплатио део њихове зараде у виду некакве милостиње.

Поводом ове демонстрације Лука Павићевић, изасланик Радничког Савеза интервјуисао је управника крагујевачке фабрике који је признао, да је материјал за фабрику набављао без комисије и лицитације, као и то да је новцем добивеним од Министарства за исплату радничке зараде, исплаћивао лиферанте а тек са остатком раднике.

46 Један зидар: „Писмо зидарима“, *Раднички лист* бр. 15, 1/V 1901).

47 *Радничке новине* бр. 27, 1903.

48 *Раднички лист* бр. 16, 26/V 1901.

49 *Радничке новине* бр. 25, 1903.

„Ви’те како ствар стоји. Из Министарства мени најпре пошаљу новац кад тражим за раднике. То обично бива свакога месеца, пошто у акту ударам поглавито: како радници немају шта да једу, како немају дрва и т. д. А кад добијем новац онда одвојим један мали део за раднике, а остало све за набавку материјала“. Управник је образложио, да он тако поступа, „да би радници имали шта да раде“ и говорио ја се „за раднике бринем као за своју децу, да, као за своју децу.“⁵⁰

Напомињемо да је у периоду стварања радничке организације уједно после споменуте демонстрације нормализирана исплата, тада нередовна исплата практикована у крагујевачкој фабрици није била усамљена појава у Србији. Сличне прилике владале су и у другим предузећима а нарочито у рудницима.

По једној вести из јула 1903. године, радници рудника бакра у Ребљу, нису видели своју зараду већ три месеца.⁵¹

У исто време у једном допису из Ниша, каже се да радници војне шиваре не добијају плату по неколико месеца.⁵²

На збору одржаном у Сењском руднику 3. августа 1903. године, радници су утврдили: „Да им се не издаје сваких 10 дана у месецу као што је прописано, него они своју зараду добивају после месец и више дана“.⁵³

Неисплата радничке зараде примала је понекад катастрофалне форме, специјално у случајевима најкрупнијих капиталистичких предузећа где су били у питању стотине радника, који су више месеци остајали без своје зараде.

Тако на пример, мада је члан 216 правила крагујевачке фабрике предвиђао да се исплата мајстора и радника има вршити два пута у месецу са највећим дозвољеним закашњењем од 2-5 дана, она није вршена по 3 до 4 месеца.⁵⁴ У фебруару 1901. године радници ове тополивнице још нису били примили зараду ни за новембар 1900. године.⁵⁵

Неуредна исплата била је хронична болест овог државног војно-индустријског предузећа. За илустрацију овог стања доносимо неколико каснијих вести.

„Из Крагујевца јављају да су радници из крагујевачке тополивнице почели нагло напуштати посао, као узрок томе, наводи нам друг, јесте неуредна исплата. Тако ових дана напустили су посао наши другови

50 *Радничке новине* бр. 27, 1903.

51 *Радничке новине* бр. 34, 1903.

52 *Исто*.

53 *Радничке новине* бр. 41, 1903.

54 *Исто*.

55 *Раднички лист* бр. 3, 19-II-1901.

Мирко Хофман, Хуберт и још девет најспремнијих радника. Како се радницима није ништа за ових четири последњих месеца платило за рад, то нам није ни чудно, што су радници принуђени, да посао напуштају...“⁵⁶

„Крагујевац 2 маја. Прносе се гласови да ће се данас исплатити радници овд. тополивнице за месец јануар“ – *Раднички лист* бр. 15, 19-V-1901.

Овакви поступци фабричке дирекције бацали су раднике у беду која се тешко може замислити. У мају 1901. радничка штампа је објавила „све што је који радник имао од хаљина, покућанства и т.д. распродао је, осто је без игде ичега“.⁵⁷

У то време многи радници дуговали су четворомесечну кирију, а неким су и ствари биле пописане.⁵⁸

Стање се није поправило ни касније. Средином 1902. године Радничке новине су писале: „Радници из овдашњег војно техничког завода већ три месеца нису примили зараде своје, а да би се одржали морају своје зараде продавати у бесцење“.⁵⁹

И онда када је та зарада исплаћивана са врло великим закашњењем, она је давана у малим ратама у виду некакве милостиње.

Крајем јануара 1903. године још није била издата сва „зарада за новембар и остатак за октобар“ 1902. године, „а издавана је до сада у четири маха: свима је дато пред Божић по десет динара; други пут о новој години опет по десет динара; трећи пут 25. јануара опет по десет динара а четврти пут дато је по десет динара само онима, који су хтели да иду на забаву, коју је овд. радн. Фонд давао...“⁶⁰

У јануару 1903. године *Радничке новине* писале су да се у крагујевачкој фабрици, услед неуредне исплате, зараде продају у бесцење „жалост је видети, где радник своју зараду од 60 динара продаје за 40 и 30 динара, па још ако и то добије. Што је још најжалосније излази ‘званично’ објава и од стране г. управника, којом одобрава да радници могу своје зараде продавати појединим зеленашима!“

Једновремено се износи случај једног радника коме је умрло дете „Како није имао чиме да га сарани (јер божје слуге не раде то цабе), отишао је књиговођи и преклињао га да му да неку пару, да плати погреб. Књиговођа му отвори касу и показа свега 1.50 динара“.⁶¹

Нарочито тешко стање владало је у Сиколском угљеном руднику, где приватни капиталисти месецима и годинама нису исплаћивали своје

56 *Раднички лист* бр. 14, 12-V-1901.

57 *Раднички лист* бр. 11, 21-V-1901.

58 *Раднички лист* бр. 15, 19-V-1901.

59 *Радничке новине* бр. 27, 1902.

60 *Радничке новине* бр. 16, 1903.

61 *Радничке новине* бр. 11, 1903.

раднике и на велико пословали тим новцем остварајући масне зараде. Јасно је да је ово принудно кредитирање капиталиста од стране радничке сиротиње изазивало не само знатно богаћење првих, већ и неописиву беду радника. Радничке новине донеле су обилне информације о томе случају. Тако на пример, оне су писале: „Радници у Сиколском угљеном руднику били су принуђени да обуставе рад у руднику. Они нису примали своју зараду по неколико месеца а има многих радника који нису примали и по годину и по. Њима су давали по 5 и 10 динара аконто и сада замислите: да ли ја могућно да један радник са својом породицом може живети с овом сумом? Радници докле су могли узимали су на кредит животне намирнице из оближњих места али и то им је после отказато. Они би рад напустили, али шта да раде за време зиме када новца немају а и дужни су? Кад је што но кажу догорело до ноката, они су решили 15 пр. месеца да напусте рад у руднику за то, што им се зарада врло рђаво исплаћује. Када управа овога рудника није имала новаца да радницима исплати зараду, они су отишли начелнику среза крајинског да се њему жале. Мора се признати, да их је начелник лепо примио и видећи њихове праведне захтеве као и оно по све бедно стање дао им је у неколико задовољења тиме, што је извршио споразум између управе рудника и радника: да од сада исплата буде на крају сваког месеца а стари дуг да управа измири радницима у року од два месеца“.⁶²

Четрдесет недеља касније *Радничке новине* објавиле су нов допис, потписан од стране 18 радника, из кога се види не само да је неисплаћивање радника и даље практиковано, већ исто тако да и на крају 1902. године још увек нису била исплаћена оваква дуговања из 1901. године. („Наше газде узели су у Београду на име рудника зајам 200.000 од неког апотекара и адвоката да нас исплате а у ствари они не само да нас нису исплатили за ово последње време већ и за 1901. год. нисмо примили зараду, услед чега смо доведени до велике незгоде, премда су нам они давали неко време испочетка по 10-15 дин. месечно али сад ни тога нема“.⁶³

Приказујући тешко материјално стање радника допис говори о радницима-странцима који обилазе околна села и моле сељацима за мало брашна и радницима-локалним пауперизованим сељацима којима продају стоку за порез. („Пошто смо ми сви сиротног стања тако да ни од куда с друге стране немамо себи хлеб као и државни порез набавити-платити, већ поред наших зарађених новаца скапавамо са нашим породицама од глади, а општински судови продају нам стоку, који има, и храну, те порезу из тога наплаћују, а ми морамо за крваво зарађену зараду да чекамо, а наша стока да се продаје“.⁶⁴

62 Аноним: „Рударски штрајк, допис из Крајине“, *Радничке новине* бр. 11, 1902.

63 *Радничке новине* бр. 51, 1902.

64 *Исто*.

Из дописа из Крагујевца видимо да су деца била запошљавана чак и на грађевинарским пословима. „Панта Ђоковић зидар у овдашњој фабрици предузео је да зида неке зграде. За тај посао узео је у најам децу која немају више од 10 година и раде од сванућа па докле се види, по највећој жежи а под тешким теретима се превијају и то за награду од *једнога гроша*“.⁶⁵

У фабрици брикета код Туприје „Велизар Димитријевић, ђак III разреда основне школе, стар 10 година, радио је у овој фабрици 15-16 часова дневно за 4 гроша. Зими деца имају 4 гроша а лети три“. „Сам фабрикант г. Јоца Димитријевић признаје да код њега раде деца од 10-12 година“.⁶⁶

Наша првобитна намера била је да прикажемо у целини положај радничке класе на почетку XX века, пре доношења Закона о радњама. Услед обиља материјала били смо принуђени да се за сада ограничимо само на прво петогодиште нашега века, које са правом можемо назвати периодом стварања класног радничког покрета.

За упознавање ове проблематике и илустровање студије, служили смо се како радничком штампом, тако исто и архивом Министарства народне привреде, чије смо оделење Т, које се односи на трговину, занатску радиност и индустрију у потпуности прегледали за период од 1901. до 1905. године. Може се рећи да смо за наш рад потпуно искористили све материјале до краја 1903. године, који захватају период стварања класног радничког покрета у најужем смислу. Што се тиче података из 1904. и 5. године, као и евентуалних нешто каснијих извора, они су нам служили само у случајевима када су попуњавали празнину у нашем излагању или пружали јако карактеристично допунско светло, осветљење већ обрађених питања.

Да бисмо дали што вернију слику тадашњег положаја радничке класе избегавали смо да препричавамо изворне текстове, већ смо доносили њихове одломке. На тај начин не само да смо сачували у највећој могућој мери за ову врсту радова аутентичност документације, већ смо са одломцима радничких дописа и претставки добили још једну допунску могућност за осветлење приказаног доба, пошто преко њих видимо како је свеснији део радничке класе реагирао на свој положај, какав је став имао према послодавцима, какви су осећаји владали у њему.

Како су становали бољи, квалификованији радници, који су имали по 3-3,5 дин. наднице и породицу. Они су зарађивали 75-85 динара месечно од чега су одвајали читаву четвртину, око 20 дин. за стан. Распо-

65 *Радничке новине* бр. 36, 1903.

66 *Радничке новине* бр. 42, 1903.

лажући овом сумом они су били принуђени да станују у специјалним радничким становима од собе и кујне.

У Београду је било доста великих кућерина подизаних од најпознатијих градских газда у којима су станови изнајмљивани радничким породицама. Сачуван је опис једне такве велике касарне за сиротињу у Савамали, коју су подигли браћа Ђорђевићи. „Спреда је кафана или бакалница, кућа не изгледа рђава, бар за Београд не. Слика је сасвим друга кад уђете унутра. Имате једно прљаво двориште, а са обе стране нешто дугачко у облику хамбара. Пада у очи да је то све старо, трошно, направљено од слабог материјала; вода из баре Венеције оставила је своје дубоке трагове на вратима и зиду, а у дворишту се јасно распознаје њен мутљак. Изволите, молим вас унутра. Прво вам се указује један простор метар ширине и два дужине, који је требао да буде кујна. Прозора нема, а да би се унутра видело морају се отворити лети кухињска врата а зими собна; значи ова је соба и кујна једно исто. Соба је мало већа, али није ни мало боља. Прозори су окренути у авлију, сунце тако потребно за живот, не допире овамо. Такви су станови у једној половини Сава мале; горња половина није ни мало боља; тамо су куће узидане у брдо, које потпуно замењује бару Венецију.

Радници и остала сиротиња узимају за себе собу и кујну; станови су тако подигнути да се више не може узети под кирију. За такве јаме радници плаћају четвртину своје зараде рачунајући да она износи 80 дин. месечно.⁶⁷

Уплате радничке биле су врло велике. У братинску касу Сењског рудника стални радници уплаћивали су поред прве плате још и 5% зараде, од чега је ишло 3% у инвалидску и пензиону касу а 2% у касу за помоћ на случај болести и смрти.

Што се тиче помоћи она је била несразмерна наведеним уплатама. Радник који би се после пет година рада разболео и онеспособи добијао је 20% своје зараде, тј. 13-16 дин. месечно, а после 10 година рада, 19-24 дин. месечно. Удовица је добијала само шест динара, са једним дететом још 4, а са два још 7 динара. (Илић Мих.: „Говор у Народној скупштини 5. дец. 1903“.)⁶⁸

По закону о повластицама индустријским предузећима од [Сергије је овде оставио празнину да би касније пронашао или проверио овај податак. - Прим. М.С.Д.] године, она предузећа која су добијала повластицу била су обавезна да осигурају своје раднике од несрећних случајева. Сва ова предузећа ревносно су узимала изванредан део радничке зараде на име овог осигурања.

Тако на пример, у фабрици шешира у Београду од радника је узимано 1% од њихове зараде, у Ткачкој компанији Limited у Београду 10 пара недељно.⁶⁹

67 *Радничке новине* бр. 62, 1903.

68 *Радничке новине* бр. 73, 1903.

69 Државна Архива НРС, МНП 1903 Нефасцикулирано, Предмет закон о соц. осигу-

Како је пак ово осигурње исплаћивано од 1899. године надаље, видимо у наставку чланка „Раднички гробари“ објављеном у „Радничким новинама“ од 12. септембра 1903. године који говори о приликама у фабрици штофа Евгенија Митела и комп. у Београду. Лазар Петровић требао је да добије 250 динара од инвалидског фонда у Бечу. „Лазар је потписао признаницу на ову суму али новац није добио ни дан данас“. Сличан је случај Љубице Крчединац, која је била повређена на ноzi и онеспособљена за рад. Њој је обећана била „помоћ од 300 динара нашта је и признаницу потписала али новац није добила“. Тек кад је умрла газда Михл је дао 20 дин. за сахрану. Трећи случај десио се ткачу Петру Цветковићу који је био осакаћен од разбоја у руку, и лежао дуже времена у болници. „На име помоћи добио је свега 5 дин“. Постоји и тужба између њега и Михла, која је била упућена грађанској парници но иста није свршена, јер се иста отезала док Петар није умро, те је тиме завршена ова парница“.⁷⁰

Нека предузећа увела су сопствене порезе и прирезе који су одбијани од радничке зараде.

„У Сењском руднику одбијали су од зараде 'против сваког правила и без одобрења највише рударске области' 1% за *школски фонд*“. У овај школски фонд мора да уложи сваки без разлике како онај: који има децу у руднику, тако и онај радник-сељак, који своју децу школује у своме селу и зато плаћа нарочити школски прирез, па чак и дечади од 16-17 година који су у раду“.⁷¹

Што се тиче употребе тог фонда треба подвући, да су на збору, одржаном у Сењском руднику 3 августа 1941, радници утврдили: „Да се из школског фонда у који највише улажу радници, више чиновничка деца одевају него ли радничка“.⁷²

Први социјалистички посланик Михајло Илић у свом говору у Народној Скупштини, одржаном 5. децембра 1903. године, навео је да се из њега одевала деца „надзорника који имају добру плату, а нису улагали у фонд“.⁷³

Радници из унутрашњости који су радили у Београду на насипању Баре Венеције радили су од 3 сата изјутра до 8 сати увече, тј. 17 сати. (Претставка радника упућена 4. августа 1903. год. Министарству народне привреде – Државни архив НРС, МНП 1903 Т Х бр. 52/. За све то време нису прекидали посао те нису имали време ни да ручају „већ радећи кришом једу црни хлеб“.⁷⁴

рању.

70 П.С.: „Раднички гробари“, *Радничке новине* бр. 49, 1903.

71 *Радничке новине* бр. 40, 1903.

72 *Радничке новине* бр. 41, 1903.

73 *Радничке новине* бр. 73, 1903.

74 *Радничке новине* бр. 39, 1903.

На радилиштима која су запошљавала велики број радника, у рудницима и градилиштима капиталисти су држали у својим рукама радничке кантине. Приморавалујући раднике да купују у њима, наплаћујући скупље животне намернице и осталу робу свакодневне потрошње они су остваривали велике допунске зараде и знатно снижавали реалну надницу.

У једном допису о радницима који су градили пут кроз Овчарско Кабларску клисуру стоји: „Наднице се не исплаћују готовим новцем, већ *тантузима*, и на тај начин надничари су принуђени да сву злеуду надницу своју потроше код предузимача“. „Надничари морају да хлеб и храну набављају од предузимача, код њега да пију и од њега да купују дуван, папир, палидрвца и све друге потребе. На тај начин надница се још више смањава, јер предузимач удара на потрошача ове предмете велики проценат за себе“.⁷⁵

Поједини капиталисти користили су изолованост појединих градилишта, рудника и индустријских предузећа, да би снабдевали раднике животним намирницама по изузетно високој цени, остварујући на тај начин велике монополистичке екстра профите.

Тако на пример, у Сењском руднику је постојала трговина – барака коју је била закупила железничка задруга. (*Радничке новине* бр. 41, 1903). По изјави директора Сењског рудника г. Новаковића, коју је овај дао Кости Јовановићу, изасланику Радничког Савеза, ова је „задруга“ продавала намирнице за 5% скупље „али нико не приморава раднике да тамо пазаре“.⁷⁶

У доба када је полицијска и општинска власт практично радила шта је хтела, подршка коју су они пружали капиталистима излагала је раднике најтежим злостављањима. Да би се добила слика о тадашњој самовољи општинских и полицијских власти у Србији навешћу неколико примера правих разбојничких напада из 1903. године, после Мајског преврата, када је било највише „демократије“.

Тако на пр., у Крагујевцу, општинске патролције наишле су увече у 9 и по сати пред кафану „Солун“ на Радована Пантића, опанчарског радника, који је имао уредну радничку исправу. „Без икаква повода отерају га у затвор. Ту су га немилице тукли кундацима, очевидци а и он сам јадник прича да су му ударили преко 100 шамара. Метнули су му и лисице на руке као најокорелијем зликовцу. Око десног ока толико су га ударили да је још мало требало па око да му истерају и одлежао је целе ноћи у затвору. У јутру су га пустили и не изводећи га пред председника нити су дали никакво решење“.⁷⁷

75 *Радничке новине* бр. 10, 1903.

76 *Радничке новине* бр. 46, 1903.

77 *Радничке новине* бр. 77, 1903.

У Пироту су два радника социјалиста ноћу увучени у општинску судницу и од стране општинских полицајаца испребијани. - *Радничке новине* бр. 49 и 54, 1903.

Радницима су закидали од наднице тиме што су им „продавали“ сретства за производњу, барут, калај и сл.

Тако например, у Сењском руднику су раније „плаћали барут 1,5 а сада 2 динара, а некада је био бесплатан за раднике. Сада се и на мери пљачкају радници: барут добијају увек испод кали. Олај, сретство за производњу, радници плаћају по 1,50 дин. и ако је у вароши код приватних продаваца три пута јефтинији“.⁷⁸ Директор Сењског рудника г. Новаковић, признао је у својој изјави, датој Кости Јовановићу, изасланику Радничког Савеза, да се материјал радницима „доиста скупље продаје“. Он то образлаже тиме што су „радници узимали овај материјал из рудничког магазина по јефтину цену а продавали га у вароши по скупљу“.⁷⁹ (*Радничке новине* бр. 46, 1903). Да је то био обичан изговор види се по томе, што је материјал у руднику био скупљи од онога у вароши. Чак и у случају да би цене биле исте у руднику и у вароши, варошке цене су садржавале трговачку добит.

Све то показује да су власници рудника остваривали огромну пљачкашку добит, продајући сретства за производњу радницима. Та се добит састојала:

- 1) из цене коштања споменутог материјала, који се враћао послодавцу у двоструком износу, у продајној цени ископаног угља и у цени наплаћеног материјала.
- 2) у трговачкој заради која је постојала код продаваца у вароши.
- 3) у разлици између радничке и варошке цене која је била нижа.

После првог штрајка у Сењском руднику неке цене овог материјала биле су знатно снижене тако например олај се продавао за 1 дин. уместо 1,5 дин. као што је било раније, кутија динамита 24 дин. уместо 30 дин.⁷⁹

Учешће радника у управљању болесничким фондовима и братинским благајнама било је тако незнатно, у односу на улогу саме управе предузећа у њима, а корист од ових фондова и каса тако слаба, да је радницима понекад изгледало да им је послодавац у потпуности отео њихов уложени новац.

Тако например, у резолуцији примљеној на збору радника из Сењског рудника одржаном 3. августа 1903. године, стоји да радници осуђују поступак управе „што им је без икакве законске основе отела братинску касу која броји до 160.000 дин“.⁸⁰ У каснијим бројевима листа ова се вест не потврђује.

⁷⁸ *Радничке новине* бр. 41, 1903.

⁷⁹ Илић Михајло: *Радничке новине* од 5/XII, бр. 73, 1903.

⁸⁰ *Радничке новине* бр. 41, 1903.

У Алексиначким рудницима била је заведена цензура. Директор, Белгијанац „свако писмо, које поштански разносач преда дирекцији за раднике, отвори и кад му се преведе онда га тек тако отворено предаје раднику на којег је писмо адресовано“.⁸¹

Слична цензура за новине постојала је у Руднику бакра у Ребљу код Ваљева.

Чиновник Сунарић пише *Радничким новинама*: „Мајен, друштвени инжињер, данас је од поштара сву пошту одузео где су биле и ваше новине као и *Мали Журнал*. На моје тражење није ми хтео дати новине, бива да је ребељска цензура ваше листове забранила“.⁸²

Грубо и нечовечно понашање према радницима имали су не само власници предузећа већ и њихови помагачи, управници, пословође, надзорници и сл. Многи управници фабрика, пословође, шефови и сл. кињили су раднике, тукли их и псовали на пасја уста. Овакви поступци били су тако бројни да се на њима нећемо ни задржавати. Осврнућемо се на неколико случаја из којих се види да су овакви газдини помагачи злоупотређавали свој положај у личне сврхе.

Једни су уцењивали раднике претећи им отказивањем службе. Неки од њих ударали су на раднике и јавне намете. Приказујући стање у Ужичу, дописник *Радничких новина* пише за шефа ужичке ткачке радионице. Никола Илић: „По навици од старина 'газда' Никола редовно тражи да му сваки радник при исплати наднице да по „што год“ на пиће. А кад му ових дана стари радник Милош Станојевић услед велике новчане оскудице није могао дати 0,10 п. д. он га је отпустио са посла“.

Други су користили своју власт према запосленим женама, принуђавајући их да живе са њима.

Управник официрске задруге Чеда Јовановић „живка поједине раднице на састанке, слао их у нека купатила присиљавајући их да подлегну његовим прохтевима. Кад раднице на ово нису хтеле да пристану и кад им је сав труд био узалудан, он их је онда шиканирао на сваком кораку, закидајући им њихову зараду и најзад им је посао одузимао и избацивао их на улицу“. *Радничке новине* донеле су неколико изјава које се односе на овакве поступке Јовановића.⁸³

Радници чија надница није прелазила 2 динара, и који су зарађивали 25-50 динара месечно нису могли да одвоје више од 10-15 динара за стан. Зато су они били приморани да станују групно.

Једна жена са Врачара, која је имала две собе и кујну издавала је две собе, у којима су становала по 4 радника „који плаћају по 12 дин. месечно, само за преноћиште“.⁸⁴

81 *Радничке новине* бр. 42, 1903.

82 *Радничке новине* бр. 43, 1903.

83 *Радничке новине* бр. 36-7, 1903.

84 *Радничке новине* бр. 62, 1903.

Нарочито је био тежак положај надничара безземљаша. Док су пауперизовани сељаци са нешто земље могли да рачунају и са приходом од ње, безземљаша су зависили само од бедне наднице. За једнога од њих, дописник Радничких новина из Сече Реке пише: „Живео је и спавао у једном наслону од папрати, на голој земљи, целог века свог, увек радио, никад одмора није имао“.⁸⁵

Напомињемо да је та најпримитивнија врста колибе, заклон од папрати у виду шатора, позната у нашој земљи под именом кулача.

Шта више, суд општине ваљевске завео је средином 1903. године и врсту опсадног стања ограниченог само на раднике. Старајући се, да радници не би били „неиспавани, и сутра дан заморни и тешки на пословима њихових газда, који не могу имати оне и онакве услуге од њих каква се с правом жели и очекује“, како то стоји у образложењу, општински суд је позивајући се на 326 Кривичног закона издао следећу наредбу: „Да се ни један калфа ни трговачки помоћник, после 9 сати у вече, ни под каквим изговором, не сме задржати по кафанама и механама, нити се на улици у гомили скупљати и задржавати и ту се објашњавати, без знања и нарочите писмене дозволе свога газде. Ко противно овој наредби поступи, биће узет на одговор и кажњен од 10 до 150 динара или од једног до двадесет дана затвора, за непослушност.

У исто време, суд општински позива Г. Г. мајсторе и трговце, да у интересу јавне сигурности а колико је коме могуће, олакшавају извршење ове наредбе тиме: да на своје момке строго пазе и својим лепим саветима утичу, да се у вароши не задржавају ноћу после горњег времена и, да им на случај стварне потребе да морају и даље у вароши остати, увек зато издају писмену дозволу са својим потписом, јер само онај, ко покаже уредну дозволу свога газде, поштедеће се од казне.

Дозволе треба да имају датум кога су дана издате и оне ће вредити само за тај дан односно вече. Од суда општине ваљевске 22 Августа 1903 г. № 726 Ваљево.⁸⁶

85 *Радничке новине* бр. 45, 1903.

86 *Исто*.

О ПОЛОЖАЈУ РАДНИЧКЕ КЛАСЕ НА ПОЧЕТКУ XX ВЕКА

Белешке за ненаписану Сергијеву књигу

За предговор

Стање у време стварања српског радничког покрета.

Сви подаци од почетка 1901. до средине 1903.

Док су после стварања Радничког савеза од средине 1903. до краја 1905. узете у обзир само оне информације које бацају допунско светло на поједина питања.

Опште белешке

На леђима радничке класе живели су и разни шпекуланти, који су преко наплате улога свакојаким женидбених, покојничких и укупних друштава умањивали номиналну надницу радничке класе.

(Какве је размере била узела ова шпекулација може се закључити из једног радничког дописа из Аранђеловца, од 24. фебруара 1901. год., у коме се спомиње да, само у Аранђеловцу, имамо таква два друштва, у Тополи два, у Дрењевцу, Наталинцима, Паланци, па чак и у селу Шаторњи! „Ретко је наћи кога човека, који не би био члан макар у два друштва, а сељаци су обично уписани у 5-6 па чак и више друштава“⁸⁷

Јачање српског извоза пољопривредних производа доводило је до пораста цена основних животних намерница, житарица, меса, сира, живине, јаја, ораха, шљива итд. На једној страни, до поскупљења извесних основних сировина, као што су нпр. сирове коже, на другој страни су расли и порески намети, пошто су се потребе двора и чиновништва и други непродуктивни трошкови стално повећавали а државни дугови постајали све већи.

Све је то неповољно утицало на животни стандард радничке класе и доводило до његовог опадања.

⁸⁷ *Раднички лист* 5, 10. март 1901.

Железница упропашћује Кочијаше, кириције, друмске кафеције; изчезавају занати: казанџијски, сапунџијски, опанчарски.

Конкуренција индустријских предузећа произвођачким занатима, потискивање колског и теретног животињског транспорта од стране железнице, доводили су до појаве бројних незапослених радника.

13% сеоског живља нема никаквог имања; 35% има 1-2 хектара. „Према извештају стручњака, потребно је најмање 3-4 хектара за исхрану једне породице“.

Притисак пауперизованог сељаштва на тржиште радне снаге био је врло велики.

У допису из фабрике шећера, објављеном у бр. 2 листа „Напред“ од 26. нов. 1900, каже се да „под капијом стоје увек 20-30 људи очекујући посао“.

Држава је свесрдно помагала развитак индустрије.

- Ослобађала је фабрике од плаћања порезе;
- давала дозволе за увоз сировина без царине;
- ослобађала фабрике од приреза.

Не водећи нимало бриге о бедности и пропадању радника.

Индустрија Србије

Пораст броја индустријских радника у Србији

Година	Број радника
1901	4121
1902	4851
1903	4888
1904	5767
1905	5756
1906	7749
1907	7469
1908	11450

готово три пута

Код задњег броја 11450 Сергије написао: (Укључени Алекс. руд, Бор руд и топ. -330 Алекс. руд 330 + потребна измена)

Број фабрика са преко 100 радника	1901		1908
1. За производњу тканина и гајтана (Лесковац)	155	1	585
1. За одмотавање свиле (Лапово)	250	1	380
1. За производњу брикета (Радујевац)	350		

1. За производњу чоје и сукна (Параћин)	500		
2. Кланице за стоку и пернату живину (Велика Плана, ?)	215	2	305
1. За производњу тканина (Београд)	160	1	205
1. За производњу жижица (Београд)	112	1	100
1. Кланица (Београд)	120	1	125
1. За производњу шећера (Чукарица)	600	1	700

Десет великих индустријских предузећа са више од сто радника, укупно 2462 радника:

1. Топионица оловних цеви у Ритопеку	330
1. Кланица и фаб. сал. у Младеновцу	200
1. За прераду кудеље (Лесковац)	175
1. Војно тех. зав. (Крагујевац)	910
1. Фабрика стакла (Параћин)	200
1. Топионица бакра (Бор) (укључени радници)	773
1. Алексиначки руд. (укључени радници) 2 - (са Јелашницом)	313
1 Ђилимарска фабрика (Пирот)	704
1 За производњу тканина (Ужице)	180
1. Електрична централа (Београд)	324
1. Фабрика дувана (Београд)	662
1. Фабрика трикотаже (Београд)	140
1. Фабрика машина пољопривредних справа (Београд)	250
2. Стране (Београд)	280

24 индустријских предузећа са 7841 радником

Железничка задруга у Сењском руднику имала је 1901. год. на 40000 обрта 7300 дин чисте добити.⁸⁸

Фабрике

Фабрика штофа (...) 80 рад.⁸⁹

Фабрика жигица просечно 50 рад.⁹⁰

Бакарни рудник у Ребљу преко 300.⁹¹

88 Илић Михајло, „Говор у Народној скупштини од 5/XII 1903“, *Радничке новине* 73, 1903.

89 *Радничке новине* 13, 1902.

90 *Радничке новине* 8, 1902.

91 *Радничке новине* 15, 1902.

Златни рудник „Св Ане“ код Салаша до 150 радника.⁹²
Нишка железничка фабрика око 400 радника.⁹³
Фабрика браће Гођевац више од 100.
Прва повлашћена ужичка акционарска ткачка радионица,
49 радника⁹⁴
Радионица војне одеће , постоји 35 год., 800 радника.⁹⁵
Сењски рудник, (...) радника 223; надничари близу 400.
Фабрика брикета код Ђуприје 20 радника.⁹⁶

Пропадање произвођачких заната

У конкуренцији са фабричком производњом произвођачки занати изгубили су широке пијаце и били су приморани да се оријентирају на производњу намењену локалној потрошњи и на репаратуру .

Анализирајући развитак капитализма у Србији Милорад Поповић констатује да „није било потребно да се капитализам *постепено* у самој земљи развије. Не, он је просто пренашан и то у његовим најсавршенијим облицима. Отуда је свуда у земљама у којима је то пресађивање фабричког система вршено, судар између старе и нове културе увек *јачи* и судбоноснији бивао. У Србији је данас та појава врло карактеристична. У непосредну борбу против *заната* ступа *фабричка* производња, домаћа и страна. Супротност између занатске производње и фабричке тако је велика да о некој озбиљној и јавној борби између њих ни речи не може бити. Занат је морао да подлегне, и тридесет последњих година било је довољно да се он сасвим сузбије са шире националне пијаце у кутић ограничене локалне производње. Но како су дела и поступци људски махом последице *ранијих* импулса и потреба, то је занатлијско становништво, упркос бризи, постајало све многобројније. Отуда је судар између фабрике и заната постајао још *јачи* и последице његове још *теже*“.⁹⁷

Ајлук

У абаџијским радионицама радило се углавном под ајлук, годишњи или полугодишњи. Чак и у Београду постојали су само рад на парче и ајлук⁹⁸

92 *Радничке новине* 18, 1902.

93 *Радничке новине* 19, 1902.

94 *Радничке новине* 36, 1902.

95 *Радничке новине* 42, 1902.

96 *Радничке новине* 42, 1903.

97 М. Поповић, „Организујте се“, *Напред* 3/II.

98 *Радничке новине* 66, 1903.

Калфе су као први ајлук добијали 72 дин годишње а за други - трећи ајлук 120-150 динара.⁹⁹

Абаџијски радници који су радили под ајлук, тзв. „погођени радници“ добијали су новац од послодавца, кад им је овај затребао, само кад су већ имали зарађени новац¹⁰⁰

У једном допису из Лознице стоји, да већина радника ради „под месечном платом, која износи 15-20 дин. месечно, са храном и станом“.¹⁰¹

Аконт

Позајмицама које су поједини послодавци давали радницима, заснивали су неку врсту полуфеудалних односа и претварали раднике у зависне и везане људе.

Тако нпр. један власник мајдана (...) обавезивао је сељаке аконтом од 20-30 динара „да само за њега раде преко целе године, па их после плаћа како он хоће, а они, сиромаси, због тог уговора не могу да раде кад им други много бољу зараду дају“.¹⁰²

Акорд - рад на парче

При том треба узети у обзир да приликом исплате акорда и пословође и други газдини помагачи су намерно закидали приликом обрачуна. Тако нпр. на збору одржаном 3. маја 1903. год. у Сењском руднику, радници су утврдили „да им се краде на вагањима и закида им се свуда где им се може закинути“.¹⁰³ Директор Сењског рудника, г. Новаковић, признаје да је ово постојало, али каже да су сами радници криви, „јер не чувају своје узорке већ их неки несавесни радници краду и на свој рачун мећу“.¹⁰⁴

Радници који су радили под акорд упркос „високих“ награда по комаду, нису могли да остваре никакву изузетну надницу. За то су се старали сами послодавци који су акордни систем прихватили само као начин да би нагнали раднике на што интензивнији рад, али који су се једновремено побринули да они не могу добити за тај изузетан напор никакву изузетну награду, већ да могу постићи само уобичајене зараде.

Тако нпр. међу шивачима у седларници крагујевачке војне фабрике, који су радили под акорд, није био ни један који је достигао једну и по

99 *Радничке новине* 66, 1903.

100 *Исто*.

101 *Радничке новине* 10, 1903.

102 *Радничке новине* 43, 1902.

103 *Радничке новине* бр. 41 и 46, 1903.

104 *Радничке новине* бр. 46, 1903.

месечну зараду радника који су радили за дневну награду т.ј. 115,30 дин. Само је један зарадио 110 динара „а остали од 40 па навише“.

Понекад су послодавци, у великој бризи да радници не би остварили велике зараде ограничавали износ ове. Тако нпр. шивачи који су радили под акорд у Крагујевачкој војној фабрици имали су право да зараде радећи на парче само једну и по надницу.¹⁰⁵

Трамвајски радници (слично акорду): „Има их који су код друштва стално ангажовани, али служе као замена и добијају надницу само онда кад кога замењују. Изађе каткад да у месецу немају више од 10-15 радних дана“.¹⁰⁶

У цигларској индустрији радници су плаћани по акорду. Тако нпр. вузачи су добијали за пренос 1000 ћерпича 70 пара динарских. Те ћерпиче који су тежили око 5000 кг вузачи су преносили са даљине која је често била преко 100 метара, на колицима (....) на која су стављали по 40-60 комада. Да би добили надницу од 2 динара они су требали да пренесу тежину од 15.535 кг. (Аноним, „Цигларски босови и њихови робови“.¹⁰⁷

Цигларски радници - печалбари радили су под групним акордом: Група од шест радника формирала је један сто. Они су производили „ако им је време допустило и ако су доста са водом и песком снабдевени, 300000 - 330000 ћерпича по некад и више. Од ове суме одбија се 10000 - 15000 као лош, тако да остаје за плаћање још до 315000. За то им се плати динара 1409. -То је зарада за шест особа по 130 дана или 780 надница, свака надница посебно по 14 часова, а за сваку ову надницу добија циглар један динар и осамдесет пара рачунских (Аноним, „Цигларски босови и њихови робови“.¹⁰⁸

Пљачка радника који раде под акорд вршена је на друге начине, продајом потребног материјала по повишеним ценама и тако је смањиван акорд. Тако нпр. у Сењском руднику:

	цена у околним мајданима	цена у Сењском руднику
кутија динамита	0,10 дин	0,30 дин
олај 1 кг	0,80 дин	1,60 дин
барут 1 кг	1,60 дин	3,00 дин
циндер вез	1,50 дин	3,00 дин ¹⁰⁹

Акордни рад практиковао се и у индустрији. Тако нпр. у фабрици дувана радило се „на парче“.¹¹⁰

105 Радничке новине 32, 1903.

106 Радничке новине 24, 1903.

107 Радничке новине бр. 38, 1902.

108 Радничке новине бр. 37, 1902.

109 Раднички лист бр. 15, 19/V 1901.

110 Аноним, „Беспослица“, Радничке новине бр. 7, 1902.

Рад на парче

Фабрика дувана, одељење за просто паковање, рад на парче. Зарада није већа од 1,50 дин а ради се 15-20 дана у месецу.¹¹¹

Тилер и комп. закључили лифериацију поштанских униформи и даје радницима да раде кући. Плаћали су за израду 1 шињела 5 дин, 1 блуза 3 дин, 1 панталоне 1,40 дин. У горње цене урачунат и цугер који сами радници набављају.

Рад на парче не само ниске наднице већ и уштеда: локал, осветлење, огрев, део порезе. Тако се режија делимично пребацује на радника.¹¹²

Рад под акорд доводио је до невероватно ниских зарада појединих радника. Тако нпр. „Абацијски радник Столе Тошић радио је код једног овдашњег абације и за седам дана зарадио 2,80 динара т.ј. по два гроша дневно“.¹¹³

„У обућарској радионици Глише Матића, једног од најбогатијих београдских обућара, Г. Матић плаћа својим радницима, кад раде на парче, од пара мушких ципела само 3 дин., док се на другим местима плаћа за њих по 3,50 дин, за женске ципеле он плаћа само 2 дин. док се на другим местима плаћа за њих по 2,50 дин“.¹¹⁴

Беспослица

„Да би се за случај немања рада, и у другим материјалним неприликама били, колико толико осигурани, радници су оснивали разне задруге за штедњу и кредит својих чланова, са месечним улозима од 2 дин., или са 0,50 од штедног улога недељно“.

Ове задруге нису дале позитивне резултате. Њихови су чланови не само отпадали за време зимске сезоне, већ су оне радницима „за дуг који су по меницама правили једне зимске сезоне, продавали постељне ствари друге зимске сезоне“.

Уз то су на чело ових задруга дошли различити експлоататорски и шпекулантски елементи; Бајлони, Ђаловић и др. Постепено су се ове задруге у које су нагрнули разни ђифтински елементи претвориле у чисто шпекулативне установе, у банке. Оне су престале да дају кредит радницима и да имају раднике у управама, и завеле високе камате неприступачне радном народу.¹¹⁵

Један обућарски радник пише: „Ми у војној шивари једва ако преко целе године радимо 5 месеца; једну недељу радимо а две не радимо“.¹¹⁶

111 *Радничке новине* бр. 30, 1902.

112 *Раднички лист* бр. 1, 1901.

113 *Раднички лист* 9, 1901.

114 *Раднички лист* бр. 13, 5/V 1901.

115 Аноним, „Резултати радничких удружења у Србији“, *Радничке новине* бр. 29, 1903.

116 *Радничке новине* бр. 16, 1903.

Промућурни капиталисти који су располагали са довољно новца, користили су период беспослице да би припремили робу за касније. Тако нпр. Један абација у Београду сакупио је у фебруару у својој радионици 15 радника под изговором: „Ништа ми сад до пролећа радници не требају али ми је жао да се пате без рада“ и плаћао их је 25% јефтиније него ли обично. „А када је долазила јесења сезона, тзв. 'абацијско пролеће', кад овај мајстор треба да им плати више он их отпушта јер је спремио еспапа колико му треба (20.000 дин)“.¹¹⁷

Услед периодичне беспослице абацијски радници у Обреновцу зарађивали су годишње једва 100-120 динара.¹¹⁸

Претерано дуги радни дан и бесрамна експлоатација радне снаге уопште, условљавала је сразмерно јаче размере беспослице но што је то био случај у другим, релативно цивилизованијим земљама Европе, са сличном друштвено-економском структуром и сличним степеном развита производних снага.

У фебруару 1903, у Београду је било 300-400 незапослених трговачких помоћника.¹¹⁹

„Радници у градској шивари нису радили више од 5 месеци“.¹²⁰

„Већина кројачких радника ове године много више су се наодмарали него прошлих година. За ова четири месеца од нове године нису више радили од две до три недеље, а то је било пред сам Ускрс“.¹²¹

Код абацијских радника у Београду, беспослица је „ретка а кад је има пада у јануар и фебруар“.¹²²

Квалификовани радници који су остајали без посла нису могли лако да нађу запослење у другој струци. Тако нпр. Абацијски радници из Београда, који су остајали без посла враћали су се својим кућама на село или одлазили у кућне слуге (покућари) или келнере.¹²³

Сезонски рад

Зими су столарски радници остајали без посла.

Столарски радници радили су највећим делом само лети док је било грађевинских послова док су за време зиме обично остајали без посла или радили само за храну. У једном чланку о столарским радницима пише: „Они раде зими обично само за хлеб, без стана, без наднице. Спавају где раде“.¹²⁴

117 Аноним, „Другу абацијском раднику у Обреновцу“, *Радничке новине* бр. 22, 1903.

118 *Радничке новине* бр. 17, 1903. Сергије је овде ставио знак питања – Прим. М.С.Д.

119 *Радничке новине* бр 14, 1903.

120 *Раднички лист* бр. 17, 2/VI, 1901.

121 *Раднички лист* бр 12, 28/VI 1901.

122 *Радничке новине* 66, 1903.

123 *Исто*.

124 *Напред* 2/1.

(лети наднице 3 динара)

Мртва сезона код кројачких - после Божића око два месеца.¹²⁵

- Сезоне са даноноћним радом Божић, Ускрс

Тесачки радници раде од 5 изјутра до 7 увече. Дневна најамнина износи 3-3,50 дин.¹²⁶ У зимској сезони не раде читавих 4 месеца плус недеље и празници.

Бонови

Бакарни рудник у Ребљу

„Пре неколико дана отпуштено је неколико рударских радника. А место новаца добили су цедуљице, које је потписао директор рудника. Кад их је директор упутио благајнику г. Грујићу да им исплати зараду, он им је на то одговорио да нема новаца у каси“.

„Радници одоше да продају оне цедуљице. Ако је цедуљица гласила на 10 дин., продата је за 8, а многи су продавали и у пола суме која је гласила на цедуљици“.¹²⁷

Деца

Са довршавањем изградње фабрика у Србији настала је и масовна употреба дечје радне снаге. Зато што рад у фабрици не захтева праву квалификацију (као нпр. занатски рад) а и радне су операције упрошћене, јефтина дечја радна снага почела је да истискује одрасле раднике.

По изјави директора Фабрике дувана Д. Николића: „Наведене мале зараде испод динара немају радници и раднице, већ су то дневнице дечака и девојчица, који се као приправници шегрти узимају на рад, па и ови почињу са најмањим дневницама од 0,60 дин. дневно“.

После те своје изјаве, наш директор политички каже: „Та јели то експлоатисање радника кад се шегртима прва дневница плаћа по 0,60 дин., док у приватним радионицама и фабрикама служе по 2-3 године бесплатно“.¹²⁸

Милица Јелић, трговац из Ужица „у својој кафанској радњи нема ниједног калфе, којег би могао плаћати, већ све саме шегрте. Кафана је уједно и великопродавница, која има велики промет, те бедни дечаци од 12 – 16 година радећи у јутру од 4 па увече до 12, а често и целу ноћ, немају ни минута одмора. Три, четири сата сна на кафанском асталу у најзагушљивијем и најпоқваренијем ваздуху и то је благостање. Шегрти од њега непрестано беже, јер кад нема посла у трговини он га шаље у

¹²⁵ Исто.

¹²⁶ Раднички лист 16, 26/V 1901.

¹²⁷ Ј.П., „Допис од 1. априла“, Радничке новине 15, 1902.

¹²⁸ Радничке новине 35, 1903.

стовариште брашна, кад нема ни тамо он га шаље у механу. Нигде ни једног тренутка одмора. Једни беже, он набавља друге и тако непрестано“.¹²⁹

У фабрици металних израђевина Гођевац, радио је велики број деце испод 14 година.¹³⁰

У фабрици жигица радиле су и девојчице од 12 година.¹³¹

У крагујевачкој фабрици радиле су девојчице од 10 до 15 година. Код њих је највиша надница износила три гроша (0,60 п.д.)¹³².

У једном допису из Врања дати су подаци о употреби женске и дечије радне снаге у пољопривреди. Док одрасли мушкарци зарађују 80 пара, деца раде од јутра до мрака за 30-40 пара а жене добијају највише 60 пара за 14-16 сати рада.¹³³

У фабрици жижица радила су деца.

У фабрици шећера „а раде сада женске од 12 година па навише, а за време школског распуста раде и деца из основне школе“.¹³⁴

Експлоатација

Један обућарски радник из Македоније, Мијајло Цоков, пише: да ради код једног послодавца за 14 и по дин. месечно 18 до 20 часова дневно.¹³⁵

Драстични пример експлоатације: „У штампарије Браће Савића раде четири одрасле жене и две девојчице. Рад отпочиње у шест сати ујутро а свршава се у девет сати увече, дакле 15 сати дневно. Осим штампарских послова ове раднице перу и веш својих господара, чисте и намештају њихове собе итд.и за све то оне добијају 5 динара и словом *пет динара месечно*“.

У једном радничком допису из Ужица стоји: „Видоје Миловановић, земљорадник из Рупељева стар 27 год. човек у највећој снази, служио је код једног сељачког зеленаша пола године за 30 динара.

Како је могуће да човек, жена, мајка и четири детета живе о таквим приходима. Али ја ћу да вам опишем какав је живот кад *седморо чељади живе пола године од 30 динара*. Ево како: једни опанци служе за сву кућу, обувају се само кад некуд далеко полазе, где не могу боси, а иначе иду боси већином.

Једу само леба, неки пут мало посоле, а неки не, кад ручају не вечерају а кад вечерају не ручају, а богами, више пута и по три дана ништа не окусе“.

129 „Допис из Ужица“, *Радничке новине* 31, 1902.

130 *Радничке новине* 27, 1902.

131 Аноним, „Обогаћивање“, *Радничке новине* 8, 1902.

132 *Радничке новине* 10, 1903.

133 *Стари раднички лист* 1, 28/VII 1901.

134 *Исто*, „У се и у своје кљусе“.

135 *Радничке новине* 41, 1903.

„Од постељних ствари немају ништа; него само (нечитка реч) простру па као прасићи полежу голи као мешине. Тако исто и зими раде, само наложе дрва те угрију ову вајну собицу“¹³⁶

Еснафи

Министарство привреде ставило Министру за измену нове еснафске уредбе без радничких представника.¹³⁷

Жене

Кројачке ученице које су после три шегртовања ослобођене, добијају „двадесет пара дневно прве године...“¹³⁸

Кројачке раднице

Радиле су од сванућа „па до 10, 11 па и после пола ноћи, као што је нарочито сада пред Ускрс“.

Месечно су зарађивале „по 30, 40 а највише 50 динара а то је врло ретко и то не траје увек, него у извесним месецима“.¹³⁹

Радно време у ново отвореној фабрици шешира Светозара Николића, од 7 изјутра до 6 1/2 сати увече, што је 11 1/2.

„Ако се преко овога времена ради оне не добијају никакву награду па и ако се ради до 9 сати увече“.¹⁴⁰

У исправци власник пише: „Још није био случај да се у фабрици ради до девет сати увече“.¹⁴¹

У фабрици жигица жене су сачињавале највећи део запослене радне снаге.¹⁴²

Ново отворена фабрика шешира Светозара Николића.

„Како нам јављају, прве недеље радницама није ништа плаћено, оне су радиле на 'пробу' а друге недеље плаћено им је по 0,60 и сада им је обећана надница 0,80“.¹⁴³

У исправци коју је власник предузећа послао каже се: „Истина је да се свака радница узима на пробу али то не стоји да свака мора недељу дана радити на пробу, има их које су после два, три, и четири дана добиле плату, а има их и које су целу недељу дана биле на пробу [Зашто толи-

136 *Стари раднички лист* 1, 28/VII, 1901.

137 *Радничке новине* 32, 1902.

138 *Радничке новине* 50, 1903.

139 Аноним, „*Српским радницама*“, *Радничке новине* 16, додатак, 1902.

140 *Радничке новине* 46, 1902.

141 *Радничке новине* 48, 1902.

142 Аноним, „*Обогаћивање*“, *Радничке новине* 8, 1902.

143 *Радничке новине* 46, 1902.

ке пробе бесплатно? За један дан се види... Прим. Сергије]. Што се тиче плате, њима се плаћа прве недеље по 0,60 до 0,80 динара дневно, али шеф одељења чим се увери о вредноћи раднице, он одма предлаже повишицу плате, и то се одмах и изврши. Све раднице које су у мојој фабрици, и које су мало боље у послу извежбане, добијале су и већу плату, тако да их данас има које добијају по један динар и више дневно...“

У то доба, употребљавана је у Србији за израду црепа готово искључиво женска радна снага, из Војводине. Од времена од када су уведене модерне шаре за цреп, „од тог доба раде девојке, јер су прво јефтиније а друго лепше раде“.

Ове су девојке већином Немице из Мађарске. Оне долазе, као и циглари, рано у пролеће са њиховим „фетером“ (мајстором), а њихова је погодба обично, да газда плаћа путни трошак за овамо а за повратак фетер.

„Једна црепарка изради за дан хиљаду црепова а има их доста које израде мање, а по неке и нешто више“.

Што се тиче зараде оне су добијале по 2 динара, док су помагачи примали 0,70 пара. Уз то су имале храну, прање, путни трошак и смештај.¹⁴⁴

У металном руднику у Кучајни мушких надничара нема а њихову дужност отпављају женске!¹⁴⁵

Ужичка електрична фабрика и ткачка радионица запошљавала је женску радну снагу, плаћајући им надницу од 40 пара.¹⁴⁶

Законодавство

Пројекат закона о рад. из 1891. Косте Таушановића. Неке одредбе се спомињу у некрологу Таушановићу у *Радничким новинама* бр. 5 из 1902. *То су први основи радничког законодавства.*

У Србији није било никаквог закона који би регулисао однос радника и послодаваца сем неких одредаба застареле еснафске уредбе из 184.¹⁴⁷

У бр. 261 *Срп. новина* објављене су измене и допуне у правилима и односима слугу и њихових газда, које је прописао Министар унутрашњих дела на основу § 356 Казненог закона.

Животни стандард

Чак и у „бољим“ кућама са послугом, се није поступало као са људима. Код Др Нешића, очног лекара радио је као покућар Војислав Јо-

144 Аноним, „Цигљарски босови и њихови робови“ *Радничке новине* 38, 1902.

145 *Радничке новине* 46, 1902.

146 *Раднички лист* 20, 23. јуни 1901.

147 Неопходност доношења закона који би регулисао ове односе признао је и Министар унутрашњих дела – *Радничке новине* 3-4, 1902.

вановић. „Г Др му је одредио таван за спавање“. Није никакво чудо да је Јовановић добио акутни реуматизам и отишао у болницу.¹⁴⁸

Један абаџијски радник из Паланке пише: „Говорити о положају нас абаџијских радника значи говорити о беди и несрећи“. „Радно нам је време од сванућа па до 8 или 9 сати увече. Мене језа подузима кад помислим да радимо 18 сати, а надница нам је 8-9 гроша. Испијени смо, малаксали од рада и од рђаве хране. Радимо и увек радимо па ништа немамо; Немамо ни толико да се можемо исхранити. Ми смо, ни више ни мање, него право робље наших мајстора. Они нам одређују колико да радимо и плаћају нас колико они хоће“.¹⁴⁹

Поводом радничког захтева за бољим становима правник Сењског рудника, г. Новаковић, рекао је представнику Радничког савеза, Кости Јовановићу, између осталог: „У осталом, интелгентнији радници и сада имају прилично добре станове, а има надничара, примитивних елемената, којима је и самима угодније живети по колибама но по патосаним собама“.¹⁵⁰

iz unutrašnjosti 27. oktob 1903
~~Radnici koji su zeli da spavaju na~~
~~otvorenom nebu u Veneciji spavali su pod vedrim~~
~~nebo-m~~
~~na voljoj zemlji (RN br 33, 1903)~~
~~pošto poslodavac nije podigao barake~~
~~kao što je obećao prilikom pogodbe~~
(~~Radnici zele da upišu 4 avg 1903 god~~
~~Ministru Privrede - MHP 1903 br X, 152~~)

Сергијев рукопис ниже наведеног фрагмента

Радници из унутрашњости који су радили у Београду на насипању баре Венеције, спавали су под ведрим небом на голој земљи,¹⁵¹ пошто послодавац није подигао бараке као што је обећао приликом погодбе.¹⁵²

148 Радничке новине 49, 1903.

149 Радничке новине 38, 1903.

150 Радничке новине 46, 1903.

151 Радничке новине 39, 1903.

152 Представка радника упућена августа 1903. год. Министру народне привреде, Др-

Печалбари из Македоније, који су радили на грађевинама хранили су се са 20 пара хлеба и спавали на грађевинама.¹⁵³

Абадијски радници радили су по „избама и сутеренима“ и спавали по овим „назови радионицама“.¹⁵⁴

Говорећи о храни трговачких помоћника, „Радничке новине“ пишу: „Храна им је још жалоснија јер се већином хране хлебом и пасуљем, па и тога не добијају довољно“.¹⁵⁵

Што се тиче трговачких помоћника, они су спавали у „малим, влажним и циглама патосаним“ просторијама. „Постеље већином немају, тачкорјећи живе као каква марва, јер спавају на тезгама, патосу, тавану и томе подобном. Када легну да спавају, њихови их принцепали затварају у собу и узму код себе кључ“.¹⁵⁶

У Крагујевцу је цео хлеб 0,22 дин; маст скупља но у Београду – 1,80; месо – 0,70-1,00. „Ти тако влажни и нездрави кућерци не могу се наћи јефтиније од 12 динара. То је просто најнижа цена“.¹⁵⁷

Животни стандард радника – надничара смањивали су понекад и многобројни верски празници. У допису који говори о положају фабричких радника у Крагујевцу, каже се: „Редак је који месец да има радних дана до 22, увек је број радних дана испод тога броја“. Као најдрастичнији случај ове врсте спомиње се месец децембар, када су радници радили само 15 дана, пошто је због Божића фабрика била затворена осталих десет дана.¹⁵⁸

О једном калфи који се разболео и умро *Радничке новине* су писале: „За трошак је добијао по 30 пара дневно и уочи недеље пола динара. Спавао је на голој земљи у дућану. Застирач на патосу био му је и кревет и јорган а шубара јастук“.¹⁵⁹

„Станови су скупии тако исто као у Београду“.¹⁶⁰

Најсиромашнија соба и кујна у Београду коштала је 15-25 дин. месечно.

„Људи који имају 60 дин. месечно, т.ј. 2,50 дин. дневно [рачунато на 24 радна – Прим. М.С.Д.] једу месо само двапут месечно“.¹⁶¹

„Зар није жалосно видети кућерак, управо шупа облепљена, која служи за становање људско, и за ту шупу јадни радник плаћа по 20-26 дин. месечно. Богатији и не гледе на ове јаднике који целога дана раде а увече

жавни архив НРС, МНП 1903, ТХ, п(?)52.

153 Из реферата Р. Драговића, *Радничке новине* 16, 1903.

154 *Радничке новине* 15, 1903.

155 Аноним, „Жалостан положај трговачких помоћника“, *Радничке новине* 14, 1903.

156 *Исто*.

157 *Радничке новине* 12, 1903.

158 *Радничке новине* 10, 1903.

159 *Радничке новине* 2, 1902.

160 *Радничке новине* 37, 1902.

161 Увод: „Реч у своје време“, *Раднички лист* 10, 1901.

иду на преноћиште у оваквим олепљеним, влажним и загушљивим шупама да одморе своје уморно тело, те да сутра опет посао радити могу. Пођимо по Београду и свуда по авлијама видећемо велику нечистоћу и смрад да се једва трпети може, а кад узмеш да у тој авлији од 60 метара дужине и 6 метара ширине има свих олепљених преко 30 шупа у којима нико други не станује сем радника са својом фамилијом, коју кад погледаш видиш да је испијена и пожутела, онда се мораш од ужаса стрести и сажалити на ове беднике, који све за ову земљу жртвују а за њих нико не мари нити главе окреће“.¹⁶²

Исплата

Један настојник у мајданима камена на Чукарици, звани Балда, наплаћивао је таксу за редовну исплату наднице суботом. „Ко му плати 2-3 пива и уз то да што у готовом или обећа, он му одмах изда његов новац по одбитку поклона који му овај одреди. Ко тако не учини мора да чека за новац до пола ноћи“, „а ако није добио новац, онда ујутру по новац натраг, па и то ако га нађе, јер мора често сутра по цео дан јурити док га нађе“.¹⁶³

У књиговезачкој радионици Светозара Величког и Рашића избио је штрајк зато „што господа принципали не воле да плаћају своје раднике суботом, већ кад они нађу за сходно, и уместо новца дају некакве признанице, као да радници могу што да купе за те признанице. Кад су радници затражили да им се исплати њихова зарада, они су се изговарали да немају новаца, јер не добијају од муштерија уредно новац а онамо имају да купе кућу па им треба дванаест хиљада динара“.¹⁶⁴

У многим случајевима наплата порезе вршена је у предузећу приликом исплате и то за целу годину одједном. Тако се дешавало да за извесно време радник остане без средстава за живот.

Један обућарски радник из војне шиваре пише: „У прошлу суботу чекао сам да ми се исплати зарада, те да платим кирију и храну коју сам узимао на вересију, али испаде нешто сасвим обрнуто. У то доба долази порезник и наплаћује порез 10 дин. а ја сам зарадио 15 дин. Остало ми само 5 динара. Молио сам порезника да ми за сад узме на име порезе 2-3 дин. па идуће суботе опет толико али он не хте ни да чује него - он рече да не прима никакве изговоре и истера ме напоље напоменувши ми да ће ми се идуће суботе одбити од зараде још десет динара. Кад сам му на то приметио, па откуда ћу ја живети, он ми са овим кратко одговори: 'Шта се то мене тиче, порез се мора платити'. Ја сам му наводио да сам имао у

162 Стајковић, „Нешто о нашим данашњим становима“, *Раднички лист* 13, 5. мај 1901.

163 *Радничке новине* бр. 59, 1903.

164 *Радничке новине* 45, 1903.

кући смртних случајева, али то ништа не поможе. Један мој друг молио је порезника да му не узима много пореза одједампут, наводећи му да му је баш пре месец дана умрло двоје деце и жена, али све то ишта није дејствовало на порезника и њему рече: Што си ти сиромах, ко ти је крив, не треба ни да живиш, уосталом сваки зна да се порез мора платити“.¹⁶⁵

Ни те бедне наднице нису радници у крагујевачкој фабрици примали у целости. Приликом исплате задржавала се државна пореза, која је износила најмање 3 дин. месечно.¹⁶⁶

Казне

Сењски рудник

„Ако радник једног дана изостане било због болести или има за шта, то га управник казни да мора један дан бесплатно радити, а ако по неколико дана не ради, толико дана колико је заостао мора да ради бесплатно“.

Није никакво чудо да су у тим условима 20 радника имала у току децембра 1901. год. зараду од 2 динара, „неколико по 0,60 пара а неки и ништа“.¹⁶⁷

„Врло честе и готово без узрока“, Ребељски рудник.¹⁶⁸

Један од разлога штрајка радника у нишкој железничкој радионици била је самовоља у изрицању казни. У погледу штрајкача од 5/V 1901. стоји: „Изрицање казне над радницима у толикој мери што правила ни најмање не дозвољавају, као: правилом је јасно одређена најјача казна, дводневна зарада и то по претходном одобрењу Дирекције а не десето и 15-то дневна као до тада“.¹⁶⁹

„Ђовани Бертото, каменорезачки мајстор, казнио је једног свог радника са три и по динара, што је због болести изашао са посла. Када је било исплаћивање, овај радник није хтео да прими умањену зараду: он се носи мишљу да овога газду тужи, али ни то није могао, јер за тужбу треба лепити марке, а он нема од чега ни да стави“.¹⁷⁰

Говорећи о приликама у Београдској фабрици платна Драговић пише: „Најинтересантније је са казнама радника. Нема ни једне недеље да се бар трећина не казни, а никаквог правилника нема по коме се казне изричу. Радник се задржи, на листи се напише да је кажњен, а он нема право ни да говори“.¹⁷¹

165 Радничке новине 16, 1903.

166 Радничке новине 12, 1903.

167 Раднички лист бр. 15, 13/VI 1901.

168 Радничке новине бр. 22, 1902.

169 Аноним, „Штрајк у нишкој железничкој фабрици“, Раднички лист бр 14, 12/V 1901.

170 Раднички лист, бр. 12, 5/V 1901.

171 Р. Драговић, „Из повлашћене фабрике платна ‘Limited’“, Раднички лист, бр. 10, 1901.

„У фабрици влада велика строгост, сваки разговор је забрањен тако, да се свако, ко се ухвати први пут у разговору казни са 0,50 п.д. а по други пут 1 дин. а деца како кад 20 или 50 п.д.“¹⁷²

Шегрти, питомци војно-техничког завода, који су имали надницу од само 0,80 дин., кажњавани су и по десет надница у месецу.¹⁷³

Минхова текстилна фабрика у Параћину: „Ако који радник не скине капу којем од фабричких чиновника, он добија шамаре, кажњава се“.¹⁷⁴

У изјави датој „Радничким новинама“ од стране једне раднице Официрске задруге стоји: „Када нисам хтела да задовољим његове гадне страсти и када нисам хтела да му подводим друге раднице, он (управник) ми стави неку кривицу и казни ме са 50 дин. Кад и после ове казне нисам хтела да му подлегнем, отпусти ме из рада“.¹⁷⁵

У Сењском руднику „радници и несаслушани кажњавају се и то се осетно кажњавају одузимањем дводневне и тродневне зараде“.¹⁷⁶

У фабрици платна и штофа у Београду казнили су једну радницу са три динара кад није дошла на посао, када је оправдано изостала јер је ишла лекару.

Другога радника, који је зарадио 3,90 дин. казнили су са 3,10, пошто је на платну била нека рупа, тако да су му исплатили само 0,80 дин.¹⁷⁷

Крагујевачка фабрика: „Управник одељења може да казни једног радника искључењем од рада до месец дана, новчано до десет надница и то половина иде опште инвалидском фонду а друга половина пензионерском фонду фабрике. Управник фабрике има право да казни искључењем са рада до три месеца, новчано до 15 надница, радних дана у месецу има просечно до 20.“¹⁷⁸

Трамвајски радници: „За најмању ситницу казне су огромне, и нема радника који бар један пут месечно не буду кажњени“.¹⁷⁹

Говорећи о трамвајским радницима, „Радничке новине“ су писале да капиталисти немају право кажњавања по Уставу ни по законима, пошто нису ни суд ни полицијски кварт. „Они су то право просто приграбили без ичије дозволе и упражњавају га као да су нарочита држава у нашој држави. И док се на пресуде полицијске и судске, којима се изриче казна, сваки може жалити, на ове пресуде трамвајске дирекције нема жалбе. На тај начин дирекција просто отима једну и чемерну зараду радницима“.¹⁸⁰

172 „У се и у своје кљусе“, Рад. доп. из фаб. шећера, *Нан.* 2/1.

173 *Радничке новине* 70, 1903.

174 *Радничке новине* 32, 1903.

175 *Радничке новине* 37, 1903.

176 *Радничке новине* 41, 1903.

177 *Радничке новине* 39, 1903.

178 *Радничке новине* 29, 1903.

179 *Радничке новине* 24, 1903.

180 *Радничке новине* 26, 1903.

Кантина

Где су постојале кантине постојао је уствари тзв. трук систем, т.ј. исплата једног дела наднице у намирницама, пошто су намирнице даване на вересију а дугове кантине управа је одбијала од радничке зараде приликом исплате. Први социјалистички посланик, др Михајло Илић, изнео је у свом говору у Народној скупштини да је тако што постојало у Сењском руднику. Један радник, Драгутин Лукић, који је имао надницу од 1,60 динара, примио је при обрачуну за месец фебруар, место зарађених 43,20 динара, по одбитку дуга за магацин,... и за болесничку касу, само два динара и двадесет пара.¹⁸¹

Сењски рудник:

„Исплаћивање је у тантузима који смањују и онако малу зараду радника, јер су радници приморани да купују своје намирнице код баракера који су, врло често, само слуге газде мајдана. Рану лошијег квалитета радници морају плаћати скупо. Прави циљ радничке организације било би укидање исплаћивања тантузима“.¹⁸²

Пут кроз Овчарско Кабларску клисуру:

„Исти предузимач скроз држи у исто доба и бараку и набавља радницима све што им треба. Радници су и овде грдно експлоатисани, свакодневне намирнице као и најважније животне намирнице добијају радници од најлошијег квалитета. Хлеб од 600 грама продаје се за 0,20 и ако није добар а остале животне намирнице, нарочито јела, таква су да их мора човек употребљавати само у недостатку другог чега“.¹⁸³

Бакарни рудник у Ребљу:

„Наш баракер, (...) даје јело врло скупо. 3/4 црна хлеба продаје за 20 п.д.“¹⁸⁴

„Радници се служе тантузима а не новцем, а колико ту трпи радник може сваки да појми који је јео тај хлеб. Све што заради да у бараку на трошак, шта више често остаје дужник баракеру“.¹⁸⁵

„Радници рударски набављају све намирнице из бараке, коју држе обично најсебичнији људи и који такође немилице експлоатишу нас раднике“.

„Зараде се исплаћују тантузима, а животне намирнице купују код баракера, који одређује цену како он хоће. Леб од 700 грама, црни и сасвим рђав, кошта 0,20 п.д., патлиџан 0,50, пасуљ 0,60 и т.д. А кад је јело рђаво,

181 Илић Михајло, „Говор у Народној скупштини од 5/XII 1903“, *Радничке новине* 73, 1903.

182 *Радничке новине* 46, 1902.

183 *Радничке новине* 28, 1902.

184 Ј.П., „Допис од 1. априла“, *Радничке новине* 15, 1902.

185 *Радничке новине* 20, 1902.

и радници се жале, онда баракер са жандармом натерају раднике да једу и силом им докажу да је оно укусно¹⁸⁶.

„Нас 20 радника жалили смо се против баракера и жандарма управи рудника, били смо послушати, саслушање је бајаги узето у поступак а у самој ствари појела га је помрчина“¹⁸⁷.

Капиталистички сектор у занатству:

Малобројност капиталистичких предузећа пада у очи али постоје капиталистичка предузећа која се воде као занатлијска.

Штампарије

Штампарија	Број радника и шегрта
Савић и ко.	27
Св. Николић	26
Д. Димитријевић	17
С.	18
Т. Наумовић	14

Фирма Влајковић и Савчић добила је концесију да отвори столарске фабрике са капиталом до 1 милион и са 200 упошљених радника.¹⁸⁸

Јасно је да ове бројке приказују јачу заступљеност капиталистичких елемената у оквиру целог заната, што не искључује постојање јачих капиталистичких пунктова и у занатима са нижим просеком. Тако нпр. на 551 кројача долазило је само 488 кројачких радника; на 524 обућара 481 обућарски радник; на 34 каменоресца 36 каменорезачких радника, што не искључује постојање радионица ове врсте са по 10-15 радника.

Постојање занатских радионица капиталистичког типа, тј. радионица са употребом већег броја најамних радника, види се из појединачних примера.

Из овог прегледа видимо да се јачина капиталистичког елемента у занатству услед повећања броја најамних радника који долазе на једног мајстора – послодавца одражава између осталог и на укупној бројности занатских радника, повећавајући је.

Самим тим појачава се и конкурентска борба у оквиру занатства. Ситни занатлија, прости робни произвођач пропада не само услед моћне конкуренције машинске индустрије, већ и услед конкуренције крупнијих занатских радњи, које могу да обарају цене на тржишту, како услед смањења општих режијских трошкова, тако исто и услед бездушног експлоатисања најамне радне снаге, плаћане у бесцење.

186 *Радничке новине* 32, 1902.

187 *Исто*.

188 *Напред* 2, 1901.

Из „Радничког листа“ бр. 11, из 1901. године, видимо да је 14 радника напустило посао у Официрској задрузи.

Капиталистичка предузећа

Погледати: циглане, црепаре, државне штампарије, маркарнице.

У допису „Експлоатација радника“ који је изашао у „Радничком листу“ бр. 5 од 10. марта 1901, спомињу се поједине кројачке радионице са већим бројем радница, нпр. прва са 9 радница, друга са 22 „раднице“ и неколико ученица, као и неке друге кројачке радионице у којима раде „по 10, 15 ученица“.

Бакалин из Јагодине запошљава 10 (...) радника.¹⁸⁹

У војној шивари у Београду постојало је 180 радника, правних гласача,¹⁹⁰ што значи да је укупан број радника био знатно већи.

Код Тодосија Миленковића, абације из Крушевца „радило просечно 25-30 радника“.¹⁹¹

У браварској радњи Добривоја Мирковића радило је 7-8 радника.¹⁹²

Иван Т. Јанковић, предузимач поштанских кола, врло много радника у својој служби, који су растурили по целој Србији.¹⁹³

У једној абацијској радионици у Обреновцу радило је 12 радника.¹⁹⁴

Једна абацијска радионица у Београду запошљавала је 15 радника.¹⁹⁵

У Пожаревцу било је пуно принципала који држе по 16 шегрта и једног калфу.¹⁹⁶

Сарачка радионица Поповића и Петровића у Београду упошљавала је осам младих радника.¹⁹⁷

Наднице

Један београдски (нечитка реч) узео је на себе да омалтерише 10.000 квадратних метара зида по цени, 0,50 динара а раднику је плаћено свега 5 пара по метру.¹⁹⁸

Нпр. у фабрици шећера „за угуривање кутија под поклопце“ плаћало се за хиљаду кутија 10 пара, а неким старицама највише 8 пара за исту количину. За лепљење марака плаћало се 15 пара а за лепљење етикета 10

189 *Радничке новине* 27, 1902.

190 *Радничке новине* 45, 1903,

191 *Радничке новине* 36, 1903.

192 *Радничке новине* 44, 1903.

193 *Радничке новине* 43, 1903.

194 *Радничке новине* 17, 1903.

195 *Радничке новине* 22, 1903.

196 Ђорђевић, С., „Допис из Пожаревца“. *Радничке новине* 16, 1903.

197 *Радничке новине* 14, 1903.

198 *Стари раднички лист*, бр. 1, 28/VII 1901.

пара за 1000 комада. При томе директор није исплаћивао пуну надницу. Девочицама које су лепиле етикете смањује својевољно исплату за око 20%. На тај начин наднице радница кретале су се код прве врсте посла 60-80 пара; код друге 60-90 пара; код треће 80-100 пара.¹⁹⁹

Фабрика жижица

„Раденице које пуне кутије су имале од хиљаду комада 0,70 дин, сада им је та плата смањена на 0,60 дин. Ајнлегери су имали пређе од кола 0,30 дин док сада имају само 0,15 дин“.²⁰⁰

Фабрика шећера

Закивање сандука са шећером плаћано је 3 пара дин. од комада. Да би радник зарадио 3 дин. дневно морао је заковати 100 сандука, у које је имао уковати око 5000 ексера, и које је имао преврнути 400 пута.²⁰¹

Коментаришући положај радница Драговић пише: „Једна радница може да изради дневно највише 60 цеви. Према томе, по [нечитко] ако је имала рада и ако је радила по 16-18 сати дневно могла је да заради 2,50 до 3 динара, а сада у најбољем случају највише 60 п. дин“.²⁰²

Сва дужна пореза трамвајских радника наплаћена је приликом једне једине исплате пред сам Божић. Услед тога многи радници „не само да нису добили ништа, него су остали дужни Трамвајском друштву“.²⁰³

Абацијски у Београду

Парчетари зараде 1-1,40 дин. дневно.²⁰⁴

Највећа надница опанчарских радника у Смедереву износила је 2 динара.²⁰⁵

Абацијски у Београду 6-8 гроша.²⁰⁶

У изјави датој Кости Јовановићу, изасланику Радничког савеза, од стране директора Сењског рудника, г. Новаковића стоји:

„Зарада није тако мала: Рудари зараде по 4-5-6 динара, а обични надничари имају 1,60-2,40 дин. дневно.

Радници у околини раде за 4-6 гроша“.²⁰⁷

„Поред рада у фабричкој и занатлијској радионици постојали су и други облици рада на којима је вршена безмерна експлоатација најамне

199 Допис из фабрике шећера „У се и у своје кљусе“.

200 *Раднички лист*, бр. 10, 1901.

201 *Исто*.

202 Р. Драговић: Из повлашћене фабрике платна „Limited“, *Раднички лист* бр. 10, 1901.

203 *Радничке новине* 76, 1903.

204 *Радничке новине* 66, 1903.

205 *Радничке новине* 69, 1903.

206 *Радничке новине* 51, 1903.

207 *Радничке новине* 46, 1903.

радне снаге. Тако нпр. један надничар, Павле Лазић, испекао је једном газди из Рибашевине 300 казана комина за за 60 динара. Тај је посао завршио за 100 дана, што значи да је имао надницу од 0,60 динара, т.ј. 0,20 дин по казану^{.208}

Опанчарски радници у Јагодини

Раде „за месечну плату од 20 динара и храну, а каква је она зна се“.

„Ако се не ради месечна надница само 1-1,40 дин“^{.209}

Иван Т. Јанковић, предузимач поштанских кола, који је имао много радника у својој служби, растурених по целој Србији, плаћао их је 25-30 дин. месечно.²¹⁰

Фабрика брикета

„Радници који раде на казану где се смола греје, имају надницу 8 гроша; највећа је надница 2,50 динара“^{.211} Абацијски у Паланци 8-9 гроша.²¹²

Једна радница фабрике платна и штофа у Београду вели: „Радила сам три дана у фабрици и почињала сам посао кад и сви почињу, а устајала опет кад и сви. Радила сам неуморно без да сам се одмарала. Кад је било у суботу примила сам 0,85 дин. А имам да храним двоје сиротне деце“^{.213}

Абацијски радници из радионице Тодосија Миленковића у Крушевцу радили су за 6 гроша.²¹⁴

У фабрици платна и штофа у Београду, „један радник, за кога сви кажу да је најбољи радник у фабрици и да је радио на најфинијим стварима и који је најбоље плаћени радник, зарадио је за ови седам месеци просечно по 57,78 п. д. месечно“^{.215}

Радници из унутрашњости, који су радили у Београду на насипању Баре Венеције, имали су надницу од 7-8 гроша (1,40-1,60 дин). Само њих петорица имали су надницу од 12 гроша (2,40 дин).²¹⁶

У својој претставци, упућеној 4. августа 1903. год. Министарству народне привреде, радници кажу да примају од 1,40 до 2, 20 динара.²¹⁷

У изјави предузимача Ђуре Николића, датој под [нечитко], каже се да су наднице 2, 2,20 и 2,40 дин. „само њих 7-8 дечака имају по 1,60 и они који раде а не раде тешке радове“^{.218}

208 *Радничке новине* 45, 1903.

209 *Радничке новине* 44, 1903.

210 *Радничке новине* 43, 1903.

211 *Радничке новине* 42, 1903.

212 *Радничке новине* 38, 1903.

213 *Радничке новине* 39, 1903.

214 *Радничке новине* 36, 1903.

215 *Радничке новине* 39, 1903.

216 *Радничке новине* 39, 1903.

217 Државни архив НРС, МНП 1903, ТХ, бр. 52.

218 *Исто*.

У Сењском руднику радило се за три гроша наднице.²¹⁹

У ужичкој ткачкој радионици било је радника са 0,30 и 0,50 дин. Наднице. Већина је зарађивала од 8 до 10 динара месечно, а максимална зарада износила је 12-15 динара.²²⁰

„Најбоље ткаље, које раде на парче, зараде недељно 6-7 дин, млађе раднице 3-4 дин. Оне што раде на надницу имају 0,40 највише“.

Од мушких, поред странаца, раде петорица Срба. Најстарији, који ради веома тежак посао, има 1,20 дневно. Остали сви мање, и то иде до 0,40 д.²²¹

Да би се добила представа о висини надница које су боље одговарале животним потребама и захтевима радничке класе, навешћемо изузетно високе наднице које су биле исплаћиване.

Тако нпр. Кројачи који су били запослени у седларници Војнотехничког завода у Крагујевцу, имали су наднице од 4 – 6 динара, т.ј. са повишењем 5 – 7,50 дин.²²²

Бакарни рудник у Ребљу. Радило је око 350 радника. Почео рад од марта 1901. Смањили наднице 10 јуна. Раније 2-3 дин, сада 1,5-2 дин.²²³

„Већина радника из околних села долазе овде у варош и раде (арга-тују) по виноградима, њивама итд. и то за 5 гроша дневно без хране или ако имају храну, то је обично постан пасуљ и војнички тајин или проја“.²²⁴

Рудник бакра у Ребљу:

„Радници у овом руднику робују не само дању већ и ноћу, само за 5, 6 и 8 гроша. Ретко се може наћи који од радника да је плаћен 2,50 до 3 дин. Надницу од 4,5 и 6 динара имају само њих неколико“.²²⁵ Зарада 1,20 – 3,00 дин.²²⁶

У тим условима фактички, радничка надница била је много нижа од оне која је била званична. Драговић је забележио податке о разликама званичних и фактичких прихода код једног од најбољих радника у фабрици платна „Limited“ у Београду.

	1 нед.	2 нед.	3 нед.	4 нед.	5 нед.	ук. 5 нед.
Званична зарада	5,35	5,40	4,05	8.-	9,45	
Задржано за фонд	0,30	0,30	0,30	0,30	0,30	
Задржано за јело	1,80			1,20		
Задржано као аконто		0,35				
Казне			0,40	0,50	1.-	
Исплаћено	2,95	4,75	3,35	6.-	8,15	25,20

219 Радничке новине 40, 1903.

220 Радничке новине 32, 1903.

221 Радничке новине 34, 1903.

222 Исто.

223 Стари раднички лист 3, 11/VIII 1901.

224 Б. Ј., „Радничко стање у Пироту“, Стари раднички лист 3, 11/VIII 1901.

225 Радничке новине 34, 1903.

226 Радничке новине 32, 1902.

Nov. Radnik

~~Da bi se dobile~~
~~u proseku~~ petstotine ~~na~~
 O visini ~~radničke~~
~~pristojnosti~~
 radnicima koji su ~~u~~
 dnevnici — ~~u~~
 klasi ~~u~~
 za ~~u~~ su bile
 isplacivane.

To su ~~u~~ koji su bili
 zaposleni u selovici ~~u~~
 završili u ~~u~~
 od 4-6 dinara, tj. u ~~u~~ 5-7,50
 (RN № 32, 1903)

Сергијев рукопис о висини надница

Што значи да је његова фактичка зарада износила 0,72 дин. Уз то, и ова је просечна зарада била смањена увођењем нове тарифе.²²⁷

Раднички лист наводи случај радника Максимовића, абацијског калфе, који је радио код мајстора Рашковића и за седам дана зарадио три динара, т.ј. приближно 43 паре по дану.²²⁸

Други абацијски радник, Столе Тошић, зарадио је за две године 280 динара т.ј. око 40 пара дневно.²²⁹

Врло често радници нису ни знали за коју надницу раде. То је омогућавало да их послодавац воза по свом нахођењу. Управа крагујевачке фабрике обећавала је новозаврбованим радницима из седларнице врло велику зараду. „При исплати уместо обећане велике зараде добисмо по 50-60 а најбољи радници по 70 динара за цео месец“²³⁰

227 Р. Драговић, „Из повлашћене фабрике платна 'Limited'“, Раднички лист 10, 1901.

228 Раднички лист 11, 1911.

229 Раднички лист 9, 1911.

230 Радничке новине 32, 1903.

Spisak učenika
 koje treba
 ispitati
 u
 kladionici

Lank
 nedeljno

II. Kladionica

Nadnica bila je mnogo manja nego
 je u ostalim kladionicama.

Zanimljivo je da su nadnice
 u kladionici u Beogradu

	1 nedelja	2 nedelje	3 nedelje	4 nedelje	5 nedelja	6 nedelja
Zanimljivo	5.35	5.40	4.05	8.-	9.75	
Zanimljivo	0.30	0.30	0.30	0.30	0.30	
Zanimljivo	1.80			1.20		
Zanimljivo		0.35				
Zanimljivo			0.40	0.50	1.-	
Zanimljivo	2.85	4.75	3.35	6.-	8.15	25.20

Сергијев рукопис горе наведеног текста

У парафинској текстилној фабрици, највећа је надница износила „2 динара дневно и то имају само 4-5 радника, а осталих 400 радника од 0,50 до 1,60 дин“.²³¹

Келнери су радили у Београду за месечну зараду од 30 динара.²³²

По изјави једног опанчарског мајстора датој на збору крушевачких радника, 13. јула 1903. год., надница опанчарских радника износила је лети „8 гроша а зими 4-5 гроша. Има надница и од 2 гроша без хране“.²³³

231 Исто.

232 Исто.

233 Исто.

Берберски помоћници радили су са дневном зарадом од 0,40 - 0,80 дин. „Један берберски помоћник који ради свој занат 5-6 година има месечно 10-15 дин. без доручка, један радник који ради 10-15 година има 20 највише 24 динара“.²³⁴

Трговачки помоћници радили су „за 15 динара (код ситничара) или за 20-25 динара (код трговаца са мануфактурном робом)“.²³⁵

Допис из Враћа: „Човек у пуној снази рачуна да је добро плаћен ако добије 60-80 пара динарских дневно“.²³⁶

У повлашћеној парној стругари Душана Сиротановића радници су радили за надницу од 1,20 дин, 1,50 а највише од 3 динара дневно! У целој овој стругари узима само једног јединог радника, Јеврема Димића, коме се месечно плаћа 55 динара!!!²³⁷

Абадијски радници [примају] 1 динар а у зиму, у то „абацијско пролеће“ 1,60.²³⁸

У сарачкој радионици Поповића и Петровића у Београду „надница се креће од 3-7 дин. недељно, што значи да дневно долази од 2-5 гроша“.²³⁹

Светозар Марковић, председник Тарифног одбора типографских радника, рекао је на збору типографа 26. јануара 1903. године да су „до пре две године“, дакле пре обнове Дружине типографских радника почетком 1901. године, типографски радници радили за месечну плату „почевши од 45 дин. месечно, па највише до 70 дин. и такав се радник сматрао за најсрећнијег и најспремнијег“.²⁴⁰

Надница трговачких помоћника просечно 20-30 дин. месечно.²⁴¹

Пекарски радници имали су 5-6 динара недељне плате.²⁴²

Цигларски радници, који су били запослени код Мите Шићанског примали су надницу од 47 и по пара дневно. (Рад. лист 17, 2 јуни 1901).

Допис из Крушевца: „Зарада је овде сасвим мала: најбољи раденик има 1,20 дин. наднице. Ако хоће да ради [нечитка реч] онда има 1,50 дин. на вагон да га напуни џаковима жита“.

„Данас један раденик ради 18 сати дневно вукући камен без одмора за 0,80 п.д., па има их и по 0,60 п. дин“.

„Ми радимо по 16 сати дневно за цигло 8 гроша. Кад се ово расподели на празнике и на време које преко године не радимо не излази нам просечна зарада од 4-5 гроша. Шта се са тим може учинити? Са тим нежењен човек не може честито ни да се нахрани, а где је стан, па одело,

234 *Радничке новине* 12, 1903.

235 *Радничке новине* 27, 1903.

236 *Радничке новине* 25, 1903.

237 *Радничке новине* 18, 1903.

238 *Радничке новине* 15, 1903.

239 *Радничке новине* 14, 1903.

240 *Радничке новине* 14, 1903.

241 *Радничке новине* 14, 1903.

242 *Радничке новине* 12, 1903.

па друге потребе! А о жењенима не смем ни да мислим.” (Један абаџијски раденик, „Писмо абаџијским раденицима“, РЛ 14, 12/V, 1901).

Лозни расадник у Јагодини

Стари извежбани радници

1.20

Неизвежбани радници

1.-

Стари извежбани радници који чисте лозу

0,60-0,80

Неизвежбани и нови радници који чисте лозу

1,-

(Званична исправка, „Напред“, 3/II)

Наднице	нормална	максимална	извор
Фабрика жижица раднице	0,60	1,20	Напред 2/I
Трамвајски радници	3,-	често остају као резерва што се не плаћа	Напред 4/I
Гођевчева фабрика за прераду сувих шљ. раднице које раде на паковању	0,60 – 1,00		Напред 3/I
Столарски	3,00	не раде зими	Напред 2/I
Кадрмџије и грађевински (Из Македоније и Јужног Поморавља)	0,8 – 1,40		Напред 4/I
Шиваре (Стари рд.)	1,- – 1,20		Напред 4/I

Фабрика шећера	1,6 – 1,8		Напред 4/I
Жене на градском послу <i>нед.</i>	4 - 5		Напред 2/II

Фабрика штофа на Карабурми

Фарбари 18 пара дин. на сат

Остали 17 пара дин. на сат

Највећу зараду имају ткачи 18 дин. Недељно.²⁴³

Поједини ћурчијски радници недељна надница 7 дин.²⁴⁴

Рудник бакра у Ребљу.

„Рударски мајстори имају 2,50 дин. Дневно. Месечно, не може се више зарадити од 60 динара. Од овога треба за храну 35 до 40 дин; треба платити за олај (зејтин) 8 дин., за квартир 10 дин., а за *фамилију* не остаје *ништа*. За братску касу узима се од радника 1,15 дин. И ако коме од радника остане 2-3 дин., вероватно је да ће му и то отићи на казне, које су у овом руднику врло честе“.²⁴⁵

Рударски радник: „Ретко да који радник има три динара дневно; обично је надница 1,50 дин. А надничарима 0,80 дин!“²⁴⁶

У провинцији је положај радника увек био много гори. У Лесковцу су надничари добијали са муком 0,60 динара а зидари „силом истерају“ 1-1,20 дин. Памуклијаши, кројачи, јорганције не могу да зараде просечно ни 25 динара месечно!“²⁴⁷

Абаџијски у Чачку „једва дневно ако се ради 1,20 дин“.²⁴⁸

Грађевински радници: „Наша надница почиње од 2,50 па до 4,50 закључно и то за најбоље раднике. Али треба овоме додати само да у свакој недељи, кад више кад мање, али сигурно можемо рећи просечно је један дан кад падне киша или се десе друге елементарне непогоде, као и губитак времена за тражење посла – онда можемо рачунати да један грађевински радник не ради више од пет дана у недељи и та сезона, ни таква каква је, не даје више од 5 највише до 6 месеци. Изилази да најбољи радник

243 *Радничке новине* 13, 1902.

244 *Радничке новине* 14, 1902.

245 И. П., „Допис од 1. априла“, *Радничке новине* 15, 1902.

246 *Радничке новине* 46, 1902.

247 С.Х.С. (Сотир Хаџи Станимировић), „Допис из Лесковца од 9-V-1902,“ *Радничке новине* 20, 1902.

248 *Радничке новине* 29, 1902.

не ради више од 26 недеља по пет дана у години. Ако узмемо 4 динара дневне зараде, износи само 520 динара годишње или 1,42 ½ дневно, и то имају најбољи радници који су уз то и фамилијом обично оптерећени.

Па запитајмо се какав је тај живот који фамилија може да проведе дневно са 1,42 ½ паре? У једној таквој фамилији радничкој, у којој има просечно 4 душе, троши се дневно три киле леба за шта треба 0,75 д. Значи да само 0,67 ½ п.д. остаје дневно за остале потребе?²⁴⁹

Мада су поједини трговачки помоћници имали плату преко 200 и 300 динара месечно, већина је бедно таворила. „Просечна плата *већине* трговачких помоћника не износи више од 50 динара“.²⁵⁰

Браварски у Ужицу 1. - 2. дин.²⁵¹

Опанчарски у Пожаревцу 1,20 – 1,40 дин.²⁵²

У Нишу је било старијих трговачких помоћника (преко 20 година) којима је плата износила само 25 дин. Месечно.²⁵³

Фабрика жижица

Многе раднице до	0,80
друге	1.-
»	1,20
»	1,40
до 4 њих	4,00 дин.

1. Надзорник	75.- месечно
2. Надзорник	90.- месечно
Радник на тестери	2.- дневно
Радник на брзој машини	2,40 дневно ²⁵⁴

Фабрика за израду керамичких производа

До скоро просечна надница	1,50
Сада смањена на	1,20 ²⁵⁵

Већина пегларских радника радила је за месечну плату од 10-20 динара уз стан и храну код мајстора. Ти радници спавали су „или у радионици или у локалима исто таквим, влажним и нездравим...“ Храна је била јако рђава „да је, чини ми се, ни понеки пси наше отмене госпоштине не би јели“.²⁵⁶

249 „Проглас Савеза грађевинских радника од 21. VII 1902“, *Радничке новине* 30, 1902.

250 „Са збора трговачких помоћника“, *Радничке новине* 30, 1902.

251 *Радничке новине* 34, 1902.

252 *Радничке новине* 42, 1902.

253 *Радничке новине* 23, 1902.

254 Аноним, „Обогаћење“, *Радничке новине* 8, 1902.

255 *Радничке новине* 9, 1902.

256 Гројић Милан, „Пегларски радници“, *Радничке новине* 9, 1903.

За девет десетина ужичких радника највећа је надница један динар, а извесно једна трећина нема више од 0,20 – 0,50 дин. дневно.²⁵⁷

Нарочито су тешко пролазили они радници који су били на стану и храни код мајстора.

Надница пегларских радника износила је 2-2,5 дин. Дневно.²⁵⁸

Код радника који су градили пут кроз Овчарско – Кабларску клисуру наднице су биле веома мале „ретко износе више од 0,80 дин.“²⁵⁹

Радници који су градили друм кроз Овчарско – Кабларску клисуру имали су наднице од 0,80 дин.²⁶⁰

У Лозници надница се кретала од 1 – 1,20 дин. Највише.²⁶¹

Прва повлашћена ужичка ткачка радионица

Исправка на чланак „Српска сиротиња“

„Раденице после 2-5 дана ступају у радионицу, имају дневну зараду од 20-50 пара динарских. Ова се зарада одређује према способностима и вредноћи, и поступно се пење, тако да већина раденица које су прошле године ступиле у радионицу, сад већ имају 0,80 дин. дневно, и то су девојчице од 14-16 година.“²⁶²

Само ова исправка представља најбољи доказ тешког стања.

- Потврђује постојање надница од једног гроша.
- Пошто је тада цена 1 кг хлеба износила 25 пара (? – Сергије), надница омогућује куповину 800 гр хлеба.
- Максимална надница, која представља изузетак, достигла је надницу обичног надничара.

У одговору радника на ову исправку, констатује се да 43 лица примају месечно 318 динара, просечно дакле 7 и 40 пара на једно лице.²⁶³

Клефиш: Наднице пољопривредних радника, мушки 1 – 1,20, женски 0,80.

Недељни и празнични рад

Опанчарски у Ваљево: „Немају никако празника ни слободног времена за лично образовање.“²⁶⁴

Опанчарски радници у Лозници радили су и недељом.²⁶⁵

257 „Допис из Ужица“, *Радничке новине* 31, 1902.

258 *Радничке новине* 9, 1903.

259 *Радничке новине* 10, 1903.

260 „Допис из Пожеге“, *Радничке новине* 6, 1902.

261 *Радничке новине* 10, 1903.

262 *Радничке новине* 36, 1902.

263 *Радничке новине* 36, 1902.

264 *Радничке новине* 37, 1903.

265 *Радничке новине* 47, 1903.

Трамвајски радници: „Немају ни једног дана да паузирају; њихов посао дакле, траје сасвим непрекидно и недељом и празником, и о Божићу, и о Ускрсу; у години нема ни једног дана одређеног за њихов одмор“.²⁶⁶

У извештају тарифном одбору типографских радника у коме се износи став послодаваца према новој тарифи коју су тражили радници ове струке,²⁶⁷ дотакнуто је ово питање: „Они не пристају да се недељом и празником, када су радње законом затворене, не ради, што ми по закону требамо имати, јер и ми требамо одмора“.

Неки опанчарски радници радили су и недељом и празником.²⁶⁸

Код пекарских радника није постојала ни недеља ни празник „ради се увек“.²⁶⁹

Резолуција скупштине удружења трговачких помоћника од 22/1 1903: „Трговачки помоћници протестују против изигравања разних законских одредаба (§ 364 Крив. Закона под 1) којим се ускраћује трговачким помоћницима сваки одмор.

И трговачким помоћницима као и сваком другоме потребан је одмор ради физичког опорављања после тешког рада, и ради умнога усавршавања. Тражећи од надлежних да законима прибаве важност, трговачки помоћници апелују на сво грађанство да празницима и у времену када су радње затворене не поручује ништа“.²⁷⁰

Берберски радници нису имали одмора ни недељом ни празником.²⁷¹

Петиција берберских радника Министарству народне привреде, у којој се обраћа пажња „на отварање берберских радњи у недељне и празничне дане, мада је то и законом донекле забрањено“. Да се уреди као што је на страни.²⁷²

Мада је затварање трговачких радњи недељом и празником било предвиђено законском одредбом (§ 364 Кривичног законика) српски трговци нису се држали тога прописа. Зато је Удружење трговачких помоћника било принуђено да поведе борбу против недељног и празничног рада.

„Пре неког времена поднело је Удружење трговачких помоћника Министру привреде г. Миловановићу један акт, у коме је тражило да министар поштри наредбу полицијским властима да закон о затварању радњи у недељне дане тачно извршују. Господин министар одговорио им је: да се он не слаже са тим захтевом, јер ако се радницима пружа одмор недељом они ће луњати и банчити“.²⁷³

266 *Радничке новине* бр 26, 1903.

267 За тарифу види *Радничке новине* бр 13, 1903 и „Први конгрес Српске социјалдемократске партије и Главног радничког савеза“, Б, 1953, стр. 103.

268 *Радничке новине* бр 12, 1903.

269 *Радничке новине* 12, 1903.

270 *Радничке новине* бр. 21, 1903.

271 *Раднички лист* бр 18 9/VI 1901.

272 *Раднички лист* бр 20, 1901.

273 ЈАК [Коста А. Јовановић], „А где је закон?“, *Радничке новине* бр 10, 1902.

Опанчарски радници у Чачку истакли су на свом првом збору, 28. јула 1902. год., као један од главних својих захтева укидање празничног рада.²⁷⁴

„Велицки и Рашић“, књиговезачки мајстори, покушали су да заведу радно време и празником после подне, и ако се то противило тарифи која још важи. Разуме се радници су ступили одмах у штрајк.²⁷⁵

Један од захтева првог састанка на коме су берберски радници покушали да се организују, био је захтев „да се и код нас као у другим државама празником радње затварају, ако не цео дан барем од подне, па ако неби еснаф одобрио онда би то радници сами учинили“.²⁷⁶

На основу тарифе од 1/V 1893, која је тада била на снази, типографи су по чл. 52 за рад недељом и у празничне дане имали дуплу надницу. На почетку године 1901. управа штампарије једнострано је решила да се за рад за време Божића исплаћује обична надница.

Постоји закон који забрањује рад у недељне и празничне дане

- „Готово све бакалнице отворене су и недељом и празником само са споредне стране, и радници у тим радњама принуђени су да седе по цео дан у дућану“.
- „Исто тако и са занатлијским радницима нема скоро ни једног дана. у коме се посао не би довршавао недељом до подне, а празником често и по цео дан“.
- „Но има завода у којима је чак и законом дозвољен рад недељом и празницима. Такве су на пример скоро све фабрике, па даље све берберске радње, кафане, хотели, дуванџинице, касапнице, пекарнице, апотеке итд“.
- „Има трговачких, берберских, пекарских и других радника који само о Митрову и Ђурђевице дне изађу мало у варош. Има радника који су већ изгубили сваки календар: не воде рачуна шта је који дан - све им је једно - био празник или дељник. Требало је предвидети смену радника у случају недељног и празничног рада, и то онако, као што то неке фабрике и већи хотели практикују за ноћни рад“.

*Код многих врста радника није било никаквих дана одмора.*²⁷⁷

Опанчарски мајстори у Смедереву терали су раднике „да раде сваке недеље“.²⁷⁸

274 Радничке новине бр. 31, 1902.

275 Радничке новине 46, 1902.

276 Раднички лист бр 5, 10/III 1901.

277 Напред 2/II.

278 Радничке новине 64, 1903.

Код опанчарског мајстора Владимира Милосављевића радници нису имали „одмора ни недељом ни празником никад. Они тада леше коже, туцају кору да боје коже, вуку коже колицима кроз варош као стока...“²⁷⁹

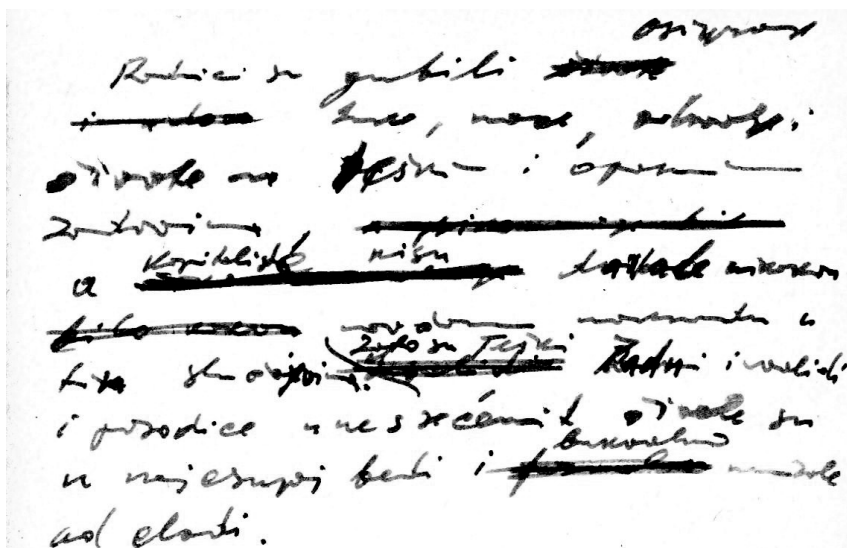
Осигурање

Осигурања радника у случају несреће није било. Читаве категорије радника нису имале никакво болесничко осигурање, нпр. абаџијски радници у Београду, којих је било заједно са шегртима (.....) 80.²⁸⁰

У „Старом радничком листу“ констатује се да је за три године у Столарско браварској задрузи осакаћено 45 људи; а за кратко време било је три таква случаја у столарској фабрици Влајковића, који употребљава неквалификоване раднике за рад на машини.

„Што је најстрашније, осакаћени, за рад онеспособљени радник нема никакве накнаде.“ „Ми бисмо могли навести фабриканте који нису из свог џепа хтели да плате таљиге да се несрећни радник однесе у болницу, него су другови морали да сакупљају марјаш по марјаш да плате таљигања.“²⁸¹

Пошто су мајстори и радници спадали у неуказно особље, чак ни радници у државним фабрикама, нпр. у Војно техничком заводу у Крагујевцу, или у железничкој радионици у Нишу, нису имали пензију. После 20-30 година рада, када им је радна способност била смањена, остајали су на улици.²⁸²

Оригинал рукописа Сергија Димитријевића

279 Радничке новине 53, 1903.

280 Радничке новине 66, 1903.

281 Стари раднички лист 1, 28/VII 1901.

282 Радничке новине 11, 1903.

Радници су губили руке, ноге, здравље и животе на тешким и опасним радовима а капиталисте нису давале никоме новчану накнаду у тим случајевима. Зато су тешки радни инвалиди и породице унесрећених живеле у најцрњој беди и буквално умирале од глади.

Да би стекли какво такво осигурање у болести и несрећи, радници појединих бранши, препуштени сами себи, приступали су организацији сопствених болесничких каса, које су у периодима просперитета и пуне запослености пружале извесне позитивне резултате.

Када су наилазили периоди кризе и беспослице, овакве су болесничке касе губиле своје чланове, који нису били у стању да редовно уплаћују своје улоге. На тај начин су радници, који су за време кризе или мртве сезоне престајали да уплаћују у болесничку касу, губили не само право на потпору у случају болести, већ и до тада извршене уплате.²⁸³

Печалбари

Печалбари из Македоније, терани глађу са родне груди, навикли на низак животни стандард, задовољавали су се с двадесет пара, хлеб на дан и спавају на грађевинама. Они су продавали своју радну снагу у бесцење и конкурисали грађевинским радницима у Београду, снижавајући њихов животни стандард.²⁸⁴

Подришка власти

У Паланци су ухапсили једног радника „што није могао због болести да ради“.²⁸⁵

За време штрајка абаџијских радника у Београду, 1903 године, „полиција је хватала штрајкаче на улици и без икакве кривице протеривала“.²⁸⁶

Прогоне чланова радничких организација у провинцијским местима илуструје следећи текст који су објавиле Радничке новине.

„У Лозници прави вандализам. Нашим друговима не дају никуд у варош излазити. Чим се ко појави - хапсе га. Друг Влада Добриловић заговорен јуче, један друг ухапшен прексиноћ, у полицији казнили пет дана затвора. Прете силом Радничком друштву“.²⁸⁷

За време штрајкова полиција је хапсила раднике као беспосличаре и скитнице, позивајући се на правила о слугама.²⁸⁸

283 Аноним, „Резултати радничких удружења у Србији“, *Радничке новине* 29, 1903.

284 Упореди реферат Драговића, *Радничке новине* 16, 1903.

285 *Радничке новине* бр. 52, 1903.

286 *Радничке новине* 67, 1903.

287 *Радничке новине* 53, 1903.

288 *Радничке новине* 3 и 25, 1902.

Када је 18. јуна 1903. год, Душан Алимпић, један радник дошао у квартал и жалио се на Макса Штајна, члана фирме браће Пинкас – Штајн, који га је вређао зато што је разговарао са радницима из ове радионице, дошао је речени Макс и наредио писару да затвори радника, за шта је овај и био кажњен са 20 дин. Од стране кварта овдашњег саобразложењем: „што је бунио раднике да не раде“.²⁸⁹

За време штрајка типографских радника почетком 1902. год., штрајкачи су хапшени и осуђивани: „за *превремено* напуштање рада и *беспосличење*“.²⁹⁰

Радничке синдикалне организације потврдиле су своја правила код судова на основу Закона о задругама. После доношења новог закона, када је надлежност по овом питању дошла на Министарство народне привреде, покушала је извршна власт да укине синдикалне организације. Од свих радничких савеза тражено је да правила усагласе новом закону и поднесу у невероватно кратком року од два дана. Затим су правила враћана „са наредбом да се из *основе* прекроје, јер оваква каква су – удружења *ни по циљу ни по организацији не одговарају* Закону о задругама“.²⁹¹

Полиција је растурила збор ужичких радника 1. децембра 1902, сазван за оснивање „Радничког клуба“, позивајући се на „одредбу старог Закона о зборовима и удружењима по којој је (...), шегртима, калфама и т.д. забрањено да се скупљају на разне зборове“.

„То се заснива на тумачењу Еснафске уредбе“.²⁹²

Чим су радници једне опанчарске радње са Уба „напустили посао, полиција их похапси и осуди“.²⁹³

Политичка обесправљеност

Закон о општинама који је примљен у пролеће 1902. год. ограничавао је право гласа на пунолетне грађане који су плаћали најмање 15 динара непосредне годишње порезе. Тиме је највећи број радника био лишен грађанског права.

По подацима које је Јован Жујовић изнео у говору одржаном приликом дебате о овом закону, од 619.544 пореских лица, колико их је било у Србији, 326.733 су плаћали до 15 динара а само 292.811 више од тога. На тај начин, више од пола пунолетних грађана било је искључено из општинских избора. У сиромашним окрузима, као што је то био случај

289 *Радничке новине* 34, 1903.

290 *Радничке новине* 3, 1902; види стенографске интерпелације Ч. Мијатовића и Ј. [...] и говоре.

291 Јак [Коста А. Јовановић], „Радничка удружења и нови закон о задругама“, *Радничке новине* 31, 1902.

292 *Радничке новине* 49 и 50, 1902.

293 *Радничке новине* 50, 1903.

са врањским, (нечитка реч) и ужичким, тај се број пео на више од две трећине.²⁹⁴

Радно време

Абацијски у Београду 17-18 сати. „Одмора за ручак и доручак нема, чим се једе почиње се посао“.²⁹⁵

Железничари, ложачи, машинисти, кондуктери и сл. су радили по 36 сати непрекидно без и једног сата одмора.²⁹⁶

Опанчарски радници у Смедереву радили су по 18 сати а мајстори им „не дају одмора после ручка“.²⁹⁷

Опанчари у Смедереву радили су од 2 часа изјутра до 12 у подне и од 1 по подне до 7 увече, тј. 16 сати.²⁹⁸

Код опанчарског мајстора Владимира Милосављевића из Крагујевца радило се од 3 сата ујутро па до 10-11 сати ноћу.²⁹⁹

Абацијски у Београду 18 сати.

Ви сви добро знате да је ваш радни дан 11-12 сати. Отпочињемо радити од 5-6 сати изјутра па до 12 пре подне, од 1 1/2 па до 7-8 сати увече. Дневна просечна зарада 3,5 дин.³⁰⁰

Радни дан је код коларских радника 12 часова. Радионице су рђаве а зараде посве мале. Годишња просечна зарада износи од 350-400 динара.³⁰¹

Наши разносачи [писама и телеграма] раде 12 сати дневно за месечну плату од 45-75 динара (Стари раднички лист 3, 11/ VIII 1901).

Београдска електрична централа 16-18 сати.³⁰²

Смањивање радног времена била је појава за коју се знало једино у предузећима у којима се радило на парче, нпр. у фабрици платна на Дунаву.³⁰³

У фабрици гајтана и штофова у Лазаревцу рад је трајао 14 сати.³⁰⁴

У Сењском руднику радило се од 5 сати ујутру до 7 сати увече, тј. 14 сати.³⁰⁵

294 *Радничке новине* 11, 1902 - Извод из стенографских бележака.

295 *Радничке новине* 66, 1903.

296 *Радничке новине* 65, 1903.

297 *Радничке новине* 64, 1903.

298 *Радничке новине* 69, 1903.

299 *Радничке новине* 53, 1903.

300 Петар Станковић, „Поклич фабричким и молерским радницима“, *Стари Раднички Лист* 2, 4/VIII 1901.

301 *Стари раднички лист* 2, 4/VIII 1901.

302 *Радничке новине* 76, 1903.

303 „Смањено радно време“, *Напред* 2/I.

304 *Радничке новине* 36, 1903.

305 *Радничке новине* 42, 1903.

На једној грађевини у Београду радило се од 3 и по или 4 ујутру па до 7 увече, тј. 15-15 и по сати.³⁰⁶

Абацијски радници у Паланци радили су 18 сати, од сванућа па до 8-9 увече.³⁰⁷

Опанчарски радници у Ваљеву радили су 16-18 сати.³⁰⁸

Код молерског мајстора Јозефа Јегера радило се од 5 изјутра па до 7 увече са одмором за ручак од једног сата, тј. 13 сати.³⁰⁹

У абацијској радионици Тодора Миленковића у Крушевцу радило се по 18 сати.³¹⁰

У фабрици брикета радило се од 4 ујутру до 8 увече, тј. 16 сати, са одмором за време ручка од „неколико минута“.³¹¹

Опанчарски радници у Јагодини раде 15-18 сати,³¹² а у Лозници 18 сати.³¹³

Послодавци су били вољни да скрате радно време, али само онде где се радило под акордом, другим речима тамо где је то снижавало радничку надницу не штетећи капиталисту. Тако нпр. управник Сењског рудника покушао је да снизи радно време од 12 сати на осам, али су се радници томе успротивили.³¹⁴

У парној стругари Душана Сиротановића постојало је 18-часовно радно време. Поред тако дугог радног времена послодавац често приморава раднике на „бесплатан ноћни рад“.³¹⁵

У Минховој текстилној фабрици у Параћину радно време је трајало од 5 изјутра до 7 увече са два прекида у укупном износу од један и по сата.³¹⁶

Ужичка фабрика. Радило се од 6 до 12 и од 13 и 30 до 19, укупно 11 и по сати.³¹⁷ Према Извештају о стању у *Радничким новинама* 35, 1903, радило се од 6 до 19, са паузама од пола сата за доручак и два сата за ручак укупно десет и по сати.

Прва повлашћена ужичка акционарска ткачка радионица. У званичној изјави управе радионице: „Дневни рад је лети 10 и по а зими 9 и по часова, дакле у просеку 10 часова“.³¹⁸

306 *Радничке новине* 36, 1903.

307 *Радничке новине* 38, 1903.

308 *Радничке новине* 37, 1903.

309 *Радничке новине* 35, 1903.

310 *Радничке новине* 36, 1903.

311 *Радничке новине* 42, 1903.

312 *Радничке новине* 44, 1903.

313 *Радничке новине* 47, 1903.

314 *Радничке новине* 46, 1903.

315 *Радничке новине* 32, 1903.

316 *Исто*.

317 *Исто*.

318 *Радничке новине* 36, 1902.

Код београдског колара и ковача Стевана Бакше радно време је трајало од 5 ујутро до 7 увече, тј. 14 сати. Када је он имао доста поруцбина рад је почињао у 4 сата изјутра и трајао 16 сати.³¹⁹

Повећање радног дана у занатству била је последица заоштрене конкуренције између занатлија и фабрика на једној страни и између самих занатлија на другој страни.

На збору крушевачких радника, 13. јула 1903. год., један опанчарски мајстор изјавио је „да су они већи експлоататори радне снаге него што су фабриканти“, и да опанчарски радници раде 17 часова.³²⁰

Београдска фабрика

„Радно време до марта ове године било је зими 9 сати а лети 10. Од марта наредбом Министарства војног, заведено је стално 10 сати“.³²¹

Радници на београдским трамвајима, „кондуктери, возовође, коњушари и остала послуга, раде свакодневно 18 часова. Кад се узме у рачун да су трамвајске штале далеко и да се сваког вечера мора бројати пазар, онда за јело и спавање овим људима остаје само 4 часа“.³²²

У повлашћеној парној стругарској фабрици Душана Сиротановића радно је време 13-14 часова.³²³

Државна статистика је запошљавала искључиво женску радну снагу на прикупљању, сређивању и систематизацији статистичких података. „Оне раде од 6 и по часова изјутра до 12 и од један поподне до 7 увече“.³²⁴ Јасно је да је за жене које су пословале са цифрама у току читавих једанаест сати, то био пренапоран и мукотрпан посао и представљао право мучење.

Абацијски радници радили су 16 сати.³²⁵

По речима Луке Павићевића у тадашњој Србији, уопште узевши, радно време је трајало „од 4 сати изјутра па до 8 и 9 сати навече, изумимајући неколико места, где се ради у неким занатима од 6 до 7 сати увече“.³²⁶

У сарачкој радионици Поповића и Петровића радно време је било 16 сати.³²⁷

319 *Радничке новине* 29, 1903.

320 *Радничке новине* 32, 1903.

321 *Радничке новине* 29, 1903.

322 *Радничке новине* 24, 1903.

323 *Радничке новине* 18, 1903.

324 *Радничке новине* 25, 1903.

325 *Радничке новине* 15, 1903.

326 Павићевић Л., „Уредништво Радничких новина“, *Радничке новине* 15, 1903.

327 *Радничке новине* 14, 1903.

Пекарски радници радили су 16 сати;³²⁸ опанчарски 16-17 сати;³²⁹ берберски „најмање 16 а има их који раде и по 18 па чак и 20 сати!“;³³⁰ у Ужицу 16-18 сати радни дан.³³¹

Трговачки помоћници „раде од 5 часова изјутра до 10 па и 12 часова увече, дакле 17-19 часова дневно у радњама, магацинима, подрумима, који су већином влажни. Они немају редовно време ни за ручак ни вечеру него ручају и вечерају кад стигну“.³³²

У Алексинцу, на градилишту моста на Морави, ради се 15-16 сати дневно.³³³

За радно време у занатству физиолошка граница, у фабрикама 12 сати због две смене.

Лазар Марјановић, лимарски радник, оснивач Савеза металских радника, у свом говору који је одржао на једном састанку металаца, рекао је између осталог: Наша синдикална организација „помоћу које, верујте, моћи ћемо регулисати и радни дан за сада на 10 часова, а и наше бедне наднице, које су исувише мале према радном дану, који нам је сада од 12, 13, 14 па и 15 часова“.³³⁴

Приказујући стање у београдском фабрици платна Драговић пише: „Радно време није тачно одређено или се бар фабриканти тих одредаба не придржавају. Као и остала наша [нечитка реч] индустријска предузећа и ова фабрика ради, са групом дневних радника, често пута и преко 12 сати ноћу, а рад почиње већ од 6 сати изјутра, тј. радни дан је често пута дуг по 18 сати. Нико не води рачуна о здрављу тих мученика што се зову радници“.³³⁵

У Дубици радни дан је трајао 16-18 сати.³³⁶

У „Упутствима за раденичко особље прве краљевске српске повлашћене ткачке компаније Limited у Београду“, стоји да се ради „од 6 сати изјутра до 7 сати увече тачно, са одмором од 12 до 1 и 30 сати после подне“, тј. 11 и по сати.³³⁷

Код Адама Грундлиха (стругара ?) у Београду, радило се од 5 часова изјутра па до 12 часова пре подне идућег дана. За ово мало времена од 31 часа, одмора је било само један час и по, а треба узети у обзир и то, да је оваквих радних дана прилично, а што је главно, један његов шегрт морао је оволико времена да ради некад и без вечере.³³⁸

328 *Радничке новине* 12, 1903.

329 *Исто*.

330 *Исто*.

331 *Радничке новине* 13, 1903.

332 *Радничке новине* 14, 1903.

333 *Радничке новине* 35, 1902.

334 Марјановић Лазар, „Организација радника“. *Стари раднички лист* 2, 4. август 1901.

335 Драговић, Р., „Из повлашћене фабрике платна Limited“, *Раднички лист* 10, 1901.

336 *Радничке новине* 11, 1903.

337 *Радничке новине* 10, 1903.

338 *Стари раднички лист* 1, 28. јули 1901.

„У нашем (абацијском) занату као и терзијском, кројачком, опанчарском, итд. практикује се шевечерија (ноћни рад). Мало је нашим газдама што радимо од 4 и по сати изјутра па до 8 сати увече, него још и ноћу. Наш радни дан петнаест сати, ми свега имамо за време доручка четврт сата 'одмора' и после ручка 20 минута – то је цео наш одмор!“³³⁹

Нормални радни дан био је од зоре до мрака.

„Мали журнал“ у броју 180 констатује „да је радно време за трговачке помоћнике несразмерно дуго: 16 часова дневно; да се оно још повећава тиме што су многе радње и недељом и празницима отворене и да се трговачки помоћници ужасно, не само физички већ и умно, напрежу“.³⁴⁰

Радно време: фабрика шећера 12 сати, сваког седмог дана 18; столарски радници 12 сати, лети „од 5 изјутра па док се види“; трамвајски радници 16 сати, уствари 18 сати јер морају да употребе још по један сат увече и ујутру „на спрему“ а уз то немају празника; железнице 10 сати; штампарија браће Савић 15 сати.

У столарској радионици Косте Тодоровића радно време је почињало пре пет сати ујутро и трајало до осам увече.³⁴¹

У свом првомајском говору 1901. године, познати тадашњи социјалиста Коста Јовановић изнео је податке о радном времену у електричној централи. Он каже: „Мада се правилником утврђује радни дан од 10 часова, радници раде обично 18 а често и 22 часа“.³⁴²

У допису једног абацијског радника, који је објављен у „Радничком листу“ стоји: „Ми радимо по 16 сати дневно за само 8 гроша“. После ове констатације повлачи се паралела са другим браншама и констатује се: „Други радници не раде више од 11-12 сати дневно, а има их који раде 10 па и 9 сати (типографи) и то за много већу плату“.³⁴³

Дакле дванаесточасовни радни дан био је недостижан идеал за многе тадашње раднике.

„Један палир задруге за подизање зграда, да би се својим газдама удобрио, тера раднике да долазе у 4 и по сата ујутру, а пушта их у 8 и по увече. Кад се одбије доручак и ручак, излази да се начисто ради 13 и по сати и то будзашто“.³⁴⁴

Пегларски радници: „Рад почиње у 4 и по сати ујутру па траје до 10 и 11 сати увече, а често пута до 1 и 2 по поноћи“.³⁴⁵

339 Један абацијски радник, „Експлоатација абацијских радника“, *Стари раднички лист* 1, 28. јули 1901.

340 *Раднички лист* 22, 7. јули 1901.

341 Драговић (без потписа), „Штрајк у радионици Косте Тодоровића“, *Раднички лист* 11, 21. април 1901.

342 Туцовић, „Први мај 1901. год., *Раднички лист* 12, 1901.

343 Један абацијски радник, „Писмо абацијским радницима“, *Раднички лист* 14, 12. мај 1901.

344 Један зидар, „Писмо зидарима“, *Раднички лист* 15, 19. мај 1901.

345 Грујић Милан, „Пегларски радници“, *Радничке новине* 9, 1903.

Абацијски радници у Београду радили су у току зиме од 4 и по или 5 сати ујутро до 8 или 9 сати увече, с одмором од једног сата, тј. 14-15 и по сати.³⁴⁶

Чак и у фабричким предузећима, неквалификовани радници који су радили на копању сировина или претовару, радили су до крајње физичке границе. Тако нпр. из пуним именом потписаног дописа једног земљорадника, видимо да је у ропчевачкој фабрици камена и креча, и у фабрици цемента у Раљи и Ришњу, сеоска сиротиња радила „по 14-16 и више часова дневно“.³⁴⁷

У Свилајинцу „радници опанчарски, (нечитка реч), терзијски, абацијски, дрводељски и ковачки, поред тако бедне хране и стана раде практично по 18 сати дневно са незнатним прекидом о ручку и вечери; радници осталих заната раде просечно 17 сати дневно!“³⁴⁸

Опанчарски радници у Пожаревцу раде 16-18 сати дневно.³⁴⁹

Радно време браварских радника (...) износило је око 12 и по часова. После тарифног покрета неколико мајстора прихватило је радно време од 10 часова, почев од првог јануара 1903. год. а један од њих је одмах завео радно време од 10 и по часова.³⁵⁰

Јагодина, Клефиш радно време 12 сати;³⁵¹ Јагодина, фабрика машина 14 сати.³⁵²

Бурчијски радници 12-14 сати;³⁵³ опанчарски 16 сати;³⁵⁴ градска болница на Врачару 14 и по часова са прекидом од 3/4 часа одмора;³⁵⁵ фабрика Р. Гођевица 16 сати;³⁵⁶ трговачки помоћници у Нишу радили су 17-19 сати;³⁵⁷ трговачки помоћници 14-16 сати.³⁵⁸

Опанчарски радници из Чачка радили су по 18 сати дневно. 11. јула 1902. г. они су одржали збор на коме су тражили радно време од 14 сати.³⁵⁹

На том збору они су донели одлуку „да траже да се радним даном ради од 5 сати изјутра до 7 увече, а празником да буду слободни. Ово своје решење доставили су старешини еснафа опанчарског, с молбом да позове чланове еснафа на седницу и објасни им како они неће испуња-

346 *Радничке новине* 8, 1903.

347 *Радничке новине* 33, 1902.

348 *Радничке новине* 35, 1902.

349 *Радничке новине* 42, 1902.

350 *Радничке новине* 42, 1902.

351 *Радничке новине* 24, 1902.

352 *Радничке новине* 26, 1902.

353 *Радничке новине* 14, 1902.

354 *Исто*.

355 *Радничке новине* 22, 1902.

356 *Радничке новине* 23, 1902.

357 *Исто*.

358 „Са збора трговачких помоћника“, *Радничке новине* 30, 1902.

359 *Радничке новине* 31 и 32, 1902.

вањем овог захтева ништа изгубити, јер ће им радници за 14 сати рада више урадити но што ураде за 18³⁶⁰.

Прилив печалбара неповољно је деловао на радно време и надницу. Услед конкуренције међу радницима и довођења радника са стране, „поједини предузимачи, као Мицко Момировић, Павле Костић и други, могли су постављати најгоре услове: почетак рада у 4 и по часа ујутру а завршетак у 7 и по и 8 часова увече и то за надницу од 12-14 и највише 16 гроша³⁶¹.

Радници на путу кроз Овчарско-Кабларску клисуру раде 16 сати.³⁶²

Ужице: „Нема ни једног заната, где радници не раде 16-18 а често и више часова дневно!“³⁶³

Радни дан је био нарочито дуг у провинцији. У Лесковцу су надничари и зидари радили „од 4 часа изјутра до 7 часова увече“, тј. по 15 сати.³⁶⁴

Обућарски радници раде 14-18 сати дневно.³⁶⁵ Столарски радници у Београду борили су се 1902. године да би постигли радно време од 10 сати.³⁶⁶

Радно време: рударски радници 12 сати;³⁶⁷ фабрика жигица 12 сати;³⁶⁸ фабрика за израду керамичких производа задруге за подизање домаће индустрије, 9 часова уз ниске наднице;³⁶⁹ фабрика штофа (...) 11 (нпр. фарбари) и 12 сати;³⁷⁰ златни рудник „Св. Ана“ (...) дању 12,5 сати, ноћу 11,5 сати (радници се смењују недељно); трговачки помоћници радили су од раног јутра до 10 или 11 сати ноћу.³⁷¹

Дужину радног дана одређивали су капиталисти по свом властитом нахођењу. Зато је она најчешће била ограничена само физиолошким границама, преко којих се радно време није могло даље продужавати.

Браварски радници у Ужицу: „Обично радно време траје од 5 часова ујутру, до 8 увече – 15 сати дневно. Међутим, средином јесени, па кроз целу зиму – када траје њихова сезона – ради се од 6 ујутро па до 12 увече, дакле 18 сати, а често и по целу ноћ“.³⁷²

Трговачки помоћници: „Код њих се ради од 5 сати изјутра па до 10 а чешће и до 11 сати увече. Радни дан одређује сваки газда по свом нахођењу“.³⁷³

360 *Радничке новине* 31, 1902.

361 „Проглас Савеза грађевинских радника од 21. јула 1902, *Радничке новине* 30, 1902.

362 *Радничке новине* 28, 1902.

363 „Допис из Ужица“, *Радничке новине* 31, 1902.

364 С.Х.С. (Сотир Хаџи Станимировић), „Допис из Лесковца од 9. маја 1902“, *Радничке новине* 20, 1902.

365 *Радничке новине* 6, 1902.

366 *Радничке новине* 21 и 23, 1902.

367 *Радничке новине* 46, 1902.

368 *Радничке новине* 8, 1902.

369 *Радничке новине* 9, 1902.

370 *Радничке новине* 13, 1902.

371 *Радничке новине* 28, 1902.

372 *Радничке новине* 34, 1902.

373 *Стари раднички лист* 3, 11. август 1901.

Самовоља

У једном извештају абацијских радника стоји: „Писаних правила нема, мајстори су правилници, јер се мора радити онако како они наређују“.³⁷⁴

Отпуштање радника вршио је послодавац моментално, не дајући никакав отказ. Радник је изненада остајао на улици без да му је била претходно дата прилика да нађе нов посао. Могућност да одмах остане без посла знатно је утицала на психологију радника. Многи су били у перманентном страху од отказа, што је омогућавало послодавцима да самовољно наступају код радника.

Када су радници Сењског рудника ступили у штрајк, управник рудника је одмах наредио да се иселе из станова, тј „да се фамилијарни радници за 24 а нежењени за два сата уклоне са рудника“.³⁷⁵

У мајданима камена на Чукарици настојник Балда закидао је радницима у мери „по 1-3 метра од фигуре а исте фигуре предаје по правој мери газда Мити и тако их наплати, па онај вишак што је био при мерењу закаишарио радницима трпа у свој џеп“.³⁷⁶

„Душану Ђорђевићу, раднику фабрике платна (и штофа у Београду) одузето је од зараде 15 дин. за порез, 0,30 п.д. за болнички фонд и 0,20 п.д. за казну а исти Душан зарадио је само 18,35 п.д. Значи да му је остало за исхрану двоје деце, жене и себе за целу недељу 0,85 п. дин. А закон наређује да се при оваквим фабрикама задржава за порез сваког месеца дванаести део порезе“.³⁷⁷

Запитан, зашто им се тако много наједампут задржава за порез, кад се то може учинити постепено сваке недеље по мало, одговорио је бесно узвикнув: ‘Све ћу вам одузети, па ћу вас оставити без марјаша, па ми опет нећете ништа моћи’.³⁷⁸

Један обућарски радник из фабрике кожа Ђурића и Клидиса на Чукарици каже: „Г. директор ове фабрике бележи у радничким књигама да је зарада радника мало мања од његове плате. У ствари и ако радник заради 25,30 до 32 дин., њему се исплаћује у суботу 18,20 до 22 дин. Оно ресто закида стално свакоме раднику само да би се удворио код својих газда“.³⁷⁹

Васа Стојковић, шеф лимарске радионице у фабрици дувана закључио је приватно један већи посао и нагнао раднике да раде прековремено за његов рачун по један сат дневно не плаћајући им ништа.³⁸⁰

374 *Радничке новине* 66, 1903.

375 Илић Михајло, „Говор у Народној скупштини, 5. дец. 1903“ - *Радничке новине* 73, 1903.

376 *Радничке новине* 59, 1903.

377 *Радничке новине* 39, 1903.

378 *Исто*.

379 *Радничке новине* 35, 1903.

380 *Радничке новине* 37, 1903.

Једном раднику Сењског рудника, Роксановићу, „благајник је одлагао примање плате с једног месеца на други, док му једном не рече, застарело му је право, јер није на време примио. И до данас овај радник није примио своју зараду“.³⁸¹

Капиталисти су систематски прогањали раднике који су читали „Радничке новине“ или приступали радничким организацијама. Уз то, они су забрањивали радницима да то чине, под претњом отпуштања са посла.

Послодавци су отпуштали раднике који су ступали у организацију. Тако је нпр. Влада Илић, члан фирме фабрике гајтана и штофова, отпустио три радника који су се уписали у Лесковачко радничко друштво.³⁸²

Многи послодавци отпуштали су раднике који су читали „Радничке новине“ или се дружили са социјалистима. Тако нпр. Евгеније Михел, сопственик фабрике штофа, саопштио је својим радницима, да ће сваки који се дружи са организованим радницима бити отпуштен.³⁸³

На многим местима избијали су штрајкови зато што су послодавци отпуштали организоване раднике, а радници бранили своје право удруживања (Нпр. у Сењском руднику,³⁸⁴ у једној опанчарској и једној абацијској радионици у Паланци;³⁸⁵ у фабрици текстила у Параћину³⁸⁶).

Трговачким помоћницима у Лесковцу [Контролиши да ли је Лесковац. – Прим. Сергије], послодавци нису давали да пију воду за време рада да неби често ишли напоље.³⁸⁷

По правилнику параћинске текстилне фабрике радници су имали пола сата за доручак али им је даван прекид од само четврт сата.³⁸⁸

Неки послодавци и њихови представници били су узурпирани и судску власт.

Тако нпр. директор управе стоваришта непрерађених дувана казнио је седам радника са по два дана плате, зато што су они напали на настојника споменуте управе, Перу Павловића. И овога је казнио са три дана плате.³⁸⁹

Тако нпр. Душан Милићевић, власник Гранд хотела, задржавао је од сваког момка 4-6 динара за брисање прозора.³⁹⁰ Другим речима келнери и остало кафанско особље морали су да плаћају из свог џепа одржавање чистоће у хотелу. Напомињемо да у хотелу и ресторанима у којима је било доста бакшиша, келнери нису примали никакву плату, већ су, на-

381 *Радничке новине* 41, 1903.

382 *Радничке новине* 36, 1903.

383 *Радничке новине* 35, 1903.

384 *Радничке новине* 40, 1903.

385 *Исто*.

386 *Радничке новине* 44, 1903.

387 *Живот* 3, 1904.

388 *Радничке новине* 32, 1903.

389 *Радничке новине* 33, 1903, исправка 35, 1903.

390 *Радничке новине* 32, 1903.

против, морали да дају газди одређену месечну суму. На тај начин келнерски бакшиши одлазили су путем отимачине у џеп газде, а не келнера који их је примао за своје услуге, а зарада самих келнера била је сведена на просечни износ радничких надница.

Капиталиста се мешао и у приватни живот радника и издавао посебне „законе“ о томе шта радник сме чинити и шта мора урадити. Тако нпр. у параћинској текстилној фабрици „радници и раднице имају наредбу да не смеју пазарити код оних лица, која не стоје у најбољим односима са господарем фабрике“. Чим су шпијуни фабрички видели једног радника да се разговара с једним трговцем, Никодијем Милетићем, одмах су га јавили господару и овај је радник отпуштен и ако ради у фабрици од 1891. године, тј. читавих 12 година.

„При избору општинског часништва радници морају да гласају по наредби господара фабрике, газда Минха. Ко то не уради отпушта се из фабрике“.³⁹¹

Један радник пише: „Радио сам код Жарка Вукићевића овдашњег мајстора, па када сам посао свршио, он ми је дао само половину од пођене цене, изговарајући се да је он сам тај посао могао свршити!“³⁹²

Ђорђевић Милорад, коларски радник, писао је о мајстору Стевану Бакши: „Он узима раднике по 14 дана на пробу без погодбе. И ја сам код њега тако ступио пре 14 дана и радио сам по 12 сати дневно 13 дана. Он ми је израчунао да сам за то време зарадио 25 дин., кад ми одбије 13 дин. за храну, а то је само ручак, добијам 12 дин. Зар је онакав ручак, као што се добија код њега, вреди 1 дин., кад у бољим гостионицама не кошта више ручак од три јела? А шта сам ја добијао? Ви сви знате какав ручак добијате код својих газда“.³⁹³

Емил Баталић, млински радник, писао је поводом неисплаћене наднице: „Кад би у овој земљи било радничког законодавства, ја бих знао шта да радим, али овако да га тужим треба ми 10 дин. за таксе а ја толико новаца немам, а друго који зна да би на суду добио, јер је обично у овој земљи правда на страни газда“.³⁹⁴

Трамвајски радници: „Но најгоре је са натурањем униформе. Дирекција даје радницима трамвајским униформе на отплату. Један пар таквог одела комотно би се набавио за 60-70 дин. Причао нам је међутим један радник, да њему одбијају за то одело по 7 динара месечно ево већ три године“.³⁹⁵

Пишући о приликама у Пожаревцу, С. Ђорђевић износи да у том граду има послодаваца „који радницима дају и празником неслан пасуљ за јело;

391 Исто.

392 Радничке новине 24, 1903.

393 Радничке новине 21, 1903.

394 Исто.

395 Радничке новине 24, 1903.

упитани зашто пасуљ не соли, они су одговорили да неслана јела не изискују много воду, а кад радници пију много воде морају често ићи у нужник³⁹⁶.

Управа крагујевачке тополивнице снижавала је цену акорда, за већ погођени и делимично обављени рад.

„Један се бољи радник погоди с управом завода да израђује неке предмете за извесну цену. Тај рад има да траје три месеца. Пошто овај радник изради већ две трећине свога посла, онда ће тек управа да обори тарифу – снизиће цену рада. Тако управа гази цену погодбе и сиромашном раднику рачуна и будући рад и све оно што је дотле израдио не по цени, по којој су раније погодили, него по смањеној тарифи – ниже³⁹⁷.

У допису у коме се излаже положај опанчарских радника, каже се: Код једног мајстора у Београду „они натоваре на леђа џак креча и носе као носачи, вуку мајстору дрва, опанке у џаковима, пепео и раде још многе којекакве послове“³⁹⁸.

Драгутин Пантелић, фарбарски мајстор из Београда, погодио је радника за надницу од три динара. „Уместо да раднику у суботу исплати по три динара, као што се погодио, он му да само 2,50 д., а кад му је радник затражио три динара он га отпусти“³⁹⁹.

Фабрика шећера: „Директор има обичај да поврати скалаљку на часовнику, продужујући на тај начин рад за извесно време“⁴⁰⁰.

Тесачки радници: „Неки мајстори увели су још и ту практику да ако не радимо случајно два сата преко дана услед кише, онда нам одбију четврт дана наднице“⁴⁰¹.

Шлосер Обрадовић чији су радници радили од седам изјутра до 10 или 11 сати увече, користио их је и недељом, да му љуљају љуљашку коју је инсталирао на Малом Калимегдану⁴⁰².

Тесачким радницима: „Неки мајстори, нпр. Мајер Екерт и немајстори Љ. Ристић, Мориц Еарго и други, имају обичај да кад радник код њих напусти рад, они му за последњу недељу што је радио надницу не исплате одмах у намери да му је, ако се може, укајишаре“⁴⁰³.

Огрић Ђорђе, радник фабрике шећера, отпуштен је са рада без икаквог отказа, мада је по правилима морао да добије отказ осам дана раније. Разлог отпуштања био је, што је одбио да ради три смене, тј. 36 сати узастопце⁴⁰⁴.

396 *Радничке новине* 16, 1903.

397 *Радничке новине* 16, 1903.

398 *Радничке новине* 12, 1903.

399 *Радничке новине* 45, 1902.

400 „У се и у своје кљусе“ Нап. 2/1 стр. 2, стубац 4.

401 *Раднички лист* 16, 26. мај 1901.

402 *Раднички лист* 18, 9. јуни 1901.

403 *Раднички лист* 16, 26. мај 1901.

404 *Раднички лист* 16, 26. мај 1901.

У столарској радионици Косте Тодоровића „сат показује 11 док је свуда већ 11 и по“ а по подне „код њега већ један сат док је свуда тек 12 и по“.⁴⁰⁵

Из фабрике шећера: „Пре неколико дана имали су ложачи недељну смену и после осамнаесточасовног рада предали су шахте [шихте! – Прим. Сергије]. Том приликом позове их оберложач Гашпар у своју башту да се прихвате сада другог посла: да му прекопају башту. Један ложач успео је да се извуче, [остали?] морали су се таквој наредби потчинити, да не би изгубили парче хлеба. А награда за све то била им је што сада морају свако јутро да носе г. Гашпару по цак угља на леђима“.⁴⁰⁶

Поводом штрајка у штампарији „Задруге штампарских радника“, „Раднички лист“ пише: „Узрок напуштању била је рђава исплата, а томе се придружило већ накупљено незадовољство због продужавања радног времена и мале зараде. Г. Карло, нпр. никако није хтео да купи часовник, изговарајући се да нема пара. На тај начин, радници нису знали кад треба отпочети а кад оставити посао, већ се управљали лети по сунцу а зими по звездама. Кад су се најзад досетили да питају принципала за време по његовом џепном сату, он се досетио те и њега оставио код куће. – Тако је ишло са исплатом. Радници су морали чекати доцкан у ноћ суботом да добију зараду, па је често нису добијали ни недељом до подне, све под изговором да му његове муштерије нису платиле.“⁴⁰⁷

У фабрици дувана нестало је ових дана посла, због чега су отпуштени сви радници који раде под надницу. Крижачи, који имају месечну надницу задржани су и данас; но у оскудици посла, а да неби седели џаба, наређено им је да врше оне послове кое су пређе радили надничари. Пре овог напуштања радницима су смањене плате. Радницима који су пређе добијали по 90 динара месечно смањена је плата на 70 а затим на 60 дин.⁴⁰⁸

Фабрика шећера: „Пре 3-4 дана отпуштени су сви радници из фабрике, пошто је дирекција претходно добавила 500 радника из источних крајева наше земље. Намера дирекције сасвим је јасна. Она иде на то да створи велику масу беспослених радника, како би по вољи могла спуштати надницу, која је и иначе тако мала, да се са њом не може на крај изаћи. Пошто су тих 500 радника на писмене захтеве управитеља фабрике дошли, објављено је свима да фабрика не може летос радити и отказан је посао онима који су радили, а они који су позвани нису ни примљени на рад“. Када су новодошавши радници протествовали „тада им је лаконски одговорено да им је потребно 25 радника за истоваривање ђумура, па пошто су овдашњи радници 'скупи', они морају јефти-

405 *Раднички лист* 11, 21. април 1901.

406 *Раднички лист* 14, 12. мај 1901.

407 Аноним, „Један успешан штрајк“, *Раднички лист* 14, 12. мај 1901.

408 Аноним, „Из фабрике дувана“, *Раднички лист* 12, 28. април 1901.

није да траже“. Претпоставимо да је овако како су они казали, ипак је ово прави злочин, јер нигде нема примера да се довлачи 500 радника у моменту када је предузећу потребно само 25!⁴⁰⁹

„На лађи Београд“ служио је неки Добривоје као ложач до пре неколико дана. На путу за Сисак споречка се нешто са капетаном лађе, *који га тако изудара да му је крв на нос и на уста ишла*, па пошто је овај посао завршио, капетан нареди, у једном пристаништу, да га избаци напоље без и једне паре“.⁴¹⁰

„Пре неки дан били смо сведоци једне одвратне трговине у ходнику Суда Општине београдске. Неки младић, сељак, служио је код неког трговца као покућар. Када је дошло време да слуга иде у војску, он откаже газди и овај га отпусти но не исплати му зараду. Слуга га тужи и општински суд осуди га да плати 21 дин слуги. Но сад настаје најневероватније. Ову пресуду нема ко да изврши, да ли стога што чиновници немају за то времена, или стога што је газда био трбушатији, не знамо. Радник је сиромаштво облетао око суднице неколико дана, онако одрпан па сигурно и гладан, али помоћи није било. Напослетку неко се „сажали“ и да му бесплатни савет: да своје примање препрода једном општинском служитељу иза кога је стајао чиновник. Радник је тражио да му даду бар 10 дин., но ови се дуго устезали и уцењивали га. Најзад је ствар повољно свршена“.⁴¹¹

„У свим се фабрикама са радницима поступа као са стоком, у свим се фабрикама наднице смањују у толикој мери да је радницима опстанак заиста немогућ.

Но оно што је најгоре, што пак не би могло да буде, јесте да је опстанак радница у фабрикама зависан од њиховог неморала. Свака радница која се не би подала чудним прохтевима својих претпостављених, која није вољна да се проституише, нема обично опстанка ни у једној нашој фабрици“.⁴¹²

Многи послодавци закидали су радницима на исплати. Тако нпр. тесачки мајстор Франц Мајер закинуо је двојници својих радника у једном случају 20 динара од погођеног посла у износу од 60 динара. У другом случају 80 динара од дужне зараде у износу од 600 динара.⁴¹³

Један абаџија из Лознице забрањивао је својим радницима да излазе у варош недељом пре подне. Они су тада тестерисали дрва и завршавали остале покућарске послове.⁴¹⁴

409 Аноним, „Из фабрике шећера“, *Раднички лист* 12, 28. април 1901.

410 Аноним, „Из бродарског друштва“, *Раднички лист* 12, 28. април 1901.

411 Аноним, „Коме радник да се жали“, *Раднички лист* 13, 5. мај 1901.

412 Аноним, „Јавни неморал“, *Раднички лист* 13, 5. мај 1901.

413 *Раднички лист* 13, 5. мај 1901.

414 *Радничке новине* 10, 1903.

Предузимач Ј. Шелинг једноставно није исплаћивао раднике: „Раденике и ако није исплатио који су радили у јануару и фебруару т. год он је на поновном раду позвао и добио је радника и рабација, али ни до данас није исплатио њима зараду“. Овом предузимачу власт је већ била једном забранила рад, али му је касније одобрила. У време објављивања ове белешке, рад му је био поново забрањен. Изгледа да су ове забране дошле услед неплаћања.⁴¹⁵

Фабрика за израду керамичких производа Задруге за подизање домаће индустрије: „Исплаћује се радницима до крајности неуредно. Радник има за шест дана у суботу да прими 7,20 дин., а благајник му даје само три динара. Кад радник затражи од благајника да му исплати његову зараду од 7,20 дин., онда се он развиче на њега с речима: ако хоћеш узми а ако нећеш не мораш!“ Ако који од радника неће да прими три дин., него тражи да му се исплати недељна зарада од 7,20 дин., онда му он то неће да исплати по неколико недеља. За такво нередовно исплаћивање, благајник се изговара на разне начине, те не може за једнога да прави платни списак, те платни списак је закључан те због тога не може да ништа исплати и.т.д. Оваква неуредна исплата дешава се обично онда, када задруга нема новаца.⁴¹⁶

„Поједини каменорезачки мајстори нису исплаћивали своје раднике, по месец и више дана“.⁴¹⁷

У радионици Пинкас – Штајн: „Часовник који се налазио у радионици и по коме су се радници управљали при почињању и свршавању посла, наредбом је уклоњен из радионице, а ево зашто. Била је издата наредба да се радници не управљају по часовнику, него по звонцету, које је ’имало ту особину’ да увек звони доцније за 10-15 минута кад се посао оставља, а за толико раније кад се почиње, но што је часовник показивао“.⁴¹⁸

Говорећи о једном грађевинском предузимачу, Баји Ђокићу, раднички дописник каже: „Он са својим зетом Илијом сматрају радника као правог роба, да је он одређен само за њега да ради. Свуда откидају зареде, као што се скоро десио случај са Талијаном Анђелом, који је место 60 динара добио само 4!... Нема радника коме овај суров и себичан човек није закинуо од наднице“.⁴¹⁹

Ребељски мајдан бакра: „Што нигде ваљда нема то је овде уведено, да се од радника, који у земљи раде, наплаћује зејтин, кога употребљују за осветљење у лампама рударским и то месечно 8 динара“.⁴²⁰

415 *Радничке новине* 35, 31. август, 1902.

416 *Радничке новине* 9, 1902.

417 *Радничке новине* 30, 1902.

418 *Радничке новине* 30, 1902.

419 *Радничке новине* 28, 1902.

420 Допис од 29-IV-1902.

На исти начин и радници у Сењском руднику радили су са својим осветљењем.⁴²¹

„Ако има да се исплаћују наднице, онда се исплаћују мање него што се уговори. Првом потписнику нису исплаћене три наднице а када се жалио управнику он рече да има 'доста' наднице! Кад је видео шта је и да од тога неће бити ништа, онда запита управника и зашто му је од старе зараде одбијено по грош од сваке наднице, а било је 30 надница! Но управник, по овоме, није хтео ни да га саслуша, већ га је истерао напоље“⁴²²

Савковић Бошко, сопственик мајдана и трговине камењем из Жаркова плаћа „израђени лот (8 м) 12-13 динара али тражи да су му фигуре увек веће од 1 м 5 см а исто и шире, а тај сувишак никад не плаћа, а ако је висина 1 метар и 5 см он неће посао да прими“.⁴²³

Социјалистичка задруга

Абацијска задруга – социјалистичка створили је радници.⁴²⁴

Од 1870 - 1890 владало је мишљење “да радници (и занатлије и сељаци) треба да образују произвођачка и потрошачка удружења, те да помоћу њих мало по мало сва средства за производњу и потрошњу приберу у своје руке, да капитал сузбију, својом моћном задружном руком нанесу му самртне ударце и тиме припреме земљиште за нову друштвену организацију, за будуће своје благостање“.⁴²⁵

Услови рада - радионице

Опис лимарског одељења фабрике Браће Гођевац: „У истим одељењима ни патоса ни плафона, већ плафон замењују неке старе даске а патос влажна земља. Споља земља затрпава то одељење више од половине, прозори су сасвим мали и при самом тавану, као на штали, и тако су направљени да се не отварају! У тако мрачној, прашњавој, влажној, загушљивој и више од половине у земљи затрпаној радионици раде са разним отровима и штетљивим киселинама радници по 16 часова дневно!“⁴²⁶

Говорећи о ливничком одељењу дописник каже: „Ово је одељење још бедније, још убиственије за раднике. Сасвим мрачно и влажно, јер је висина његова тек два метра, прозори мали, а плафона и нема, већ су само

421 *Радничке новине* 46, 1902.

422 Допис два радника из Ребељских бакарних рудника, *Радничке новине* 20, 1902.

423 Раде Спасеновић, „Допис из Жаркова“, *Радничке новине* 43, 1902.

424 „Једна мала демонстрација“, *Раднички лист* 9, 1901.

425 „Радничка удружења“, *Раднички лист* 2, 1900.

426 Аноним, „Једна радничка гробница“, *Радничке новине* 27, 1902.

неке греде и даске испрекрштане, да се зими не може хладноћа издржати – ово одељење са тим својим грозотама за 16 часова дневног рада потпуно испије снагу радницима“.

„Браварско одељење у коме ради највећи број радника, међу којима је и велики број ученика, деца испод 14 година, није мање убиственије и грозније од она прва два. И ту нема тавана и патоса и ту је мрачно, загушљива јазбина у којој се ложе 2-3 велике ватре са нездравим каменим ћумуром који загушује раднике, иначе испијене, да их доводи до очајања“.

„Пуних 16 година ове мрачне, влажне и убиствене фабричке ћелије цедиле су и немилице пиле снагу српских радника. Ко би набројао све оне жртве које су пре времена због овога само са света отишле. За све то време нико, апсолутно нико од државе се не постара да побољша тешко стање тих људи. Дају се концесије и у њима се стављају и њине обавезе, али се нигде, апсолутно нигде, ни у једној концесији ни слова једног не проговори о раднику!“⁴²⁷

Не само да су многе радионице биле прави ћумези, мрачни, влажни и нехигијенски, већ су и поједини послодавци у својој тежњи за профитом погоршавали услове смештаја. Тако нпр. у једној кројачкој радионици у којој је радило 22 раднице и неколико ученица, газда је „дошао на ’паметну’ мисао да прозоре на радњи држи затворене капцима за време рада, сигурно да би спречио гледање радница на улицу и тиме их приморао да за све време рада пазе на свој посао“.⁴²⁸

Многе радионице нису биле ложене у току зиме. Тако нпр. у извештају тарифног одбора типографских радника каже се: „у појединим штампаријама целе зиме готово и не ложи се већ по највећем мразу морамо у ладној соби радити“.⁴²⁹

Једна абаџијска радионица у Обреновцу у којој је радило 12 радника, била је „3 метра а исто толико има у дужини и ширини“.⁴³⁰

Један абаџијски радник из Београда пише да у њиховој радионици немају више од 1,5 квадратног метра по раднику.

„Код нас овамо у Београду, прошле године у априлу месецу, излазила је нека комисија, коју су састављали један лекар, један писар полицијски и један жандарм, и прегледала радионице на поједина места. Кад су ушли у једну абаџијску радионицу где су радили шест радника, један доктор се ужаснуо и рекао: ’Ово је сувише мало простора (радионице) за оволико радника, један робијаш који је учинио највећи злочин па осуђен на робију и он има колико треба квадратних метара на расположењу’. Дакле

427 Аноним, „Једна радничка гробница“, *Радничке новине* 27, 1902.

428 *Раднички лист* 5, 10/III 1901.

429 *Радничке новине* 12, 1903.

430 *Радничке новине* 19, 1903.

друже и од робијаша горе живимо иако нисмо чинили злочине! Сад на жалост у истој радионици раде до 15 раденика“.⁴³¹

Радионице су биле влажне, мрачне, загушљиве. „Зими по многим радионицама нема пећи, него се греју дрвеним ђумуром у мангалима, те и с те стране трују радници своје здравље“.⁴³²

Какве су биле радионице данас је тешко и замислити. Тако нпр. обућарска радионица Максима Левензона налазила се до нужника. „Шупљина нужника испод пода пружа се и под саму радионицу!!! Цигле пода радионице пропадају у нужник, а шупљинама између цигаља куља ужасан смрад из нужника!!!“⁴³³

„Треба отићи у авлију Мијајла Арсенијевића, овд. приватијера, до Живка Кузмановића, Коларчетова улица до Теразија, па ћете се згрозити и ужаснути кад видите где и у каквим ђумезима, седе и раде огроман број обућарских радника, стрпаних од две, три радње овд. мајстора, и то по 12-16 и више њих у једну собу, па треба још узети у обзир да су те радионице до јуче морале бити затворене услед ладноће и оне су махом мемљиве – влажне, мрачне и склоне паду, услед чега је и сама комисија, која је пре неколико дана излазила на лице места, изјавила да су станови нездравни и опасни и да су више неупотребљиви“.⁴³⁴

На основу једне вести из „Радничких новина“ видимо да су берберски помоћници морали из својих средстава да „купују и оправљају алат“ (по свој прилици бријаче).⁴³⁵

Фондови

Из фабрике монопола дувана отпуштени су радници после 6-10 година рада, сав улог кога су до тада били уплатили у болеснички фонд пропадао им је.⁴³⁶

У Сењском руднику постоји *Рударско Братинска каса* под надзором Министарства Народне привреде.⁴³⁷ Управља одбор:

- Управник рудника – председник;
- благајник рудника;
- два надзорника – које управник изабере;
- три рудара – које чланови изабере.

Један обућарски радник из фабрике коже Ђурића и Клидиса на Чукарици каже: „Сем тога нама се закида сваке суботе по 40-50 п.д. за бо-

431 *Радничке новине* 22, 1903.

432 „Положај казанцијских радника“, *Стари раднички лист* 2, 4/VIII 1901.

433 *Радничке новине* 11, 1903.

434 *Раднички лист* 14, 12. мај 1901.

435 *Радничке новине* 12, 1903.

436 *Радничке новине* 55, 1903.

437 *Радничке новине* 36, 1903.

леснички фонд, од кога нико фајде не виде. У правилнику фабричком предвиђено је да се за тај фонд бира одбор од шест лица између радника, који ће управљати фондом, но исти одбор ни до данас није изабрат и ако се стално закида за њега. Овим новцем рукује књиговођа фабрике, који не полаже никаквог рачуна о новцу никоме, и који на наше питање зашто се не бира одбор, одговара да нису стигла правила из Немачке. Такав одговор даје нам осам месеца а правила никако да стигну из Немачке. Мора да је Немачка на оном свету“. После даљих притужби, радник закључује: „У ствари нашим се новцем тера зеленашлук и шпекулисање“. „Овако се шта може десити само тамо где нема закона за заштиту радника, већ је пуштено на вољу и ђеф свакоме послодавцу да се титра са радницима“.⁴³⁸

У допису који говори о болесничком фонду фабрике монопола дувана стоји: „Радник који се отпусти нема никаквог права ни на фонд, ни на помоћ. Чак кад престане фабрика радити – радници немају права на своје улоге“.⁴³⁹

„Право на помоћ у болести стиче се после шест месеци. Али смена се врши сваких девет месеци; кад се наново приме, опет немају право на помоћ још за шест месеци. На тај начин за њих је фонд илузоран, као помоћна установа, само их дере“.⁴⁴⁰

Јасно је да је на овакав начин у спровођењу помоћи [...] капитал фонда којим је фабрика располагала. Тако нпр. у 1902. години износ радничких уплата у овај фонд изнео је 16.418 дин. а износ целокупних издатака 11.478 дин. што значи да је капитал фонда повећан за 4.940 дин. Зато је капитал којим је фабрика руковала износио на крају те године читавих 46.419 дин.⁴⁴¹

„За сарану има само онај који умре на раду. Ко умре ван рада, па ма пре два дана отпуштен, нема права на то, и ако је рецимо 10 година улагао у фонд“.⁴⁴²

„Дневнички радници не примају никакву дневну помоћ, кад болују. Чим се разболе они се отпуштају. На шта онда да плаћају улог у фонд?“⁴⁴³

„Од новца фонда радници слабу вајду имају, јер им се, обично, преписују слатке водице и неспомоћни лекови, који су само јефтине. Многи радници морају о свом трошку да се лече, ако хоће да се излече“.⁴⁴⁴

На збору одржаном у Сењском руднику 3 августа 1903. год. радници су утврдили: „Да се од Братинске касе, у коју се толико грдно улаже,

438 Радничке новине 35, 1903.

439 Радничке новине 50, 1903.

440 Радничке новине 50, 1903.

441 Државни архив НРС МНП 1903, нефасциклирано, предмет Закон о [...]

442 Радничке новине 50, 1903.

443 Радничке новине 50, 1903.

444 Радничке новине 50, 1903.

немају никакве користи“. „Да из амбуланте, радници често не добијају лекове, а као по правилу дају се лекови чиновницима“.⁴⁴⁵

У једном чланку посвећеном акционарима ужичке ткачке радионице, раднички дописник пише о фонду следеће: „Јесте ли га створили? Где вам је? Ви можете причати још дуго и дуго да то постоји, али ми вам не верујемо већ тражимо статуте, стање и рад његов. Јесте ли помогли икога од умрлих или живих радника или радница?“⁴⁴⁶

Кад је један младић од 21-22 године запослен у ужичкој ткачкој радионици теглећи по цео дан две канте воде од 40 кг окилавио „газде фабрике најуриле су га напоље подсмевајући му се, како он сиромаш није окилавио због терета него због враголанства“.⁴⁴⁷

Кад му је лекар издао уверење „из кога се види да се онеспособио при раду“, газде га поново упутише истом лекару, који је издао ново уверење „по коме је дотични радник могао оболети и од удара и скакања“.⁴⁴⁸

Ужичка ткачка радионица: „О болесничким касама. Одговор ће бити кратак, јер касе још и не постоје и ако су повлашћена предузећа законски обавезна да оснивају радничке фондове. Правилима ове фабрике предодређено је да се пет од сто чисте добити уноси у чиновнички и раднички фонд, и да се изради нарочити правилник о њему. Ако постоји, онда га акционари крију, да не би указивали обавезну помоћ, ако не постоји, акционари су погазили закон“.⁴⁴⁹

„У Минховој фабрици постоји од 1885. год. болесничка каса. Лекове болесни радници не могу добити скупље од 2,50 дин. Било је случајева, да су неки радници при раду остали без руке и ноге а нису добили никакву помоћ“.

У крагујевачкој фабрици фонд је имао два одсека, болеснички и пензијски. Уплаћивало се за болеснички фонд 1 дин. месечно а за пензиони 6% месечне зараде.

„Из болесничке касе добија члан после једномесечног улога, лекове, лекара и по 0.80 п.д. дневно потпоре, за смрт 60 дин. Право на боловање има члан месец дана, ако се болест продужи прави молбу за помоћ још за месец дана. Право на помоћ има члан после десет година чланства и до 4/100 од укупног улога“.⁴⁵⁰

Крагујевачка фабрика: „Управа фонда је у рукама радника и стоји под утицајем управника фабрике; управник има извршну власт у својим рукама. Управник при давању новца на зајам има највећи утицај. Фонд даје новац на зајам како члановима тако и нечлановима“.⁴⁵¹

445 Радничке новине 41, 1903.

446 Радничке новине 39, 1903.

447 Радничке новине 34, 1903.

448 Радничке новине 39 и 47, 1903.

449 Радничке новине 34, 1903.

450 Радничке новине 29, 1903.

451 Исто.

„Кад радник изађе из фабрике враћа му се 3/4 његова улога без икаквог интереса па ма били 10-15 година чланови фонда. Радници који су чланови свега годину дана имају право на повраћај свога улога“.⁴⁵²

„Држава има новац фонда у својим рукама а не плаћа никакав интерес“.⁴⁵³

Трамвајским радницима: „За болесничку касу одбија се свим радницима по 2 од сто, од 1,50 до 3 дин. према плати. За оволику суму улога оболели радници добијају само три дана поштеде, бесплатне лекове и лекара и половину наднице. Међутим, ма у коме фонду болесничком у Београду, може се за 1 – 1,20 месечног улога добити лечење за шест недеља са бесплатним лекаром, лековима и по 1 дин. дневно новчане помоћи“.⁴⁵⁴

Пензиони фонд сталних радника и радница Државне штампарије и њихових породица: чл. 2 предвиђа да ће се фонд образовати „из редовне годишње државне помоћи, ако је и колико буде“.⁴⁵⁵

Правилима фонда никаква скупштина није била предвиђена, према томе чланови нису могли да контролишу управу фонда која је за свој рад одговарала само Министарству просвете. Уз то су ту управу састављали шест руководиоца штампарије и „пет изабраних чланова из сталних радника – улагача – радница“. Ти радници нису могли ни путем избора да утичу на њен рад. (Изгледа да радници – чланови управе фонда нису били бирани већ постављани, пошто није било скупштине).⁴⁵⁶

- Постојање фабричких фондова болесничког и старосног осигурања израз акутне потребе.
- Не постоје користи сразмерно уплатама.
- Злоупотребе фондова – јер радници немају своје представнике.
- Где има, недовољан број према броју чланова управе (Нема гаранције да ће се фонд правилно користити)

У крагујевачкој фабрици узимају за фонд од радника 6%, за лекара 1 дин., и за инвалидски фонд 0,50.⁴⁵⁷

А и овај фонд је сигурна посла! Ту улажу радници без наде да ће моћи некад отуд нешто користити. „Циљ је фонда да осигура ужитак својим члановима кад се дугим радом изнуре... а и њиховим удовицама после њихове смрти“. Али у фонду, где би требало да до сад има најмање милион [Сергије је овде ставио знак питања. - Прим. М. С. Д.] динара, нема ни 70.000 динара! Па још ни њих нема! Код управе фонда стоје рачуни,

452 Исто.

453 Исто.

454 Радничке новине 24, 1903.

455 Радничке новине 18, 1902.

456 Радничке новине 22, 1903.

457 Радничке новине бр. 12, 1903.

а парам се служи држава, мада у правилнику стоји да се фонд увећава интересом на капитал фонда (Правило, стр. 6). Изнурених чланова је све више, а капитал све мањи!⁴⁵⁸

Радници улажу у братинску касу 3% а за пензију 2%. У самој ствари у многим рудницима и нема ове касе. Сем тога, она одредба рударског закона која уређује да се 3/4 новца шаље Министарству, за један фонд који би давао инвалиду и пензију радницима – остало је мртво слово на хартији. Вероватно, у већини случајева је исте судбине и она 1/4 новца, која је одређена на помоћ у случају болести и смрти. А да сопственици мајдана не улажу законом одређену суму, то се по себи разуме.⁴⁵⁹

Приказујући стање у Београдској фабрици платна, Драговић пише: „Постоји неки фонд за помагање у случају болести, а колико је он користан за раднике најбољи нам је доказ што радници сами, из превеликог страха да се не замере, не чине скоро никад употребу од њега, радије плаћају сами лекара и лекове“.⁴⁶⁰

Напомињемо да је 1902. год. основан и Трговачки фонд у кога су могли улагати не само трговци већ и њихови помоћници. Нажалост, пошто је месечни улог износио 20 динара, а већина је трговачких помоћника имала плате од 50-60 динара месечно, мало је ко од помоћника могао да рачуна са старосном пензијом.⁴⁶¹

Чак је и Б.Р.Д. морало да се бави питањем лекарске помоћи оболелих радника. На почетку 1902. год., оно је успело да осигура сталну бесплатну лекарску помоћ свим члановима Друштва и члановима Синдиката, „који су приступили Б.Р. Друштву“.⁴⁶²

Раднички фонд Минхове фабрике: „Улаже се један грош на 10 динара. Нико од радника незна ни ко рукује тим фондом ни каква права имају радници у том фонду. Ако се даје забава у корист радничког фонда, на каси седи или сам господар Минх или његов заступник, ако је који од радника болестан, господар му даје колико сам нађе за нужно или му не даје ништа; ако који радник погине од машине, као што је то већ неколико пута био случај, господару стоји на вољу да даде који грош његовим сирочићима, или да им не да ништа“.

Отворена пљачка радника путем тзв. радничких фондова: Узима радницима за фонд колико он хоће и даје болеснима помоћ под видом милостиње. Напомена 3/1 Ужичка електрична фабрика и ужичка ткачка фабрика немају фонда.

458 *Радничке новине* 12, 1903.

459 *Радничке новине* 46, 1902.

460 Р. Драговић, „Из повлашћене фабрике платна 'Limited'“, *Раднички лист* 10, 1901.

461 Аноним, „Трговачки фонд“, *Радничке новине* 39, 1902.

462 *Радничке новине* 4, 1902.

Рад. лист 4/1901 По закону о потпори домаће радиности, фабрика (шећера) је дужна све своје чланове да упише за чланове болесничке и инвалидске касе.

Да би се ослободили од једне трећине уплате за осигурање, индустријалци су прогласили један део својих радника за туђе. Т.ј. сматрали су их као раднике који су запослени код подпредузимача, на кога се законска обавеза осигурања, која је постојала за повлашћена предузећа, није постојала.⁴⁶³

Прва повлашћена ужичка акц. ткачка радионица: По закону о индустријским предузећима, друштво би морало да оснује раднички фонд, а држава је ово предузеће обавезала да сваке године улаже 5% од чисте добити у раднички фонд. Нити постоји овде какав фонд нити су оснивани“.⁴⁶⁴

Управа предузећа послала је исправку у којој се тврди да је фонд основан још прошле године, када су они уложили 5%. Једновремено се констатује да радници још увек не улажу, али да ће то чинити од нове године.⁴⁶⁵

Шегрти

У крагујевачкој штампарији ученици који су били пред завршетком школовања „немају више од 25 дин месечно о својој храни и са својим станом“.⁴⁶⁶

Код абацијских мајстора у Београду шегрти нису имали никакву плату.⁴⁶⁷

Један абацијски радник из Паланке пише: „Нас мајстори замењују децацима, јер их узимају под ајлук, па чим треба да их произведу за калфе, они их отпуштају те тако ми стари радници никако не можемо да коракнемо напред“.⁴⁶⁸

Употреба јефтине шегртске радне снаге служила је мајсторима као средство за погоршавање положаја и појачавање експлоатације одраслих занатских радника у оним занатима где

- се није тражила висока квалификација за обављање послова;
- или где се највећи део послова могао радити без нарочите квалификације;
- или где су се поједине врсте послова (серијска производња) могле вршити неколико дана без познавања целог заната.

463 Види „Осигурање радника“, *Раднички лист* 5, 10/III 1901.

464 Писмо радника Ужичке ткачке радионице, *Радничке новине* 36, 1902.

465 *Радничке новине* 40, 1902.

466 *Радничке новине* 51, 1903.

467 *Радничке новине* 66, 1903.

468 *Радничке новине* 38, 1903.

Ученице код кројачица употребљаване су као послуга, за свршавање кућних послова. „Кад таква ученица наврши три године учења буде отерана јер је, како госпођа вели, трапава и не може да памти“.⁴⁶⁹

У посластичарници браће Ђен у Београду „шегрти не смеју лећи пре 12 сати ноћу, а морају устати између пола пет и пет ујутру“.⁴⁷⁰

У извештају тарифног одбора типографских радника, у коме се износи став послодаваца према новој тарифи коју су добили радници ове струке,⁴⁷¹ дотакнуто је и ово питање. „Трећа тачка за ученике. Ту се наводи да се морају и женске примати за ученике, и да буде неограничени број ученика а то је једна од најглавнијих тачака на коју не можемо пристати“.⁴⁷²

Један абацијски радник пише: „Нас старе раднике стално замењују шегрти који са села долазе у Београд, те тако, овде у Београду нема ни једне радионице, у којој нема два пута више шегрта од изучених радника“.⁴⁷³

Један абацијски радник пише: „Шегрти служе само за храну (која је слаба и даје се у недовољној количини) обично по три године и чим треба мајстор (газда) да их произведе за калфе, он их отера из радње“.⁴⁷⁴

„Нама је свима познато шта се тек ради са шегртима. У неким абацијским радионицама, чим мајстори треба да произведу шегрте за калфе, они их отпусте, па тако јадни шегрти морају по 2-3 године да бадава раде и за то време да пуне џепове газдама...“⁴⁷⁵

„По неки мајстори не држе никад калфе, јер калфе треба плаћати, већ раде све своје занатске послове са шегртима, тако рећи са децом, а то зато што шегртима нити плаћају, нити их одевају, нити хране, једном речи раде им џабе и то, наравно, погађају их по три године. А како их ужасно експлоатишу да је то испод сваке критике; толико их киње са прекомерним радом да је жалосно погледати те раденике неиспаване, бледе и невеселе. Замислите терати децу да раде по 18 и 20 сати! Колико је ова експлоатација немилосрдна, види се из тога што их често и њихова рођена деца напуштају и траже рада“.⁴⁷⁶

Поједини штампари имају 6-8 шегрта на једног радника, мада правилник [еснафа – Прим. Сергије] прописује један шегрт на три слагача

469 *Радничке новине* 50, 1903.

470 *Радничке новине* 41, 1903.

471 Види *Радничке новине* 13, 1903 и „Први конгрес Српске социјалдемократске партије и Главног радничког савеза“; в. 353, стр. 103.

472 *Радничке новине* 12, 1903.

473 *Радничке новине* 8, 1903.

474 *Радничке новине* 8, 1903.

475 Један абацијски радник, „Експлоатација абацијских радника“, *Стари раднички лист*, 1, 28/VII 1901.

476 *Раднички лист* 15, 19/V 1901.

(По наредби управе града Еснаф казнио поједине штампаре и наредио да смање али то није учињено а неки су повећавали).

То изазива беспослицу штампарских радника [прим. - Сергије]

	има слагача	ученика
Савић и ко.	5	22
Св. Николић	8	18
Д. Димитријевић	2	15
С.	6	12
Т. Нинковић	2	12 итд.

М. Јовановић *старешина еснафа* ради са самим шегртима, који један другог уче. Укупно 23 слагача и 79 ученика, отприлике 1/4 према 3/4.

Вечерње и празничне школе за радничку (шегртску) омладину нису постојале.⁴⁷⁷

„Пре годину дана основана је и у Београду занатлијска школа за шегрте, но она је (...) била врло краткотрајног века“.⁴⁷⁸

У једном допису из Аранђелова стоји: „Изучени шегрти свију радњи без разлике, отпуштају се чим се ослободе. *Рад искључиво са шегртима постало је правило*“.⁴⁷⁹

„Пре годину дана основана је у Београду занатлијска школа за шегрте, раденике, но она је, као многе сличне установе код нас, била врло кратког века. Неколико месеци практичнога рада било је довољно да се творци њени убеде или о њеној излишности или о несавладивим препрекама које јој на путу стоје, и она је затворена“.⁴⁸⁰

„Пошто су радници који су шегрти, бар за извесно време везани за газде и због тога подложни највећој експлоатацији од њихове стране. Они нису никако у могућности да се боре против тога, као остали радници, зато је дужност њихових старијих, свесних другова да се заузму за њих“.

Раније, газде су се трудиле да од њих створе раднике. „Данас тога нема. Шегрти се рецимо држе да врше оне послове, за које би газда морао узети слушкињу или слугу и плаћати им. Шегрта не мора ништа платити, не мора му добру храну дати, уопште нема никакве обавезе спрам

477 „Вечерње и празничне школе“.

478 *Раднички лист* 4, 25/II 1901.

479 *Раднички лист* 5, 10/III 1901.

480 Уводник „Образовање шегрта“, *Раднички лист* 4, 25. фебруар 1904.

њега. А кад дође време да овога кукавног роба треба ослободити, треба га произвести за калфу и пустити да зарађује својим занатом себи хлеба, онда га газда отера. Време код њега проведено пропада му, и он има или поново почети или ће сасвим пропасти“.⁴⁸¹

У радионици Српског бродарског друштва радило је поред 15-20 радника и 13-16 ученика. Ученици су примали надницу од 0,70-0,80 дин., са чиме нису могли да подмире ни своје најпрече потребе. „До саме јесе ни они ноћивају по шупама и отвореним таванима“. „Зими, по највећој цичи, осим по страховитим мразевима, они проводе дане по пољу, на послу... Болести непрестано облетају ове мале мученике и друштвени лекар само с њима посла има“.⁴⁸²

Шегрти су били незаштићени и изложени најгрубљим поступцима од стране мајстора.

На збору столарских радника одржаном 2. јуна 1902, изнет је случај мајстора Михајла Радивојевића, који је „злостављао, кињио и неколико пута главу разбијао једном свом шегрту, Шомађију Палу и сад је дечака истрао на сокак и оставио без игде ичега“.⁴⁸³

„Некада су сами принципи сматрали за довољно да на свака три слагача држе по једног шегрта, а сада је по приватним штампаријама у Београду 114 слагача а 104 шегрта и 10 женских радника“.⁴⁸⁴

„Конкуренција женске и дечје радне снаге довела је до наглог пада надница. Док је просечна зарада једног одраслог радника пре неку годину била 80-120 д., сада само најбољи радници добијају толико, а огромна већина ради за 50-70 динара месечно“.⁴⁸⁵

Један браварски мајстор у Чачку држао је шест ученика и једног калфу. Ученици су радили о својој храни а калфа за надницу од 30 пара дневно.⁴⁸⁶

Штрајкови

Штрајк Типографских радника

„Најглавнији захтеви штрајкача ови су: да се радни дан утврди на 9 сати, а радницима плата на 18 дин. недељно; да се недељом и већим празницима никако не ради, а мањим празницима до подне; да се на свака три слагача држи по један шегрт, сем ових који су већ у послу, и да се женска деца не узимају за слагачке шегрте; и да принципи набављају раднике преко 'Дружине'“.⁴⁸⁷

481 „Шегрти“, *Раднички лист* 7, 1901.

482 Ј. М., „Српски патриотизам и радничко благостање“, *Радничке новине* 23, 1902.

483 *Радничке новине* 23, 1902.

484 „Штрајк типографских радника“, *Радничке новине* 1, 1901.

485 *Исто*.

486 *Радничке новине* 15, 1902.

487 „Штрајк типографских радника“, *Радничке новине* 1, 1902.

Тадашњи положај радничке класе најбоље се види из штрајкачких захтева и извојеваних колективних уговора.

„Уговор који је г. Карло (Штампарија „Задруге штампарских радника“) са својим радницима потписао одређује радно време на 10 сати, редовну исплату зараде, набавку радионичког часовника, учтиво понашање фактора и принципала наспрам радника и отказ рада на 14 дана раније“. Мада су ови резултати ништавни са данашњег становишта, у то време Раднички лист констатује: „Ми се веома радујемо исходу овог штрајка“.⁴⁸⁸

Типографи

Лањски штрајк имао је ту 'добру страну' што се је мало добило а много изгубило, што је број ученика увећан за 50!⁴⁸⁹

Штрајкови су били у Официрској задрузи, столарској радионици Косте Тодоровића.

488 Аноним, „Један успешни штрајк“, *Раднички лист* 14, 12/V, 1901.

489 *Радничке новине* 45, 1902.

МАЊИ РАДОВИ

1. РАДНИЧКИ ПОКРЕТ

ИДЕОЛОШКЕ БОРБЕ ПРЕД СТВАРАЊЕ КЛАСНОГ РАДНИЧКОГ ПОКРЕТА И СОЦИЈАЛДЕМОКРАТСКЕ СТРАНКЕ У СРБИЈИ⁴⁹⁰

Социјалистички покрет у Србији у другој половини XIX века настајао је у условима неразвијених капиталистичких односа под утицајем социјалистичких идеја које су долазиле из руског, немачког и француског језичког подручја. Он је тада представљао напредни идејно политички покрет заснован на критици постојећег друштва, који је дотадашњим друштвеним односима супротстављао боље и праведније односе будућег социјалистичког друштва. Као такав он је био смеша разних утопистичких, народњачких, марксистичких и анархистичких схватања. Њега су прихватили не само релативно малобројни радници већ и бројне занатлије и интелектуалци а по где-где, посебно захваљујући социјалистичкој агитацији В. Пелагића и приличан број сељака.

У крилу таквог социјалистичког покрета под утицајем капиталистичког развитка, продирања марксистичких схватања, прихватања ових идеја од стране појединих млађих интелектуалаца, преношења искуства иностраних радничких покрета од стране наших радника фронташа, пораста бројности радничке класе и њеног све јачег класног буђења које се одвијало под утицајем научног социјализма, развијао се нови изразито пролетерски социјализам.

Тако је из нашег унутрашњег класног и идејног развитка сазрела потреба за променом читаве концепције и карактера социјалистичког покрета у Србији.

Да су стара схватања била превазиђена речито показује одумирање занатлијско-радничких организација, покретање *Социјал-Демократа*, првог социјалистичког радничког листа марксистичке оријентације у

⁴⁹⁰ Необјављени текст написан за III програм Радио Београда.

Србији покренутог 1895. и појава у 1896-ој години нових уже конципираних радничких друштава и радничких организација синдикалне оријентације.

Група социјалиста која се окупила око *Социјал-Демократа* одиграла је велику улогу у буђењу класне свести пролетаријата, у његовом усмеравању у правцу стварања чисто радничких организација синдикалног карактера.

Већ у првом броју овог листа редакција изјављује: „Главна тежња нашег листа биће да се радници организују и дођу до свести о себи као једном особитом сталежу друштвеном“.

„Главно старање наше биће управљено томе да од радника створимо независну политичку странку“.

Одмах затим излази непотписан чланак Стручна радничка удружења. „Сва удружења у селу или вароши која би склопили сами радници биће језгра из кога ће се моћи развити социјалистички покрет.

Ускоро затим се поставља и питање економске борбе синдикалних организација: „Ми тражимо да радници имају право да склапају савезе у цељи заједничког отпора капиталу у његовим тежњама, да ступе у коалицију било у цељи смањивања радног дана било у цељи ублажавања саме дисциплине при послу, радници имају право да удруженом снагом изађу на бранику својих сталешких права.

Почетком 1896. створена је прва синдикална радничка организација у Србији, *Опанчарско радничко друштво*.

Настојање социјалиста окупљених око редакције *Социјал-Демократа* да створе чисто раднички социјалистички покрет јасно су изражене у чланку Драгутина Николића *Наши захтеви*, објављеног заједно са чланком Карла Маркса *Класинска борба*.

У њему пише: „Као резултат тога антагонизма, те несугласности и супротности интереса између капиталиста и радника – пролетера јавља се класинска борба“. Истичу се тежње радне класе, пролетаријата, формулисане, као захтеви радничке организације, као програм радничке Социјал-демократске странке.

Појава првих класних радничких организација условила је да се стари и нови социјалисти позабаве питањем будуће оријентације читавог социјалистичког покрета.

Постојање ове дилеме да се сагледати из правила првих радничких друштава.

Карактеристично је да статуту *Радничког друштва у Неготину*, створеног 1896. предвиђају да чланови друштва могу бити само радници, а правила *Радничког друштва у Београду* прихваћена под утицајем групе Скерлића 1897. отварају врата свим осталим. „Редовни члан друштва

може бити сваки грађанин или грађанка који испуњава дужност овим правилима и правилником прописане“.

Касније, 1901, под непосредним утицајем Р. Драговића, ствара се *Београдско радничко друштво* које има изразито класни карактер.

Дакле, *Радничко друштво у Неготину* из 1896. и *Београдско радничко друштво* из 1901. биле су заиста класне организације пролетаријата, док је Радничко друштво у Београду из 1897, створено под утицајем групе Скерлића имало само радничку фирму иза које се сакривала једна сасвим друга садржина – малограђански концепт социјалистичког покрета.

У време стварања првих радничких организација око 1896/97 појавиле су се у српском социјалистичком покрету две алтернативе.

Једна је била градити широки политички покрет опозиционог карактера који би обухватао средње и сиромашне слојеве града и села.

Ову алтернативу су заступали углавном интелектуалци (предвођени Скерлићем).

То су били омладинци који су постајали социјалисти углавном под утицајем Светозара Марковића и Васе Пелагића, који су слабо познавали марксизам. Зато су прихватили и многа схватања старих српских социјалиста.

Сам Скерлић формирао се као социјалиста под истим утицајима.

Уз то се он упознаје у периоду излагања *Социјал-Демократа* са француским социјалистима изразито идеалистичке оријентације, који су се знатно разликовали од научног социјализма Маркса и Енгелса, и представљали различите облике утопистичког и реформистичког малограђанског социјализма.

Да би добили претставу о идеалистичкој концепцији социјализма Жоржа Ренара, који је извршио пресудан утицај на Ј. Скерлића, навешћемо белешку уредништва *Социјал-Демократа*, одштампану приликом објављивања једног писма овог француског социјалисте.

У њој стоји да Жорж „Ренар, као следбеник великог филозофа – радника Беноа Малона, сматра социјализам за ствар срца као и мозга. Маркс и Енгелс сматрали су социјализам као једно економско учење, док Малон, Ренар, Жан Жорес оснивају га на љубави према човечанству, на симпатијама и алтруизму сматрајући га за обновљење друштва у моралном погледу“.

Ова становишта заступала су и недовољно класно диференцирана лица, која су из редова радикала пришла социјализму, која су припадала ранијем социјалистичком покрету и носила у себи већ превазиђена схватања о његовом карактеру (Случај Лапчевића).

Треба подвући да су многе присталице таквих становишта имале и амбиције да постану посланици. То је био случај са Костом Јовановићем, Драгишом Лапчевићем и др.

Другу алтернативу, изградњу чистог класног радничког покрета заступали су радници, који су са буђењем класне свести у њима, упознавајући инострана искуства, сагледавали неопходност класне борбе и тражили стварање синдикалних и политичких организација класног карактера. Они су први раскрстили са старим концептима социјалистичког покрета и повели борбу за нови класни раднички, социјалдемократски покрет. То је била група радника окупљена око Андре Банковића, која је 1896. дошла у отворен сукоб са интелектуалцима, заступницима прве алтернативе.

Њима су се од 1900. придружили млади социјалисти, који нису били оптерећени старим схватањима социјализма, који су критички разматрали а затим напустили ранију оријентацију српског социјалистичког покрета и изграђивали се као марксисти.

Било је и социјалиста који су лутали између ове две алтернативе. Такав је био Коста Јовановић. Он је прихватао класне радничке организације и активно радио на њиховом стварању и организовању али се је истовремено борио за широке не класне оквири социјалистичког покрета.

Идеолошка борба крајем XIX и почетком XX века у социјалистичком покрету била је последица нужности разграничавања реформистичких малограђанских социјалистичких схватања занатлија и интелектуалаца од класних ставова борбеног пролетаријата који је изграђивао раднички покрет са перспективом револуционарног освајања власти, стварајући класне радничке, социјалдемократске организације.

Тај идеолошки сукоб није карактеристичан само за Србију. Он је у то време постојао у оквиру читаве Друге Интернационале.

Па ипак, ова идеолошка борба у Србији није била обичан продор постојећих схватања из других европских земаља. Она је произилазила из саме специфичности класних односа у Србији, који су са једне стране условили ранију смешу социјалистичких схватања, који су у току даљег друштвеног развитка условили диференцирање поменутих социјалистичких струја.

Постојеће идејне борбе на европском плану само су доприносиле и обогаћивале борбу која је исходила из нашег сопственог друштвеног политичког развитка.

Постојећи фронтови унутар европског социјалистичког покрета пружили су допунске аргументе за полемике у нашој земљи припадницима свих социјалистичких струја. Зато после стварања ССДС листови две главне социјалистичке групе партијске и антипартијске често прештампавају иностране полемичке чланке о спорним питањима не би ли таквим допунским аргументима придобили присталице социјалистичког покрета за своја схватања.

При томе треба узети у обзир да су се неки инострани социјалистички покрети, посебно бројни покрети малограђанске оријентације у Француској који су се јавили поред марксиста (Гедиста) били врло различити.

Зато су ови инострани утицаји продирали у нашу земљу овисно од идеолошке повезаности њихових носиоца са овом или оном групом или жариштем социјалистичких мисли у иностранству, са личним утицајем који су појединци извршили на њих.

У личности Скерлића идејне поставке самосталних радикала испреплићу се са опортунистичким ставовима Александра Милерана, Жана Жореса, Едварда Бернштајна.

Антипартијски лист *Свест* преноси чланке Жоржа Сорела једног од теоретичара анархосиндикализма.

Преко Милорада Поповића продиру синдикалистичка схватања, карактеристична за групу бланкиста са Вајаном и Аргириадесом са којом је М. Поповић био повезан.

При томе сваки од поменутих немарксистичких идеолога социјализма у Србији изграђивао се под утицајем више таквих струја. Из свих тих разлога свако је од њих наступио са некаквим посебним схватањима. Зато су се они и међусобно знатно разликовали.

Насупрот њима класни раднички покрет марксистичке оријентације представљао је релативно хомогену групу. Мада су се и они међусобно разликовали у прилазима појединим питањима практичне политике и метода борбе, они су кад је био у питању однос према малограђанском социјализму, наступили углавном јединствено, пошто их је марксистичка концепција друштвеног развитка међусобно повезивала.

Чим су радници који су упознали иностране покрете социјалдемократске оријентације уз подршку млађих интелектуалаца који су се одушевљавали марксизмом, мада су га слабо познавали, покренули *Социјал-Демократ* и почели да инсистирају на стварању правих радничких удружења, напоредо са рађањем класног радничког покрета, чији су изразити представници и браниоци били Андра Банковић и Тима Оморац нужно су отпочеле расправе са носиоцима старих схватања социјалистичког покрета, присталицама мешовитих занатлијско радничких удружења и поборницима идеалистичко-утопистичких схватања социјализма.

Међу онима који су се придружили овој тада новој оријентацији социјалистичког покрета налази се и група младих геометара који су активно помагали настојања радника.

У време кад се ово ново схватање социјалистичког покрета супротстављало његовом ранијем схватању као покрету занатлија, радника

и сељака које се бори за друштвену правду, још 1895. године, појавио се чланак Драгутина Николића, у коме се аутор супротставља учешћу сељака у првој фази формирања социјалистичког радничког покрета.

Интерпретирајући брошуру Плеханова истог назива Николић разликује земље где постоје и где не постоје формиране радничке партије.

У вези са тим он констатује да има огромно разлике у томе, да ли се једна радничка партија труди да унесе социјализам и међу сељаке, и тиме их привуче себи, или се социјалистичка агитација међу сељаке уноси ради тога, да би се *могла створити социјалистичка партија* – разлика је од огромног значаја, коју не могу многи да појме“.

„Тамо, где радничке партије нема и где ’социјалистичке интелигенције’ има за задаћу *рад око организовања партије*, какав положај треба да заузму социјалисте спрам сељака?“

Одговарајући на ово питање, он пише: „Разуме се, сасвим други, обрнут оном, где већ има радничке партије. Ту социјалисте треба да управе све своје силе око обавештавања радника – надничара (правог пролетаријата), ма колико да их је, да код њих развију класинско схватање својих интереса, да их организују у засебну политичку партију и тада са својом пропагандом и својим радом у животу, *као политичка партија*, да приберу око себе сељаке“.

Сукоб два концепта будућег социјалистичког покрета одвијао се 1896. у оквиру *Одбора за вођство покрета*. Он је довео до расцепа у покрету.

Мада је група Скерлић покренула 1. априла 1897. године *Радничке новине*, намењене радницима у њима се ова полемика није водила.

Из свега што знамо о овом листу – на основу сачуваних бројева – да се закључити, да су се *Радничке новине* из 1897. бориле за стварање социјалистичког радничког покрета (настављајући основну линију *Социјал-Демократа*) разграничавајући га од радикалне партије (настављајући тиме напоре М. Ценића) али не изјашњавајући се прецизно о његовом класном садржају, сем преко *Правила Радничког друштва у Београду* које му је давало ванкласне оквире, не истичући посебно потребу класно борбених организација и не борећи се за њихово стварање (супротно настојањима *Социјал-Демократа*) сводећи задатке покрета на образовање радничке класе и ширење социјалистичких идеја у њој.

Године 1898. у време *Црне Владановићине* група Јован Скерлић – Коста Јовановић се све више удаљује од марксистичких схватања класне борбе заступљеног у листу *Социјал-Демократ*.

У првомајском прогласу упућеном *Радном народу* 1898. она се обраћа у посебним деловима прогласа: *друговима радницима; друговима занатлијама; и друговима земљорадницима*, и закључује „Сви ми радници, занатлије и сељаци ступамо под заставу Првог маја“.

Ово није било само иступање радничке класе у прилог целог радног народа, ни преурањено тражење савезника у борби за ствар радничке класе, и остварење њених историјских циљева, већ напуштање марксистичког схватања основног класног антагонизма капиталистичког друштва израз несагледавања историјске улоге радничке класе у друштвеном развоју, њене борбе против капиталистичког поретка и њеног историјског задатка да буде његов револуционарни уништилац. *Зато група Скерлића замењује појам радничке класе појмом сиротне класе. Она сагледава класну борбу на један скроз немарксистички начин, као борбу богатих и сиромашних.*

У Првомајском спису из 1898. налазимо и четири чланка намењена сељацима и занатлијама. Међу њима чланак Васе Пелагића *Право на угодан живот*, који се завршава: „Да живи братски савез спрега радног народа – Сељака и занатлија радника, и чланак Драгише Лапчевића, *Реч сељацима*, у коме пише: „Класински је интерес нашег пропадајућег сељака да се групише у пролетерску целину, која прославља данас празник рада“.

Попут првомајског прогласа из 1898 и радничка петиција упућена Народној скупштини средином 1898. узима као основни друштвени антагонизам „класу сиротних“ и „класу богатих“. Она ништа не захтева, не истиче право народа да се бори за побољшање свог положаја, не подвлачи своју вољу за даљу борбу, не врши отворен притисак.

„Молбени тон ове петиције није дошао због реакционарног режима и због слабог, неразвијеног и неорганизованог радничког покрета... то је био израз малограђанских схватања која је заступала Скерлићева група, израз њиховог утопизма и опортунизма“.

У време владановштине социјалистичка активност није се смањила, она је само изменила свој карактер. То више није била борбена класна политика организовања синдиката, првомајских обустава рада, вођења тарифних борби, то је била политичка агитација, која се сводила на писање петиција и прогласа, на истицање парола.

Услед преваге групе Скерлића над радничким елементима, који су стајали на борбеним класним позицијама, сва социјалистичка активност тог периода носила је печат малограђанштине.

„Ова је политика повећавајући класну и политичку дезоријентацију занатских радника условила замирање, нестајање и дегенерацију синдикалних организација“.

Из овога видимо да је социјалистички покрет у Србији упркос настојања редакције *Социјал-Демократа*, све до доласка Радована Драговића био заснован на идеалистичким и утопистичким идејама, да је представљао малограђански социјалистички покрет, који је подржавао

сличне покрете у иностранству и зато се везивао за радничку класу, али није био стварно заснован на научном социјализму.

Социјалистичке радничке организације створене у XIX веку у Србији престале су или су практично замрле у периоду терора насталог после Ивањданског атентата.

У то доба су са политичке сцене дефинитивно или привремено отишли многи водећи социјалисти претходног периода.

Нови сукоби на почетку XX века

Идеолошки сукоби међу социјалистима на почетку XX века отпочели су са предлогом Јована Скерлића и Милорада Поповића да створе привремено руководство – Комитет, састављен од присталица малограђанског социјализма.

Из једног писма Љубе Јовчића видимо да се Радован Драговић још у новембру 1900. супротставио овој иницијативи.

Уз то је марксистичка група на челу са Р. Драговићем наступила са својим ставовима не само у дискусијама већ и у три прва социјалистичка листа покренута у то доба.

У првом броју листа *Напред* објављен је чланак Р. Драговића *Радничке организације* у коме се пледира за стварање чисто радничких организација.

Истовремено стари социјалисти наступају са својим схватањима. Тако нпр. Драгиша Лапчевић позива 1901. сељацима да уђу у радничку организацију. Он изјављује: „Ми смо им отворили врата од наше куће, ми им дајемо места у нашим редовима, ми их примамо у нашу радничку пролетерску организацију“.

Средином 1901. Ј. Скерлић се враћа из Француске као Жоресовац и почиње да проповеда некакав идеалистички визионарски лирско романтичарски социјализам.

Све је то довело до новог распламсавања идеолошке борбе унутар социјалистичког покрета који је почео да се оформљује као класни раднички социјалдемократски покрет.

РАДНИЧКИ ПОКРЕТ У СРБИЈИ⁴⁹¹

У периоду ране првобитне акумулације капитала број најамних радника био је незатан. У тим условима под непосредним утицајем Светозара Марковића створене су 1870-1872 прве занатлијске радничке произвођачке организације, Дружине појединих занатских струка а нешто касније 187[?] прве просветне потпорне радничко занатлијске организације код кројачких и типографских радника. Непостојање већих група најамних радника окупљених у капиталистичким предузећима градске привреде, одсуство класне свести код младих радника који су учили занат и били оријентисани за стварање сопствених радионица, одражавало се и на социјалистички покрет периода Мите Џенића. Зато су социјалисти усмеравали своје напоре на организовање ситних занатлија. Посебно велику улогу у организовању занатлија и радника одиграла је *Слога ваљевских радника*, основана 1882. Социјалисти учествују у стварању *Занатлијског удружења* (1887) али нису успели да политизирају ово удружење и његове месне одборе.

Ширење капиталистичких односа производње и повећање броја најамних радника, буђење класне свести радника акцијом социјалиста, заоштравало је класне односе и стварало предуслове за организовану борбу пролетаријата. Томе су знатно допринели радници френташи који су упознали раднички покрет у иностранству и преносили своја искуства на наше раднике.

На преласку између девете и десете деценије XIX века избијају велики штрајкови: тронедељни штрајк у нишкој железничкој радионици (1889), фабрици вунених тканина у Параћину и војној шивари у Београду (оба 1891); и јављају [се] зачеци радничког социјализма, занатлијске радничке организације културно просветног карактера које су будиле класну свест радника.

Тада су створена *Друштва радничке једнакости* у Београду (1890) и *Дружине пожешких и ужичких радника* (1889 и 1891). Године 1892 *Српски занатлијско раднички савез*. Око ове организације и њеног листа *Занатлијски савез* (1892-1895) окупила су се сва занатлијско радничка друштва

491 Рукопис из заоставштине Сергија Димитријевића. Потписано: др Сергије Димитријевић, научни саветник.

у којима се осећао социјалистички и опозициони утицај. У току две и по године одржано је 9 штрајкова у Србији. У његовом оквиру настао је класни раднички покрет. У томе су одиграли одлучујућу улогу социјалисти окупљени око првог социјалистичког листа изразито марксистичке оријентације – *Социјал Демократ* (1895-1896). При његовој редакцији створен је илегални Одбор за вођство покрета. Почетком 1896. створено је у Београду *Опанчарско радничко друштво*, прва радничка организација синдикалног карактера у Србији. У току те године и неке друге раније створене организације добиле су изразито синдикални карактер. Крајем 1896 долази до оснивања прве опште радничке класне организације *Радничког друштва у Неготину*. Мада је *Радничко друштво у Београду* (1897) имало малограђанску оријентацију оно је допринело ширењу класне свести међу радницима. Побројани зачеци класног радничког покрета нестали су у периоду Црне владановштине, посебно после Ивањданског атентата (у јулу 1889) кад је овај покрет био прогањан и угушен.

Јачи развитак капиталистичких односа у привреди одиграо се у току последње деценије XIX века. Године 1900 број свих индустријских радника износио је око 5000, број рудара око 2190. Број индустријских радника и рудара обухваћених државном статистиком (без војних предузећа) порастао је до 1905 на 9.537 а капиталистички сектор у занатству и даље се ширио. На тој основи почетком XX века под јаким идеолошким утицајем марксисте *Радована Драговића* ствара се класни раднички покрет социјалдемократске оријентације. Прва таква организација била је *Београдско радничко друштво* основано 22 марта 1901. У току 1901 године створено је 5 синдикалних организација и обновљене две организације синдикалног типа. Тада се јавља и изразито радничка штампа: *Раднички лист* а од почетка 1902 надаље *Радничке новине*. У мају 1902. образовано је и илегално руководство класног радничког покрета, Централни одбор на челу са Р. Драговићем. После великих (*мартовских*) демонстрација радника и студената у априлу 1903 у којима је погинуло 5 лица, у условима појачаног прогона и покушаја полиције да створи режимску радничку организацију, дошло је до окупљања свих социјалиста и представника највећих радничких организација и стварања *Радничког савеза* (РС) као централне легалне радничке организације која је окупила радничка друштва и синдикате.

У периоду после мајског преврата 1903 и измене политичких прилика у земљи, настао је бурни развитак радничког покрета. На оснивачком конгресу Српске социјалдемократске странке (ССДС) и једновремено одржаном I конгресу РС (2 августа 1903) учествовали су делегати не само раније створена 4 радничка друштва и 9 синдикалних савеза већ и пред-

ставници 15 новостворених радничких друштава, три социјалистичке радничке читаонице и неколико нових синдикалних савеза. Већ тада успостављене су нераскидиве везе између партије и синдиката. У периоду између I и II социјалдемократског конгреса, одржаног марта 1904 основано је 10 нових синдикалних савеза и прва синдикална школа за спремање радничких функционера: *Радничка школа у Београду*. Између II и III конгреса социјалдемократског покрета одржаног јуна 1905 у Крагујевцу водила се жестока борба са малограђанском и синдикалистичком опозицијом, која је довела до њене ликвидације и искључења из партије оних синдикалних функционера који су ишли на одвајање радничких организација од партије. После ликвидације Радничких друштава на III конгресу РС јуна 1905 долази до дефинитивног оформљења *Главног радничког савеза* (ГРС) као опште синдикалне централе. Тада отпочиње стварање месних синдикалних већа и заједничког *Резервног штрајкачког фонда*. Те године одржано је 37 штрајкова (са 2(?)242 учесника) од којих је 51,4% завршено са успехом.

Крајем 1905 године раднички синдикални покрет имао је 19 синдикалних савеза са 83 пододбора у унутрашњости и бројао 5.074 чланова. За све то време положај радника није био регулисан, односно по одредбама *Еснафске уредбе* из 1847 завистан од послодаваца и њихове еснафске организације. Изузетак су представљали рудари и радници државних, војних и повлашћених предузећа где су уведени правилници који су делимично регулисали радне односе. Већ 1901 године 2.474 радника потписало је петицију у којој је тражена измена Еснафске уредбе и правичније регулисање положаја радника. У програму ССДС и на I конгресу РС постављен је низ захтева за заштиту радничке класе.

Читава радничка класа устала је 1905 против реакционарног пројекта Закона о радњама. Ова протестна акција обухватила је читаву земљу. Њен врхунац је била демонстрација око 10.000 радника у Београду крајем те године.

Период посебно брзог развоја индустрије и занатства настао је после избијања царинског рата између Аустро-Угарске и Србије (1906 – 1911). Године 1908 на основу података ГРС прикупљених у 30 вароши, било је у занатству, угоститељству, индустрији и рударству 44.396 радника и ученика. Године 1906-1907 вођене су жестоке тарифне и штрајкачке акције. Заоштравање класних сукоба била је последица стварања занатлијских послодавачких картела и отпора радника њиховој офанзиви. Ангажовање власти у корист послодаваца добио је велике размере. 27 августа 1906 министар унутрашњих дела С. Протић послао је свим полицијским властима распис којим се ограничава и онемогућује нормалан рад радничких организација и њихова акција за побољшање положаја раднич-

ке класе. За време *чукарничког штрајка* убијено је четири радника. Употреба оружане силе дала је нове снаге буржоазији, која је у целој Србији прешла у контраофанзиву. Штрајкашки порази у 1907 години негативно су утицали на развитак радничког покрета. Шест раније извојеваних тарифа било је одбачено од стране послодаваца а две су синдикалне организације пропале. Године 1907 само је 43,5% штрајкова успешно завршено. Укупни број чланова синдикалних организација опао је на 2.881 крајем 1907.

У време кад је Димитрије Туцовић преузео вођство ССДС (априла 1908) настаје период опоравка и брзог развитка класног радничког покрета. Од 1907 до 1911 број месних синдикалних група попео се са 101 на 278 а број организованих радника са 2.881 на 8.337. Тада су већ постојала 25 синдикална савеза. Процент успешно завршених штрајкова достигао је 84%. Те, 1911 године, дефинитивно је оформљено заједничко руководство политичког и синдикалног радничког покрета *Централна инстанца*.

Крајем 1909 и почетком 1910 организована је акција радничке класе да би се извојевала законска заштита радника у оквиру ревидираног пројекта Закона о радњама. Непосредно пре усвајања овог Закона одржани су многи протестни зборови, а у Београду одржане уличне демонстрације 6.000 радника. Тако је под организованим притиском радничке класе изгласан у Народној скупштини 23 јуна 1910 *Закон о радњама* у који су ушле многе одредбе у корист радника, као што су десеточасовно радно време за занатске и индустријске раднике, забрана упошљавања деце испод 14 година, забрана рада недељом и празником, обавезно осигурање у случају болести и несреће. У Београду је створена Радничка комора као представништво радничке класе Србије. Тада је отпочела борба за његову примену. Класни сукоб око трајања радног времена добио је такве размере, да је по речима Туцовића постао „предмет правог грађанског рата између пролетаријата и буржоазије“. У 1911 и 1912 (до рата) одржано је 140 штрајкова са 4.941 штрајкачем.

Објавом мобилизације војске у септембру 1912 рад синдикалних организација је сасвим престао. Послодавци су продужили радно време. Масовно упошљавање јефтине женске и дечје радне снаге и скок цена животних намирница и трошкова живота оборили су реалне најамнине. Уз то су послодавци укинули око 200 до тад извојеваних тарифних уговора. Одредбе Закона о радњама практично су престале да се примењују, те је настао период неограничене експлоатације радника. По подацима ГРС прикупљеним после ових ратова просечно радно време у односу на предратни период повећано је за 2,5 сати тј. попело се на 13,5 сати. У неким структурама по местима у унутрашњости оно је повећано за 5, 6, 7 и 8

сати. У 13 таква случаја износило је 18 сати, а у 3 случаја 20 сати. Зато је после балканских ратова дошло до брзе обнове синдикалних организација, упркос тога што су ратови десетковали синдикалне кадрове и чланство. Крајем 1913 већ је обновљено 16 месних синдикалних већа, 137 подбора, а број синдикално организованих радника достигао је 4.227, тј. 50,7% предратног чланства. Штрајкашке борбе вођене у првој половини 1914 протицале су у условима затегнутих класних односа, када је борбеност радничке класе порасла, а владајућа буржоазија обogaћена у време балканских ратова и њен државни апарат осилили и постали агресивни према радницима. Највећи штрајк одржан у то време био је штрајк 800 лесковачких текстилаца, који је трајао преко 2 месеца. Од почетка првог светског рата, понова је замро синдикални покрет у Србији.

АНТИРАТНА ПОЛИТИКА СРПСКОГ СОЦИЈАЛИСТИЧКОГ ПОКРЕТА 1914. ГОДИНЕ⁴⁹²

Став Српске социјалдемократске странке према Првом светском империјалистичком рату заузет 1914. године има сасвим изузетан значај у историји међународног радничког покрета.

Ова партија била је једина партија Социјалистичке Интернационале која је те године гласала против рата и ратних кредита.

Да бисмо разумели како је до тога дошло, морамо се укратко осврнути на карактер саме Српске социјалдемократске партије и на њену антиратну борбу вођену у време претходних, балканских ратова.

Класни карактер и јединство српског социјалистичког покрета

Од времена свог оснивања 1903. године Српска социјалдемократска странка изграђивала се на марксистичким основама као радничка класно-борбена партија, која је одбијала политичке компромисе са владајућом буржоазијом и буржоаском државом као таквом.

На тим класним темељима у њој је створено по једном сасвим оригиналном решењу јединствено руководство целокупног радничког покрета, такозвана Централна инстанца покрета. Заједничко заседање партијске и синдикалне централе Главне партијске управе и Главног радничког савеза, одлучивало је по свим важнијим питањима која су се односили на класну борбу и социјалистичку политику. Зато је правилније говорити о српском социјалистичком покрету у коме је Српска социјалдемократска партија имала идеолошко политичку руководећу улогу.

Революционарно руководство

Српска социјалдемократска странка, односно српски социјалистички покрет, имала је на свом челу, почев од 1908. године изразито револуционарно руководство. На њеном челу смењивали су се као партијски секретари два револуционарно оријентирана марксиста Д. Туцовић и Д.

⁴⁹² Рукопис из заоставштине Сергија Димитријевића.

Поповић. Чак и за време балканских ратова када је у отсуству мобилизованог Д. Туцовића, услед извесних политичких неслагања Д. Поповића са Главном партијском управом, дужност партијског секретара обављао Д. Лапчевић, у питању је било лице које је у потпуности прихватало и у парламенту спроводило у живот и под руководством Д. Туцовића већ прихваћену антиратну политику српског социјалистичког покрета.

Користим прилику да упознам присутне историчаре са револуционарним схватањима у руководству Српске социјалдемократске партије, која се јављају као једна од врло важних основа за схватање антиратне политике српских социјалиста у 1914. години.

Антиимперијалистички, антиколонијалистички и револуционарни ставови Д. Туцовића, познати су свим историчарима Друге интернационале из његових иступања на конгресу у Копенхагену, и његове критике аустромарксизма.

Да је и Д. Поповић био на револуционарним позицијама најбоље видимо из његових анализа класних односа, посебно односа радничке класе и буржоаске државе. Он је годинама изучавао питање доласка пролетаријата на власт. Већ 1907. године, студирајући Ласала, он се изјашњава за „силу, којом ћемо уништити насиље“, за потчињавање државне организоване силе организованом силом пролетаријата. (Д. Поповић, Предговор књизи Ф. Ласала, О суштини устава, Београд 1907) У другом раду он констатује, да је буржоазија морала „узети револуцијом државу у своје руке“ и закључује „Исто тако и пролетаријат организован као једно тело, истичући једне захтеве који сви воде отимању државне власти, може извршити своју социјалистичку револуцију (Д. Поповић, Социјална демократија – партија пролетаријата – *Раднички социјалдемократски календар 1908*, Београд 1907, стр. 24 – 30).

Почетком 1908. године, он суштински разрађује питање државе и револуције, истиче да је „борбена класа, од вајкада, резултирала у борби око заузимања државе“ и указује да је Маркс узимао Париску комуноу као узор диктатуре пролетаријата. Расматрајући проблеме „народне револуције“ он подвлачи да „захтеви странке којој је циљ револуција морају бити демократски“.

„Узимање државе у наше руке“, „непосредно народно руководство са самим правом“ „Народна одбрана уместо стајаће војске“ итд. Укратко, он се изјашњава „За последње насиље којим се разорава друштво насиља“.⁴⁹³

Године 1909, Поповић се изјашњава против реформизма. Он подвлачи да се ревизионисти и марксисте разликују „по значају који придају реформама у капиталистичком друштву“. При томе он каже: „По марксистима, реформе су средство, оне оспособљавају пролетаријат за циљ,

⁴⁹³ Д. Поповић, Демократија влада народа, *Радничке новине*, 25. март 1908.

за социјалну револуцију“ (Д. Поповић, Германски социјалисти и српско питање, *Радничке новине*, 27. јануар – 3. фебруар 1909).

После извесних лутања и одушевљавања за генерални штрајк, Поповић је средином 1909. године констатовао „не треба ићи у крајност и сматрати да је генерални штрајк *свемоћан*“. „Револуција није генерални штрајк, није барикада, као што није парламентарна акција. Револуција је покрет маса које се хватају у коштац са постојећим режимом, тежећи свесно једном свом циљу. Тек кад се нађу у рукама таквих маса ова средства борбе добијају свој револуционарни карактер“. „Главна је пробудити у масама револуционарну свест и осећање, па ће оне увек наћи револуционарних средстава за своју борбу, која се не дају и не могу унапред, за сва времена, *једнострано* прописати, но која бескрајно варирају према времену, месту, околностима“.⁴⁹⁴

Године 1910. он карактерише социјалдемократски покрет као „*самосталну организацију пролетаријата* са оштрим класним обележјем и проноснираним револуционарним циљем“, прокламује „социјалну револуцију, која је могућна само ако је на својим плећима буду носиле најшире масе“ и подвлачи да се револуционарна социјалистичка политика састоји „у *једној систематској и непрекидној акцији* која иде напореда са историјским развитком са друштвеним револуционисањем“. Борећи се за револуционарну оријентацију социјалистичког покрета, Поповић проглашава за антимарксистичко и наивно свако посматрање које „овај или онај метод, ову или ону тактику сматра као једино револуционарну“.⁴⁹⁵

За схватање револуционарне карактеристике Д. Поповића и читаве класно борбене оријентације Српског социјалдемократског покрета у време кад је он био под политичким руководством Д. Туцовића и Д. Поповића, па и за схватање антиратних ставова српских социјалиста од посебног су значаја ове Поповићеве анализе проблема државе и револуције, њихово изјашњавање за револуционарни пут ка власти.

Не мање значајну компоненту те политике претстављала је борба Д. Туцовића и Д. Поповића против опортунизма и ревизионизма који се јавио код социјалиста великих земаља, раскринкавање подршке коју су они пружали колонизаторској политици и угњетачким режимима, критика њихових компромиса са владајућом класом, њихова критика свих компромиса са политиком владајуће буржоазије.

Радови Д. Туцовића и Д. Поповића имали су огроман значај за читав социјалистички покрет у Србији, пошто су се на тим изворима нападали и политички оформљавали припадници покрета. На таквим поставка-

494 Д. Поповић, Генерални штрајк у Шведској, *Радничке новине*, 28. јули 1909.

495 Д. Поповић, Акција и тактика, потпуни текст реферата на VIII конгресу Српске социјалдемократске странке - Д. Поповић *Изабрани списи*, Београд 1951, стр. 176, 178.

ма усвојеним од чланства, изграђивала се и колективна партијска политика.

Борба коју су Српска социјалдемократска партија и читав социјалистички покрет водили против нарастајуће ратне опасности у предвечерје првог светског рата и против самог рата после његовог избијања има богату предисторију.

Класни корени антиратне политике

Српски социјалисти прихватили су ову политику не као обичну механичку примену одлука међународних социјалистичких конгреса, већ као резултат сопствених анализа класне суштине рата и класних односа на међународном плану, као резултат сагледавања империјалистичке карактеристике тадашњег капитализма.

Већ 1908. Д. Туцовић каже: „*да сукобе, опасности од рата и ратове не изазивају 'непријатељство' и 'мржња' народа, већ тежње капиталистичких класа, да влади и експлоатацији свог капитала подвргну што више туђих земаља и народа*“.⁴⁹⁶

Туцовић је најдубље анализирао ово питање у раду „Рат и Балкан“ објављеном 1911.

За њега „се рат данас не може разумети другчије него као чедо данашњег друштвеног строја и неизбежан резултат система политике и владавине капиталистичке класе. И као год што гледиште социјалне демократије на рат иде до објашњења узрока који те крваве катастрофе условљавају и изазивају, тако је и њена борба против рата тесно скопчана са борбом против класне владавине и империјалистичке политике владајућих класа. Једна се од друге не може одвојити“ (Наше подвлачење).

Говорећи о пролетаријату и његовим разлозима за вођење антиратне политике, Туцовић каже: „Енергичним отпором против завојевачке и колонијалне капиталистичке политике домаће или стране буржоазије он се не само одужује великој обавези међународне пролетерске солидарности, већ и великом интересу да чува своје народне слободе и брани свој политички, културни и привредни развитак“. Зато се изјашњава „не само против страховитог ратног пустошења“ које ратови изазивају „*већ и против сваке злочиначке политике колонијалног поробљавања туђих народа*“.⁴⁹⁷

Т. Кацлеровић се понова вратио на наведене Туцовићеве поставке 1916. године. У извештају поднетом социјалистичкој конференцији у Кинталу, он каже: „Ми одбацујемо рат не само зато што је то ужасно

496 Д. Туцовић, Из борбе у борбу, чланак објављен 1908. године у Слободи. Социјалистичком календару за 1909. годину, - Прештампано: Д. Туцовић, *Избрани списи II*, Београд 1950, стр. 164.

497 Д. Туцовић, *Рат и Балкан* - Д. Туцовић, *Избрани списи II*, 167- 168).

средство, које уништава људе и цивилизацију, ми га одбацујемо и зато што служи завојевачким амбицијама буржоазије“. При томе он констатује: „Прави кривац у овом рату је капиталистички поредак, буржоаско друштво и њена империјалистичка политика“. Онда оставља питање да ли би социјалистичка партија, која се бори за укидање капитализма и империјализма могла да се солидарише са буржоазијом по овом значајном питању? Да ли би она могла да се солидарише са ратом, да гласа за њега и да му пружи своју моралну и фактичку подршку? „На тој основи он даје одговор који произилази из поменутих класних анализа „За нас, ово питање није изазвало сумњу, ми смо негативно одговорили. У противном би имали пуну одговорност за масакрирање наше борбене браће, за пропаст њихових фамилија, ми би издали социјализам и класну борбу.“⁴⁹⁸

Став српских социјалиста према рату произилазио је из самих њихових класних схватања и из марксистичке анализе конкретне класне политике.

Полазећи са класних становишта, они су сагледавали све актуелне политичке проблеме кроз призму класне борбе између пролетаријата и буржоазије. Кроз ту основну друштвену борбу данашње епохе, они су гледали на рат као на облик буржоаске политике. Зато је за српске социјалисте борба против буржоаске класне политике, био један од облика класне борбе пролетаријата. Дакле, из свега наведеног видимо да су српски социјалисти одбацивали рат, као облик спољне буржоаске политике, који је покретан и вођен у интересу националне и стране буржоазије, за њихове циљеве, као облик буржоаске политике противан интересима пролетаријата, као нешто што је било у супротности са класном борбом пролетаријата и на унутрашњем и на међународном плану.

Став српских социјалиста према балканским ратовима

У току дугогодишње систематске борбе против ратних припрема, ратне опасности и милитаризма, посебно захваљујући Туцовићевим класним анализама и револуционарном руководству, Српски социјалистички покрет изградио је и усвојио борбени антиратни став. Он је први пут био примењен у пракси за време Првог балканског рата од стране балканских социјалиста.

У очи самог рата у одговору на престону беседу одржану приликом отварања ванредног заседања Народне скупштине (дебата о адреси) Д. Лапчевић је прочитао 7. октобра 1912. Декларацију Српске социјалдемократске партије, којом се овај рат осуђује и одбацује.

⁴⁹⁸ Извештај Т. Кацлеровића Кинталској социјалистичкој конференцији – *Bulletin de la commission internationale à Berne* No 3, 1916, 12).

Кад је дошло до гласања Српска социјалдемократска партија била је једина партија у Народној скупштини која је гласала против рата и ратних кредита.⁴⁹⁹

Српска социјалдемократска партија енергично је наступила и против Другог балканског рата,⁵⁰⁰ као и против похода српске војске против Албаније у јесен 1913.⁵⁰¹

Чињеница да су српски социјалисти, заједно са другим балканским социјалистима први повели антиратну борбу у условима већ објављеног рата 1912, први спровели у живот антиратне резолуције конгреса, није само последица тога што су они признали први одговарајућу, такву је прилику имала и италијанска социјалистичка партија 1911. за време изразито империјалистичке агресије, италијанско турског рата око Триполиса, такву су прилику имале и многе друге социјалистичке партије 1914. године. Дакле, заузимање антиратног става, спровођење у живот, на међународним социјалистичким конгресима прихваћених, антиратних резолуција и обавеза, били су резултат одговарајућих револуционарних квалитета појединих социјалистичких партија а не само прилика која им се пружила. Зато је нпр. став италијанских социјалиста, који нису спровели у живот поменуте резолуције, тј. примљене обавезе, изазвао толике протесте међу припадницима интернационале.⁵⁰² У писму Ciotti-а, представника Социјалистичке партије Италије, помињу се критике других нација.⁵⁰³ S. Naum, представник Federation socialiste de Salonique пише 5. октобра 1911 „Nous sommes affligés de la faillite lamentable du P S Italien. Pour vous nous déposer nation de blâme?“ „Attitude des Italiens ne peut-elle être severement blâmée?“⁵⁰⁴ Зато су антиратни ставови балканских социјалиста изазвали одушевљење у Социјалистичкој Интернационали.

Bureau Socialiste International у свом Манифесту од 29. октобра 1912. „шаље социјалистима балканских земаља захвално признање што су хе-

499 *Радничке новине*, 25. новембар 1912; Извештај Главне партијске управе поднет Х конгресу ССДП, *Историјски архив КПЈ III*, Београд 1950, стр. 257-260; Д. Лапчевић, *Исто*, 57-65).

500 Декларације Српске социјалдемократске партије у Народној скупштини од 28. маја и 30. јуна 1913. (нови календар) – *Радничке новине*, 16. мај и 19. јуни 1913. (стари календар); Извештај Главне партијске управе Х конгресу ССДП – *Историјски архив КПЈ III*, 271; Д. Лапчевић, *Исто*, 108.

501 Резолуција прихваћена на митингу у Београду 28. септембра 1913. – Писмо Српске социјалдемократске партије БСЈ-у 29. септембра 1913, објављено: Извештај ГПУ Х конгресу ССДП, *Историјски архив КПЈ III*, 246 и 271; Д. Лапчевић, *Исто*, 114-117.

502 Из архиве С. Huysmans-а, тадашњег секретара *Bureau Socialiste Internationale* видимо да се у писму Vaillant-а констатује: „Il est mahlereux que la resistance à la guerre n' ai pu être faite en Italie – Протокол БСЈ-а No 9185.

503 *Исто*, No 93 9314.

504 *Исто*, No 9187.

ројском одважношћу остали верни принципима Партије и у најтежим односима“.

Супротстављање Српске социјалдемократске партије ратним опасностима и милитаризму на почетку 1914. године

Српски социјалистички покрет ушао је у 1914. годину са великим ранама које су балкански ратови били оставили, пошто је изгубио многе чланове партије и синдиката, пошто је обнова организација закашњавала и рад у њима трпео услед губитка искусних руководећих кадрова. Једновремено читав социјалистички покрет је био политички ојачан пошто је у току трајања два балканска рата водио отворену и консеквентну антиратну борбу, пошто су се последице ратова свуда осећале, пошто се положај радничке класе био видно поправио. Пораст утицаја социјалиста најбоље се види по тиражу Радничких новина које су у 1914. години достигле свој максимални тираж у читавом периоду пре Првог светског рата, тираж од 7.000 примерака.⁵⁰⁵

У првој половини 1914. године он је продужио борбу против опасности од новог рата, појачавајући своју акцију против милитаризма.

На X конгресу Српске социјалдемократске партије одржаном 12-14. фебруара 1914. Д. Поповић и Д. Туцовић воде заједничку борбу против милитаризма учествујући у живој дискусији која се водила по овом питању о коме је поступано посебно.

У току ове дискусије Д. Туцовић је рекао: „Непријатељ није пролетер, већ је он противник интереса маса народних. Балкански народи немају већег непријатеља од милитаризма и дворова. Ту лежи највећи непријатељ народа“. Он је једновремено полазећи од улоге милитаризма у балканским ратовима закључио: „Борећи се против милитаризма социјална демократија се бори не само за пуну демократију у својој земљи већ се бори за мир на Балкану“.

Д. Поповић се осврће на једну милитаристичку аферу и указује да је то „спор између милитаризма и демократије“. Милитаризам је стављен на оптуженичку клупу. Зато је ово питање опште питање. У вези са овом афером он предлаже и једну декларацију којом се жигуше милитаризам и тражи укидање војних судова, коју конгрес прима једногласно.⁵⁰⁶

Српска социјалдемократска партија води систематску акцију против милитаризма и у Народној скупштини (Социјалистички посланици подносе интерпелације против унапређења официра и за помиловање

505 Из говора Д. Поповића на VII конгресу Главног радничког савеза одржаном 25-27. маја 1914, Радничке новине, 5. јуни 1914.

506 Десети конгрес ССДП, Дискусија о милитаризму, *Радничке новине*, 12. фебруар 1914 – стари календар.

војника (26. јануар 1913), против помиловања једног мајора осуђеног за убиство војника (22. јануар 1914), траже анкету за извиђај свих не-исправних и недозвољених поступака које су причиниле извесне војне старешине и лиферанти (28. јануар 1914), траже ослобођење војних обвезника, погинулих у ратовима од плаћања пореза на личност и лични рад (17. март 1914), подносе интерпелацију поводом самоубиства војника (17. март 1914), поводом незаконитог унапређења официра (2. април 1914). У парламентарној дебати о буџету Министарства војног, социјалистички посланик Т. Кацлеровић се заложио за мир и сарадњу балканских народа а против милитаризма (1. април 1914). Оба социјалистичка посланика подносе интерпелацију у којој се тражи да се поводом грчко турских односа Србија не увуче у међународне компликације и у евентуалне ратне догађаје (16. јуни 1914).⁵⁰⁷

Борба српских социјалиста против ратне опасности била је тесно повезана са борбом против владине политике везивања за велике силе, односно за империјалистичке блокове који су припремали рат. Сагледавајући империјалистички карактер обе међународне савезничке групације, они су истицали да оба империјалистичка блока представљају непријатеље нашег народа.

Тако нпр. представници Српске социјалдемократске партије наступали су у Народној скупштини 31. јула 1914. године овим речима: „И једна и друга група великих сила имају *своје* интересе пред очима за које ће у рат загазити. Ни једна ни друга група неће заштићавати *српске* већ своје интересе, а кад им буде потребно – бациће на жртву, нас, Балканце, према којима они *сви* имају подједнако завојевачке намере“.⁵⁰⁸

Заједничка седница партијског и синдикалног руководства одредила је као делегате за пројектирани међународни социјалистички конгрес, који се имао одржати 23-29. августа 1914. године Д. Лапчевића, Н. Кошанина, Д. Туцовића, Д. Поповића и Л. Павићевића.⁵⁰⁹ Пошто до овог конгреса није дошло међународна социјалистичка јавност изгубила је изузетну прилику да се упозна са већ сазрелим ставовима водећих српских социјалистичких идеолога по основним политичким питањима, укључујући и питање рата.

Став српских социјалиста на почетку Првог светског рата

Непосредна припрема рата против Србије од стране Аустро Угарске и његова објава 28. јула 1914. ставила је српске социјалисте пред нову пробу.

507 М. Топаловић, *Хронологија радничког покрета у Србији*, Београд 1964.

508 Д. Лапчевић, *Исто*, 143.

509 *Радничке новине*, 10. јуни 1914.

Још пре мобилизације Д. Туцовић и Д. Поповић сматрали су да није довољно давати изјаве у Народној скупштини о питању ратне опасности. Они су се залагали за активнију борбу против рата и оштрију критику владине политике, пледирајући за јавну акцију, тј. за изношење партијског става на јавним зборовима и у штампи.⁵¹⁰

У време када се већ очекивао рат, Главна партијска управа одржала је врло значајну седницу 25. јула 1914. ујутру.

На тој је седници Д. Туцовић истакао да није довољно само давати антиратне изјаве у Народној скупштини, као што је то заступао Д. Лапчевић „Изјаве су потребне и корисне да се зна гледиште Партије. Али је потребно оштрије изложити против ратно држање према рђавој политици која ратове условљава“. Он је био за то да Партија „буде активнија у критици и борби у Народној скупштини. Тако исто и ван Скупштине“ и тражио сазив збора на којима би се истакло „против ратно гледиште и захтев за одржање мира по сваку цену“.

У том га је подржао Д. Поповић који „сматра да је Србија са својим шовинистичким круговима та која непосредно или посредно изазива ратове, с тога држи да противу те њихове лудости треба подићи глас, тражећи спаса у Балканском савезу, а не у авантурама с Аустријом. То треба учинити на једном збору на коме би се наше гледиште маркирало“.

Предлог Д. Туцовића подржан од Д. Поповића био је прихваћен, одлука о сазиву збора за исту вечер донешена, а за говорнике одређени „Туцовић, Поповић и Лапчевић“.⁵¹¹ До збора није дошло, пошто је истога дана по подне објављена мобилизација.⁵¹²

Српска социјалдемократска партија била је једна од првих партија у Интернационали пред чијом се савешћу поставило питање новог рата. Упркос тога што попут неких других социјалдемократских партија које су касније заузимале слично становиште није имала никакав непосредни претходни узор за однос према овом новом рату,⁵¹³ она је сама, полазећи од класних становишта, на бази одлука Интернационале, сопствених искустава из балканског рата и стваралачког прилаза новоствореној ситуацији одмах прихватила доследно марксистичко становиште, заузимајући став против рата, и гласајући против ратних кредита.

Она је заузела ово становиште на самом почетку рата у најнеповољнијем моменту, у време када је у нападнутој Србији народни патриотизам дошао до свог изражаја, када је на другој страни настала права експлозија буржоаског шовинизма и њиховог декларативног национализма.

510 Д. Поповић, *Изабрани списи*, Београд 1951, 437; Д. Лапчевић, *Исто*, 119.

511 Цитирани текст записника Главне партијске управе - Д. Лапчевић, *Исто*, 119-120.

512 *Исто*, стр. 121.

513 Уреди Д. Поповић, Српски социјалисти и рат, *Le Populaire de Paris*, 8. октобар 1918.

Погледајмо у каквим је облицима овај дошао до изражаја.

Овај први у оквиру Социјалистичке интернационале прихваћени став против новог рата настао је на основу исправне оцене Првог светског рата као империјалистичког рата и био прихваћен на седници Главне партијске управе одржане под руководством Д. Туцовића на сам дан опште мобилизације, 25. јула 1914,⁵¹⁴ која је у ствари била седница Централне инстанце тј. заједничког партијског и синдикалног руководства.⁵¹⁵

Став српских социјалиста против рата био је заузет једногласно од стране Главне партијске управе, социјалистичких посланика, редакције *Радничких новина*, социјалистичких општинских одборника, Главног радничког савеза (С. Д.: Општа синдикална централа), Радничке коморе (С.Д.: законско представништво радничке класе) и најактивнијих радничких бораца.⁵¹⁶

После објаве рата од стране Аустро-Угарске Српска социјалдемократска партија отпочела је отворену борбу против рата у Народној скупштини и у штампи.

Већ 31. јула 1914. године, за време дискусије о адреси (одговор регенту) Партија се отворено изјаснила против рата и затражила његов најхитнији прекид и закључење мира.

У овој декларацији Српске социјалдемократске партије од 31. јула 1914, датој у име српског народа и свих народа света који ће гинути у овом рату, одбацује се рат као метод за решавање међународних спорова у којој се каже: „Ми нећемо ни овај рат.

Ми га нећемо – ради српског народа; ми га нећемо – ради народа у Аустро-Угарској; ми га нећемо – ради народа у Јевропи и у целом свету, у ствари, ми га нећемо ради мира и спокојства народа на целој кугли земаљској.

Ми тражимо да се међународни спорови решавају на миран начин, преко изборних судова а не с крвљу и с касапницама, на које се изгоне читаве хиљаде и милиуни народа“.

Декларација се опширно осврће на „велике силе које одавно воде колонијалну и империјалистичку политику“.

Констатујући да је рат наступио, да „влада није учинила све што је потребно да се избегне ратна опасност“ она тражи да кад је до рата већ

514 Д. Поповић, Српска социјална демократија за време рата, Глас слободе, 6. октобар 1917. – прештампано из *Arbeiter Zeitung*-а – Д. Поповић, *Изабрани списи*, 437-9)

515 Л. Павићевић, *Развитак радничког покрета у Србији – Извештај београдске радничке коморе о раду 1926-1931. година*, књ. II, стр. 110.

516 С. Димитријевић, *Балкански социјалисти и први светски рат*, Посебан отисак из Зборника *Прилози за историју социјализма*, 1964, бр. 1, стр. 1-2; С. Димитријевић, *Српски социјалисти и стварање СКЈ*, сепарат из зборника *Српска социјалдемократска партија*, Београд 1965, стр. 55, напомена 47.

дошло, да се рат „обустави колико је могуће брже“, „владина је императивна дужност да све учини, колико је брже могуће, да се брзо постигне частан и поштен мир и пријатељски односи међу народима“.⁵¹⁷

Анализирајмо однос српских социјалиста према Првом светском рату на његовом почетку 1914. и 1915. године.

Антиратни став српских социјалиста произишао је из опште марксистичке оцене овога рата од стране њихових идеолога, из сагледавања његовог капиталистичког и империјалистичког карактера.

Д. Поповић је писао 1915. године из окупирани Србије: „За нас је ипак била одлучујућа чињеница, да је *рат између Србије и Аустрије био само мали део само увертира европског светског рата, а да последњи, према нашем најдубљем убеђењу, није могао имати никакав други до изразито империјалистички, капиталистички карактер*. Из тог разлога ми смо сматрали да је наша императивна дужност, да као део велике социјалистичке и пролетерске Интернационале свом одлучношћу иступамо против рата“⁵¹⁸

У парламентарној декларацији Српске социјалдемократске партије од 23. августа 1915. стоји: „Светски рат, који је протекао услед конкурентских супротности капиталистичких класа великих држава, који за свој циљ има империјалистичке и свирепе завојевачке планове...“⁵¹⁹

Осврћући се ретроспективно на став заузет 1914. године, подвлачећи општи карактер првог светског рата, Д. Поповић је истакао у његовој последњој години: „Српска социјалдемократска партија сматра да је овај рат био проузрокован империјалистичким мотивима и са једне и са друге стране, и да је вођен са империјалистичким циљевима и са једне и са друге стране“.⁵²⁰ Постојање међуимперијалистичких односа, постојање борбе за нову поделу света, мењала је основни карактер рата између Аустро-Угарске и Србије, претворила га је из одбранбеног у империјалистички.

Из изложеног видимо да су српски социјалисти који нису познавали Лењинове оцене империјализма и Првог светског рата, бар у његовом почетку, дошли потпуно самостално до сличних оцена, квалификујући га као капиталистички, империјалистички рат.

Оцењујући Први светски рат, ми никако не бисмо смели заборавити, да је овај рат узет у целини био најтипичнији империјалистички рат, да је припреман у међународним размерама, да му је претходила чита-

517 Д. Поповић, *Избрани списи*, 437; *Работнички весник*, 22. јули 1914; Текст Д. Лапчевића, *Исто*, 121-128; *Историјски архив КПЈ III*, 283-287.

518 Писмо Д. Поповића објављено у листу *Наше слово*, Paris, 5. септембар 1915.

519 *Будућност*, Ниш, 11. август 1915; Д. Лапчевић, *Исто*, 151-2.

520 Писмо Д. Поповића упућено 4. августа 1918. Комитету Српске социјалдемократске партије у Паризу – *Српски социјалистички покрет за време првог светског рата, Материјали*, Београд 1958, 225.

ва серија међународних криза и дипломатских окршаја који су настајали између империјалистичких класа, да је он био продукт највише развојне фазе капитализма и империјализма, да је вођен у интересу крупног монополистичког капитала оба зараћена блока, са империјалистичким циљевима са обе стране.

Задржимо се на специфичном положају Србије у том рату. Међу свим зараћеним земљама, положај две мале земље Србије и Белгије био је сасвим посебан. То су биле мале земље нападнуте од стране једног од зараћених империјалистичких блокова у самом почетку рата. Србија је била земља коју је Аустро-Угарска годинама угрожавала својом агресивном политиком, коју је најзад отворено напала, земља која је бранила своју независност.

У свом писму послатом 1915. године из Србије Д. Поповић је јасно написао: „За нас је било јасно као сунце, што се тиче односа између Србије и Аустро-Угарске да се наша земља налази у одбранбеном положају. После једног цензурисаног текста он каже: „Али у својој суштини Србија штити свој живот, своју независност, које је Аустрија непрестано угрожавала и до сарајевског атентата. И ако би ма где социјалдемократи уопште имали право да гласају за рат, то би на првом месту било у Србији“.⁵²¹

Запитајмо се онда зашто су српски социјалисти одбили да прихвате овај рат.

Из првог цитираног одломка истог писма видимо да је то учињено зато што је сукоб Србије и Аустрије посматран само као део светског рата, као његова увертира, да се у постојећим међународним условима и он морао оцењивати преко целине тога рата.

Специфичност тада постојећих међународних услова, постојање сукоба између два зараћена империјалистичка блока која Лењин назива борбом за нову поделу света није дозвољавала да се ратни сукоб Србије и Аустро-Угарске посматра са локалног специфичног становишта мале земље која је нападнута од једне велике империјалистичке силе. Борба међу империјалистичким блоковима мењала је и основни карактер рата између Аустро-Угарске и Србије, претварала га у империјалистички.

Везаност Србије за један од зараћених империјалистичких блокова несумњиво је доприносила бољем сагледавању империјалистичке карактеристике самог сукоба између Србије и Аустро-Угарске.

Оптужујући српску владу за ратну политику, набрајајући њене грешке, Декларација Српске социјалдемократске партије од 31. јула 1914. каже: „Пета погрешка је владина, што води једну политику ропства према петроградској дипломатији и париској берзи. А петроградска дипломатија и париска берза могу пред очима имати само интересе руског ца-

⁵²¹ Писмо Д. Поповића, *Наше Слово*, Париз, 5. септембар 1915.

ризма и француских финансијских капиталиста, ни у ком случају српске интересе“ (Цитирани извори у намени...).

Међу мотивима у овако тешкој и компликованој ситуацији прихваћене антиратне политике налазимо и питање блиске пролетерске и опште човечанске солидарности.

Антиратни став српских социјалиста произишао је и из саме класне солидарности пролетаријата, тј. класне социјалистичке интернационалистичке концепције, која искључује да раднички покрет једне земље третира пролетеријат друге земље као своје противнике, па чак и са једне шире, опште човечанске позиције.

Осврћући се ретроспективно на 1914. годину Д. Поповић каже: „Ми смо пришли и решили питање не са српског становишта већ са интернационалног и пролетерског становишта. Једна је партија социјалистичка само у колико је у часу ових великих трагичних искушења, уосталом врло ретких, готова, не да жртвује, већ да подреди национални интерес вишим интересима међународним и човечанским. Ако она то не учини, онда она није социјалистичка већ националистичка“.

„За нас – Српску секцију садашње Радничке интернационале, будуће човечанске интернационале – задатак је био јасан, а исто тако и наша одлука: бранити Интернационалу и човечанство борећи се против рата“.⁵²²

Дакле, српски социјалисти заузимајући став против империјалистичког рата, гласајући против ратних кредита, остали су на позицијама међународног пролетерског и опште човечанског братства и солидарности, на позицијама изистинског социјалистичког интернационализма.

Утврдивши капиталистички и империјалистички карактер овога рата, полазећи са класних пролетерских позиција српски социјалистички лидери посматрали су као марксисти и последице овог рата класним мерилима. Њихов антиратни став произилази из схватања да би учешће у једном таквом капиталистичком, империјалистичком рату представљало негацију пролетерског интернационализма.

Д. Поповић је при крају рата писао: „Према нашем мишљењу политичка суштина марксизма је интернационализам, а рат је директна и брутална негација сваког интернационализма“ (Д. Поповић, *Marks, le marxisme et les socialistes de Serbie - Le Populaire de Paris*, 5. мај 1918).

Антиратна борба српских социјалиста била је тесно повезана са борбом за стварање балканске федерације као групације држава ван подручја, политиком која би имала изразит антиимперијалистички карактер. Зато је свако иступање против рата српских социјалиста, њихово гласање против ратних кредита или њихови предлози за мир, било вези-

⁵²² Д. Поповић, Српски социјалисти и рат, *Le Populaire de Paris*, 8. октобар 1918.

вано за захтев за стварање „федерације балканских народа“, „федерације балканских република“ и сл.⁵²³

При томе не треба заборавити да је Српска социјалдемократска партија била једина партија у Србији која се у то време изјаснила против рата и ратних кредита. Све буржоаске партије дале су подршку влади и биле огорчене на социјалисте.⁵²⁴

Српски социјалисти нису пошли оним погрешним путем којим су ишли социјалпатриоти. Они нису стављали у први план питање ко је изазвао рат, оптужујући редовно при том супротну зараћену страну.

Меморандум Српске социјалдемократске странке поднет у јесен 1917. руско-холандско-скандинавском комитету у Штокхолму констатује „главни непријатељ пролетаријата и социјализма тражи се у овој или оној држави место, да се тражи и види у постојећем капиталистичком покрету“.

По поменутом меморандуму дискусија о ратној кривици може да буде корисна само ако се социјалисти појављују не „као браниоци већ као оптужитељи сопствених влада“.⁵²⁵

Српски социјалисти држали су се у току читавог рата ових критеријума. Расматрајући питање одговорности за рат они су инсистирали на кривици међународног капитализма, оптужујући империјализам обе зараћене стране. Једновремено они су бацили тежиште на одговорност своје сопствене буржоазије и владе и раскринкавали их.

Напомињемо да су инсистирања српских социјалиста на кривици сопствене буржоаске владе, произилазила не из неке њене стварно веће одговорности за избијање Првог светског рата од било које друге буржоаске владе зараћених држава, већ из једне доследне социјалистичке политике, по којој је свака социјалистичка партија имала као примарни задатак да раскринкава политику своје сопствене буржоазије и капиталистички систем уопште, а не да критикује туђу буржоазију, прећуткујући одговорност своје властите, што је било посебно карактеристично за социјалпатриоте.

Упоредимо став српских социјалиста са ставовима социјалиста осталих зараћених земаља.

523 Напомињемо да су балканске социјалистичке партије потписале у току рата, у јуну 1915. године, заједнички антиратни проглас „Манифест радничкој класи Балкана“ – Радничке новине, 24. јуни 1915 – а на другој балканској социјалистичкој конференцији одржаној у Букурешту 18. и 19. јула 1915. створиле Балканску социјалистичку демократску радничку федерацију, као заједничку представничку организацију социјалдемократских партија овог подручја.

524 Реакција буржоаских партија на овај принципијелни став српских социјалиста била је бурна. Н. Пашић је прогласио српске социјалисте за велеиздајнике, што је изазвало гужву у Скупштини – Д. Поповић, *Изабрани списи*, Београд 1951, стр. 437.

525 Стокхолм, Stockholm, 1918, 225-226.

Те 1914. године у оквиру социјалистичке Интернационале, међу социјалистичким партијама зараћених земаља, само су два целовита социјалистичка покрета својим конкретним поступцима одбацила ратну политику сопствених буржоазија, остала верна социјалистичком учењу и заузела доследно и борбено становиште против рата. То су били руски бољшевици и српски социјалисти.

Сам Лењин посебно је истакао ово држање српских социјалиста. Према једном новинском извештају, у октобру 1914. Лењин је рекао у дискусији: „Само тада социјалдемократи испуњују своју обавезу када се боре са шовинистичким заносом своје земље. Најбољи пример тог испуњења обавезе су српски социјалдемократи“.⁵²⁶

Интересантна је паралела коју је начинио холандски комуниста Г. Гортнер између става српских социјалиста и бољшевика. Он каже:

„Само су у Србији социјалдемократи гласали у парламенту против рата, а у Русији су се уздржали од гласања напустивши салу заседања“.⁵²⁷

Сасвим посебно мишљење има К. Кауцки, који није трпео руске бољшевице, те их је зато искључио из својих разматрања. „Unter allen sozialistischen Länder, die in den Weltkrieg hineingezogen wurden, waren die Serben (nach die Haltung ihrer Vertreter in Skupschtina) die einzigen die ihrer Regierung verschlossen entgegentraten“.⁵²⁸

Насупрот овим двома доследно социјалистичким партијама социјалдемократске партије других зараћених земаља, специјално партије таквих великих европских земаља које су долазиле у ред најмоћнијих партија социјалистичке интернационале, пружиле су политичку подршку ратујућој владајућој буржоазији својих земаља, стајући тиме у службу капитализма и империјализма, издајући социјализам и међународну пролетерску солидарност, позивајући раднике зараћених земаља на међусобно истребљење.

Антиратна борба српских социјалиста после избијања Првог светског рата

Чим је избио Први светски рат Д. Поповић стаје на чело Главне партијске управе на место мобилисаног Д. Туцовића и остаје у функцији партијског секретара све до своје смрти 1918.

526 Лењин, *Сочинения*, IV издање, том 36, 258; упореди Н. Крупскаја, *Воспоминания о Ленине*, Москва 1934, 225; Реферат Ј. Броза Тита – Пети конгрес СКЈ, Стенографске белешке, Београд 1949, 12.

527 Уз текст Гортнеровог рада налази се напомена, вероватно стављена од стране редакције: «У Думи то је била најоштрија форма протеста, оштрија него ли гласање против» - Г. Гортнер, *Империализм, мироваяја война и социалдемократия*, Госиздат, Москва 1934, 225.

528 „Einrig und allein die Serben waren den Gründstäten der Socialismus tren geblieben – К. Kautsky, *Socialisten und Krieg*, Prag 1937, 493 – 494).

По свему изгледа да је овај избор извршен на већ поменутој последњој предратној седници Главне партијске управе, односно заједничког Централног партијског и синдикалног руководства одржаној 25. јула 1914. ујутро (а можда и новог састанка одржаног предвече) у присуству Д. Туцовића, када је и изабрано ново партијско руководство од лица која нису била захваћена мобилизацијом.⁵²⁹

У првом полугођу рата, у другој половини 1914, редакција партијског органа *Радничких новина* чији је главни уредник био Д. Поповић била је стожер читавог социјалистичког покрета.

Неколико дана после избијања рата војне власти вршећи притисак на штампарију онемогућиле су излажење листа.⁵³⁰

Напомињемо да је из тог периода сачуван само бр. 163 од 13. јула 1914. по старом календару, тј. 26. јула 1926. по новом календару изишао у Београду.

У тим тешким временима лист се преселио у Ниш – Мемоарски рукопис М. Белића, *Српска социјалдемократија за време првог светског рата* – Архив Института за раднички покрет Србије, фонд МБ, бр. 8, стр. 6).

Кад се после битке на Марни и руске офанзиве у Галицији, побољшала војна ситуација савезника, српска влада је одобрила поновно излажење *Радничких новина*.

Радничке новине обновљене негде у октобру 1914, и уређиване од Д. Поповића наставиле су да излазе у Нишу као јединствени опозициони лист у Србији. Оне су и даље излазиле као дневник све до јула 1915. (последњи број 14. јула 1915. по старом датуму).

Време забране видимо из Летка Главне партијске управе 17/30. јула 1915. издатог поводом ове забране – Народна библиотека у Београду Пл 108(56), када су биле понова забрањене. Обновљене под именом „Будућност“ 3. августа 1915. оне су излазиле у Нишу све до окупације Србије од стране централних сила.⁵³¹

Из сачуваних бројева *Радничких новина* са краја 1914. и из 1915. видимо да Д. Поповић не чини никакве политичке концесије. Са малим бројем сарадника он води бескомпромисну борбу против рата и ратне политике српске владе, раскринкава српску буржоазију и Антантину фразеологију о демократији, и изјашњава се за балканску социјалистичку политику.

529 То тврди и С. Музикравић, *Le socialisme et la guerre, Le Droit des peuples*, 25. октобар 1918.

530 Писмо Д. Поповића објављено у Нашем Слову, 5. септембра 1915; Д. Поповић, *Српска социјална демократија за вријеме рата* – Д. Поповић, *Изабрани списи*, стр. 437-438.

531 Последњи број, бр. 67, 8/21. октобра 1915.

Радничке новине воде значајну антиратну борбу и на други начин, наступајући против скупоће и шпекулације, откривајући беду становништва, демаскирајући ратне профитере и афераше. Против ратни ставови Д. Поповића, као и његова гледишта по разним актуелним политичким питањима долазе у потпуности до изражаја и кроз ситне прилоге, редакцијске коментаре појединих информација и сатиричне осврте (посебно у његовој сатиричној рубрици *На брзу руку*, која је у другој половини 1914. излазила без потписа).

Заједничка акција Главне партијске управе састојала се у другој половини 1914. само у одређивању парламентарних ставова социјалистичких посланика, који су водили борбу у истом смеру, и одређивању политике линије самог листа.

У току самог рата, у другој половини 1914. године, парламентарна борба српских социјалиста против рата дошла је до изражаја и у облику социјалистичких парламентарних акција против ратних профитера и лифераната ратног законодавства као и настајања да се трошкови рата пребаце на леђа капиталиста (Тако нпр. социјалистички посланик Д. Лапчевић је написао интерпелацију поводом злоупотреба око набавки опанака за војску, коју су потписали 20-30 посланика – август 1914).

Социјалистички посланик Т. Кацлеровић говори против законског предлога и мораторијуму и заједно са Д. Лапчевићем гласа против (11. август 1914).

Оба социјалистичка посланика подносе интерпелацију министру војном осуђујући набавку лоших опанака за војску (18. новембар 1914). Д. Лапчевић подноси интерпелацију поводом одбијања неких војних функционера да организују изразу опанака ангажовањем опанчарских радника (28. новембар 1914). Слична интерпелација поднета је и у децембру (12. децембар 1914).⁵³²

Поводом доношења закона о помоћи невољнима у рату, Д. Лапчевић је у писменом одвојеном мишљењу указао: „*рат је последица класних противуречности и супротности интереса капиталистичких класа разних држава*“, и тражио да трошкови за издржавање потребитог становништва не падну „на терет целога народа, већ *искључиво* на терет капиталиста, богаташа, банака, новчаних завода и крупних капиталистичких предузећа“.⁵³³

Крајем те године српски социјалистички покрет претрпео је свој највећи ратни губитак. 20. новембра 1914. на фронту је погинуо Д. Туцовић, дугогодишњи секретар Српске социјалдемократске партије, најистакнутији идеолог и руководилац и од свих признати лидер читавог срп-

532 М. Топаловић, *Хронологија радничког покрета Србије*.

533 Д. Лапчевић, *Исто*, 128-132.

ског социјалистичког покрета, творац антиратне политике српских социјалиста.

За његову смрт написао је К. Каутски у часопису *Neue Zeit* „Међу многобројним крвавим жртвама које је Интернационала поднела на бојном пољу Туцовић је најпознатија и најугледнија жртва“.

Закључак

Антиратна политика српских социјалиста доследно је спровођена у току читавог Првог светског рата.

У току рата Српска социјалдемократска партија шест пута је гласала против ратних кредита, сваки пут кад се ово питање поставило, и више пута подносила предлоге за закључење мира (С. Димитријевић, *Балкански социјалисти и први светски рат*, стр. 2, напомена 6 и 7; С. Димитријевић, *Српски социјалисти и стварање СКЈ*, стр. 57, напомена 57). Упркос тога, услед посебне ситуације, у којој се Србија налазила, окупација, војска у емиграцији или на фронту, на вратима земље коју је требало ослободити, није ни могло да дође до конкретизације те политике у облику акције за претварање империјалистичког рата у грађански.

Па ипак, систематска антиратна и антисоцијалпатриотска акција Д. Поповића, И. Милкића и Т. Кацлеровића, њихово супротстављање политици већина партија II интернационале довела је до приближавања гледишта српских социјалиста позицијама бољшевика, до непосредне подршке коју су српски социјалисти пружили Октобарској револуцији, а у неким случајевима до отвореног преласка на бољшевичке позиције (случај И. Милкића).

Једновремено са тим сазревала је идеја о стварању Нове Интернационале, вршена је идеолошка и политичка припрема за обнову социјалистичке партије, за њену изразитију револуционарну оријентацију.

Из свих тих разлога политика српских социјалиста у 1914. години, упркос свих настојања српских социјалиста чињених у току рата да се антиратна акција прошири и на све остале социјалистичке партије, представља не само отворени политички раздор са социјалистичким партијама Друге интернационале који су прихватили социјалпатриотску политику и пружили подршку властитој буржоазији у рату, већ и први корак за стварање нове Партије изразитијих револуционарних карактеристика.

ПРОБЛЕМ ПОСТОЈАЊА РЕВОЛУЦИОНАРНЕ СИТУАЦИЈЕ И РЕВОЛУЦИОНАРНОГ РУКОВОДСТВА 1919.⁵³⁴

У оквиру целовитог изучавања питања постојања револуционарне ситуације 1919 и питања постојања револуционарне партије датог у нашем реферату задржаћемо се посебно на питању постојања револуционарне партије и улоге Нове партије као субјективног елемента револуције.

Различити путеви преношења утицаја октобарске револуције довели су до различитих схватања.

О карактеру револуционарног постоје и улоге које је она имала да одигра у револуцији.

Увод

Револуционарна схватања постојала су у оквиру класног радничког покрета југословенских земаља још пре првог светског рата. Она су била у заметку код свих оних социјалистичких радничких покрета који су имали израженију марксистичку оријентацију, пошто су произилазила из самог овог учења и класне борбе пролетаријата. Она су била нарочито јака у оним социјалистичким покретима који су били под утицајем доследних марксистичких лидера, као што су нпр. били србијански и босански покрет на које су деловали Д. Туцовић и Д. Поповић.

Пред крај првог светског рата, у условима све заоштренијих класних односа изазваних ратним приликама, револуционарна схватања почињу нагло да се шире међу радним слојевима наших народа, а посебно међу војним обвезницима аустро-угарске војске, експлоатисаним сељацима, и радницима социјалистима, и то тако брзо, да се с правом може рећи да су се она масовно појавила тек под великим и снажним утицајем Окто-

534 Рад саопштен на научном скупу „Теорија и пракса КПЈ-СКЈ у борби за сламање капитализма и изградњу социјалистичког друштва“, одржаног у Сплиту од 29. до 31. октобра 1969. поводом 50-годишњице СКЈ у организацији Заједница институција за историју радничког покрета и СКЈ. За учеснике скупа 30 стр. шапирографисаног текста. Испод наслова напомена: Скраћена верзија

барске револуције. Она су се даље развијала под непосредним утицајем Октобра, на теоријским, политичким и тактичким поставкама Лењина и на искуствима револуционарне борбе бољшевика и прве победоносне пролетерске револуције.

Преношење тих утицаја вршено је у почетном периоду на најразличитије начине, али су два од њих имала сасвим посебну улогу. То су били бивши заробљеници у Русији и лево оријентирана социјалистичка штампа.

Бивши заробљеници који су се после Октобарске револуције масовно враћали у Аустро-Угарску, разносили су њене политичке поставке и пароле међу војнике, раднике и сељаке, а лево оријентирани социјалистички раднички листови из Загреба и Сарајева деловали су углавном на саме раднике.

Први од тих путева пенетрације револуционарних идеја, имао је огроман политички значај, пошто је доприносио ширењу револуционарних програмских захтева, али је он истовремено имао и извесне негативне одлике, пошто је преносио револуционарно искуство на прилично примитиван начин, онако како су га масе доживљавале, и то претварао у неку врсту узора.

Напредна социјалистичка штампа ратног периода, спутавана цензуром, отсуством информација, и недовољним познавањем теоријских основа револуционарне политике бољшевика, имала је стварно ограничене могућности за пренос њиховог искуства.

Такве штампане информације о овом учењу имале су 1918. године већи обим једино у Босни и Херцеговини. Оне се јављају у нешто мањој размери и у Хрватској.⁵³⁵

Касније, у послератним приликама, мада су револуционарна схватања израстала на основи погоршаних услова живота и рада који су тада постојали, и добијала своју снагу из све заоштренијих класних односа

535 Она је остварена у Босни и Херцеговини захваљујући томе што је Социјалдемократска странка ове покрајине, још почетком 1918. године прешла на цимервалдске позиције, и у току те године објавила у свом листу Глас слободе доста материјала о Совјетској Русији. У Хрватској и Славонији информације ове природе долазиле су углавном преко чланака Ф. Љуштине и В. Кукоља објављених у Правди и Хрватском Типографу. С. Димитријевић, Усвајање искустава Октобарске револуције у Југословенском радничком покрету, Посебан отисак из ЈИЧ-а [Југословенски историски часопис. - Прим. М.С.Д.], бр. 3-4, 1969, стр. 73, 78-79. Мада акција Ф. Љуштине и В. Кукоља представља нов квалитет, прерастање антисоцијалпациотске опозиције у револуционарни раднички покрет, она је имала ограничени значај, пошто је опортунистичка десница у странци понова однела превагу. У новембру 1918, она обуставља излагање лево оријентираних загребачке Правде. Загребачка Правда чији је последњи број изишао 14. новембра 1918. обустављена је одлуком Радничког већа од 16. новембра 1918. којом је решено да се обнови Слобода, као дневник. ("На окуп! На нови рад", Слобода бр. 1, 21. новембар 1918; „За раднички дневник“, Хрватски жељезничар, 15. децембар 1918.)

између експлоатисаних и експлоататора, и развијала се у тесној вези са унутрашњим друштвеним односима, она су и даље била зависна од начина њиховог преношења из иностранства.

Импорт револуционарних идеја вршен од стране учесника Октобарске револуције, који су се враћали у земљу као организовани комунисти, битно се разликовао од револуционарних идеја усвојених од стране борбено оријентираних припадника радничког покрета, вршеног на основи проучавања Лењинових радова, револуционарне политике большевичке партије и познавања класних прилика у самој земљи.

На основу схватања партијски организованих повратника из Совјетске Русије, који су долазили из једне средине где је револуција била извршена и где се водио грађански рат, у средину где су се тек стварали предуслови за револуцију, настајале су нове погрешне процене и поставке.

То је долазило делимично и зато што је већина ових учесника пришла комунистичком покрету тек у време револуције и грађанског рата, није израсла из класног радничког покрета, није располагала солиднијим теоретским знањем, није познавала предреволуционарне прилике и проблематику револуционарних припрема и није имала никаква искуства у политичком раду који је вођен у таквим околностима.

Уз све то дошле су и грешке совјетских руководиоца, односно Коминтерне, који су процењивали ситуацију без темељитијег познавања постојећих друштвених и политичких прилика у другим земљама, који су на тој основи изграђивали партијску стратегију и по каткад истицали политички неадекватне паролe (на пример у односу на колективизацију велепоседничке земље).

Постојећи руководећи партијски кадар, преузет од предратних социјалдемократских партија, који је при том био изгубио своје најистакнутије револуционарне лидере Д. Туцовића и Д. Поповића, није у својој већини квалитетно одговарао новонасталој предреволуционарној ситуацији, нити се сналазио у њој.

Револуционарни лидери већег домета, какав је нпр. био Филип Филиповић, губили су се у маси нискоквалитетних, неадекватних и недовољно теоријски и политички изграђених партијских руководиоца, и унутарпартијских опозиционара оптерећених социјалдемократским и центристичким схватањима и погрешним револуционарним представама.

Таква, опортунистички настројена и релативно слабо политички изграђена лица, којих је било у приличном броју у свим партијским руководствомима, вршила су често пресудан утицај на политику покрета.

Уз то се и сам развитак револуционарних схватања у класном радничком покрету југословенских народа после државног уједињења појављује у данашњој историјској пројекцији делимично замагљен та-

дашњим политичким борбама у оквиру класног радничког покрета, нпр. борбом против министријалиста.

Велики историјски значај интерних и јавних дискусија вођених са министријалистима не лежи само у томе што су оне разоткриле класну издају ове групе, њихово напуштање класних позиција, и тиме допринеле њиховој политичкој изолацији, што су довеле до даље радикализације радничког покрета, заоштравања односа према владајућој класи и њеним сарадницима, до све изразитије класно борбене оријентације осталих припадника и руководилаца постојећих социјалистичких покрета, већ и у томе што је она била повезана са даљим ширењем и прихватањем револуционарних схватања, што је представљала припрему за стварање револуционарне радничке партије.

Просто речено, у позадини борбе против министријалиста, а за уједињење радничког покрета на класним основама, води се једна много озбиљнија борба, борба између револуционарних и реформистичких схватања у радничком покрету, одвија се борба за стварање комунистичког покрета.

Мада су се револуционарна схватања развила на бази постојећих заоштрених класних односа и имала своју реалну, класну подлогу, она су, услед постојања иностраних узора и утицаја и њихова прихватања, добила извесне негативне аспекте.

Револуционарни занос који су ова схватања изазивала конкретизирао се у два различита облика, у позитивном облику, у стварно конструктивним припремама за реализацију револуционарних циљева, и негативном облику, у виду најразличитијих револуционарних илузија.

Нагло усвајање и даља еволуција револуционарних идеја, које су се развиле у једном страном радничком покрету, и биле пренете врло специфичним путевима, и то у одсуству властитог револуционарног искуства, нужно је било везано за прилично велики обим таквих заблуда.

Револуционарне илузије одиграле су негативну улогу, пошто су доводиле до многих нереалних процена, пропуста и грешака у изградњи комунистичке партије и вођењу стварно конструктивне револуционарне политике и завршавале се депресијом, односно отпадањем разочараних припадника покрета.

Такве илузије које су се јављале у току читаве две године, доводиле су до сталног прецењивања класног радничког покрета, његове јачине и могућности, до потцењивања класног противника, предимензионарања спољног револуционарног фактора, занемаривања револуционарних савезника у самој земљи итд.

Оне се јављају и у облику пучистичких схватања револуције, и то не само оних која су постојала до пропасти Мађарске револуције и виделе

револуционарну перспективу искључиво у илегалним кадровским организацијама завереничког типа, већ и у схватању да ће револуција бити само дело организоване радничке класе, дело радничких организација, у представи која занемарује чињеницу да сваку револуцију остварују заповишени, угњетени и експлоатисани слојеви датог друштва, да у оквиру капиталистичког поретка тај задатак лежи на читавом радном народу, а да се радничка класа и њена партија јављају само као окосница и руководећа снага тог подухвата.

Кроз призму ових уводних разматрања о специфичностима услова у којима су распрострањиване револуционарне идеје, и постојању револуционарних илузија израслих на тој основи, приступићемо изучавању два основна аспекта нашег излагања, питању постојања револуционарне ситуације и проблему револуционарног руководства у то време.

Питање постојања револуционарне ситуације, тј. питање да ли су тада постојали услови за пролетерску револуцију, основни је политички проблем периода историје радничког покрета који се протеже између стварања заједничке државе и Обзнане. То се питање постављало не само у то време, кад је било везано за прихватање одређене партијске политике, оно се поставља и сада, пошто од њега зависи оцена тадашњег радничког покрета, оцена политике која је вођена од стране његовог руководства.

Читав револуционарни проблем имао је своја два аспекта, објективни и субјективни.

Први, објективни аспект, састојао се у питању да ли су тада постојали такви друштвено економски и политички односи и околности које су условљавале и омогућавале пролетерску револуцију, такве друштвене снаге које су желеле и могле да је изведу.

Други, субјективни аспект, састојао се у питању да ли је тада постојала адекватна револуционарна радничка партија, односно такво њено руководство, које је могло да окупи, организује поменуте револуционарне друштвене снаге, усмери њихову акцију у правцу револуције и доведе до победоносног резултата.

Први од та два аспекта врло је сложен по својој друштвеној садржини, пошто се поред друштвено економских фактора морају узимати у обзир и политичко психолошки, пошто се поред стања и држања радничке класе имају узимати у обзир и све оне друштвене снаге на које се она мора ослонити у току револуције, све оне снаге са којима се прве имају борити.

Други од ова два аспекта, субјективни, везан је не само за постојање револуционарне радничке партије, већ и за степен њене идеолошке, политичке и организационе снаге и зрелости, за њене политичке квалите-

те, и способности њеног руководства да оствари револуционарне задатке.

Обрађујући ова два аспекта проблема постојања револуционарне ситуације, никако нисмо испуштали из вида још једно треће основно питање, *питање улоге партије у револуцији*, тј. чињеницу да се револуционарна партија јавља само као усмеравајућа снага и организационо језгро револуције, да револуционарна партија само припрема и руководи борбом експлоатисаних класа, које на челу са радничком класом остварују у револуцији своје историјске циљеве, уништење старог друштва заснованог на експлоатацији човека над човеком и стварања новог социјалистичког друштвеног поретка, односно освајања власти као предуслова за остварење тога.

Ово сам упозорење дао зато, што се револуција никако не сме схватити као организовани пуч једне групе завереника, као дело једне револуционарне организације (нпр. Пелагићеваца), већ као координирана делатност експлоатисаних класа и револуционарне партије.

Дакле, субјективни проблем револуције није се сводио само на питање постојања радничке партије револуционарне оријентације, већ и на питање способности њеног руководства да окупи и организује поменуте револуционарне друштвене снаге, усмери њихову акцију у правцу револуције и доведе је до победоносног резултата. Зато је субјективни проблем револуције био тесно повезан за степен идеолошке, политичке и организационе снаге и вредности, за политичке квалитете овакве револуционарне партије.

У тим условима постојања различитих схватања улоге партије у револуцији, нужно је имао врло велики значај.

На погрешно схватање улоге партије у револуцији утицале су и погрешне оцене политичке ситуације у земљи.

Зато револуционарна радничка партија није једини предуслов револуције, зато се без постојања покрета и борбе експлоатисаних народних маса и без постојања револуционарне партије као њихове руководеће снаге која израста из саме те борбе, као њена нужност и потреба, револуција не може остварити.

Ако се вратимо основним категоријама нашег излагања, можемо рећи да без објективног елемента – *револуционарне ситуације у земљи*, и субјективног елемента – *постојања праве револуционарне партије*, нема ни победоносне револуције.

При томе не треба заборавити ни то, да борба експлоатисаних условљава стварање револуционарне партије, односно да развој револуционарне ситуације у земљи утиче на развитак такве партије, а да само постојање такве партије, њено руководство и њен квалитет, са

своје стране, утичу на даљу еволуцију револуционарне ситуације у земљи.

Ова два основна, међусобно тесно повезана питања тадашње политичке ситуације радничког покрета, изложићемо у њиховом развоју, пратећи измене настале у току појединачних временских периода, посебно се осврћући на: I) прва четири месеца постојања заједничке државе; II) период мађарске револуције и наступ нове револуционарне радничке партије; III) крај 1919.

I Период

Почетком 1919. и у рано пролеће те године, постојала су међу водећим партијским кадровима прилично распрострањена схватања о непосредно предстојећој револуцији у Југославији.⁵³⁶

Таквим схватањима знатно су допринели и повратници из Совјетске Русије, који су били дошли у земљу са задатком да се позабаве „активном револуционарном делатношћу у бившој Аустро-Угарској и на Балкану“, да организују „комунистичку партију на територији Хрватске, Србије и Словеније, и [који су] створили илегални Револуционарни комунистички савез *Пелагићеваца*, који је прокламовао да „Насиљу буржоаске контрареволуције треба противставити револуционарну силу пролетаријата, јасност његових циљева, будућност и готовост у свако доба за акцију“ и припремао се за грађански рат.⁵³⁷

536 На збору монополских радница одржаном 7/20. јануара 1919, Милица Топаловић говори о потреби организовања и борбе „која ће одвести ономе чега се они горе [више] боје него живе ватре: бољшевизму“, а на њему се наступило и са паролама: „Живела социјална револуција“, „Живео бољшевизам“. („Са збора монополских радника“, Радничке новине, 28. јануар 1919.) На збору одржаном у Београду 2. фебруара 1919. Драгица Стефановић је позивала пролетаријат, „да свестан својих класних интереса руши данашње друштво и да се угледа у руске бољшевице“. „Глас слободе, 6. фебруар 1919; а Д. Лапчевић поручује отсутним радницима: „Реците им нека се спремају за акције које нам предстоје. Реците им нека се спреме за борбу за ослобођење“. „Извештај са збора,“ *Радничке новине*, 5. фебруар 1919./ И. Милкић у тексту „Ситуација у Југославији“ писаном почетком априла 1919. /у коме се помиње социјалистички конгрес Баната и Бачке одржан „концем марта“ 1919, на коме присуствују Д. Лапчевић и Н. Кошанин – дакле конгрес Социјалдемократске странке за Бачку, Банат и Барању одржан 24. марта 1919. у Суботици – али не и Конгрес уједињења/ завршава излагање констатацијом: „Избијање револуције у овим земљама (Румунија, Бугарска, Србија, Југославија) је питање од неколико месеци или недеља“ (КИ 1919/7).

537 С. Димитријевић, Усвајање искустава Октобарске револуције, напомена 24, 26, стр. 86-87. У поздравном телеграму који је Југословенска комунистичка група „Пелагићеваца“ упутила из Београда 28. марта 1919. Мађарској социјалистичкој партији између осталог стоји: „Уверени смо да није далеко моменат, када ће и Југославија ступити у редове Совјетских република“. (*Црвена застава*, 16. април 1919, стр. 3).

Све ово показује да су неки водећи кадрови покрета, како они у иностранству, тако и они који су били у земљи, очекивали у то доба брзо избијање револуције на нашој територији.

Задржимо се на постојању објективних и субјективних услова за револуционарни преображај у том периоду.

Мада је на крају 1918. и на почетку 1919. наступило извесно делимично смиривање револуционарне ситуације створене на крају првог светског рата (настало услед престанка рата и масовног повратка зеленог кадра својим кућама; оствареног националног ослобођења до тада национално угњетених словенских народа у Аустро-Угарској; стварање нове власти под фирмом националне државе; присуства српске и савезничке војске у тим крајевима; обећане и најављене аграрне реформе; значајне подршке коју су социјалисти-министеријалисти пружили владајућој буржоазији у Словенији, Хрватској и Славонији и Војводини својим ступањем у новоформиране покрајинске владе и уласком њиховог представника у централну владу и сл.), обим постојећих објективних револуционарних елемената био је још увек врло значајан. То су били:

1) *Постојање беде, широко распрострањеног незадовољства и борбеног расположења радничке класе и радних градских слојева.*

У току рата и непосредно иза њега настало је знатно погоршање целокупног положаја радничке класе у односу на предратно време. Оно је било посебно видљиво у односу на услове живота и рада узетих у целини. У тешким послератним друштвено економским приликама, ово се стање и даље погоршавало, услед огромне незапослености настале због разарања саобраћаја и индустрије, затворених рудника, оскудице у сировинама и угљу, великих тешкоћа у снабдевању животним потребама, и све веће шпекулације са становима и животним намирницама која се развијала у тим тешким условима.⁵³⁸

2) *Постојање масовног и борбеног покрета сиромашних и средњих сељака усмереног на укидање разних форми експлоатације и добијања земљопоседничке земље.*

Покрет сиромашних и средњих сељака уперен против свих форми експлоатације радног сељаштва, како оних заснованих на поседовању земљишта од стране крупних земљопоседника и осталих земљишних експлоататора, тако исто и оних који су имали неке друге основе (нпр. пљачка преко трговине и зеленашења) настао је и развио се у време рас-

538 На тој основи, из постојећег, заиста несносног положаја радних људи, расло је и развијало се незадовољство и борбено расположење читаве радничке класе и градског радног народа уопште, створила се једна затегнута, изразито предреволуционарна ситуација у градским центрима.

пада Аустро-Угарске и стварања заједничке државе, под непосредним утицајем Октобарске револуције. Овај, по својим циљевима изразито револуционарни покрет (пошто је тражио укидање постојећих експлоататорских односа на селу и одузимање поседа земљовласника експлоататора), није престао са стварањем заједничке државе.

Овај борбени сељачки покрет, притајен у зимском периоду 1918/1919, а делимично и стишан обећањима о укидању кметства и добијању земље (датих 6. јануара 1919. од стране регента Александра) и објавом Претходних одредби за припрему аграрне реформе (27. фебруара 1919.)⁵³⁹ понова избија у пролеће 1919, када се јављају немири у Хрватској где сељаци сами врше деобу земље, сељачке буне у Срему и Словенији и немири у североисточној Босни. Мада у то време он нема ни интензитета ни територијалну ширину таквог покрета из 1918, он је још увек врло јак.⁵⁴⁰

Шпекулишући са надама и обећањима, пружајући делимично задовољење захтева сиромашних сељака и беземљаша, прихватајући непрецизне формулације, одуговлачећи и одлажући спровођење неких прокламованих мера, усвајајући привремена решења итд, буржоазија је покушала и успела да делимично отупи оштрину сељачких захтева и борби, али није успела да их потпуно угуши, пошто су све ове мере биле делимичне. *Зато су покрети радних сељака и сељачке сиротиње уопште са истицањем доследних револуционарних захтева, и уз организовану подршку радничке класе могли релативно лако да добију врло велики обим и снагу.*

3) Постојање националних покрета отпора

Постојање отпора против начина на који је заједничка држава била створена, и великосрпских решења која су била прихваћена, имао је карактер националног отпора. Овакав отпор био је посебно јак у Хрватској и Славонији (где је дошло до наглог ширења Хрватске Републиканске сељачке странке), Црној Гори (где је он настао услед силом наметнутих државних формула и потеза који су пренебрегавали националне традиције и вољу народа) и Македонији (где је он постајао услед вишегодишњег националног угњетавања и неостварених обећања да се оно ублажи).

539 Овим Претходним одредбама раскинути су кметски односи у Босни и Херцеговини и тзв. новим крајевима Србије и Црне Горе (Санџак), проглашено раскидање колонатских и кметству сличних односа у Истри, Горици и Далмацији и изнешени основни принципи за спровођење аграрне реформе.

540 С. Димитријевић, *Велика октобарска социјалистичка револуција и развитак класне борбе и револуционарног покрета на југословенским територијама у току првог светског империјалистичког рата и у новоствореној заједничкој држави*, Посебан отисак из Прилога за историју социјализма V, стр. 46.

4) Свему томе треба додати:

Релативну слабост новостворене државне власти, која се још није била учврстила, створила солидну чиновничку мрежу и изградила апарат класне принуде.⁵⁴¹

Постојећу класну владавину посебно је угрожавало то што су народне масе располагале са оружјем, кога су се домогле у току дезертирања, распале аустроугарске војске, па чак и пљачкања војних стоваришта у прелазном периоду безвлашћа.

Слабост организоване класне принуде била је делимично компензирана присуством српске и савезничке војске, на коју се буржоазија могла ослонити у евентуалним класним окршајима. Уз то су ове војне снаге, одржавајући окупационо стање у појединим крајевима, нпр. Далмацији и деловима Војводине, активно радиле на обезбеђењу постојећег класног поретка.

У тим условима, специјално под утицајем Октобарске револуције и револуционарног врења у средњој Европи, као и револуционарне психозе која је била у порасту, радничка класа је могла, упркос непостојања једне претходне борбене активизације, релативно брзо и лако да прихвати револуционарни покрет усмерен на остварење њених историјских циљева, сваку револуционарну акцију вођену у том смеру.

Запитајмо се да ли је у тим околностима заиста могло да дође до револуције у првом кварталу постојања заједничке државе.

Постојећи објективни елементи једне револуционарне ситуације, као и револуционарно расположење доброг дела радничке класе, нису били довољни, да се покрене и оствари револуционарна акција великих размера усмерена на разбијање буржоаске државе и заснивање власти радног народа, пошто није био испуњен други субјективни предуслов за овакву акцију, није постојала одговарајућа радничка партија чврсто повезана са осталим трудбеницима, која би деловала у оквиру целе земље, и могла да на основи једног стварно револуционарног програма покрене и поведе масе радног народа у борбу за освајање власти.

Постојање затегнутог предреволуционарног стања и расположења наметало је појаву такве револуционарне партије, као једне неопходне и непосредне потребе, као нужног руководства у борби са владајућом класом, водича радничке класе и радног народа у социјалистичку револуцију.

Али таква револуционарна партија још није постојала. Тада су се тек ломила копља око њеног стварања.

541 Ова је слабост новостворене државе била најизраженија на територијама бивше Аустро-Угарске где владавина домаће буржоазије још није била организована и учвршћена. Једновремено у Србији и Македонији долазила је до изражаја велика компромитованост постојећих буржоаских партија и лидера који су у току рата и непосредно иза њега знатно изгубили од свог утицаја на становништво.

Та борба, вођена против министријализма и за уједињење радничког покрета, која је била у првом плану у току првог квартала 1919, делимично прикрива значајнији окршај, борбу између револуционарних и реформистичких схватања, борбу за стварање револуционарне партије.

Историчари нашег радничког покрета понекад не разликују ова два квалитетно различита аспекта борби које се воде у периоду пре Конгреса уједињења.

Уз то, постојеће радничке партије и покрети исто тако нису могли да заузму место једне такве револуционарне партије.

Руководства три социјалдемократска покрета, словеначког, хрватског и војвођанског била су у рукама министријалиста. Они су заједно са буржоазијом активно радили на учвршћивању постојећег класног поретка.

Социјалистичка опозиција министријализму, која у то доба добија видне облике у Хрватској и Славонији (Акциони одбор левице) и Војводини (отпор месних синдикалних и партијских организација), није у почетку била ни довољно јака, ни организационо оформљена да би преузела руководство радничке класе.⁵⁴²

Истовремено, у крајевима који су за време рата били под окупацијом, у Србији и Македонији, раднички покрет се обнављао са великим закашњењем.⁵⁴³

Уз то је знатан део његових ранијих руководилаца и активних припадника покрета био још увек у војсци.

542 Тако на пример, партијске организације у Хрватској и Славонији изјашњавају се за уједињење радничког покрета на класно борбеној основи тек у другој половини марта 1919.

543 После обнове рада Главне партијске управе, Секретаријата жена социјалиста, и Месне партијске организације у Београду, које је извршено пре средине децембра и обнове „Радничких новина“ (све се помиње у „Радничким новинама“ бр. 1 од 2.[15] децембра 1918) и обнове партијске организације у Параћину (12/25. децембар 1918) дошло је до обнове партијских организација у унутрашњости. (У градама су дати тачни датуми обнове – подвучено, или први помени). То је ишло овим редом: Лесковац (4/17. децембар 1918), Ваљево (9/22. децембар 1918), Шабац (9/22. децембар 1918), Крушевац (11/24. децембар 1918), Паланка (16/29. децембар 1918), Ниш (17/30. децембар 1918), Пожаревац (19. децембар 1918/1. јануар 1919), Ђуприја (25. децембар 1918/7. јануар 1919), Пећ (основана 26. децембра 1918/8. јануара 1919), Јагодина (31. децембар 1918/13. јануар 1919), Крагујевац (1/14. јануар 1919), Смедерево (1/14. јануар 1919), Чукарица (3/16. јануар 1919), Младеновац (6/19. јануар 1919), Пирот (14/27. јануар 1919), Чачак (28. јануар 1919), Лозница (7. фебруар 1919), Уб и Скопље (9. фебруар 1919), Пожега (13. фебруар 1919), Неготин (21. фебруар 1919), Свилајнац (21. фебруар 1919), Књажевац (23. фебруар 1919), Рековац (8. март 1919), Врање (10. март 1919), Зајечар (13. март 1919), Краљево (9. март 1919), Мионица (31. март 1919), Сопот (30. март 1919). Пред Конгрес уједињења помињу се и партијске организације у Велесу, Јовановцу и Ивањици. (Подаци узети из „Радничких новина“).

У таквим условима видно је заостајала и борбена активизација радничке класе.

У то се време одбрамбена економска борба радничке класе развијала у оквиру целе земље само у неким привредним гранама, у рударству и на железницама, као и у облику акција за опште захтеве радничке класе и сиромашног градског становништва.⁵⁴⁴

У другим привредним гранама она се јавља у већем обиму само у Хрватској и Славонији.⁵⁴⁵

Посебан проблем представљају политичка знања радничког покрета. Идеолошки и политички утицај Октобарске револуције заиста је изазивао револуционарно расположење и појачано политичко превирање у крилу радничког покрета (нпр. пораст отпора министријализму), али радничка класа није била упозната са правом, револуционарном суштином Лењиновог учења, ни са искуствима бољшевика.

Акција Ф. Филиповића вођена у првим месецима 1919, упркос огромног историјског значаја који је имала, упознала је неколико група руководилаца радничког покрета само са најосновнијим поставкама револуционарне партије засноване на Лењиновом учењу.⁵⁴⁶

Скупа узето, наш пролетаријат и добар део оних његових руководилаца који су стајали на класно борбеним позицијама практично нису ни упознали ово револуционарно учење.

Дакле, раднички покрет не само да је тада био територијално подељен, услед постојања шест различитих социјалдемократских покрета, он је једновремено био и политички разједињен, услед постојања министријалистичке деснице и антимињистријалистичке опозиције. Уз то је, као целина, био слабо упознат са револуционарним учењем Октобра.

При томе, треба посебно констатовати, да су кроз цело прво тромесечје 1919, раднички покрети у Словенији и Хрватској и Славонији, као и Српско буњевачки социјалистички покрет у Војводини углавном задржали своје старо, изразито реформистичко, социјалдемократско обељежје, мада се у радничком покрету две последње покрајине, борба против оваквих схватања и класне сарадње са буржоазијом успешно развијала и релативно брзо, већ у марту 1919. дала значајне резултате.⁵⁴⁷

544 Такви су били на пример генерални штрајкови у Босни и Херцеговини и на територији бивше Јужне Угарске, генерални штрајк у Трбовљу и Храснику, генерални штрајк у Сплиту и протестни зборови градске сиротиње по питању кирије у Београду. За штрајкове железничара и рудара и поменуте опште протестне штрајкове види: С. Димитријевић, *Велика октобарска револуција*, напомене 30 и 32.

545 Тако нпр. у Осијеку штрајкују типографи, банкарски чиновници и трамвајци. - С. Димитријевић, *Велика октобарска револуција*, напомена 31.

546 С. Димитријевић, *Усвајање искустава Октобарске револуције...*, стр. 80, 82-84.

547 Преломни догађај у тој борби на територији Хрватске и Славоније, вођеној од стране Акционог одбора левице, било је освајање управе загребачке партијске органи-

У тим условима, упркос постојања потенцијалних револуционарних друштвених снага и рел. слабости буржоаске државе, раднички покрет ослабљен класном издајом министеријалиста и политички још увек дезоријентиран, није могао да стане на чело револуционарно расположених маса радног народа, да окупи незадовољне раднике, сиромашне и средње сељаке и остале експлоатисане и поведе их у борбу за освајање власти.

Зато је незадовољни радни народ био без свог револуционарног руководства. Зато су у том периоду сељачка револуционарна врења и покрети задржали обележје спонтаности и били изолирани од осталих покрета експлоатисаних.

Резимирамо ли све досад речено видимо да у првом тромесечју 1919. године *постоји предреволуционарна ситуација и расположење, али практично потпуно отсуствује таква радничка партија, која би могла да руководи револуцијом.*

Постојећи класни раднички покрет није тада био политички преокупиран самим питањем револуционарне ситуације и њеног даљег развоја, већ проблемом своје сопствене припреме за тај задатак, уједињењем радничког покрета, као и даљим упознавањем искустава Октобра и прихватањем револуционарне оријентације покрета.

Ова два процеса испуњују прво тромесечје 1919.

Њиховом даљем успешном одвијању у оквиру целе земље знатно је допринело веће ангажовање прокомунистичких руководилаца из Босне и Србије, као и само избијање Мађарске револуције, које је силно деловало на све социјалисте, убрзало и појачало ове процесе.

Тек у другој половини тог првог временског периода нашег изучавања, под утицајем наших првих комуниста и Мађарске револуције, раднички покрет појединих покрајина прихвата оријентацију на уништење буржоаске државе, диктатуру пролетаријата и совјете као облик нове револуционарне власти и опредељује се за Трећу интернационалу.

Преглед ставова које су поједине југословенске социјалистичке партије и покрети прихватили у то доба, показује да се класни раднички

зације, 18. марта 1919. Чим се ова организација изјаснила за одлазак на Конгрес уједињења, и заједно са Акционим одбором левице упутила апел у том смислу, њу су следиле месне организације из Осијека, Руме, Валпова, Карловца, Вировитице итд. Хрватска и Славонија послала је на Конгрес уједињења 86 делегата.

Борба коју су месне партијске и синдикалне организације водиле против руководства српскобуњевачког социјалдемократског агитационог одбора, довела је до изјашњења њихових делегата, окупљених на конгресу у Суботици, 24. марта 1919, за одлазак на Конгрес уједињења. После избијања Мађарске револуције капитулирало је и само руководство овог одбора, и на Осмом конгресу овог покрета, 13. априла 1919. изјаснило се у истом смислу. С. Димитријевић, *Велика октобарска револуција*, стр. 31-34.

покрет свих наших народа, са изузетком Словеније која је била у за-кашњењу, сврстао на револуционарне позиције још пре самог Конгреса уједињења.⁵⁴⁸

Напомињемо, да су у то време постојале две различите концепције о стварању револуционарне партије.

Једна је била инспирисана од учесника Октобарске револуције, организованих повратника из Совјетске Русије. Она се заснивала на илузијама о непосредно предстојећој револуцији у Југославији. Она се испољила у стварању илегалне кадровске револуционарне партије, Револуционарног комунистичког савеза Пелагићеваца, од стране таквих повратника, и непосредним припремама за оружану борбу.

Друга, инспирисана од групе око Ф. Филиповића и борбено настројених руководећих партијских кадрова у земљи, која је почивала на реалистичнијим проценама ситуације, ишла је на уједињење радничких партија, на стварање масовног радничког покрета, на његову идеолошку, политичку и организациону изградњу и његово револуционарно активирање.

Ова концепција однела је превагу, и довела је до Конгреса уједињења, тј. до стварања Социјалистичке радничке партије Југославије (комуниста).

Последњи већи окршаји између ове две политичке концепције одвијали су се на самом Конгресу уједињења, као сукоби између групе „чистих комуниста“, који су заступали крута и догматска решења по питању Подлоге уједињења, назива партије, аграрном питању и сл., и комуниста типа Ф. Филиповића којима је било стало до стварања јединствене масовне радничке партије, те су зато водили еластичнију политику.

Касније сукоби ове две струје постају унутарња ствар комунистичког вођства покрета. Они долазе до изражаја у различитом приступу тактичким питањима, па чак и у унутарпартијском сукобу између „чистих комуниста“ и Ф. Филиповића.

Она се поред тога манифестује у даљој илегалној револуционарној активности Пелагићеваца у периоду Мађарске револуције.

У схватањима Пелагићеваца налазе се и корени политике индивидуалног терора, због кога је 1921. раднички покрет био изложен тешким ударцима.

548 Српска социјалдемократска партија изјаснила се у том смислу после познатог реферата Филипа Филиповића, поднетог на партијском и синдикалном већу 23. фебруара 1919. Организовани повратници из Совјетске Русије стварају 2. марта 1919. Југословенски револуционарни комунистички савез „Пелагићеваца“.

После избијања Мађарске револуције ту оријентацију прихватају суботички конгрес Социјалдемократске странке за Банат, Бачку и Барању (24. марта 1919), конгрес Социјалдемократске партије Далмације (25. март 1919), закључни конгрес Социјалдемократске странке Босне и Херцеговине (17. април 1919), и Акциони одбор левице из Хрватске и Славоније (у свом прогласу од 27. марта 1919). (С. Димитријевић, *Усвајање искустава Октобарске револуције...*, стр. 84-85).

Вратимо се на предреволюционарну ситуацију која је постојала у рано пролеће 1919.

Упркос постојања релативно жестоке и још незавршене борбе за стварање заједничке класно борбене радничке партије, јасно је да у том периоду таква масовна радничка партија, која би на основи једног револуционарног програма могла да поведе стотине хиљада радника широм целе земље у револуционарни окршај, још увек није била створена.⁵⁴⁹

Из цитата које смо навели у почетку нашег излагања види се, да су неки водећи социјалистички кадрови тога периода, одушевљени револуционарним примерима и учењем, сматрали да ће, у време, када су у радничком покрету Словеније, Војводине, па чак и Хрватске и Славоније доминирали министријалисти, кад су у Црној Гори и Македонији партијске организације биле тако малобројне, а у самој Србији у процесу обнављања, кад у заједничкој југословенској држави још није постојала једна заједничка стварно утицајна и револуционарна радничка партија, да дође до револуције.

Претходна Анализа тадашње ситуације показује, да су оваква схватања о непосредно предстојећој револуцији, која су се јављала у првом тромесечју 1919, била базирана на погрешној процени ситуације, да су то биле само политичке илузије појединих руководилаца покрета.

Да би се сагледала сва дубина такве политичке заблуде, која је постојала у првом кварталу 1919, супротстављамо схватањима тог периода став који је В. Чопић један од носиоца таквих заблуда у 1919, имао касније, у 1933. години, кад је на бази стечених искустава и хладнокрвног размишљања сасвим реално процењивао ситуацију, тврдећи да без јаке партијске организације у Србији, нема револуције у Југославији.⁵⁵⁰

II Период

Време Мађарске револуције и настанка нове револуционарне радничке партије (од априла до јула 1919)

Најкрупније политичке промене које су настале у пролеће 1919. године у унутрашњој политичкој ситуацији новостворене заједничке државе везане су за два значајна историјска догађаја, за Мађарску револуцију и Конгрес уједињења.

549 Револуционарни комунистички савез Пелагићеваца био је само малобројни кадровски зачетак једне такве партије, који још није успео да покрене радне масе, чије је деловање било углавном ограничено на Војводину и Славонију. Зато се он слободно може изоставити из ових разматрања.

550 Из записника проширене седнице ЦК КПЈ из октобра 1933. видимо да је В. Чопић (Winter) тада наступио са констатацијом: „Нема револуције у Југославији без јаке партијске организације у Србији“. (КИ, 1933/283, прва четвртина куцаног текста, стр. 1).

Постојање револуционарног врења у Централној Европи, посебно у Мађарској, знатно се реперкутовало и код нас, изазивајући појачану борбеност свих експлоатисаних, као и спонтане и полуорганизоване локалне револуционарне акције, које су настајале под тим утицајима.

Мађарска револуција била је не само основни стимулатор револуционарног расположења радничке класе и радног народа тога времена, већ је и само њено деловање знатно убрзало процес прихватања револуционарне оријентације од стране социјалистичког покрета.

У резултату наглог револуционисања постојећег социјалистичког радничког покрета, Конгрес уједињења класног радничког покрета, одржан месец дана после проглашења совјетске власти у Мађарској, две недеље после рађања Баварске совјетске републике, претворио се у оснивачки конгрес револуционарне радничке партије.

Конгрес уједињења потврдио је већ прихваћену револуционарну оријентацију покрета, и усвојио револуционарни програм, садржан у трећем делу Подлоге уједињења, у коме се говори о „нужности коначног уништења капитализма“ и остварењу комунистичког друштва, у коме стоји, „да нас искуство великих социјалних револуција учи, да је средство за остварење овог преображаја освајање политичке власти од стране пролетаријата, разоравање старих органа власти и успостављање искључиве власти радничке класе (диктатуре пролетаријата)...“

Конгрес је једновремено изабрао, у својој већини, прореволуционарно оријентирано руководство, са Филипом Филиповићем, као главним секретаром партије на челу.⁵⁵¹

Најбитнија карактеристика Конгреса уједињења, квалитетно нови моменат у тада створеној, Социјалистичкој радничкој партији Југославије (комуниста), несумњиво је била ова изразито револуционарна оријентација, коју је постојећи класно борбени раднички покрет био усвојио.

Кад се говори о Конгресу уједињења често се испушта из вида ова, новонастала револуционарна оријентација покрета, која практично није постојала у старим социјалдемократским покретима који су се тада ујединили. Ти покрети почели су да се изјашњавају у том смислу тек уочи самог Конгреса уједињења. Са изузетком појединих руководилаца и Пелагићеваца као групе, они нису имали такву револуционарну оријентацију.

551 У новоизабрани извршни одбор Централног партијског већа, а у односу на касније унутарпартијске поделе на комунисте и центрумаше, ушли су: 5 прокомунистички настројених лица (Ф. Филиповић, С. Марковић, М. Илић, В. Богдановић и В. Чопић) од укупно 9 чланова (остали Ж. Топаловић, Н. Илић, В. Кнежевић и Г. Брудњак). Уз то су оба партијска секретара Ф. Филиповић и В. Чопић били комунисти.

Једновремено са стварањем заједничке радничке партије револуционарне оријентације, велики значај, за евентуална остварења револуционарних циљева, имало је тесно повезивање партијских и синдикалних организација.

Тесна повезаност новостворене револуционарне партије и уједињеног борбеног синдикалног покрета, остварена по оригиналној формули, коју је још у предратно време Д. Туцовић био предложио, а српски и босански раднички покрет прихватили (Резолуција о централној инстанци), имала је велики револуционарни значај, и то из више разлога: Прво, зато што је ова веза настала из схватања да су економска и политичка акција радничке класе нужни делови класне борбе пролетаријата, да су оба ова облика класне борбе међусобно тесно повезани и нераздвојиви. Друго, што је на тај начин, преко постојања заједничког руководства (заједничке седнице централних и покрајинских партијских и синдикалних већа и унакрсно делегирање представника у оба тела), и постојања Месних већа (које је сачињавала месна партијска управа и представници свих месних синдикалних организација) и заједничке штампе, остваривано заједничко руководство свих класних организација. Треће, што су на тај начин биле добрим делом компензиране организационе слабости партије, које су произашле из непостојања партијских јединица по предузећима.

Преко оваквих тесних веза са синдикалним организацијама, новостворена револуционарна партија чврсто се повезала са читавом радничком класом, стала је на чело целог радничког покрета, и изграђивала његову стратегију и тактику, утицала и руководила свим његовим акцијама.

Победа револуционарне комунистичке струје на једном конгресу, кога су припремили и организовали класно борбено оријентирани социјалдемократи, није била случајна. Она је настала под утицајем Октобарске и Мађарске револуције, у резултату залагања већ оформљених комунистичких језгра (група око Ф. Филиповића, Пелагићевци, комунистички оријентирани омладинци, лево оријентирани босански руководиоци око Ј. Јакшића и сл.).

Револуционарни занос изазван успешном Октобарском револуцијом, новим револуцијама у централној Европи и могућношћу једновремених и координираних револуционарних акција у више земаља, отварао је оптимистичку перспективу, омогућавао сагледавање победе, јачао борбеност радничке класе и представљао погодну полазну основу за стварање и изградњу револуционарне партије, довео је до стварања такве партије.

Стварање Социјалистичке радничке партије Југославије (комуниста), није скинуло питање постојања такве револуционарне партије са

дневног реда, пошто нова партија није имала само да окупи и организује револуционарно расположене раднике, већ и да их политички изгради, да оспособи покрет узет у целини, а посебно само партијско руководство, за реализацију револуционарних циљева и програма.

Сама револуционарна оријентација Конгреса уједињења, била је више резултат борбеног расположења наше радничке класе, утицаја Октобарске и Мађарске револуције и упорних настојања, једне, међу руководиоцима старих социјалдемократских партија релативно малобројне групе, него ли политичке зрелости њиховог руководећег кадра и чланства узетог у целини.

Основну слабост покрета представљало је недовољно познавање марксистичко лењинистичког револуционарног учења, недовољно сагледавање путева и начина за његову примену у специфичним југословенским условима, ограниченост таквих теоријских и практичних знања на ретке појединце.

Није случајно, што је у тим условима, у самој Подлози уједињења, том привременом програму новостворене партије, био одређен као њен непосредни задатак: да запаја пролетаријат „свешћу о дужности коначног уништења капитализма и да управља његовом борбом у том смеру“, што је тиме улога новостворене партије у предстојећем, другом временском периоду нашег расматрања била добрим делом сведена на политичко васпитну и припремну улогу.

Посебно велику слабост руководећег партијског кадра и целе партије представљало је несхватање улоге револуционарних савезника.

Неправилан однос према сељачком и националном питању произишло је из социјалдемократског наслеђа, квази потпуног непознавања основних поставки лењинистичког прилаза потенцијалним револуционарним савезницима, несхватању њихове улоге у револуцији.

Они социјалдемократи који су остали на класним позицијама, интересирали су се једино за непосредне захтеве радничке класе, третирајући револуцију као далеку перспективу. Зато су се они ограђивали од револуционарних снага садржаних у борби сиромашних и средњих сељака и борби против националног угњетавања.⁵⁵²

552 Такав став према сељачким покретима и покретима национално угњетених народа представљао је – заједно са избегавањем борбеног активизирањем маса; оријентирањем на реформе као методе друштвеног преображаја; и отсуством систематских припрема за револуцију – једну од основних негативних политичких карактеристика социјалдемократских центристичких схватања тог периода. Напомињемо да је став министријалиста, посебно В. Кораћа, био друкчији. Они су прихватили захтеве сиромашних сељака и беземљаша за поделом земље из више разлога: прво, да би тиме смирили револуционарни покрет сељака који је угрожавао постојећи поредак; друго, да би добили изборни ослонац на селу и тиме компензирали губитак подршке у самој радничкој класи насталој услед класне сарадње са буржоазијом;

Покушај да се на самом Конгресу уједињења расмотри и прихвати аграрни програм партије, није дао значајне резултате.

Чињеница да је његово формулирање било поверено Д. Лапчевићу, човеку који се тада већ није слагао са револуционарном оријентацијом покрета, као и то што су присталице комунистичке струје великим делом стајали на политички погрешним позицијама у односу на дељење велепоседничке земље, довела је до прихватања једне компромисне резолуције по аграрном питању, која није омогућавала револуционарну иницијативу и вођство пролетаријата, која је остављала партију на репу борбеног покрета сиромашних и средњих сељака.

Из свих тих разлога новостворена револуционарна партија, настала спајањем постојећих социјалдемократских партија, покрета, и опозиционих социјалистичких група, морала је пре свега да изгради свој властити револуционарни кадар, како кроз политичке акције и борбе које ће водити, тако исто и кроз систематску идеолошку теоријску и политичку изградњу чланства.

Уз то, услед напред поменутих заостајања организационе природе, и само вођење организоване борбе пролетаријата било је у закашњењу. Зато наши радници, у време стварања револуционарне радничке партије, још нису имали сопствена борбена искуства стечена у класним окршајима. Њихова борбена активизација, узета као целина, знатно је заостајала за њиховим прореволуционарним расположењем.

Укратко речено, прихватање револуционарне оријентације покрета, ставило је пред новостворену радничку партију следеће основне револуционарне задатке: њено сопствено оспособљавање за овакве задатке; борбену активизацију радничке класе и стицање класних искустава на тој основи; утврђивање партијске политике према револуционарним савезницима, на првом месту према покрету сиромашних и средњих сељака; партијско и синдикално организовање радништва у крајевима где таквих организација није било, и сл.

Најзад, у претходном периоду, класно борбени социјалистички покрет практично није постојао као организован масовни покрет у многим деловима земље. То је посебно био случај са Црном Гором и Македонијом, где је било врло мало организација (у Македонији само две), и Словенијом, која је тада у целини била у рукама министеријалиста.

Реагирање владајуће класе на стварање револуционарне раднич-

треће, што је сам В. Кораћ једини међу предратним социјалистичким лидерима у Хрватској, још у својој младости подржао борбу сиромашних сељака у Срему и радио са њима а и касније имао разумевања за рад са сељацима (лист „Право народа“); најзад, четврто, што су се словеначки социјалпатриоти напуштајући класне позиције оријентирали на шире малограђанске слојеве и организовали рад са сељацима.

ке партије, посебно велики програми покрета обнављани у неколико наврата, и однос опортунистичких елемената унутар саме партије према таквој оријентацији покрета, посебно све оштрија борба између комунистичких и центристичких елемената у покрету, створило је допунске тешкоће у остварењу ових задатака, ометало развитак новостворене партије, довела до знатног закашњавања у њеном оспособљавању за извршење побројаних задатака.

Дакле, реализација најкрупнијих непосредних задатака партије везаних за револуционарне припреме, као и остварење њеног основног историјског задатка, пролетерске револуције, није зависило само од даље еволуције основних објективних момената, постојања и измена револуционарне ситуације узете у целини, већ и од даљег развитка новостворене радничке партије, и класних односа у којима се је он одвијао.

Задржимо се на приликама које су постојале у другом периоду наше временске поделе, осврћући се још увек на субјективни моменат, револуционарну партију.

Основна препрека на путу оспособљења партије за њене револуционарне задатке у овом периоду били су велики прогони покрета.

Одмах иза Конгреса уједињења режим се, око 1. маја 1919, био обрушио на раднички покрет у Босни и Херцеговини, и то са таквом снагом, да је у овој покрајини, у току једног читавог двомесечја, практично била престала свака активност покрета. Нешто слично постигнуто је са хапшењем руководиоца покрета у Далмацији, Војводини а касније и у Славонији.

У тим условима партијске и синдикалне организације читавих покрајина обуставиле су свој рад, а раднички покрет појединих значајних центара био лишен својих најистакнутијих револуционара, у лето 1919.

Од посебно великог значаја за даљи развитак покрета било је то што су у току поменутих прогона два најизразитија представника револуционарног крила, оба партијска секретара, били уклоњени из партијског руководства за врло дуги временски период.

Први од њих, Филип Филиповић, позван је крајем априла у војску, где је остао два и по месеца. Ускоро по свом повратку, ухапшен је десетог августа 1919. и остао у затвору читавих 5 месеци, до почетка 1920.

Други од њих, Владимир Чопић, ухапшен је крајем маја 1919, и остао у затвору 10 и по месеци, све до средине априла 1920.

У условима оштрих прогона знатно је закаснила идеолошка и политичка изградња покрета.

Задржимо се на размимоилажењу између комуниста и центристичких елемената.

Унутарпартијски сукоб ове две групе, који је постојао још у пролеће 1919, пре стварања заједничке партије, избио је на видело на самом Кон-

гресу уједињења. Па ипак, од тог конгреса па до краја 1919. он је имао за развитак саме партије релативно споредан значај.

Упркос великих прогона вршених око 1. маја и у току лета 1919, у другом периоду нашег проучавања остварено је делимично оспособљавање партије за њене револуционарне задатке.

Тако на пример тада је дошло до знатне политичке активизације радничког покрета и читаве радничке класе. Она је вршена под непосредним руководством новостворене радничке партије.

Ова се активизација радничке класе развија у условима растућег револуционарног расположења радних и експлоатисаних маса, насталог утицајем два основна политичка фактора развитака револуционарног покрета у то доба, саме Мађарске револуције и новостворене револуционарне партије.

Док су у првом периоду нашег изучавања утицаји Октобарске револуције доминирали читавим политичким развитаком класних односа, основни спољни револуционарни утицај другог периода било је постојање Мађарске совјетске републике.

У периоду Мађарске револуције дошло је до видног заоштравања класних односа у Југославији. Мада је то заоштравање произишло из самих унутрашњих класних односа, и наших сопствених друштвено економских прилика и развитака, на њега је видно утицала и међународна револуционарна ситуација, првенствено сама Мађарска револуција.

То није био само пример за углед. Борећи се за своје сопствено одржање, Мађарска револуција је развила политичку акцију у свим суседним земљама, је развила порастурала позиве на борбу, покушавала да изазове сличне револуционарне покрете.⁵⁵³

Томе је допринело, у нашем случају, и постојање југословенског одреда створеног за одбрану Мађарске револуције, који је бројао преко 1.000 бораца, и имао тесне везе са нашом земљом, прво, зато што су то била углавном лица из граничних предела, из северног појаса земље, изнад Саве и Дунава, друго, зато што је његово руководство било углавном састављено од организованих повратника из Совјетске Русије, бивших припадника југословенске комунистичке групе при Руској комунистичкој партији бољшевика, и одржавало везе са другим припадницима ове групе, који су исто углавном били концентрисани у поменутом северном појасу земље.

Зато се у то доба јављају многи спонтани или из Мађарске инспирисани покушаји стварања илегалних револуционарних организација, углавном локалних размера, који немају непосредне везе са руковод-

⁵⁵³ Тесне везе које су постојале са нашим областима у време Аустро-Угарске, постојање бројне мађарске националне мањине у нашој држави, све је то користило као трансмисија револуционарних идеја, упркос блокираних граница.

ством новостворене револуционарне радничке партије и њеном политиком, мада се одигравају у крилу радничког покрета, мада чланство те партије учествује у њима.⁵⁵⁴

Код многих похапшених група оптужених за припрему револуције, појављују се поред обичне полицијске провокације, уперене против новостворене партије, и извесни стварни елементи илегалних веза, револуционарне припрема, рада на стварању илегалних револуционарних организација и сл.

Слободно се може рећи да се у то доба југословенска комунистичка организација у Будимпешти, на једној страни, и на Конгресу уједињења створена Социјалистичка радничка партија Југославије (комуниста), на другој страни, јављају као два посебна револуционарна центра у односу на нашу земљу, воде две различите револуционарне политике. Док први дела у правцу непосредних припрема за револуцију, други концентрише своје напоре на изградњи револуционарне партије.

Њихови међусобни односи представљају комбинацију јавне сарадње и међусобне подршке ова два револуционарна центра, и једновременог, прећутног одбацивања политике за коју се онај други определио.

Категорично одбацивање полицијских провокација од стране руководства новостворене заједничке радничке партије, није вршено само ради одбране партије, оно је једновременно представљало неку врсту делимичне осуде непосредних револуционарних припрема.

Изгледа да је прва од ове две политике, *политика усмерена на непосредне револуционарне припреме, била везана за стратегију одбране две постојеће совјетске Републике, руске и мађарске, за стратегију Коминтерне у Европи*. Што се тиче друге од ове две политике, *политике изградње револуционарне партије, она је изгледа била везана за степен развика и сазревања револуционарне ситуације и радничког покрета у самој земљи*.

Не треба пренебрећи ни варијанту да су организовани повратници из Совјетске Русије, као и други револуционарни елементи окупљени око њих – пелагићевци, који су одржавали партијске везе са комунистичким центрима у Будимпешти и Коминтерном, али имали и своје посебне везе, водили некакву своју сопствену политику инспирисану од стране постојећих совјетских влада у Русији и Мађарској и Коминтерне, која се битно разликовала од политике коју је изграђивала и спроводила новостворена партија СРПЈ(к), односно њено руководство.

Шта више у овом још увек недовољно проученом питању могућа је и друга алтернатива. Не треба искључити ни могућност да је став зва-

554 Чак и Ж. Топаловић признаје да је тако нешто постојало код говора о ништавним и тајним групама. (Ж. Топаловић, *Напад владе на Југословенски социјалистички (комунистички) раднички покрет*, Београд,....., стр 34).

ничног партијског руководства била само одбрана легалне партије, њеног статуса и политике, њених организација и институција /нпр. штампе, радничких домова и сл./ од класног противника, да је уже партијско руководство, односно њено комунистичко језгро, свесно водило две различите политике. Прву, легалну политику оријентирану на одржање легалне партије, на масовну мобилизацију и обухватање радничке класе преко акција и организација, везану за идеолошку и политичку изградњу пролетаријата и радног народа; и другу, конспиративну политику, оријентирану на стварање илегалних револуционарних организација, на непосредну припрему револуције.

То што је извођење ове друге политике било препуштено повратницима не мора да значи да је оно вршено без знања комунистичког језгра у руководству СРПЈ(к), посебно Ф. Филиповића и В. Чопића.

У периоду Мађарске револуције, у условима стварања и постојања револуционарне радничке партије, дошло је и до значајних промена у односима класних снага.

У том периоду настале су следеће крупне измене објективних предуслова револуције.

1) Промене настале у борби радничке класе

Тежак економски положај радничке класе, уједињење читавог класно борбеног радничког покрета, стварање заједничке радничке партије *револуционарне оријентације, и сама Мађарска револуција*, знатно су утицали на борбену активизацију читаве радничке класе.

У лето 1919. почиње нагло ширење тарифних и штрајкачких покрета. У то време читава југословенска радничка класа кренула је у борбу за побољшање услова живота и рада.

Тада је дошло до бројних штрајкова у Осиеку, Загребу и Сплиту, штрајкова међу железничарима у Србији, великог тарифног покрета међу типографским радницима у Сарајеву, који је довео до локаута и штрајка итд.⁵⁵⁵

Тарифне акције које су тада вођене, штрајкашки покрет који се тада распламсао, представља почетак једног борбеног периода у историји наше радничке класе, који је трајао и после пропасти Мађарске совјетске републике, све до пролећа 1920, до завршетка општег железничарског штрајка, а у нешто измењеном и смањеном виду до краја 1920. године.

У том периоду читава радничка класа била је у покрету, тарифне борбе и штрајкови су се низали један за другим и условљавали постојање

⁵⁵⁵ Овај се покрет у самом свом почетку не да лако сагледати у целом свом обиму услед великих прогона радничког покрета у Босни, Далмацији и Војводини, цензуре, као и забране и престанка неких радничких листова у то време. („Радничке новине“ – Осиек; „Народна воља“)

једног непрекидног борбеног, могли би рећи, предреволюционарног расположења радника.

У летњем периоду 1919, буржоазија, заплашена револуционарном оријентацијом радног народа, била је у дефанзиви у односу на економску борбу пролетаријата. Прихватање многих радничких захтева смањивало је број штрајкова у односу на укупни обим тарифних покрета, који је био много већи.⁵⁵⁶

2) Промене настале у борби сиромашних и средњих сељака

У лето 1919. понова се појачала борба сиромашних и средњих сељака за остварење њихових захтева, па и захтева за земљом.

Тада су учестали и сукоби сиромашних и средњих сељака са крупним земљопоседницима и властима.⁵⁵⁷

Дошло је и до сељачке буне на Кршком пољу (Словенија).⁵⁵⁸

У Далмацији је сељачки покрет био тако јак, да су сељаци одбили исплату феудалних обавеза, упркос тога што се у лето 1919. амерички адмирал, командант савезничких окупационих снага, заложиио за одржавање постојећих класних односа, изричито забрањујући примену „Претходних одредби“ на ову покрајину.⁵⁵⁹

И на овом сектору класне борбе, владајућа класа је била у дефанзиви. Тако например, тада је донета наредба Министарства социјалне политике, одсека за Банат, Бачку и Барању, која је пружала извесну заштиту пољопривредним радницима, укључујући минималну надницу од 30 круна. Истовремено је донет и читав низ уредаба из области аграрне реформе, који су ишли у прилог сиромашних сељака.⁵⁶⁰

556 Изузетак представља Босна и Херцеговина где су власници штампарија, охрабрени прогонима радничког покрета прешли у контраофанзиву (локаут типографских радника).

557 Љ. Ковачевић помиње локалне узбуне, пљачке и паљевине у Загорју – В. Кораћ, *Повјест радничког покрета у Хрватској и Славонији до укидања ових покрајина 1922. године*, I, Загреб, 1929, стр. 272.

558 О овој сељачкој буни из јуна 1919, за време које је одред од преко 100 оружаних људи напао жандармеријску станицу у Костањевици, одред „зелених“ напао жандармеријску станицу у Кршкој Васи код Брежица, а отпор угушио одред српске војске, писао је: F. Saje; *Uporniki na Krškem polju*, „Теденска трибина“, 7. новембра 1957; Исти аутор, *Revolucionarno valovanje na Dolenjskem pod vplivom Oktobarske revolucije*; „Долењски лист“, 15. и 22. јануар 1958; Исти аутор, *Revolucionarno gibanje na Dolenjskem v letih 1918 do 1941*, „Долењски лист“, 8. јануар 1959.

Упореди Ф. Клопчич, *Zaton slovenske socijaldemokratske stranke 1919-1920*. – „Prispevki za zgodovino delavskega gibanja“, 1960, бр. 1, стр. 55; С. Димитријевић, *Велика...*, стр. 56.

559 С. Димитријевић, *Велика...*, напомена 196.

560 С. Димитријевић, *Велика...*, напомена 198 и 197.

3) Локални покушаји стварања илегалних револуционарних организација

У то доба, јављају се, множе се и бујају, нарочито у северним крајевима земље, многи, локални покушаји стварања илегалних револуционарних организација. Они су резултат предреволуционарне психозе, појединачне иницијативе, а вероватно и непосредне акције вођене из Мађарске совјетске републике.⁵⁶¹

Ова се позадина сасвим сигурно јавља у виду пропаганде вођене у том смислу, у виду позива на оружану борбу.

Међу оваквим илегалним иницијативама, најзначајније су оне револуционарне групе, које су стајале иза војних побуна до којих је дошло у последњој декади јула 1919.⁵⁶²

561 Извештај команде прве армијске области из Новог Сада Ђ О бр. 8221, од 19. јуна 1919, везује ове акције за одржање Мађарске револуције. У њему се каже: „Па ипак су вође свесне да се ово стање не може држати дуго с тога је у Б. Пешти решено да је једини излаз у томе ако се може доћи у директну везу са Хрватском где се надају да ће њихов покрет имати успеха. С тога је образован засебан Југословенски одбор који из Коповшара треба да врши пропаганду и том је одбору стављено 14.000 круна на расположење“. „Овај се новац немилице расипа на пропаганду и по извесним знацима да се закључити да је изврстан део дат већ у Печују“. (АРП), Фонд Октобар, Војно историјски институт, стр. 53-7).

У извештају војне полиције команде осјечке дивизијске области Пов. бр. 38, од 30. јула 1919, о истрази о стварању комунистичке организације (Црвене гарде) у митраљеској чети 41. пешачког пука у Осјеку, стоји да је главни организатор био Едмунд Ивањи, гостионичар у Осјеку. Организација Црвене гарде имала је и свој знак за распознавање – сиво дугме.

Ивањи је у истрази признао да је наводно добио новац од неког Романова из Печуја, да се пре три недеље повезао са разводником К. Понграцем преко кога је створио групу у овој војној јединици, да је наводно примио директиве од Л. Вукићевића и „Душана или Фрање Дробника сластичара из Осјека“, да је на три дана пре генералног штрајка (21. јули 1919), дакле 18. јула 1919, рекао поменутиим војницима „да се морају сложити и строго наступити са радништвом и зеленим кадром који ће доћи“, да је намеравао „кад букне револуција“ „преузети вођство“, „сакупити своје присташе из Ђурђеновца, Белинца, Доњег Михољца, Валпова и зелени кадар из Нашица, навалити на Осјек и тада да му војници морају предати оружје, да ћемо преузети власт док стигне из Мађарске југословенска Црвена гарда, која ће преузети власт и проширити на цијелу Хрватску и Славонију“ итд.

Интересантно је да Ивањи наводи своје другове из Осјека и Д. Михољца, као лица која су присуствовала предавању Л. Вукићевића у социјалистичкој читаоници у Осјеку. (АРП, фонд Октобар, војно историјског института 1919, стр. 21-25).

562 У извештају ђенерала С. Матића иследника по делу побуне у Вараждину (Акт команде Савске дивизијске области Ц Бр 3531 од 1. августа 1919.) стоји да је иследник уочио: „главно је овде, да је војска била само оруђе, а прави подстрекачи и коловође, они су ван војске“. „По ред и државни поредак још су опаснији социјалисти (левичари). Њих је два пута више но што броје обе предње партије заједно [Радићевци и франковци]. Њима је идеал комунизам (са речју бољшевизам не смеју још отворено да се служе), а који су развили силну агитацију да се и код нас пресади. И

4) *Избијање оружаних побуна у војним гарнизонима у Марибору и Вараждину*

Посебно велики значај имају побуне избиле у војним гарнизонима у Марибору (ноћ између 22 и 23. јула 1919.) и Вараждину (23. јула 1919.), које су биле угашене оружјем.

Оне су не само показивале да се владајућа класа не може ослонити на све постојеће војне јединице, већ да мора рачунати са тим, да ће, у случају револуције, један њихов део да пређе на страну експлоатисаних.⁵⁶³

5) *Промене настале у снази буржоаске државе*

Упркос поменутих војних побуна у овом периоду, држава као организована класна принуда знатно је ојачала.

Буржоаска држава је већ била створила и консолидовала свој чиновнички апарат.

Уз то је дошло до великог повећања жандармерије. Јединствена жандармерија, створена почетком године, већ је достигла планирану цифру од 10 хиљада. У лето 1919, Министарски савет је одлучио, да повећа њену бројност на 20. хиљада.

Владајућа буржоазија *заплашена* Октобарском, Мађарском и Баварском револуцијом и стварањем револуционарне радничке партије, *сагледала је, да основна опасност долази од постојања револуционарне радничке партије.* То је условило, да ојачана буржоаска држава (која је од самог почетка прихватала извесне одбрамбене мере), користећи почетне слабости новостворене радничке партије, предузме одмах иза Конгреса уједињења, прве крупне контрареволуционарне кораке, отпочне прве велике нападе на раднички покрет, око 1. маја, и у лето 1919.

а) Зато је дошло до првих систематских прогона радничког покрета, организованих у већој размери.⁵⁶⁴

како изгледа нажалост успевају“ (АРПЈ, фонд Октобар, Војно историјски институт 1919, стр. 30-31).

563 У већ наведеном извештају војне полиције Осјечке дивизијске области од 30. јула 1919. констатује се „да је комунистичка пропаганда не само у жупанији вировитичкој него и диљем цијелог територија који међаши са Мађарском врло распрострањена“. Тражи се да се обрати „особита пажња на социјалистичка друштва у којима под плаштом демократизма у истину види се комунистичка пропаганда“, као и на саобраћај војника са цивилним особама „пошто како се види била је момчад овога пука приступачна оваквим агитаторима“ (АРПЈ, фонд октобар, Војно историјски институт 1919, стр. 21-25 – цитиран у напомени 34).

564 Широко замишљени прогони радничког покрета отпочели око првог маја 1919, захватили су готово целу земљу. У тој првој фази они су били концентрисани против организација које су показивале највећу борбеност, као што је то био случај са Босанским и Далматинским покретом; као и против покрета у Војводини, покрајини која је као многонационално подручје, терен на коме су деловали Пелагићевци, и непосредно суседство Мађарске совјетске републике, сматрано као врло сумњиво.

б) Зато су пред први мај 1919. биле донете забране зборова и манифестација под ведрим небом.

в) Зато је превентивна цензура, заведена још у фебруару 1919, тада знатно ојачала у односу на радничку штампу. Она је тако касапила текстове, или их у потпуности избаћивала, да су услед тога нестали многи, за историчаре врло драгоцени, подаци о том периоду.

Упркос свих контрареволуционарних мера, које је буржоаска држава била предузела, борбеност радничке класе, заоштрени класни односи на селу, револуционарна психоза изазвана догађајима у Централној Европи, и још увек недовољно учвршћена и стабилизована класна владавина, условљавали су дефанзивну економску политику владајуће класе у односу на раднички и сељачки покрет. Зато у време Мађарске револуције, владајућа класа у Југославији чини извесне привремене уступке економске природе. Чак и полицијске мере предузете против револуционарног радничког покрета, тада нису имале општи карактер.

Задржимо се на питању револуционарне ситуације у земљи и односа новостворене револуционарне радничке партије према њој.

Сви објективни моменти указују да је *и у лето 1919. постојала пред-револуционарна ситуација.*

Она је била сасвим различита, од оне у пролеће 1919, пошто је тада *иницијатива била прешла у руке радничке класе*, док су раније сељачки покрети представљали основно, а практично и једино, ефективно револуционарно жариште.

Социјалистичка радничка партија Југославије (комуниста) није искористила револуционарно расположење радног народа у лето 1919, за даље заоштравање класних односа, за развијање револуционарне акције.

Под изговором да се припремао преврат, режим се обрушио свим снагама на раднички покрет Босне и Херцеговине. Тамо је ухапшено преко 2000 радника, затваране и распуштене све партијске и синдикалне организације, затворени сви раднички домови, угушен партијски лист и похапшено 18 чланова покрајинског и централног партијског руководства.

Да би заплашила радничку класу полиција је у Сарајеву употребила чак и војску. Пешадијски и коњички одреди опколили су раднички дом, а преко пута постављена су два топа са цевима окренутим према њему.

У Војводини су извршена велика хапшења, преко 100 лица у Новом Саду, преко 400 у Суботици итд.

Ови прогони довели су до привременог застоја у развоју радничког покрета у посебно погођеним покрајинама и местима.

Они су једновремено заплашили опуртунистичке елементе из руководства бившег Српско-буњевачког социјалдемократског агитационог одбора, који су прихватили уједињење под притиском чланства; изазвали њихово отпадање од покрета, и тиме створили привремену партијску кризу у војвођанском радничком покрету.

Прогоне који су вршени у лето 1919, у вези низа од полиције монтираних афера, као што су нпр. познате афере Дијамантштајн и Јаблонски, карактеришу хапшења најистакнутијих представника револуционарног крила у покрету.

У тим условима, упркос приличне политичке активизације радничког покрета, посебно у акцијама, вођеним против Привременог народног представништва, и на протестним зборовима одржаним против империјалистичких интервенција у Совјетској Русији и Мађарској, и против прогона радничког покрета у земљи, акцијама које су захватиле читаву радничку класу, темпо развитка револуционарне партије није био довољан, пошто се револуционарна ситуација у земљи, посебно у њеном северном граничном појасу, Словенији, северној Хрватској и Војводини, развијала много брже од политичке изградње, консолидовања, сазревања и јачања утицаја саме партије.

Основни разлог у заостајању партије за развојем догађаја, лежао је у одређеној политичкој пасивности тадашњег партијског руководства.⁵⁶⁵

Запитајмо се зашто револуционарна радничка партија није тада развила револуционарну иницијативу.

Приликом оцене држања партијског руководства, морамо узети у обзир основне слабости партије, које су утицале на овакав став:

Прва слабост, била је закаснило стварање револуционарне радничке партије. Оно се одразило на изградњу кадрова, довело до њиховог политичког заостајања у односу на акције маса.

Друга слабост, била је компромисна основа на којој је партија била створена, а посебно присуство центристичких и отворено опортунистичких, па чак и министријалистичких елемената унутар самог партијског руководства (као што су били Ж. Топаловић, М. Радошевић, а привремено и В. Кнежевић). То је спутавало партију у политичком и акционом погледу, условљавало нове компромисе унутар таквог руководства.

Трећа слабост, била је у томе, што су прогони од стране режима дезорганизовали партијски апарат и привремено парализирали радничке организације читавих покрајина, Босне, Далмације и Војводине. При том није постојао један резервни, илегални апарат, који би био у стању да замени разбијени, легални.

Четврта слабост се састојала у томе, што је тада радничка класа Словеније још увек била готово искључиво под утицајем опортунистичког руководства.

Пету слабост представљала је чињеница, да у то време практично није ни било организованог радничког покрета већих размера у Македонији и Црној Гори, пошто је тамо било мало партијских организација (нпр. у Македонији само три: Скопље, Велес и Битољ).

Шесту слабост представљали су Хрватска и Војводина. Борба против социјалдемократа-министријалиста (који су вршили сталне провокације) у овим покрајинама, ангажовала је знатне снаге покрета. Сам

⁵⁶⁵ Тако нпр. под утицајем опортуниста унутар покрета оно се помирило са забраном првомајских манифестација 1919.

револуционарни покрет у Хрватској и Славонији, још није био довољно чврст и стабилизиран, како је то Ђура Цвијић указивао, што је несумњиво захтевало велике унутрашње напоре за његово сређивање.

Седма и најкрупнија слабост састојала се у томе, што тада партија уопште није имала револуционарних савезника. Мада је Југославија тада била изразито аграрна земља, а огромна већина њеног становништва били сељаци, партија је, сем ретких изузетака, била без веза са сиромашним и средњим сељацима (који су стајали под утицајем буржоаских партија, нпр. демократа, прилазили Хрватској Републиканској сељачкој странци (Радићевци), или су остајали усамљени, без борбене организације и изграђене политичке перспективе, незадовољни и немоћни).

Њихово учешће у спонтаном отпору владајућој класи, као и релативно ретким борбеним акцијама за остварење њихових захтева, било је само израз тешког стања и очаја. Да би се то претворило у организовани политички покрет и активну друштвену силу, да би се ова борбена снага мобилисала и усмерила у правцу социјалистичке револуције, била је потребна не само партија другојачијих квалитета, већ и претходно рашчишћавање схватања, мењања односа према сељачком питању, систематски политички и организациони рад на селу, и заузимање јасног, лењинистичког става према положају национално угњетених народа и њиховој борби.

Све је то кочило развитак борбеног радничког покрета, спречавало и онемогућавало партијску оријентацију на непосредну припрему револуције.

Све ово показује, да средином 1919, партија, услед својих сопствених, кадровских, политичких и организационих слабости, није била ни зрела, ни спремна за револуционарну акцију.

То једновремено показује:

а) да је политика коју су водили инострани револуционарни центри, у односу на ситуацију у самој земљи, тада била ризична и бесперспективна.

б) да је политика комунистичке групе у руководству покрета, која је сагледавала постојеће слабости покрета, и била оријентирана на њихово савладавање, на јачање партије и радничког покрета, била прихватљивија и реалистичнија.

Уз то је дошао и релативно брз пораз Мађарске револуције, после 134 дана њеног трајања, који се одразио на ставове руководећег партијског кадра, и спремност маса на учешће у правим револуционарним акцијама, и ојачао опортунистичке струје унутар самог покрета.

У тој ситуацији, партијско руководство, односно његово комунистичко језгро, приступило је систематском раду на уклањању свих побројаних слабости, на стварном оспособљавању партије за револуционарне акције.

У јесењем и зимском периоду 1919/1920., много тога је већ било обављено. Погледајмо *шта се тада изменило у односу на већ побројане слабости:*

Прво, преко систематског политичког рада и акција, многобројних партијских школа и радничке штампе, чланство се упознало са основним поставкама Лењиновог револуционарног учења и бољшевичким искуством у борби за власт.

Друго, опортунистички елементи, који су ушли у руководство покрета у време Конгреса уједињења и у септембру 1919, били су углавном елиминирани. У марту 1920, Централни *извршни* одбор партије био је састављен готово искључиво од припадника комунистичког крила.

Треће, у јесен 1919. године, после пропасти Мађарске Совјетске Републике, спласнули су и прогони. Партија је не само васпоставила своје организације, специјално у Босни и Херцеговини, већ је почела да даје организовани отпор новим прогонима.⁵⁶⁶

Четврто, у првој трећини 1920. године, класни раднички покрет Словеније прикључио се Социјалистичкој радничкој партији Југославије (комуниста) и уједињеном синдикалном покрету.

Пето, од августа до децембра 1919. године, створено је 10 нових градских организација у Македонији (Кавадар, Штип, Куманово, Тетово, Ђевђелија, Неготино, Прилеп и Охрид) на Косову (Призрен, Приштина), а почетком 1920. оформљен покрајински секретаријат. У пролеће 1920. створена је месна организација у Подгорици (4. април 1920) и обласни одбор за Црну Гору.⁵⁶⁷

Шесто, у Хрватској и Славонији покрет десних социјалиста толико је ослабио, да је практично изгубио сваки утицај у радничким и синдикалним организацијама.

Седмо, партија је кренула на село, организовала и развила рад са сиромашним сељацима и створила многе сеоске партијске организације у Хрватској и Славонији, Србији и Македонији.⁵⁶⁸

566 Нпр. генерални штрајк у Новом Саду поводом затварања Радничког дома средином априла 1920.

567 Појава нових организација ишла је овим редом (наставак напомене бр. 544): Гиљане (основана 1. мај 1919), Обреновац (основана 8. маја 1919), Урошевац (основана, 15. маја 1919), Ариље (управа се конституисала, 6. јуна 1919), Битољ (обновљена, 7. јуни 1919), Власотинце (обновљена 27. јули 1919), Кавадарци (основана, 19. август 1919), Призрен (основана 25. август 1919), Аранђеловац (обновљена 30. август 1919), Штип (основана 7. септембар 1919), Тетово (основана 17. септембар 1919), Александровац (21. септембар 1919), Куманово (основана 24. септембар 1919), Приштина (основана 5. октобар 1919), Ђевђелија (основана 8. октобар 1919), Прилеп (основана 2. октобар 1919), В. Лешница (основана 19. октобар 1919), Неготино на Вардару (основана 20. октобра 1919), Бела Паланка (обновљена 2. новембра 1919), Охрид (основана 22. децембра 1919), Радовиште (помиње се, 29. фебруара 1920).

568 Резултати општинских избора у Хрватској и Славонији у току којих је партија

Осмо, бројност партијског чланства и синдикално организованих радника тада је достигла врло велике размере. Тада је раднички покрет представљао, по својој масовности, врло важан елеменат класних односа.

Девето, тада су тарифне и борбене акције радничке класе по броју и интензитету биле достигле свој врхунац. Само у Србији и Војводини једновремено се воде око 50 штрајкова. Читаве привредне гране тада ступају, или су готове да ступе у генералне штрајкове. То је био случај са монополцима, железничарима, бродарцима и поштарима. За време генералног штрајка железничара читава радничка класа ступа у дводневни генерални штрајк солидарности.

Анализа постигнутих резултата на том подручју у зиму 1919/1920 показује да су тек у пролеће 1920. године, револуционарна радничка партија, као и читав организовани раднички покрет повезан са њом, били практично спремни да изврше своју историјску улогу.

Тек у то време, постојање револуционарне радничке партије, престало је да буде основни субјективни проблем револуције.

Основни субјективни проблем револуције постаје политичка способност руководства ове партије, да поведе и успешно води револуционарну борбу пролетаријата.

наступила у 58 села и добила 483 одборничких мандата најбоље показује успехе таквог рада.

ПОВОДОМ 125. ГОДИШЊИЦЕ РОЂЕЊА СОЦИЈАЛИСТЕ АНДРЕ БАНКОВИЋА⁵⁶⁹

Андра Банковић, рођен у Јагодини 15/27. октобра 1857. године, пре 125 година, је један од пионира класног радничког покрета у Србији и једна од најзначајнијих личности социјалистичког покрета Србије последње деценије XIX века.

У овом предавању покушаћу да прикажем у главним цртама развитак социјализма у Србији у XIX веку, а посебно место и улогу коју је Андра Банковић имао у тој историји.

Социјалистички покрет у Србији настао је у условима неразвијених капиталистичких односа, кад нису постојали објективни услови за стварање класног радничког покрета, пошто оформљене радничке класе није ни било.

Зато су прве социјалистичке идеје донели у Србију интелектуалци који су студирали у Русији и Швајцарској шездесетих и седамдесетих година XIX века.

Први покушај организовања социјалистичког покрета у Србији везан је за Светозара Марковића који покреће 1871. године први социјалистички лист у југословенским земљама, на Балкану и у читавој југоисточној Европи – *Раденик*.

Програм тог листа, објављен у његовом угледном броју, је први социјалистички програм који се појавио у Србији.

Светозар Марковић је био не само први организатор социјалистичког покрета у Србији, већ и први пропагатор учења Маркса и Енгелса у нашим крајевима.

У његово време преведен је на српски језик и *Комунистички манифест*. То је био четврти превод овог значајног дела на неки страни језик. Он се појавио у Србији раније него ли код Француза и било којег народа јужне и југоисточне Европе, а у посебном издању пре него ли у Енглеској.

Да бисмо оценили значај тадашњег социјалистичког покрета у Србији, треба поћи од тога да је 1874. године Србија имала свега 1.353.890

⁵⁶⁹ С. Димитријевић, *Доба*, Светозарево, 1983, бр. 12, стр. 13-15.

становника, а Београд само 27.605, а први социјалистички лист Светозара Марковића *Раденик*, имао је до 1.500 претплатника.

Знатан део интелектуалаца присталица Светозара Марковића напустио је после његове смрти социјалистичка схватања и прешао на позиције грађанске опозиције, а касније, 1881, створио Радикалну странку.

Удаљавање многих припадника групе С. Марковића од класних радничких циљева, њихово претварање у грађанске опозиције, довело је до отпора социјалистичких елемената таквој оријентацији.

Прави припадници социјализма усмереног на борбу за социјалистичка начела и интересе радног народа, против постојећег друштвеног уређења и буржоазије, повлаче се у илегалност и стварају тајне социјалистичке клубове.

Један такав тајни социјалистички клуб постојао је и у Јагодини крајем седамдесетих година.

Није искључено да је већ тада двадесетогодишњи Банковић, као млади столарски радник, пришао социјалистичком покрету.

Сигурне податке о припадништву социјалистичком радничком покрету налазимо тек у време његовог боравка у иностранству.

У то време занатски радници одлазили су у фронт. Да би се усавршили у занату, они су путовали по разним местима и запошљавали су се код разних мајстора где су остајали по неколико месеци на раду.

У време френтовања по иностраним земљама они су се упознавали са тамошњим социјалистичким и радничким покретом, постајали класно свесни радници, стицали социјалистичка схватања и доносили отуда своја искуства о раду радничких организација.

После студената који су први донели из иностранства социјалистичке идеје, велику улогу у развоју радничког покрета у Србији одиграли су радници френташи. Они претстављају другу генерацију пионира нашег социјалистичког радничког покрета.

Последњих 15 година XIX века френташи су заједно са новом генерацијом ђака и студената почели да стварају прве социјалистичке радничке организације.

Један од најистакнутијих френташа организатора српског радничког покрета био је Андра Банковић.

Задржимо се на боравку у иностранству које претходи његовој великој улози у српском социјалистичком радничком покрету.

По подацима објављеним после смрти Банковића: он се дружио у Паризу са бланкистима, у Швајцарској са емигрантима из Француске, учесницима поражене Париске комуне и растеране Прве интернационале, припадао је социјалдемократским партијама Немачке и Аустрије, учествовао у револуционарном покрету Русије и био у затвору у чувеној варшавској тврђави.

После објављивања наше студије о Андри Банковићу и нашег указивања на улогу Банковића у историји српског радничког покрета, совјетски историчари нашли су нове податке о Банковићевом боравку и раду у иностранству не само у руским и пољским архивама, већ и у објављеним успоменама савременика – револуционара.

По тим подацима Банковић је прво радио у Аустро-Угарској (у Панчеву, Вршцу, Новом Саду, Будимпешти; од 1877-1879. борави у Бечу), затим одлази у Париз, Лондон, Берлин, Кенигсберг, Петроград, Москву и Варшаву.

У марту 1883. године учествује у демонстрацијама незапослених радника у Паризу и бива зато осуђен.

Изгледа да је у међувремену Банковић боравио неко време и у Србији. Драгиша Лапчевић тврди да је 1883. године Банковић сарађивао са тада водећим српским социјалистом Митом Ценићем и да су заједнички покренули социјалистички лист *Истину* који је излазио од јула до октобра 1883. године у Остружници. Да су њих двојица облачили сељачка одела и агитовали међу сељацима.

Банковић је исте године, 1883. поново отишао у иностранство.

Године 1884. он је боравио у Москви где је био под полицијским надзором због веза са револуционарима.

После краћег боравка у Петрограду одлази у Пољску.

У Варшави, по препорукама из Москве, успоставља и одржава везе са руководиоцима револуционарне социјалистичке партије зване *Пролетаријат* којој је, као што произилази из полицијских материјала, и припадао. Из полицијских података се види да организује и одржава састанке на којима окупља 24, 10 и 12 радника. Један је од организатора прве организоване уличне демонстрације незапослених пољских радника одржане 18. фебруара 1885. године у којој је учествовало хиљаде радника који су тражили запослење и хлеб. Тада је ухапшен заједно са 146 радника и затворен у варшавској тврђави званој Цитадела. После неколико месеци, у децембру 1885. године, протеран је у Аустро-Угарску и дошао у Краков. Ту, по инструкцијама добијеним у Русији, организује нове демонстрације 4.000 незапослених радника. Тада је ухапшен и спроведен у Беч. Доцније се преко Мађарске враћа у Београд и наставља социјалистичку активност заједно са Митом Ценићем.

У периоду деловања Мите Ценића од средине осамдесетих година XIX века почиње рад на организовању занатлија и занатских радника.

Године 1887. захваљујући напорима Ценића и Банковића ствара се *Занатлијско удружење*. На првој редовној скупштини овог удружења одржаној 1888. године у његову управу су изабрана два позната радника френташа Андра Банковић, столарски радник и Милош Обрадовић, браварски радник.

Социјалистичка група неуморно је радила да овом удружењу да социјалистички карактер, али нису у томе успели, пошто су се занатлије – послодавци томе противили.

Зато се на годишњој скупштини у Врању 1892. године група делегата, предвођена Андром Банковићем и Драгишом Лапчевићем одвојила у засебан клуб и донела 2. августа 1892. године резолуцију о оснивању Социјалистичке партије, али то није довело до њеног стварања.

Пошто је Банковић поред Пелагића био најистакнутији српски социјалиста тога времена, с пуним правом сматрамо да је он био духовни отац овог значајног покушаја стварања Социјалдемократске партије у Србији.

На прагу и почетком десете деценије XIX века под утицајем радника фронташа појављају се у Србији занатлијско радничка друштва која су имала социјалистичка обележја, нпр. *Друштво радничке једнакости у Београду* и радничка друштва и дружине у Пожеги, Ужицу, Ариљу, као и класни раднички штрајкачки покрет већих размера.

Године 1889. одржан је под руководством Андре Банковића тронедељни штрајк у Нишкој железничкој радионици, највећи и најзначајнији раднички тарифни покрет тог времена.

Штрајк је завршен усвајањем радничких захтева, али је једино Банковић био отпуштен са посла. Те године Банковић је био уредник листа *Српски занатлија*. Кад је у овом листу изишао чланак *Нећемо попове* он је био ухапшен и осуђен на 10 дана затвора. Непосредно иза стварања социјалистичко оријентираног *Друштва радничке једнакости у Параћину*, 1891. године избио је општи штрајк радника фабрике вунених тканина у том месту.

Посебну значајну улогу у даљем развоју социјалистичког радничког покрета одиграо је *Српски занатлијско-раднички савез* створен у октобру 1892. године који је имао своје организације у читавој Србији.

Најстарија организација овог Савеза био је *Месни занатлијско раднички савез у Ћуприји* створен крајем 1892, чији је рад полиција забранила у јануару 1896. године, кад је било објављено да ће се одржати предавање *Социјализам и приватна својина*.

Међу осталим друштвима Занатлиско радничког савеза помињу се 1894: *Друштво радничке једнакости у Параћину* и *Јагодинско занатлиско друштво*.

Занатлиско-раднички савез издавао је свој лист *Занатлиски савез*. У групи социјалиста окупљених око редакције овог листа, видну улогу имала су два већ споменута радника – социјалиста:

Андра Банковић, столарски радник и
Милош Обрадовић, металски радник.

Када су власти на захтев београдског митрополита Михајла прогласили Пелагића због његових социјалистичких идеја душевно болесним и затворили га у београдску лудницу (12. марта 1883), три недеље касније, одмах после државног удара Александра Обреновића и доласка радикала на власт, „преко 3.000 омладинаца и другог народа“ под вођством управе Занатлијско – радничког савеза и Андре Банковића, дошло је са заставама пред лудницу и ослободило Пелагића.

У јулу 1893. одржан је социјалистички збор поводом заказивања III међународног социјалистичког конгреса Друге интернационале у Цириху. У одбору који је изабрао делегата српских социјалиста били су и Пелагић и Банковић.

У оквиру Српског занатлијско радничког савеза јављају се нови покушаји за стварање социјалистичке партије. Таквих покушаја је било на конгресима овог Савеза 1893. у Београду и 1894. у Ђуприји.

У време реакције настале после повратка Милана Обреновића у Србију јануара 1894, редакцију *Занатлиског савеза* напуштају колебљиви интелектуалци. У њој остају Пелагић, Банковић, Обрадовић и неколико радника и ђака Велике и земљомерске школе. Они су одржали овај лист и дали му изразитију социјалистичку боју.

Тада се оформљује *Одбор за вођство покрета* у којој главну улогу имају Андра Банковић и Милош Обрадовић.

Они председавају састанцима социјалиста и воде дискусије.

Банковић је један од организатора београдске првомајске прославе 1894. године. На челу поворке од око 200 људи која је прошла главним улицама Београда ишли су Пелагић и Банковић.

На концерту који је тога дана приређен говорио је Андра Банковић.

После државног удара од 9. маја 1894. кад је Александар Обреновић 13. јуна 1894. укинуо Устав од 1888. године одржан је под председништвом Банковића збор београдских занатлија и радника „на коме је протестовано против гажења Устава“.

У јуну 1894. године на конгресу Српског занатлиског радничког савеза у Ђуприји група социјалиста на челу са Андром Банковићем поднела је нов предлог за стварање социјалистичке странке. Он је био начелно прихваћен, али је његово остварење било одложено до бољих времена. Пет месеци касније у новембру 1894. године објављен је у листу *Занатлиски савез* пројект програма Социјалистичке странке у Србији.

У пролеће 1895. ова група социјалиста покрене први социјалистички раднички лист изразите марксистичке оријентације – *Социјал демократ* који је излазио око годину дана (23. IV 1895 – 21. V 1896). На челу редакционог одбора овог листа стајао је *Андре Банковић*, његов председник.

Као свој основни задатак овај је лист истакао у самом почетку свог излагања: буђење класне свести радника, њихово организовање и стварање независне политичке странке.

Овај социјалистички раднички лист марксистичке оријентације при чијој је редакцији делао илегални *Одбор за вођство покрета*, био је организационо језгро правог социјалистичког радничког покрета који је тада настајао. Са правом се може рећи да је издавање *Социјал демократа* најзначајнији социјалистички подухват крајем XIX века у читавој Србији.

Социјалисти окупљени око *Одбора за вођство* покрета тј. око листа *Социјал демократ* стварају прве синдикалне организације у Србији. Прва од њих било је *Опанчарско-радничко друштво* (створено почетком 1896. (20. I 1896). Тада се ради на синдикалном организовању берберских, зидарских, тесачких, књиговезачких и обућарских радника а раније створена *Дружина типографских радника* добија синдикални карактер.

Пројект *Радничког фонда* представља покушај стварања опште синдикалне централе.

Године 1895. постојао је још један покушај оснивања социјалдемократске странке у Србији, али су политичке прилике, посебно реакционарни закони враћени у живот државним ударом из 1894. године спречиле да се то оствари.

Банковић је организатор првомајске прославе у Београду 1896. године, врло значајне по томе што је тада први пут изведен првомајски штрајк – обустава рада. (То је поновљено и спроведено у целој Србији тек 1906. године). Супротстављајући се Пелагићу који је тражио да поворка иде под државном тробојницом Банковић је тражио и изборио се да се носи црвена застава. Он је један од сазивача припремног општерадничког збора ове прославе и његов председник. Као председавајући није прихватио захтев полиције да се калфе и шегрти уклоне са збора. Зато је збор био распуштен.

У првомајској поворци на чијем је челу ишао Андра Банковић било је око 700 радника.

Напомињемо да је те године вероватно одржана и првомајска прослава у Јагодини одакле је стигао телеграм са 24 потписа.

Те 1896. године Андра Банковић одлази на IV међународни социјалистички конгрес Друге интернационале у Лондон као делегат српских радника социјалиста. Из једног писма бугарског социјалисте Георги Бакалова сазнајемо да Банковић том приликом није добио никакав новац за пут, већ је путујући на конгрес уз пут радио и сам обезбеђивао путне трошкове.

У то време у оквиру српског социјалистичког покрета развио се сукоб између радничке групе која је тражила да се социјалистички покрет изграђује као класни раднички покрет и групе интелектуалаца предвођених Јованом Скерлићем који су заступали идеје малограђанског социјализма и тражили да се социјалистички покрет изграђује као широки опозициони покрет који би захватио све слојеве друштва.

Зато је група социјалиста малограђанске оријентације, која је стекла већину у управи Занатлијско-радничког савеза где је било доста занатлија послодаваца упутила IV конгресу II интернационале телеграм у име Главне управе овог Савеза, којим се оспорава мандат Банковића, који је био послат на конгрес од стране радничке групе из *Одбора за вођство покрета*, проглашавајући Банковића сасвим неоправдано, за анархисту.

Овај је сукоб имао тешке последице на даљи развитак социјалистичког покрета у Србији. Он се одразио и на карактер опште радничких удружења – *радничких друштва* која су тада створена. Тако нпр. у Неготину се ствара 27. октобра 1896. године *Радничко друштво* у које се учлањују само најамни радници, које одмах по свом стварању организује штрајк обућарских радника, а *Радничко друштво* које се ствара у Београду прима у чланство све грађане без разлике и задовољава се само опозиционом социјалистичком агитацијом.

Чињеница да је Банковић био радник, да је изградио своја социјалистичка схватања у класном радничком покрету, и да је стајао на класно-борбеним позицијама, условила је размимолажење између њега и групе српских социјалиста интелектуалаца којима је класна борба била нешто апстрактно, а чије су социјалистичке идеје нужно представљале сплет разних утопистичких и идеалистичких схватања условљених њиховом сопственом малограђанштином и најразличитијим страним утицајима.

Мање дозе класног марксистичког учења, које су ту и тамо примали, нису биле довољне да надвладају њихово социјално порекло и малограђанству својствену теоријску збрку.

Самим тим нарастао је сукоб између интелектуалаца и класног радничког покрета условљеног капиталистичким развитаком, оног покрета који је представљао сам Андра Банковић.

У то време основну препреку за даљи развитак социјалистичког покрета у Србији представљала је малограђанска група Скерлића.

Ова је препрека савладана тек почетком XX века када марксистичка група, окупљена око Радована Драговића, преузима руководство социјалистичког листа

У јануару 1897. године једна група радника с Андром Банковићем на челу, тражила је покретање новог социјалистичког листа. Тако су 1. априла 1897. године покренуте *Радничке новине*.

Период реакције, настао је у време владе Владана Ђорђевића, тзв. *Црна Владановићина* (од октобра 1897. до јула 1900), а посебно терор после тзв. Ивањданског атентата извршеног на Милана Обреновића 24. јуна 1899, довео је до пригушења и замирања социјалистичког и радничког покрета на крају XIX века.

Изгледа да је у то време попут многих других социјалиста и Андра Банковић понова напустио Србију.

Године 1903. он се повремено појављује у Србији у својству члана редакције социјалистичког часописа *Живот* и опет одлази у иностранство. Године 1904. борави у Берлину.

А. Банковић се дефинитивно враћа тек 1908. или 1909. године.

Мада болестан, он се укључује у раднички покрет, редовно долази на радничке састанке и активно учествује у раду покрета. Банковић је и у оквиру новоствореног социјалдемократског радничког покрета уживао велики углед доследног радничког борца и револуционара. Зато се и појављује на Првој балканској конференцији (одржаној 25-27. децембра 1909. по старом календару) као један од 12 делегата Српске социјалдемократске партије. Кад је 1911. године отворен Социјалистички дом, он је стално био у њему.

Умро је 5. новембра 1911. године. На његовом погребу говорио је Димитрије Туцовић, најистакнутији руководилац социјалистичког радничког покрета у Србији.

Банковић није оставио за собом значајне писане радове као што је то био случај са Св. Марковићем, Р. Драговићем, Д. Туцовићем, Д. Поповићем, али се у току читавог свог живота, свуда где је боравио, борио за социјалистичке идеале, наступао као организатор и руководилац радничког покрета и оставио видне трагове у историји српског социјалистичког и радничког покрета.

С пуним правом можемо рећи да је Андра Банковић био први значајни руководилац радничког покрета и класних окршаја у Србији, један од основопологача нашег социјалистичког радничког покрета и Савеза комуниста Југославије.

***Напомене уз рад С. Димитријевића о Андри Банковићу*⁵⁷⁰**

1. На основу извода из књиге рођених старе јагодинске цркве (чија се копија налази у Народном музеју у Светозареву) видимо да се Андра Банковић родио 15. октобра 1885. године (по старом календару) од оца Димитрија и мајке Марије.

2. С. Димитријевић се опширније осврће на Андру Банковића у два своја рада:

⁵⁷⁰ Напомене нису објављене уз текст у светозаревачком *Добу*.

- a) Андра Банковић – Историјски гласник бр. 1-2, Београд 1951, 73-78;
 - b) Социјалистичке радничке организације у Србији на крају XIX века, Београд, 1953, 5-85. (Ту је укључена и нешто измењена варијанта претходног рада, стр. 71-85).
3. Посебно треба истаћи два рада Ивана Очака који садрже многе допунске информације о боравку и активности Андре Банковића у иностранству:
- a) *Działalność serbskiego rewolucjonisty Andra Bankowicza w Polsce w latach 1885-1886. Z pola walki kwartalnik poświęcony dziejom ruchu robotniczego*, Nr 3(7), 1959.
 - b) *Сербский революционер Андра Банкович в России и Польше в 1885-1886 г. – Вестник московского университета* No 2, 1961, 43-57.

ДУШАН ПОПОВИЋ И СОЦИЈАЛИСТИЧКИ ПОКРЕТ⁵⁷¹

Заједно са Радованом Драговићем и Димитријем Туцовићем Душан Поповић спада у идеологе српског социјалистичког покрета XX века. Њих тројица представљали су главне пионире његове марксистичке изградње.

После Р. Драговића као оснивача партије и Д. Туцовића који јој је дао политички лик, Д. Поповић је био трећи значајни секретар партије. Он

⁵⁷¹ С. Димитријевић: *Душан Поповић и социјалистички покрет*, Комунист, XXVII, 1969, бр. 639 (19. јуни), 17; бр. 640 (26. јуни), 23; бр. 641 (3. јули), 31. (Надаслов:) Ликови.

је стајао на њеном челу у тешким условима првог светског рата, када су се водиле борбе за одржање њене социјалистичке консеквентности и постављали темељи њеног преображаја у праву револуционарну партију.

Заједно са Драгишом Лапчевићем и Тришом Кацлеровићем они спадају у ред најпознатијих и најзначајнијих руководилаца социјалистичког покрета предратне Србије, оних који су стварно изграђивали ову партију и њену политику, имали највећи удео у том раду.

За разлику од остале четворице специјално Р. Драговића, Д. Туцовића и Д. Лапчевића, који су много радили на организационим питањима, Д. Поповић је тежиште свога рада имао на пропагирању социјализма и оформљењу партијских ставова и политике. Томе је знатно допринела његова публицистичка активност у партијској породици „Радничким новинама“ и „Борби“, којима је посвећивао највећи део свог времена, и у којима је радио као професионални социјалистички новинар.

Поповић је постао социјалиста још у гимназији, а прошао је кроз клуб великошколаца социјалиста, ту колевку интелектуалних кадрова покрета.

Драговић је везао Поповића за редакцију „Радничких новина“, дао му као први задатак да преводи Марксову књигу „Надница, цена и профит“, упутио га да прати велики текстилни штрајк у Београду и пише прве своје чланке баш у том отвореном класном сукобу, поставио га за сталног сарадника „Радничких новина“, одобрио његов пријем у партију.

Читав однос Поповића према покрету био је оформљен од стране Драговића и носио печат његових схватања. Зато, рецимо, Поповић ставља партију изнад личних проблема и не потписује своје бројне прилоге у „Радничким новинама“.

При крају велике партијске кризе, настале после смрти Р. Драговића, Поповић сазрева као марксиста и од социјалистичког агитатора који сарађује у радничкој штампи постаје један од руководећих мислилаца покрета. Истовремено он превазилази обичну анализу и интерпретацију догађаја и почиње да делује као један од стваралаца партијске политике.

На крају тог периода он је, у вези са „интелектуалном“, „моралном“ и политичком кризом покрета, везивао „солидан рад“ за повратак Туцовића, човека „који у сваком погледу стоји изнад нас и који ће нам бити стожер“, и подвлачио: „нећу радити на „Радничким новинама“ док ти не будеш у њима, или, бар уопште у покрету“.

Чим је Туцовић преузео вођство покрета одмах је активирао Поповића који је заузео видно место у њему.

Поповић одмах улази у редакцију „Радничких новина“, којом руководи Туцовић, у њено име присуствује седницама Главне Партијске управе и наступа на партијским зборовима на равној нози са члановима ове управе.

Већ на идућем конгресу постаје члан Главне партијске управе.

Поповић наступа са пет реферата на конгресима партије и учествује у раду две балканске социјалистичке конференције.

Заузимање истакнуте руководеће улоге у покрету од стране Поповића, његов заједнички рад са Туцовићем, није била игра случаја. То је био резултат теоретског и политичког сазревања Д. Поповића, извор његових сопствених залагања да користи покрету, који су дошли до пуног изражаја у време када су доласком Туцовића на чело покрета били створени услови за успешан партијски рад.

Језгро Поповићевих истраживачких напора је проблематика партијске политике, однос партије према револуцији, буржоаској држави, политици, српске владе и политици великих сила. Своје прве песничке визије класне борбе замењује марксистичким анализама, преко њих долази до једног стваралачког прилаза партијској политици. Полазећи од анализе класних односа буржоаског друштва и државе, он чини систематске напоре у изградњи политичке перспективе српског социјалистичког покрета. У првим својим марксистичким анализама он се опредељује за револуционарна решења.

Стална и омиљена Драговићева парола „радимо на уништењу буржоаског друштва“ претворила се код Поповића у трагање за путевима и начином за остварење тога циља.

Он се већ 1907. године под утицајем Ласала изјашњава за „силу, којом ће уништити – насиље“, за потчињавање државне организоване силе организованом силом пролетаријата. У другом чланку он констатује да је буржоазија морала „узети револуцијом државу у своје руке“. Исто тако и „пролетаријат организован као једно тело, истичући једне захтеве који сви воде отимању државне власти, може извршити своју социјалистичку револуцију.

Почетком 1908. године, он суштински разрађује питање државе и револуције, истиче да је „борба класа, одвајкада, резултирала у борби око заузимања државе“, и указује, да је Маркс узимао Париску комуноу као узор диктатуре пролетаријата. Разматрајући проблеме „народне“ револуције он подвлачи да „захтеви странке којој је циљ та револуција морају бити демократски“. „Узимање државе у наше руке“, „непосредно народно законодавство са самоуправом“, „народну одбрану уместо стајаће војске“, „бирање судија као и осталих чиновника“ итд. Укратко, он се изјашњава за „захтеве који значе пуну демократију – владу народа“. „За последње насиље којим се разорава друштво насиља“.

Године 1909. Поповић се изјашњава против реформизма. Он подвлачи да се ревизионисти и марксисти не разликују по томе што су једни за реформе а други нису, већ „по значају који припадају реформама у капи-

талистичком друштву“. При томе он каже: „По марксистима, реформе су средство, оне оспособљавају пролетаријат за циљ, за социјалну револуцију“, „по ревизионистима, извођење реформе у данашњем друштву јесте један процес социјалне револуције“.

Сам развитак Поповићевих схватања о класном обрачуну пролазио је кроз перипетије. У почетној фази својих истраживања (1906 – април 1908) он посматра генерални штрајк као метод и форму револуције. Касније настаје једна политички зрелија фаза, очевидно настала под непосредним утицајем Туцовића и међународне праксе (генерални штрајк у Шведској), када те почетне слабости ишчезавају из радова Поповића. Он постаје присталица активније пролетерске политике, револуционарног преузимања власти. Средином 1909. он пише да „не треба ићи у крајност и сматрати да је генерални штрајк немоћан“. „Револуција није генерални штрајк, није барикада, као што није ни парламентарна акција. Револуција је покрет маса који се хватају у коштац са постојећим режимом те жећи свесно једном свом циљу. Тек кад се нађу у рукама таквих маса она средства борбе добијају свој револуционарни карактер“.

„Главно је пробудити у масама револуционарну свест и осећање, па ће оне увек наћи револуционарнијих средстава за своју борбу, која се не дају и не могу унапред, за сва времена, једнострано, прописати, но која бескрајно варирају према времену, месту, и околностима“.

За револуционарну карактеристику Д. Поповића и читаве оријентације Српске социјалдемократске партије у време када је она била под руководством Д. Туцовића и Д. Поповића од посебног су значаја његове анализе проблема државе и револуције, њихова изјашњавања за револуционарни пут ка власти.

Од посебног интереса за сагледавање развитка и улоге Д. Поповића су његови ставови у анексионој кризи. Од самог почетка анексионе кризе па кроз читав њен ток он наступа као оштар али врло аргументован и принципијелан критичар опортунистичких схватања у аустријском, немачком и француском социјалистичком покрету који су се јављали у односу на национално питање, мале народе и колонијалну политику великих сила.

Као човек широке културе Поповић је много читао и тиме стално ширио и продубљивао своје знање. Уз то он је ту своју општу културу облагодарио и претворио у стваралачко тло систематски проучавајући социјалистичку теорију, читајући Маркса и Енгелса на немачком и француском, пратећи светску марксистичку литературу.

Узимајући уз то у обзир да је Поповић био човек изузетне интелигенције не треба се чудити да је, заједно са Туцовићем, био највећи социјалистички васпитач српског радничког покрета.

Он врши ту улогу преко чланака и говора дискусија на конгресима и курсева на сталној партијској школи, које је држао о најважнијим теоријским и идеолошким питањима.

Своју улогу социјалистичког васпитача, Поповић је допунио и интензивном преводилачком активношћу. Преводио је К. Маркса, Ф. Енгелса, Ж. Геда, Е. Вајана, К. Раковског, Ш. Рапапора, А. Робеспјера, К. Каутског, Ф. Ласела, А. Бебела, М. Адлера, О. Бауера, П. Лафарга, Р. Хилвердинга и друге.

Његову улогу као преводиоца социјалистичке литературе треба посматрати из два аспекта – као допринос нашој социјалистичкој литератури и као елеменат његове сопствене социјалистичке изградње. Он преводи књигу К. Каутског, *Економска теорија Карла Маркса* и држи предавања о политичкој економији на партијској школи.

Поповићеви чланци имали су огроман значај за читав социјалистички покрет у Србији, пошто су „Радничке новине“ и партијска периодична издања били расадник политичких поставки, и на тим изворима се напајали и политички оформљавали припадници покрета. На таквим поставкама усвојеним од чланства изграђивала се једна колективна партијска политика.

Поповић и Туцовић заједнички оформљују лик „Радничких новина“ и пишу о односима у партији, скупа раде на новом статуту партије.

Туцовић и Поповић су водили заједничку борбу, и остварили исте циљеве. Они су били тако здружена група да их је немогуће посматрати одвојено у читавом периоду када је Туцовић био стварни лидер покрета.

Чак и онда када га је Поповић по његовом предлогу тј. „у споразуму са њим“ заменио на дужности секретара, од новембра 1911. до првог балканског рата, Туцовић је остао глава покрета.

Партијска активност Д. Поповића дошла је до изражаја и развијала се, гранала и богатила покрет само зато што су његова лична способност и интелигенција, и приврженост социјалистичком учењу и идеалу на погодне услове, добиле подршку и сучелиле се са гигантском фигуром Д. Туцовића, који је надахнуо српски социјалистички покрет, дао му снаге, елана и оријентацију у односу на потребе пролетаријата и његову борбу.

Борби српских социјалиста Поповић је дао свој властити печат.

Поседујући изванредне новинарске способности, сагледавање политичке поенте, широку културу и ерудицију, интересантан и духовит начин обраде, богат живописан стил, брз али и солидан начин рада, Поповић је пленио читаоце. Пишући о многим и разнородним друштвеним и политичким проблемима он је испуњавао „Радничке новине“, чинио их интересантним.

Борба Поповићева за слободу штампе представља важан моменат у историји нашег народа, у његовој борби за грађанске слободе.

Његова схватања марксистичка су не само по форми, већ и по садржини, пошто су прожета социјалистичким хуманизмом. На тој доследно марксистичкој, социјалистичкој, хуманистичкој основи он расправља питање грађанских слобода. То питање он схвата као питање друштвене борбе за потпуније изражавање човекове личности. По њему „прави демократи морају увек сваког часа тражити више слободе, више права но што их једно друштво има, они то морају тражити бар исто толико ради тога да би очували старе слободе колико ради тога да би освојили нове слободе“. Он сматра да „за револуционарни пролетаријат пак то мора важити још у већој мери“. Њему буржоаско друштво „никад не може дати довољно слободе и довољно реформа“. Поповићеви чланци у којима се бори за права радног народа не представљају стари архивски материјал. Њихова актуелност произилази из чињенице да наша Партија продужује ту исту борбу за права радног народа.

Социјалистички хуманизам Д. Поповића представља једну од светлих традиција српског радничког покрета. Он је утицао на идеолошко формирање многих наших руководилица. Да бисмо разумели самостални политички развитак наше Партије, није довољно поћи од класика марксизма, лењинизма, од новопостојећих објективних историјских услова и стваралачке примене марксизма од стране наших руководилица. Том приликом треба се осврнути и на постојање специфичних идејних предуслова, на идеолошке утицаје Светозара Марковића, Димитрија Тучковића и Душана Поповића.

Значај Поповића у нашој друштвеној културној историји састоји се између осталог и у томе, што је он као човек широке културе уједињавао у сваком конкретном случају научне поставке марксизма које су саме по себи хуманистичке са поставкама великих мислилаца, признатих као таквих и у буржоаском друштву и при том стваралачки користио културно наслеђе човечанства. На тај начин он је знатно допринио идеолошком продирању марксизма, како у редове интелигенције, тако исто и међу све оне који су стајали под јаким утицајем званичне буржоаске културе, то јест оних дела културних достигнућа која је буржоазија морала да прихвати, за који је везала своје име, прогласила за ауторитет и на који се идеолошки ослањала.

Чим је избио први светски рат Поповић остаје на челу Главне партијске управе и остаје на функцији партијског секретара све до своје смрти 1918. године.

У то време редакција партијског органа била је стожер читавог покрета.

После забране листа Поповић одлази у Ниш, где су „Радничке новине“ поново почеле да излазе. Поповић их издаје као дневник све до сре-

дине јула 1915, када су биле поново забрањене. Три недеље касније он покреће у Нишу нови партијски лист „Будућност“, који је излазио све до окупације. Поменути листови воде отворену и консеквентну борбу против рата, ратне политике српске владе, изјашњавајући се за социјалистичку балканску политику.

Када је 1917. покренута акција за одржавање Међународне социјалистичке конференције у Штокхолму, Поповић је одмах прихватио ту прилику да оде из окупирани Србије у иностранство, пошто је оценио да ће му то створити могућности за вођење једне чисто социјалистичке акције већег значаја.

Поповић као секретар партије и Кацлеровић као њен посланик отишли су у Штокхолм са писменим мандатом Главне партијске управе.

До конференције није дошло, али су Поповић и Кацлеровић објавили у Штокхолму два значајна меморандума. У првом од њих, у *Политичком меморандуму* Српска социјалдемократска партија се изјашњава против рата, поставља хитни захтев за закључење мира, прихвата паролу Другог конгреса совјета радничких, сељачких и војничких депутата „Мир без анексије и контрибуција, заснован на праву народа на самоопредељење“.

У односу на Македонију у меморандуму се каже „једино практично и праведно решење македонског питања је Балканска федеративна република са Македонијом као посебном јединицом. На овај начин она неће бити терен спора и раздора већ ће бити једна индивидуалност у друштву балканских народа, уједињених и измирених, и биће подржавана од осталих федеративних група старијих и искуснијих од ње у политичком погледу“.

Други меморандум био је *Меморандум о стању у окупираној Србији*. Тај потресни докуменат, крцат конкретним подацима и публикован крајем исте године у више неутралних и савезничких земаља (Шведска, Француска, Швајцарска, Енглеска) изазвао је дубоки утисак у свету и „знатно припомогао заштити и помоћи српском народу“.

Полазећи од марксистичке оцене првог светског рата Поповић је на тој основи прилазио свим другим проблемима који су се тада јављали. Тако нпр. антиратна политика ССДП условљавала је и омогућавала приближавање гледишта српских социјалиста позицијама бољшевика који су водили једну доследно револуционарну антиратну политику.

Антиратни став српских социјалиста не само да их је супротставио свима социјалпатриотима у оквиру Друге интернационале, већ су и заједнички ставови свих револуционарних и антиимперијалистичких снага водили њиховом међусобном зближењу и повезивању.

Једновремено са сазревањем идеје о потреби једне доследно револуционарне партије и политике код Д. Поповића је сазрела идеја о потреби стварања нове Интернационале.

У свом чланку Српски социјалисти и рат, Поповић каже: „Ми српски социјалисти хоћемо ослобођење свих народа, али ми то ослобођење очекујемо од самих народа, тј. од револуционарне акције међународног пролетаријата. Рат неће у томе имати никакву улогу. Ето зашто симпатизирамо са свима онима који по целом свету устају против рата. Ето зашто смо поздравили Руску револуцију која је била Револуција против рата и за мир, а која је постала привлачан центар свих социјалиста који теже новој интернационали“.

У истом чланку налази се и одељак „ка Трећој интернационали“ у коме се каже „Срећом социјализам није мртав. У часу када је изгледало да је радничка интернационала само сан, у том часу избила је руска револуција – ова величанствена афирмација социјалистичке и интернационалистичке вере“.

Полазећи од класних критерија и сопственог револуционарног опредељења Душан Поповић је као доследан социјалиста-марксиста и интернационалиста пружио и директну подршку Октобарској револуцији. То је једновремено била и логична последица револуционарне оријентације Д. Поповића и свих његових напред изнесених ставова.

ЗА ТВ СЕРИЈУ О ДИМИТРИЈУ ТУЦОВИЋУ

*Рукопис за телевизијску серију емитовану
на I програму у време прославе јубилеја
Димитрија Туцовића.*

*Вероватно Јубилеј Рада
Белешка Наде Димитријевић на рукопису*

Димитрије Туцовић дивовска фигура нашег социјалистичког радничког покрета био је у почетку:

- секретар Клуба великошколаца социјалиста
- секретар Београдског радничког друштва
- он је активни учесник у стварању синдикалних организација и протагониста једног новог, оригиналног и стваралачког организационог и акционог односа између партије и синдиката, као и:
- организатор и истакнути учесник мартовских демонстрација 1903, првог организованог покушаја борбеног супротстављања српског пролетаријата владајућој класи.

Укратко, он је један од организатора и градитеља класног радничког покрета у Србији.

Туцовић је од својих студентских дана па до погибије деловао као писац и преводилац, као идеолошки руководиоцац и марксистички неимар српског социјалистичког покрета и његове политике.

Он му даје изразито борбену оријентацију, усмерава га према пролетерској револуцији и одгаја у духу пролетерског интернационализма.

Кад је букнула Прва руска револуција Туцовић се у име српског пролетаријата први солидарисао са њом. На великом радничком збору, у сали Коларца, он говори о њој а у Радничким новинама упућује: Поздрав руској радничкој класи.

Прво читање

Пламен револуције у Русији скренуо је на себе на пречац пажњу целог света.

Све политичке партије, све друштвене класе, групе и групице говоре кроз своју штампу, што се у Русији догађа с најразличитијим жељама, надама и погледима. Разуме се, да буржоазија, која је цео свој друштвени поредак и своју владавину засновала на угњетавању и експлоатисању радног народа мора имати друкчије погледе на руску револуцију од пролетаријата, који се свуда против сваког угњетавања бори. Буржоазија свију земаља, која је увек долазила до друштвеног господарења помоћу крвавих револуција, осуђује и напада ове „радничке побуне“, јер осећа да и сама мора бити жртва једне такве „радничке побуне“.

Једини је међународни пролетаријат, који не само да искрено поздравља револуционарни покрет у Русији него ће заложити и своју моћ да спречи сваки покушај, ако га буде било, да европска буржоазија притекне у помоћ цару и његовој клици.

Међународни пролетаријат, који ради свог класног и опште-друштвеног ослобођења стално греди једној друштвеној револуцији, крвавој, али не, оваквој или некој друкчијој, мора да поздрави и овај покрет, који приноси жртве на олтар друштвеног напретка.

И српски пролетаријат, као један део међународног пролетаријата, гаји исте осећаје. Кад српска буржоазија плаче за варварским царистичким режимом, ваљда зато што је оштетио српски народ и у Србији и ван ње, она тим показује само своју баснословну ограниченост. Српски пролетаријат не само да се придружује жељама међународног пролетаријата као један његов део већ поздравља у пропадању царизма крај многим заплетима и интригама на Балкану, које је закувала шапа северног медведа.

Своје другарске симпатије према пробуженој радничкој класи у Русији и њиховом делу показало је београдско радништво, као тумач осећаја свега радништва у Србији, у овом поздраву:

Српско свесно радништво поздравља ову револуцију, која ће прекинути даље пролевање људске крви на Истоку, ослободити многобројни руски народ вековног грешника и злочинца, што се царизам зове, створити повољније друштвено-политичке прилике за револуционарну борбу руског пролетаријата а Европу ослободити огњишта реакције.

Победа руског пролетаријата победа је руска, победа је српска, победа је међународна.

Живела револуција!

(Туцовић I, 276-278).

II

На инсистирање многобројних руководећих другова, који га обавештавају о кризи покрета у Србији, он прекида своје постдипломске

студије у Берлину и жртвује своје студијске планове и докторат потребама партије.

У свом писму које је у марту 1908. упутио друговима у Београд, он пише:

Друго читање

Из Радничких новина као и из приватних писама наслеђивао сам да тамо не иде све као што треба. Али да је болесно стање прешло већ у *трулеж*, која прети да нам упропасти покрет, то нисам знао. Ви сте били дужни да ме о стању ствари обавештавате, а ви то нисте чинили. Ја сам вам се натурао са картама и писмима, али није помагало. Жао ми је и криво ми је на вас; изгледа као да на мој одлазак овамо гледате као на тражење доктората, а не спремање за рад у покрету од кога ме само смрт може раставити.

Ви сте имали, као што из писма видим, максимум незгода, који у опште један човек може психолошки поднети и једна заједница издржати. У многим незгодама ја сам вам могао помоћи, али ви те помоћи не тражисте ни једном. Жао ми је, велим још једном, што је процес распадања овладао толико да се можда спречити више не може, а ја, поред толико другова и пријатеља, не знам шта бива.

Ја бих се стидео себе, ако бих у оваквим приликама остао скрштених руку – и ако је можда све доцкан ја сматрам за своју дужност да се Партији и Савезу ставим на расположење; готов сам да све планове о даљим студијама напустим, и да припомоћем и са своје стране да се установе покрета нашег, нас којима нам и јачи и старији покрети могу позавидети, одрже, или да и ја заједно с вама останем под њиховим рушевинама. (Туцовић II, текст 132).

III

По повратку у Београд он преузима дужност секретара Српске социјалдемократске странке. Под руководством Туцовића партија се стабилизира, политички активизира и брзо развија. За три године број чланова партије увећао се за три и по пута.

Туцовић преузима уредништво *Радничких новина* и остаје пуне две године на челу овог листа. Ствара партијску школу, оснива и уређује у току пет година *Борбу*, теоретски марксистички часопис високог квалитета, и оформљује заједничко руководство партије и синдиката, Централну инстанцу. Заједно са Душаном Поповићем написао је нов *Статут партије*. Под његовим вођством радничка класа Србије извојевала је *Закон о радњама*.

Туцовић се супротставља политици Аустро-Угарске на Балкану, као и политици аустромарксиста, бори се за доследни социјалистички прилаз националном питању и за права народа Босне и Херцеговине. Он упућује Интернационали познати Меморандум о политичком положају радничког покрета у Босни и Херцеговини. Једновремено у борби са властитом буржоазијом и њеном ратнохушкачком политиком он изграђује антиратну политику српских социјалиста, чији је он главни иницијатор и инспиратор.

Његови ставови по националном и колонијалном питању задржали су своју актуелност. Када их читамо имамо утисак да се они односе на проблематику међунационалних односа у Југославији, на положај наших мањина у Аустрији и Бугарској, на однос великих сила према малим народима.

Тако на пр. децембра 1906. он говори на IV конгресу Социјалдемократске партије Хрватске и Славоније о односу Срба и Хрвата.

Треће читање

„За нас социјалне демократе не постоји никаква национална разлика; хрватски радник и српски радник каже један другом: ми смо једно, ми једно хоћемо бити. Нека се и даље шовинисти хрватски и српски свађају и мире – ми насупрот њима рећи ћемо хрватски и српски радници социјалдемократи неће се никада свађати, већ ће бити браћа и другови. Нас на то упућује не само једнаки положај и исти непријатељи, већ такођер заједнички додир и заједничке везе, један исти језик, све нас на то упућује, да везе између радника Хрватске и Славоније, те Србије буду што чвршће.⁵⁷²

Припремајући овај реферат дошла ми је следећа мисао:

Данашњи однос аустријских социјалиста према нашим мањинама представља продужење политике аустромарксиста према угњетеним народима Аустро-Угарске, према народима Босне и Херцеговине. То је продужетак оне политике, против које се Туцовић борио.

IV

Супротстављајући се политици великих сила на Балкану и експанзионистичкој политици балканских буржоазија и монархија које су биле бремените ратним опасностима, он се залаже за заједнички отпор балканских народа таквој политици, за заједничко иступање свих балканских социјалиста у том смислу, за политику братства балканских народа засновану на једнакости народа, демократизму и интернационализму, за

572 Туцовић I, 653-654.

Балканску социјалистичку федерацију у оквиру које ће цео Балкан добити мир, слободу и демократију.

Туцовић је био један од организатора и главни референт Прве балканске социјалистичке конференције.

Туцовић је не само једна од најзначајнијих личности и бораца које су наши народи дали, он је истакнута фигура балканског и међународног социјалистичког покрета.

На међународном социјалистичком конгресу у Копенхагену он води борбу за правилнију политику социјалиста великих земаља према малим народима.

Он говори „против колонијалне и завојевачке политике капиталистичких држава које по Балкану муте“, „за право самоопредељења свих народа и одбрану тог права од ратничког и насилничког угњетавања“.

Он учествује у раду Интернационале као званични претставник Српске социјалдемократске партије. Као члан Међународног социјалистичког бироа, Туцовић, заједно са Лењином и другим доследним марксистима, води борбу за револуционарну оријентацију међународног радничког покрета, посебно борбу против рата и ратне опасности.

Туцовић је не само знатно допринео оформљењу Српске социјалдемократске партије као класне пролетерске партије, он је једновремено дао одлучујући допринос њеној марксистичкој, револуционарној оријентацији, а посебно изградњи њене антиратне политике. Радован Драговић, Димитрије Туцовић и Душан Поповић поставили су класне и револуционарне темеље касније створене Комунистичке партије Југославије.

Ове године издавачко предузеће Рад је почело да објављује сабрана дела Димитрија Туцовића у 6 књига, а први том сабраних дела Душана Поповића у мојој редакцији изићи ће до краја године.

ПРЕДГОВОР БИБЛИОГРАФИЈИ Д. ТУЦОВИЋА⁵⁷³

Библиографија Д. Туцовића настала је из писаних информација организовано прикупљених у току дугогодишњег истраживачког рада од стране Др Сергија Димитријевића, Миленка Топаловића, Др Жарка Јовановића и Селме Браво (која је била касније замењена са Лазаром Ивановићем). Ова истраживачко приређивачка група систематски је прегледала све расположиве изворе који се односе на Српски социјалистички раднички покрет, посебно специјализоване архиве и архивске фондове везане за историју радничког покрета, целокупну радничку штампу и сву постојећу литературу о историји српског радничког покрета. На тој основи израђено је више хиљада информативних листића који се односе на радове Д. Туцовића и његову делатност.

Податке о радовима Д. Туцовића колективно прикупљане критички је верификовао и проверавао, допунио иностраним материјалима и библиографски обрадио и обликовао С. Димитријевић. Уз то, он се посебно бавио датирањем текстова /укључујући и недатиране/, разрадом аргументата за ауторство непотписаних чланака, као и формирањем заглавља појединих јединица и података о изворима и потпису. Тако су настале две библиографије, *Библиографија радова Д. Туцовића* и *Библиографија његових превода*.

Обе библиографије изложене су хронолошки (Текстови који нису могли да се благовремено прибаве из иностраних извора, као и они који се нису могли ближе датирати углавном су остављени за последњи том *Сабраних дела* Д. Туцовића, односно за крај ове две *Библиографије*).

Свако од поменутих истраживача који је добијао као задатак прекуцавање, редактирање и коментарисање једног текста, добијао је од С. Димитријевића јединицу ове библиографије са свим побројаним подацима.

Само у неколико спорних случајева приређивачка група као целина је на предлог С. Димитријевића који је тражио њихову сагласност, доносила одлуку о укључењу или изостављању једне јединице из *Сабраних дела* Д. Туцовића, односно из ове библиографије.

⁵⁷³ Сергије Димитријевић је овај текст послао Редакцији *Сабраних дела Димитрија Туцовића*, али није штампан.

Сасвим мали и незначајни текстови Д. Туцовића нису уопште регистровани као библиографске јединице. Неки од њих ушли су у библиографију али се не појављују у „Сабраним делима“ као посебни текстови или се цитирају у животписним белешкама датим у прилогу појединих појединих томова.

Као библиографске јединице узимани су по правилу само текстови Д. Туцовића објављени или прештампани у периоду пре смрти Д. Туцовића. Каснија прештампавања тих текстова нису узимана у обзир, сем у случају кад се она појављују као основни изворни текст. Зато бројна прештампавања текстова Д. Туцовића објављена после првог и другог светског рата нису ни поменута.

Испред библиографских јединица стављани су датуми узети из оригиналног датирања текста или утврђеног датума када је неки догађај био. У отсуству таквог оригиналног датирања узимани су и датуми објављивања неког рада (изласка публикације или појаве у датираној периодици).

Наслови (заглавља) појединих јединица узимани су по правилу из извора. Онде где они нису као такви постојали (случај код говора, учешћа у дискусији, писама и сл.), они су накнадно сачињени. При томе у њих су унети најважнији подаци за ближе одређивање појединих јединица (нпр. код писама одакле је писано, ког датума, коме, куда).

Иза наслова рада стављан је извор одвојен цртицом. Пошто се архивска грађа неких збирки ДТ, ДП, и СДП првобитно налазила у АИРПС (Архив Института радничког покрета Србије); а онда прешла у АС (Архив СР Србије), пошто су у новом архиву редни бројеви докумената у појединим збиркама могли да буду измењени, ми смо оставили старе сигнатуре, као што је у „Сабраним делима“ Д. Туцовића. Једновремено смо изједначили називе архива, фондова и збирки у појединим томовима.

У библиографским јединицама уношени су и подаци о оригиналном датирању текстова и облика у коме се јавља потпис, иницијали или псеудоним Д. Туцовића.

На крају библиографских јединица стављане су ознаке томова и страница где су ови радови објављени у едицији Д. Туцовић, *Сабрана дела*.

Напомињемо да смо извршили и извесна скраћења библиографије. Тако нпр.: Резолуције српско бугарске у чијем је писању учествовао Д. Туцовић (нпр. бр. 33) понекад су регистроване само по српској радничкој штампи; или Реферати Д. Туцовића на неким конгресима (нпр. бр. 38) узимани су само из посебних публикација рада тог конгреса а не и из Радничких новина где су били објављивани.

Информације о појединим оригиналним, прештампаним или преведеним, радовима Д. Туцовића које нису биле проверене по оригиналним

изворима до изласка одговарајућег тома *Сабраних дела* Д. Туцовића, остављани су за последњи, допунски том ове едиције. Исто је учињено са већим делом нађених текстова, које нисмо могли ближе датирати.

Сваки приређивач коме је била поверена редактура и коментар једног рада Д. Туцовића добијао је од С. Димитријевића обрађени библиографски листић идентичан јединицама ове библиографије.

На тој основи израђена су прва три тома *Сабраних дела* Д. Туцовића.

Хвар, јануар 1981.

*Не мењати садржај овог предговора
без сагласности С. Димитријевића.*

СОЦИЈАЛИЗАМ НИЈЕ ТЕОРЕТСКИ ШАБЛОН⁵⁷⁴

Његова борба против опортунизма и ревизионизма, који се појавио код социјалиста великих земаља, а која је вођена у страним и нашим листовима и часописима (белгијски „Le Peuple“, бугарски „Савременик“ и српске „Радничке новине“ и „Социјалист“) има међународни значај, пошто раскринкава њихова одступања од доследно социјалистичких поставки и подршку коју су они пружали колонизаторској политици и угњетачким режимима, и критикује њихове компромисе са владајућом класом. Ови чланци спадају у ред најозбиљнијих критика опортунизма које су се појавиле у то доба у међународном социјалистичком покрету.

Сви квалитети Душана Поповића као марксистичког ствараоца и градитеља партијске политике најбоље се виде у његовим конгресним прилозима, у рефератима које је подносио овом форуму. То су радови везани за крупна питања партијске политике. Усто они су произашли из систематског проучавања читавих проблемских скупова и као такви изражавају у пуној мери његову марксистичку дубину и мисаоност.

Први велики конгресни рад био је његов реферат *Колонијална политика и национално питање*, поднет VII конгресу Српске социјалдемократске странке (1909). На нашу велику жалост до овог реферата нисмо могли да дођемо.

По причању руководећег партијског кадра из тога времена, Поповић је у своме говору разоткрио анексиону политику Балплатза, напао став аустријске социјалдемократије по питању Босне и Херцеговине и разрадио марксистичко схватање националног питања бранећи принцип народног самоопредељења и решавања националног питања револуционарним путем.

Аустријска социјалдемократија послала је на конгрес своја три најјача представника (К. Ренера, А. Немеца и др Соукупа), којима се прикључио у дискусији и Е. Кристан, што је говорио по овлашћењу аустријских делегата, са задатком да бране њен став по националном питању. Она је употребила неку врсту интернационалног притиска да се реферат Д. Поповића не штампа. У том свом настојању постигли су потпуни успех. Објављени говори страних делегата представљају прави лексикон опортунизма и ревизије марксизма по овом питању и пружају потпуну слику

⁵⁷⁴ С. Димитријевић, *Комунист*, 26. јун 1969, стр. 27.

политичке дегенерације такозваног аустромарксизма. На место доследно марксистичког става о националном питању, на место принципа народног самоопредељења до отцепљења, на место револуционарног решавања националног питања, они прихватају анексију.

Они не само што не виде револуционарни карактер борбе за национално ослобођење, они се директно супротстављају тој борби. По њима ће Срби добити националну слободу тек у оквиру социјалистичке европске заједнице слободних и срећних нација (Ренер). Они проглашавају национално ослобођење као идеал буржоазије и зато изјављују да пролетаријат није заинтересован за ову борбу (Кристан). Уз то они су се отворено борили за одржање Аустро-Угарске.

Став аустромарксиста у међународној партијској комисији, која је тада створена и која је заседала два до три дана, био је много оштрији него на самом конгресу. У тој комисији иступио је Немец са тезом: „да српски социјалисти немају права да се мешају у унутрашња питања Аустро-Угарске, кад то нису учинили ни босански другови“. (Усмени податак К. Кацлеровића).

Овај став аустромарксиста битно се разликује од доследно марксистичког става Д. Поповића који је тражио да се „у начелу одрекне право јачима да „васпитавају“ слабије“ да „одлучно устану против сваке колонијалне политике“.

Корене сукоба које је Туцовић имао са аустромарксистима на Интернационалном социјалистичком конгресу у Копенхагену 1910. године треба тражити у акцији Д. Поповића против опортунизма социјалистичких партија великих земаља, у дискусијама које је Д. Поповић имао на VII конгресу са представницима аустромарксиста и његовим браниоцима.

Други велики конгресни рад Д. Поповића био је његов реферат *Акција и тактика Партије*, поднет VIII конгресу Српске социјалдемократске партије (1910).

У *Акцији и тактици* Поповић пледира за два основна начела пролетерске тактике: прво, за унутрашње јединство пролетеријата, друго, за оштро одвојен класни фронт, за партијску политику независну од малограђанских странака.

Иако је заступао начелност пролетерске тактике, он није ишао за њеним шаблонизирањем. Истицао је да уздизање појединих ситних питања праксе и тактике на степен принципијелних питања представља појаву која води партију у опасност „да се укочи, умртви: да унутар остане без интензивног духовног живота, да се споља не шири“. Тај став представља критику тенденције сколастичког шаблонизирања, која је и данас тако карактеристична за догматичаре.

Поповић не схвата социјализам као теоријски шаблон, већ као „свесну борбу радничке класе“. „Социјализам је пре свега акција; у томе је његова суштина“, а теорија је само научна формулација и путоказ пролетеријата у његовој борби за ослобађање.

На тој основи и израста његово схватање партијске тактике као питање партијске праксе која је променљива, која не подлеже унапред прописаним начелима, коју је „немогуће унапред утврдити“, која има само утврђене оквире, „само границе до којих ми можемо ићи у својој акцији и у изборима метода борбе“. Те границе, то су та два основна начела од којих Поповић полази и у којима је изражен револуционарни карактер социјалистичког пролетерског покрета.

Борећи се против партијских шаблона, Поповић се једновремено борио и против партијске беспринципијелности. „Ми нећемо доктринаризам, који представља једну опасну болест: који је парализа партијског организма. Али ми нећемо ни беспринципијелни опортунизам, који од партије чини тело без кичме, прави је мизерним мекушцем и пузавцем: који значи – да опет употребимо Ескулапов језик – политичко мекшање мозга“.

Поповић супроставља револуционарну политику пролетеријата политици владајуће класе. „Ако хоћемо да револуционишемо свет ми се морамо хватати у коштац с нашим непријатељима, који се само помоћу политичке власти одржавају“. Зато Поповић и истиче да је пролетерска политика, у ствари само практична примена револуционарне теорије.

Полазећи од класне борбе као основног мотора историјских преображаја и анализирајући њену друштвену улогу, Поповић долази до закључка: „социјална револуција могућна је само ако је на својим плећима буду носиле најшире масе“. Из тог закључка извлачи све остале тактичке консеквенце: прво, да је социјалдемократија „издвојена самостална организација пролетаријата са оштрим класним обележјем и прононсираним револуционарним циљем“; друго, да она „мора имати као своју базу најшире масе, она мора бити организација већине, демократска партија у најпунијем смислу речи, и по обимности елемената које обухвата и по начелима свог унутрашњег живота“; треће, да се њена револуционарна политика састоји „у једној систематској и непрекидној акцији која иде напореда са историјским развитком, са друштвеним револуционисањем“.

Излажући ток револуције, Поповић још једном устаје против шаблона: „Из овога излази да је наивно и антмарксистичко свако посматрање, које ово или оно средство борбе, генерални штрајк или барикаде рецимо, овај или онај метод, ову или ону тактику сматра као једино револуционарно“. Он прокламује: „Револуција сама ствара себи средства.

Од циља зависи хоће ли средство бити револуционарно“. У вези са тим закључком он се изјашњава да пролетеријат треба да искористи противречности капиталистичког тabora, али и у том случају одбија да ту политику уздигне на степен правила.

Данас, кад је буржоаско друштво у међународним размерама сазрело за социјализам, кад је пролетерска револуција у нашој земљи остварена у новим условима и на специфичан начин, кад се свакодневно рађају независни револуционарни раднички покрети доследне марксистичке оријентације, кад борци за социјализам увиђају да друштвени развитак не трпи шаблоне, да се социјализам може остварити различитим путевима, боље рећи да се социјализам најуспешније остварује не на основу неког шаблона, већ на основу правилног усмеравања и организације унутарњих револуционарних снага, ово учење Поповића стиче нову актуелност.

Група партијских руководиоца и страних гостију за време VII конгреса ССДС, одржаног 17-19. маја (30. маја – 1. јуна по новом календару) 1909. у Београду. Доле десно Д. Туцовић и Д. Поповић (загрљени).

СРПСКИ СОЦИЈАЛИСТИ И ДРУГА ИНТЕРНАЦИОНАЛА ОД МЕЂУНАРОДНОГ СОЦИЈАЛИСТИЧКОГ КОНГРЕСА У КОПЕНХАГЕНУ (ЛЕТО 1910) ДО ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА - НАПОМЕНЕ⁵⁷⁵

1. С. Димитријевић, Учешће балканских социјалиста у Другој интернационали од њеног стварања до Међународног социјалистичког конгреса у Копенхагену (1889-1910) - *Прилози за историју социјализма III*, стр. 42, нап. 116-117.

2. У том периоду Туцовић је водио целокупну преписку ССДП са Међународним социјалистичким бироом, слао чланске улоге и друге новчане доприносе, одговарао на постављена питања и слао тражена обавештења (*нпр. о школском систему у Србији, које је тражио секретар (социјалистичке) међупарламентарне комисије као материјал за парламентарну дискусију о пројекту Scholaert – извод из писма Д. Туцовића упућеног МСБ-у 9. маја 1911. и заведеног на немачком језику у Протоколу МСБ-а под бр. 8920*).⁵⁷⁶

Он је наставио да сам води ту преписку и после саопштења ССДП да су Д. Туцовић и Д. Лапчевић њени претставници у Међународном социјалистичком бироу.

Почетком августа 1911, Туцовић је известио МСБ да су делегати ССДП и синдикалне централе (Главни раднички савез) у МСБ-у Д. Туцовић и Д. Лапчевић; парламентарни делегат Кацлеровић; а коресподент Туцовић; и да ССДП не може да обезбеди преводе на енглески и француски језик. Извод из писма Д. Туцовића од 4. августа 1911. упућеног МСБ-у и заведеног на француском језику у Протоколу МСБ-а под бр. 8985.

⁵⁷⁵ У чланку: С. Димитријевић, *Српски социјалисти и Друга интернационала од међународног социјалистичког конгреса у Копенхагену (лето 1910) до Првог светског рата*, у зборнику: *Велике силе и Србија пред први светски рат*. Зборник радова приказаних на међународном научном скупу одржаном 13-15. IX 1974. године. Београд, САНУ, 1976; стр. 659-689. (Научни скупови САНУ, IV, Одељење историјских наука, 1), напомене су објављене делимично. Овде су дате заједно са избаченим деловима.

⁵⁷⁶ Сергије је овај део означио и руком дописао: Избачено. Све зелено [овде курзивом - Прим. МСД] избачено. Избацио је Васа Чубриловић као секретар.

Потврда о томе да је Д. Лапчевић трећи делегат ССДП у МСБ-у – Извод из писма Д. Туцовића упућеног МСБ-у 26. августа 1911. и заведеног на француском језику у Протоколу МСБ-а под бр. 9049.

3. La conférence de Zürich Bulletin periodique du Bureau Socialiste International, III Année, No 8, p. 127-129.

4. У архиви МСБ-а нашли смо телеграм од 23. септембра 1911. следеће садржине: Социјалистичкој конференцији Туцовић Zürich = Народни дом = Питај Ојсмана шта је са нашим пријемом у Интернационалу = Хресофовић (копија оригиналног телеграма на немачком језику, нађен у Архиви МСБ-а, збирка и превод С. Димитријевић).

5. Мада је конгрес Социјалистичке партије Италије одржан у Модени 15 – 18. октобра 1911. у својој већини осудио овај колонијални рат, вође десних социјалиста, Бисолати (Bissolati) и Бономи имали су супротан став, они су у парламенту гласали за ратне кредите, под изговором да је „рат у току и да је народ у њега уплетен“. Леви социјалисти наступили су против рата. Генерална конфедерација рада, после консултација са руководством Социјалистичке партије Италије и социјалистичком парламентарном групом (25. септембра 1911. у Болоњи) позвала је раднике на генерални 24 часовни штрајк. Штрајк је одржан 28. септембра 1911, а захватио је покрајине Емилију, Умбрију и Тоскану. Уз то је дошло до штрајкова и саботажа на железницама. (Приказ дат на основу: а) писма Ромео Сиotti-а претставника СП Италије упућеног 20. октобра 1911. МСБ-у, у којем се побијају критике учињене од стране социјалиста других нација – Прекуцано писмо заведено у Деловодни протокол МСБ-а под бр. 9314 не даје прецизне податке о антиратној и проратној активности; б) Резолуције ПС Италије које је објавио Билтен МСБ-а («Bul. Périodique“ No 8, 33), а које садрже само вербалне осуде рата али не и осуде ставова десних социјалиста; в) Књига М. Бритовшека, „Ставови друге Интернационале према рату и колонијалном питању“, Београд 1965, 138; г) У даљем делу напомене наведена писма С. Нахума која показују да су парламентарна иступања десних социјалиста претходила конгресу у Модени).

На ове пропусте Социјалистичке партије Италије најоштрије је реагирала Радничка социјалдемократска федерација у Солуну. Она је осудила став италијанских социјалиста и хтела је да преда Интернационали документ о томе (motion de blâme) и два пута постављала питање њихове оштре осуде. (Извод из писма њиховог претставника С. Нахума упућеног 5. октобра 1911. МСБ-у наведен је у раду С. Димитријевић, «Српска социјалдемократска партија и рат» – Зборник «Српска социјалдемократска партија», Београд, 1965, 49 – 50, нап. 28).

У оригиналу другог писма, од 15. октобра 1911. стоји: „L’inertie de nos camarades italien ... n’ont pas servi le Parti Socialiste“.

„Nous persistons à penser que la conduite de quelques élus et de quelques militants de la peninsule doit être formellement blâmée. Si quelques membres des partis affiliés pouvaient se mettre ainsi impunément en contradiction avec toute la doctrine et toutes les resolutions du Parti, il nous semble que celles-ci n'auraient plus aucune signification. Nous acceptons donc qu'il ne soit pas fait mention dans le manifeste de ce regrettables evenements, mais nous entendons que la question soit reservée et que notre droit de demander une saction reste entier“.

Говорећи о пројекту манифеста Друге интернационале и о намери турске владе да протера Италијане, он каже: „Notre organisation desapprouve l'expulsion des italiens, et fera son possible pour que le gouvernement ne la decide pas“.⁵⁷⁷

Још пре објаве рата Румунска Социјалдемократска партија предложила је МСБ-у телеграмом од 28. септембра 1911. бојкотовање италијанских бродова (Писмо Фриму – а упућено МСБ-у 17. октобра 1911 – Текст унет у протокол МСБ на француском језику под бр. 9303).

6. Позив за одржавање антиратних митинга помиње се у писмима појединих партија као циркуларно писмо бр. 9.

Антиратни манифест Извршног одбора СБ-а од 31. октобра 1911. издат у вези са поменути митинзима-демонстрацијама помиње се у *Bulletin périodique de BSI*, No 8, р. 6 а његов редакцирани текст је дат у бр. 8, стр. 112-113 – Превод С. Димитријевић, - види напомену 12 и текст испред ње. Он је објављен и у *Радничким новинама* 22 X 1911.

7. У свом писму од 19. октобра/1. новембра 1911, које наводимо у напомени 10. Г. Кирков пише: „да је Прва балканска социјалдемократска конференција створила „балкански секретаријат, кога је задужила да сазове другу [балканску] конференцију“ и да је „Балкански секретаријат био поверен српским друговима“.

У резолуцији прелиминарне Балканске социјалдемократске конференције стоји: „Овлашћена од I балканске социјалдемократске конференције да врши улогу посредничког секретаријата, Српска Партија има да саопшти ову одлуку свима партијама и групама и изврши сазив II конференције. Ако се споразум за учешће свих партија не постигне, онда је мандат српске Партије самим тим истекао и остале социјалдемократске партије на Балкану добијају пуну слободу рада (Д. Лапчевић, *Рат и српска социјалдемократија*, 31)

8. „Протест против рата“, *Радничке новине*, 25. и 26. X 1911; Извештај Главне партијске управе поднесен X конгресу ССДП – *Историјски архив КПЈ III*, Београд 1950, 255-256.

⁵⁷⁷ Копија писма С. Нахума упућена на француском језику 15. октобра 1911. МСБ-у – Збирка С. Димитријевић; Извод из Деловодног протокола МСБ-а, бр. 9290, кога смо објавили у раду наведеном у претходној напомени разликује се од оригиналног текста писма – зато га понова наводимо овом приликом.)

У писму (3) Тодоровића, уредника *Радничких новина*, упућеном МСБ-у послат је извештај о митинзима против рата и империјализма одржаним тог дана у већини градова Србије, као и текст изгласане резолуције на београдском митингу – који је касније био објављен у Билтену МСБ-а и у белгијском социјалистичком листу *Le Peuple* (Писмо Тодоровића упућено МСБ-у 9. новембра 1911 – Извод на француском језику – 1) са примедбом Ојсманса о листу *Le Peuple* – 2) унет у Протокол МСБ-а – 3) под бр. 9405. Одломак писма и текст београдске резолуције објављен је у *Bulletin périodique de BSJ*, No 8, p 47.

9. Једновремено Д. Поповић извештава да ће 17. децембра 1911. да се одржи протестни митинг у корист осуђених чланова II Думе, и да ће кроз који дан послати извештај поводом агитације против итало-турског рата. (Писмо Д. Поповића упућено МСБ-у 30. новембра/13. децембра 1911 – Текст на француском језику унет у Деловодни протокол МСБ-а под бр. 9566. Извештај Д. Поповића о том митингу нотиран је у *Bulletin périodique de BSI*, No 8, p 47.

Напомињемо да је почетком децембра 1911 Извршни одбор МСБ-а у свом циркуларном писму бр. 21 доставио свим [нечитко] социјалдемократским партијама информације о овом питању. Основни део ових информација сачињава „*Exposé de l'affaire*“ који је редиговао Лењин (*Bulletin périodique de BSI*, No 8, p 117)

Крајем априла 1912. Душан Поповић је доставио извештај из Цариграда, који је послао Z. Verestenis секретар групе за социјалне студије. При томе, он је приметио да није у стању да нас информира о различитим групама које се помињу у извештају. (Копија писма Д. Поповића упућена МСБ-у 26 априла 1912. на француском језику нађеног у архиви МСБ-а – Збирка С. Димитријевића) – Извод заведен у Протокол МСБ-а под бр. 9849; овај је извештај објављен: *Bulletin périodique de BSJ*, No 8, p 68.

10. Тако нпр., крајем априла 1911, она је послала извештај о изборима и активностима партије (Писмо Д. Поповића упућено МСБ-у 26 априла 1912 – Извод заведен у Протокол МСБ-а под бр. 9852). Текст објављен у *Bulletin périodique de BSJ*, No 8, p 76.

11. Тако нпр. крајем априла 1912. она је саопштила да не види потребу за одржавањем ванредног заседања МСБ-а ради персоналних питања (Поменуто писмо Д. Поповића заведено у Протоколу под бр. 9852).

У лето 1912. заузела је став по питању амандмана Keir Hardie-Vaillant. (-Писмо Д. Поповића упућено МСБ-у 19. јула/1. августа 1912. - Извод заведен у Протоколу МСБ-а под бр. 9977 без података о становишту ССД Партије – То писмо налазимо у Историјском архиву КПЈ, Том III, 234 – 237).

У питању је био амандман који су Keir Hardie и Vaillant поднели Међународном социјалистичком конгресу у Копенхагену 1910. Он гласи: „Међу сва употребљена средства да би се преухитрио [prevenir] и спречио рат, конгрес сматра као посебно успешан генерални раднички штрајк, нарочито у индустријским гранама које рат снабдевају његовим оруђима (оружје, муниција, транспорт итд.), а исто тако агитацију и народну акцију у виду најактивнијих облика“.

Конгрес је тада решио, на предлог Е. Вандервелда, да се овај амандман пошаље МСБ-у на проучавање, а да овај поднесе о томе извештај на будућем међународном социјалистичком конгресу.

Извршни комитет МСБ-а послао је 15. децембра 1910. свим секцијама социјалистичке Интернационале овај амандман на разматрање. (Писмо езекутивног комитета МСБ-а, објављено у Билтену МСБ-а год. III, бр. 8, стр. 114).

12. Догађаји на Балкану и социјална демократија, *Радничке новине*, 27. август 1912.

Говор Туцовића донет је и у његовим Изабраним списима II, Београд 1950, 169-174.

Говори Д. Туцовића и Д. Лапчевића објављени су у његовој и Лапчевићевој књизи, *Рат и социјална демократија*, Београд, 1925, 45-52, 52-56.

13. Ова одлука донета је на седници Главне партијске управе одржане 3/16. септембра 1912.

Текст општег писма који је тада послат свим балканским социјалдемократским партијама (укључујући и партије југословенских покрајина,

Аустро-Угарску и јерменску партију у Малој Азији) 4/17. септембра 1912; као и текст посебног писма упућеног под истим датумом бугарским тесним социјалистима, налазимо у књизи Д. Лапчевића, *Рат и српска социјална демократија*, 33-36. Текстови оба писма прештампани су у *Историјском архиву КПЈ VI*, 289-290.

У том посебном писму упућеном бугарским тесним социјалистима ССДП је, да би добила њихов пристанак за одржавање конференције учинила све могуће да их одобровољи, не одричући се при том захтева изложеног у општем писму „да на балканске конференције треба позвати све секције Интернационале“, који је био прихваћен од свих присутних партија на Прелиминарној Балканској социјалдемократској кон[ференцији].

2. ГЕОЛОШКА СТАРОСТ И РУДНО БЛАГО ЛЕСКОВАЧКОГ КРАЈА

ГЕОЛОШКА СТАРОСТ ЛЕСКОВАЧКЕ ОКОЛИНЕ И ЊЕНО РУДНО БЛАГО

Научник,⁵⁷⁸ историчар,⁵⁷⁹ нумизматичар,⁵⁸⁰ економиста,⁵⁸¹ публициста,⁵⁸² велики колекционар,⁵⁸³ библиограф,⁵⁸⁴ и песник⁵⁸⁵ *Сергије Димитријевић (Пирот, 12. март 1912 – Београд, 10. август 1987), интересовао се и за геолошку прошлост свога завичајног Лесковца, и рудно благо и минерале који се ту налазе и дају могућности за њихов удео у економији нашег краја. Још у младо-*

- 578 На пример: *Сергије Димитријевић: Дубровачки каравани у Јужној Србији у XVII веку*, Београд, САНУ, Научно дело, 1958; VI + 207 стр. +2+1 карта. (Посебна издања САНУ, CCCIV, Историски институт, 10).
- 579 Види на пример: *Сергије Димитријевић, Историја Лесковца и околине (1918-1928)*, Лесковац, Напредак, 1983; 688 + (6) стр. (и 48 страна фотографија). (Библиотека Народног музеја у Лесковцу, 31).
- 580 *Сергије Димитријевић, Новац српских средњовековних владара*, Приредио Милан С. Димитријевић, Српско нумизматичко друштво – Београд, 2006, 634 стр.
- 581 Види: *Сергије Димитријевић, Страни капитал у привреди бивше Југославије*, Београд, Нолит, 1958; 323 стр. (Економска библиотека, 4).
- 582 *Сергије Димитријевић, Радован Драговић и стварање класног радничког покрета и Социјалдемократске странке у Србији*, Београд, НИРО „Радничка штампа“, 1978; 304 стр. + 10 слика у тексту. Награђена НИН-овом наградом „Димитрије Туцовић“ за публицистику у 1978.
- 583 Велика збирка српског средњовековног новца, коју је завештао Српској академији наука и уметности, служила му је као основа за плодан студијски рад на овом подручју, а као филателиста добио је већи број међународних награда. Види: *Каталог збирке српског средњовековног новца Сергија Димитријевића*, Београд, Завод за уџбенике и наставна средства – Српска академија наука и уметности, 2001, стр. 502. *Поздрав из Београда*, Београд на старим разгледницама. Из збирке др Сергија Димитријевића. Аутори др Сергије Димитријевић и Гордана Гордић. Предговор Света Лукић. Ликовна обрада Миодраг Вартабедијан. – Београд, Југословенска ревија, Завод за заштиту споменика културе града Београда, 1986, стр. 103.
- 584 *Сергије Димитријевић, Библиографија социјалистичког и радничког покрета у Србији. Са освртом на околне крајеве наше земље*, Београд, Рад, 1953, 215 стр.
- 585 *Сергије Димитријевић, Искре из прошлости*. Приредила Нада Димитријевић. Лесковац, Народни музеј, 2001, 87 стр.

сти је засновао богату минералошко-петрографску збирку, коју је 1947. поклонио Градском музеју у Лесковцу у оснивању. У напису „Поклон музеју у Лесковцу“, објављеном у «Нашој речи» 11. јануара 1947, стоји да Сергијева минералошка збирка, дарована Музеју, «представља нарочити интерес за Лесковац и околину, јер обухвата знатан број примерака минерала нађених на територији нашег округа, и пружа обилан материјал за геолошко-петрографску слику нашег краја“.

О овој, мало познатој области Сергијевог интересовања сведочи и чланак „Минералне воде и рудно благо“, објављен у лесковачким „Недељним новинама“, 12. августа 1934. године, у коме разматра рудно благо и минералошко-геолошки састав јабланичког краја. Његов је садржај детаљно анализирао Никола Цветковић⁵⁸⁶ и такође је присутан у овом броју „Нашег стварања“.

У време када је Димитријевић, као члан Извршног окружног народног одбора, био повереник за индустрију (18. III 1946 - 1. IX 1946)⁵⁸⁷ оживела су његова младалачка интересовања за ову област и почео је да прикупља информације о рудном благу и врши теренска истраживања,⁵⁸⁸ радећи на сагледавању сировинске базе за развој индустрије и проналажењу могућности за бржи привредни развој лесковачког краја. У то време, 1946. године,⁵⁸⁹ настаје и овај рукопис.

У време када је, 1961, припреман први број «Лесковачког зборника», Сергије се договорио са Драгутином М. Ђорђевићем да чланак преда за први број, на шта га он подсећа следећим писмом:

Драги друже и пријатељу,

По повратку из Београда реферисао сам Савету музеја о нашем договору у погледу сарадње на првом „Лесковачком зборнику“ и напоменуо сам да ћеш ти спремити чланак „Рудно богатство и геолошка старост лесковачког краја“. Мислим да је то твој предлог и да је назив теме сличан. Е

586 Н. Цветковић, „Прилог Сергија Димитријевића минералошко-геолошком изучавању лесковачког краја“, *Наше стварање*, бр. 5-6, Лесковац, 1979, стр. 19-30. Прештампао у: Никола Цветковић, *Записи о Сергију Димитријевићу*, Лесковац, Народни музеј, 1997, 153-164.

587 Нада Димитријевић, *Белешке о Сергију Димитријевићу*, у: М. С. Димитријевић (приредио), *Сергије Димитријевић и „Наша реч“*, Алма и Фондација Николе Цветковића, Београд 2020, 140-145, стр. 141.

588 Н. Цветковић, *Прилог Сергија Димитријевића минералошко-геолошком изучавању лесковачког краја*, стр. 28-29.

589 Исто, стр. 29.

на, драги мој, сад те позивамо да нам чланак доставиш и то што пре. Најдаље до 15. јуна. Журимо због тога што су сада повољни услови за штампање.

Види, Сергије, можеш ли нешто мало дати из Лесковачке библиографије. То би било најзначајније за сада.

Са малим закашњењем доставио сам ти сепарате. И то знаш због чега – заборавио сам број стана! Тек ми је то објаснио Мења [Аристомен Ристић -Прим. МСД].

Госпођу Наду и тебе другарски поздравља,
Лесковац, 17. V 1961.

Твој,
Драг. М. Ђорђевић

Драги Сергије,

принуђен сам да те најлепше умодим да нам обећани рад за Зборник хитно доставиш, јер ако ми не склопимо уговор са штампарским предузећем до 1. септембра, не бисмо могли подићи суму новаца која је за те предвиђена. А то пак не можемо учинити јер не знамо колико ће страница изнети Зборник. Зато најдаље до 1. септембра достави свој чланак/можеш и још нешто, и други чланак/, јер чекам само на твој рад и чланак Р. Никлића из Завођа за заштитиу спом. културе НРС у Београду.

Тебе и г-ђу Наду срдачно поздравља
Лесковац, 11. VIII 1961. год.

Ваш,

Драг. М. Ђорђевић

P.S. Договорити се ћу, кад рад доставим на време.

Ђорђевић тражи од Сергија овај рад и писмом од 11. августа 1961, а то безуспешно покушава и оним од 28. августа:

Драги Сергије

Из саопштења другарице Наде сазнајем да ћеш бити у Београду око 1. IX. Мислим да ће моја дописница стићи на време, дакле пре него се отиснеш у иностранство. Сергије, ја не могу бити миран све донде док од тебе не добијемо обећани чланак о геолошкој старости л.к. и њеном рудном благу. Први број не сме бити без твога прилога, јер се „Зборник“ бави управо оном проблематиком којом си се ти годинама бавио и то са великим успехом. Да прва свеска буде без твога чланка, била би за нас и штета и сра-

мота. Зато, друже драги, највише због мене, немој погазити обећање. Седни с другарицом на прекуцајте онај материјал. У септембру закључујемо уговор о штампању. Зато пожури! Теби и твојој другарици и сараднику, желим срећан пут у Италију! Бон во[а]јаж!

Срдачно твој,
Л. 29. VIII 61. Драг. М. Ђорђевић

У чланку „Прилог Сергија Димитријевића минералошко-геолошком изучавању лесковачког краја“, објављеном 1979, Никола Цветковић наводи разговор о овом рукопису у коме Сергије каже:

- Ипак сам одлучио да и после толико година објавим тај текст који представља једно могуће виђење на нивоу мојих тадашњих могућности и сазнања; јер нема разлога да то сасвим потоне међу моје папирер и пропадне, поготову када сам се тиме својевремено озбиљније бавио и радио на томе... Уосталом, ти си то видео, осведочио се и заинтересовао. Али, морам да нагласим, да је то тек у «трећем плану», по важности и значају у односу на оно што сам иначе радио и писао.

- Рекли сте да Вам се консултовање литературе из те области, посебно у односу на ситуирање неких геолошких периода, потом за одрађивање исправки, и друге интервенције треба петнаестак дана.

- Ако сам рекао петнаест дана - не значи да ћу се ја толико тиме бавити. Потребно ми је можда само 6-7 сати за консултовање литературе и то је све. Када сам то обећао да урадим у априлу или мају, тако ће и бити...

Ипак, рукопис је остао у његовој богатој и разноврсној заоставштини, необелодањен. Његовим публикавањем, заједно са чланком из лесковачких „Народних новина“ из 1934, заокружује се Сергијево минералошко-геолошко изучавање завичајног лесковачког краја.

Милан С. Димитријевић

Планински терени у околини Лесковца припадају најстаријим код нас нађеним геолошким творевинама, створеним при крају археозоика. Ово је доба било, по R. W. Lawsonu, отприлике пре 650 милиона година.

Ти су слојеви код нас углавном састављени од микашиста,⁵⁹⁰ а ретко кад од гнајса.⁵⁹¹ Најмлађе творевине те периоде, хлоритошисти⁵⁹² и анфиболски шкриљци⁵⁹³ обилно су заступљени. По где где њих прекривају тањи слојеви филита,⁵⁹⁴ на пример околина Ораовице. Таква је геолошка формација целог планинског оквира Лесковачке котлине, Крушевице, Бабичке горе, Селичевеце, Крушевице /код Бријања/, Добре Главе, највећи део планине Јабланице, Пољанице и околине до Големог села, Јастрепца, Чемерника, планинског система на југу од Поречја и Власотинца. Све ове планине спадају у Родопски систем и услед своје старости заобљене су, а њихове су падине благо нагнуте. Као и сви терени састављени од кристалстих шкриљаца,⁵⁹⁵ наше планине обилују изворима. То настаје зато, што се у њиховим зонама распадања формира водоносива глина. Уз то су воде са оваквих терена најбоље за пиће, пошто су лаке, јер не пролазе кроз кречњачке слојеве.

Лесковачка околина је припадала тзв. Дарданском копну које није било обухватано трансгресијама мора, те је у току целе геолошке прошлости остало без морских наслага. Зато се у близини Лесковца, у нашој околини нису нашли никакви трагови Палеозоика и Мезозоика.

Од промена ближе, видљиве околине, треба споменути Суву планину, чија формација датира на граници Јуре и Креде, која је стара преко 100 милиона година. У Запаљу, а и с друге стране Суве планине, налазимо и старије слојеве, Лиаске (најдоња Јура) и Валендиске (средња Јура), око Брестовог Дола, западно од Равне Дубраве; па чак и црвене Пермске пешчаре, на западном нагибу долине Кутинске реке. Постојање Јурских и Кретацејских кречњака у Запаљу указује да је лесковачка околина била у мезозоику са истока оивичена морем, чија се обала пружала са севера на југ, правцем Запаљске долине.

Са конца Мезозоика, пре око 50 милиона година, датира и најживља вулканска делатност у Јабланици. Андезитске⁵⁹⁶ масе које су тада избачене на површину старије су од најмлађе Креде, Сенона. Пошто није нигде нађено да су андезити пробрили терцијарне формације, ове су еруптивне

590 Врста метаморфне стене, односно стене настале процесом метаморфозе магматске или седиментне стене под деловањем температуре или притиска, које садрже оријентисана крупна зрна силикатних минерала (мика).

591 Гнајс је крупнозрна метаморфна стена са слабо израженом или дисконтинуираном фолијацијом (лиснатошћу).

592 Хлоритошисти уместо мике садрже оријентисана крупна зрна хлорита.

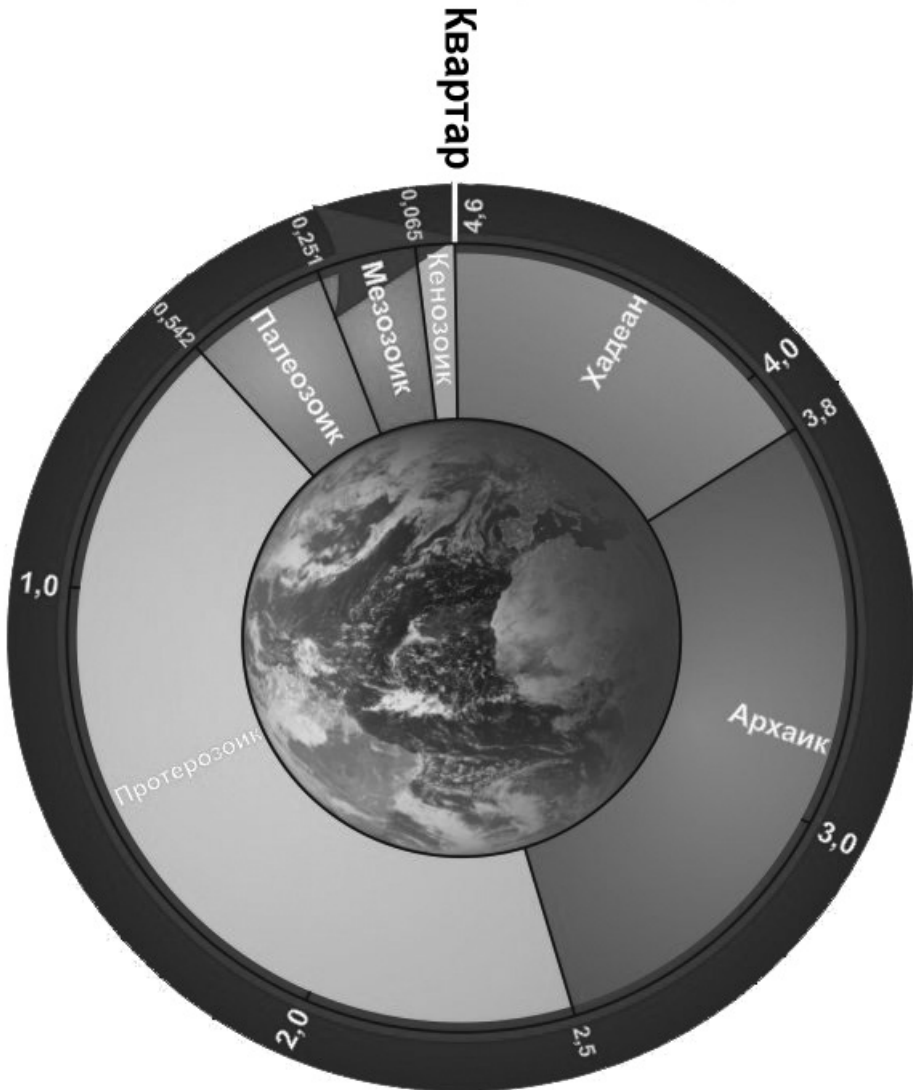
593 Средњезрна метаморфна стена изграђена од хорнбленде, минерала комплексног састава, са наглашеном паралелном структуром.

594 Група филита обухвата стене ситног зрна (ниског кристалинитета) и добро изражене шкриљаве текстуре. Настају метаморфозом глиновитих стена.

595 Шкриљци су стене слојевите структуре.

596 Андезити су вулканске стене изграђена од натријумско-калцијумских силиката и бојених минерала.

масе, по свој прилици, настале као последице сенонских тектонских по-
ремећаја. Њихова распрострањеност указује на постојање једне верти-
калне раселине, чији је правац приближан линији северо-запад југо-ис-
ток. Планински масиви у Јабланици очували су и морфолошке вулкан-
ске особине. Од типичних вулканских купа вредно је споменути Мр-
коњски (1017 м) и Туларски вис.

Геолошки сат

Присуство трахита⁵⁹⁷ у околини Тулара знак је вулканске делатности у Терцијеру, а врели извори Сијаринске бање (72 степена) које Ј. Жујовић класира као понајвеће у Србији, указују да вулканска огњишта још увек нису угашена. Узастопне вулканске ерупције у Јабланици довеле су до контактних метаморфоза, промена на старијим, раније избаченим еруптивним стенама, које су настале под утицајем нових ерупција, новоизбачених растопљених маса, вулканске магме. Том приликом су извршена и прекристализирања, која су створила рудне жиле богате златом, сребром, оловом и цинком (олово и цинк се појављују као сулфиди, галенит⁵⁹⁸ и сфалерит⁵⁹⁹) у Тулару, Лецу, Ивањ Кули, Ђавољој вароши и сл., као и ново нађену бакарну руду из Гајтана.

Под утицајем разних хемизама, углавном вулканског порекла, на многобројним местима распали су се андезити у пропилите,⁶⁰⁰ услед каолинизирања фелдспата.⁶⁰¹ Тако су створени новооткривени моћни слојеви каолина одличног квалитета у Гајтану, који претстављају сировинску базу за порцеланску индустрију.

Речни наноси Јабланице постали су златоносни, пошто садрже у песку, међу осталим продуктима распадања ситне љуспице и октаедре злата, који су првобитно били у рудним жилама андезитских масива.

У Терцијеру, који је трајао око 50 милиона година, наступиле су револуционарне измене за наш крај. Вода је покрила данашњи простор лесковачке котлине. По свој прилици ова је промена, спуштање терена у нашем крају, повезана са тзв. алпским убирањем, током кога су настале Карпатске, Балканске и Динарске планине. Тада су по свој прилици и створене синклинале⁶⁰² у лесковачкој котлини, као на пример она у Поречју, која ће снабдевати лесковачки водовод.

Пошто на ивицама котлине старији Терцијер, Палеоген, није заступљен, формирање овога језера морало је да настане тек средином Терцијера, када је уосталом и била најдинамичнија фаза споменутог алпског убирања. Да ли је лесковачко језеро створено у Олигоцену, у Миоцену или почетком Плиоцена, за сада је немогуће датирати, све док се не прикупи зато потребни фосилни материјал.

597 Трахити су интермедијарне магматске стене. Настају кристализацијом лава интермедијарног састава, на површи Земље.

598 Галенит је природни минерал хемијске формуле PbS, односно, олово-сулфид.

599 Сфалерит је сулфидни минерал хемијског састава (Zn,Fe)S (цинк сулфид). Често долази заједно са галенитом, пиритом и другим сулфидима. Познат је и под називом цинк бленда. Сфалерит је главна руда цинка.

600 Пропилитизација је процес трансформације стена на малим и средњим дубинама под дејством хидротермалних раствора који у знатној количини садрже угљендиоксид и сумпор. Пропилит, стена трансформисана пропилитизацијом.

601 Фелдспат је назив за групу врло важних силикатних минерала што улазе у састав стена. Они изграђују више од 60% Земљине коре.

602 Синклинала је термин структурне геологије за наборни облик који у језгру има најмлађе слојеве.

Присутност Палеогена у околици Ниша на приличној висини и његова одсутност код нас, наводи нас на тврдњу да лесковачка котлина тада још није била створена. Највероватније је да је Лесковачко језеро ушло у састав Сарматског Средоземног мора које је створено негде у Миоцену одвајањем Панонског залива од Средоземнога мора, услед уздицања Алпа. Ово је језеро било и најјужнији басен Понтијског мора, чији је језерски систем допирао само до данашње Грделичке клисуре.

У своје време Цвијић је утврдио да је пробијање Ђердапског теснаца, тј. повлачење Понтијског мора извршено у Плиоцену, и то не одједном, већ у седам до осам етапа. Горње наносне терасе Лесковачког језера, које постоје на крајевима наше котлине, биле би, без сумње, врло погодне за добијање потребних индикација за хронолошку систематизацију слатководне фауне Плиоцена, јер је ово био од мора најудаљенији базен.

На обалама овога језера налазе се први седиментски геолошки слојеви, који су прекрили исконске кристаласте шкриљце и примарне зоне њиховог распадања, плиоценски језерски наноси, састављени од слабо повезаних пешчара и шљунчатих агломерата. То су истовремено и слојеви шљунка и песка на којима леже лесни наноси, а на које се најлази приликом копања у граду на дубини 3 – 4 метара. То је и непосредна подлога културног земљишта између Селичевике и Бабишке горе, и брежуљака који се пружају десном обалом Мораве, почев од Власине. У њему леже многа ивична села: Душаново, Белановце, Залужње, Прибој, Разгојно, Дрћевац, Јарсеново, Д. Купиново, Г. Слатина, западни део Косанчића, брежуљци између Поља и Петровац, Дубовац, Церница, Нова Топола, Мрвош, Сакицол, Врбовац, Каменица, део Свињарице, Прекопчелица, Штулац, Славујевац, део Игришта.

У том су периоду створени и бели кречни наноси калцијум карбоната, који се налазе на падинама између Рајиног поља и Слатине, у селу Миланову и сл. То је фини кречни мирноводни талог, чије наслаге сачињавају тзв. „белу земљу“, а која нема никакву практичну употребу.

Лесковачко је језеро било огромно, много веће од садашње котлине, пошто је добар део ивичних брежуљака био под водом. На основу испитивања плиоценских талоба, на местима где је ерозија (спирање) било најмање, утврђено је њихово присуство на висини од 479м. изнад садашњег водостаја Мораве, почев од висине ушћа Ветернице. Вода је достизала источно од Јарсенова до Попове главе, до надморске висине од 693м.

Лесковачко језеро не само да је било повезано преко Курвин-градског теснаца са Нишким језером, већ је имало везе и са Запаљским језером, између Селичевике и Бабишке горе, источно од Брестовца.

Арагонит

По Ј. Жујовићу утврђено је присуство плиоценских слојева код Ниша на висини од 300 м. изнад садашњег водостаја. Много већу разлику, коју смо нашли код Лесковца, упркос чињенице да се долина Мораве морала дубље усећи у доњем току, објашњавамо чињеницом, да је код Ниша, по свој прилици, терен био изложенији дејству ерозије, те су се горњи слојеви скинули са планинског оквира. Ову тезу потврђује и чињеница да се плиоценски слојеви налазе у Запаљу на више места на надморској висини од 550 м., те се случај Јарсенова не да оправдати никаквим доцнијим подизањем терена. Најзад се позивамо и на чињеницу да су знатна постплиоценска убирања, која би довела до подизања терена, непозната науци.

У плиоценским се наносима налазе и слојеви лигнита нађени код Мале Ломнице (срез власотиначки). Коси положај ових слојева ишао би у прилог, њихове старије, олигоценске формације, пошто су неогенски угљени

слојеви готово увек непоремећени, хоризонтални. Објашњење њихове поремећености ми бисмо повезали са вулканском делатношћу у току Плиоцена у власотиначком крају. Ова вулканска делатност била је без сумње, са своје стране повезана са горе поменути алпским набирањем, које је изазвало крупне тектонске поремећаје. На многим местима дацитско⁶⁰³-риолитске⁶⁰⁴ ерупције пробиле су плиоценске формације. Ј. Жујовић сматра неке од ових, на пример трахитне масе код Копашнице и Стајковца, подводним вулканима, што закључује из чињенице, да су језерски наноси и пужеви измешани са трахитским изливима, с једне стране, и чињенице да је излив примио карактер вулканске сиге,⁶⁰⁵ с друге стране.

У Дилувијуму (ледено доба), који је трајао око милион година Лесковачко језеро је дефинитивно нестало и створена је Морава.

У то време глечерска активност производи велике количине наноса. У интергласијалним периодима, када су се глечери повлачили, ситни делови морена (глечерских наноса), ледничка прашина ношена ветром, ствара наслаге леса. Присуство пужића научни је доказ сувоземне формације леса у околини Лесковца. Ми смо нашли у лесковачким лесним теренима типичне пужеве за ове слојеве: *Helix hispida* и *Pupa*. Ови пужеви исто тако указују на постојање влажних степа у лесковачкој котлини у Дилувијуму. Ове сипкаве лесне наслаге заједничке свим земљама светским житницама, условиле су велику плодност и наше котлине.

У тим степама живели су мамут, дилувијални во, диновски јелен чији су рогови достизали размак од 4 метара, рунати носорог, газеле (изгледа да су газеле живе у нашим крајевима готово до наше ере, што се да закључити по бронзаној халштатској статуети нађеној у селу Конопници), турови и зуброви, пси и курјаци, и најзад, такозване пећинске врсте лава, медведа, хијене и лисице. Тада је овде живео и човек. У самом Лесковцу до сада се није обраћала пажња на фосилна гробља, мада се лесне наслаге систематски ископавају за потребе керамичке индустрије. Зато смо приморани да закључујемо о тадашњем животињском царству, по аналогiji. Примера ради наводимо да су најближи остаци мамута, истовремено најјужнији нађени у лесу код Ниша; рунати носорог нађен је у дилувијалном бигру⁶⁰⁶ у близини Јагодине; а најближи ос-

603 Дацит је вулканска стена изграђена од кварца, натријумско-калијумских силиката (плагиоклас) и бојених минерала.

604 Риолит је вулканска стена која припада групи млађих изливних еквивалената гранита. Настаје кристализацијом киселе лаве на површини Земље. Минерали који изграђују риолит су: кварц, алкални фелдспат (санидин), бојени минерали, споредни минерали (апатит, циркон, сфен).

605 Сига или седра, је хемијска седиментна стена и припада групи карбонатних стена. Настаје око хладних извора. Карактеристична је због тога што је шупљикава.

606 Бигар је врста сиге. То је мономинерална стена, што значи да је изграђен од само једног минерала, калцита. Структура му је од финх кристала (криптокристаласта),

таци тадашњег човека у Сићевачкој пећини. У Дилувијуму, на Власинском платоу постојало је пространо плитко језеро – бара, зарасло бујним воденим биљем, чије су изумрле и полуугљенисане стабљике формирале тресет који је до скоро испуњавао дебелим слојем Власинско блато, сада понова претворено у језеро подизањем вештачке бране. Извесни научници, на пр. Кошанин, тврде да је Власинско блато једно од највећих тресетишта у Европи.

У најмлађем геолошком периоду, старом тек око 12.000 година, у Алувијуму, продужено је наносење распаднутих стена. То су најмлађи речни наноси, то је горњи слој наше котлине који се меша са хумусом, слој који покрива лесне насlage, то је муљ, песак и шљунак који остаје после поплава. У овом периоду настале су углавном све данашње речне долине.

Што се тиче стварања стена, данас се једино у Сијаринској бањи стварају нове стене од бигра, таложењем арагонита.⁶⁰⁷ Тамо се истовремено у незнатним количинама формира и оолитски⁶⁰⁸ кречњак, кречњак створен од пешчаних зрнаца, која се облажу слојевима арагонита подигравајући у топлој води, претварају у куглице и слепљују у конгломератску масу.

Земљишта створена у алувијуму испуњавају дно наше котлине и простиру се од Мораве на истоку до једне линије која пролази кроз села Кочане, Кутлеш, Печењевце, Дупљане, Прибој и обухвата Винарце. Из истих најмлађих наноса начињена је десна обала доњег тока Пусте Реке и језичак земљишта између Црничког потока с једне стране, Миланова и Белановца с друге стране.

Обухвативши целу геолошку прошлост нашега краја, можемо рећи, да су наноси који покривају околину углавном пескови, глине и иловача, настали услед распада прастарих кристалстих шкриљаца. У терцијеру се уз то појављују продукти распадања јабланичких андезита и језерски талози, а у квартеру већ има распаднутих остатака трахито-дацита. Кварцна и кречњачка лучења формирана у току свију периода комплетирају гаму наносног материјала. Многобројни белутци по падинама и потоцима претстављају једине крупније остатке већ распаднутих стена.

а текстура шупљикава. Када је компактан и тракасте грађе, назива се травертин, од кога су саграђени главни римски споменици. Настаје око хладних извора, излучивањем калцијум-карбоната из zasiћеног воденог раствора калцијумхидроген-карбоната. То се дешава на местима где водени ток губи кинетичку енергију, или због неке препреке, или због смањења нагиба. Шупљикава текстура јавља се због тога што се калцит таложи око биљака, а након њиховог изумирања заостају шупљине.

607 Арагонит је минерал из групе карбоната, један од два природна полиморфна облика калцијум карбоната, хемијске формуле CaCO_3 . Други минерал са истом хемијском формулом је калцит.

608 Оолит или икровац је кречњак од зрнаца сличних икри. То је седиментна творевина из млађе Јуре. Оолитски - састављен од ситних зрнаца сличних икри.

НЕИСКОРИШЋЕНО БОГАТСТВО ЈАБЛАНИЦЕ

- МИНЕРАЛНЕ ВОДЕ И РУДНО БЛАГО

- Постанак Јабланице и њен геолошки састав -

Јабланички је крај претежно планински. Планине које он обухвата припадају Родопској маси. Оне су састављене из гнајса и других кристалних шкриљаца, а спадају у најстарије земљиште Балканског Полуострва. Постале су у археозоику пре 100 милиона година отприлике. Услед велике старости, те су планине биле дуго изложене дејству атмосфера (температуре, воде, ветра и т. д.). Зато су се њихови облици заоблили. Али и унутарња структура земљине коре изменила се од тада. Створене су нове планине. Изворни предео Јабланице и Медвеђе вулкански је крај. У њему су створене еруптивне трахидоидне (трахити, андезити, лабрадорити, дацити, порфирити, базалти и т. д.) и гранитоидне стене. Вулкански изливи који су их створили догодили су се у млађем терцијеру пре два милиона година отприлике. Те су стене продрле у пукотине кристалних шкриљаца и створиле слојеве богате рудама. На таквом се терену налази и једна од највреднијих и количином воде најбогатијих бања: Сијаринска бања. Температура топлог извора (72°C) показује да вулканска огњишта још увек нису угашена. Планински масиви у том крају сачували су и морфолошке вулканске особине. Облици су им купасте а стране стрме. Најтипичнији су вулкански врхови Мркоњски и Туларски вис. Најмлађе земљиште постало је наносима река. Јабланица је створила врло узан појас тла, који се почевши од Лебана нагло шири, јер река ту улази у Лесковачку котлину. Долина Пусте Реке у средњем току широка је. Ово последње земљиште створено је у садашњој геолошкој периоди, алувију.

Подаци о присуству руда

Не говоре само геолошки подаци да је крај богат рудама. И географски положај указује на то. Јабланица је део Копаоничко – Новобрдске области, једног од најбогатијих рударских крајева наше земље. Рударство је било у Јабланици развијено у средњем веку. Данас свуда видимо остатке старих радова. Многобројна окна код данашњег рудника „Слишане“, у којима су чак нађени и старински алати; низови рударских јама код села

Тулара; инсталације за задржавање воде и испирање руде код села Злата, велике гомиле згуре и остаци ливнице у селу Гагинцу на месту званом Самоков, и др. Број таквих *места* је приличан. Па и сами филолошки подаци говоре о активности те радиности. Њих има мало, јер су многи стари називи замењени новим: зато испитивања у том правцу захтевају много времена. У колико их има карактеристични су. Села: Злата, Мачина, Златаре, Медевци (мед-бакар); потоци: Златна река и Пераљиште; место Самоков; планине: Дукат и Мајдан; и најзад имена која указују на боравак Саса, јер су германског порекла: Штулац и Гегља.

Обиље минералних вода

Пре него што пређемо на руде које су нађене, споменућемо минералне воде. Њихово *обиље* потврђује постојање рудних лежишта. Од њихових извора најчувенији су они из Сијаринске бање. Испитано их је шест и два лековита блата. Поред њих нађени су нови извори на обали речице, али састав њихове воде није испитиван. Мање су познате минералне воде код села *Тулара*. Ту има два извора. Једна је вода кисела алкално-салинично слабо муриатично гвожђевита, а друга сумпоровита алкално салинично слабо муријатично гвожђевито кисела. Постоји и извор блата, које је обојено интензивно црном бојом услед великих количина сулфида гвожђа. За сада се зна још за два места у којима има извора. То су Стара бања и Равна бања. Подаци о њиховим водама не постоје, јер нису анализирани.

Привредни значај ових вода је велики, али се засад експлоатише једино Сијаринска бања.

Руде су нађене

Наведени подаци и присуство рудних жица у стенама покренули су неке личности, да се посвете истраживању руднога блага. Годинама су их становници сажаљиво гледали. Често су сумњали и у њихов здрав разум. Неколицина од њих утрошила су у ту сврху цела своја имања. Најзад су успеси дошли. Руде су нађене у количинама које су рентабилне за експлоатацију. Гвожђа и олова има свуда, наслага бакра у околини Тулара, угља код Равне Бање, живе у Свирцу, сребра и никла у Царичину, олова и сребра у Гргуоровцу, Поповцу и Лецу; молибдена у Брестовцу, мангана у Гргуоровцу и *Савинцу* и т. д. *Титана има такође*. Али за сада сва ова богатства леже неискоришћена. Саобраћајне су прилике слабе, железница и водених путева нема. Инсталације за руднике гломазне су. Сировине (руда), произведени метали и потребан угаљ за топионице кабасти су. Зато се рудници не

експлоатишу. Раду се не приступа, јер се чека железница. Када се она подигне, рудници ће прорадити. Засад се траже концесије. Купују се за јевтинe паре. Свуда се испитује. Врше се пробе. Резултати се крију.

Испитујући састав микашиста, стене која се налази у великим количинама у Јабланици, наишли смо на ситне кристале полудрагог камена граната. Узевши у обзир порекло стена и њихов састав, није искључена могућност да се у њима нађу и крупнији примерци граната и другог драгог и полудрагог камења, које се налази на оваквим теренима.

Но, нису само наведене руде нађене. Јабланица је спремала изне-нађење. Нађено је злато. Још увек се оно на све стране грозничаво тражи. До сада је нађено у стенама у атарима села Леца, Орана, Слишана, Гргуrowца, Брестовца, Речице, Браћара, Медвеђе и Старе Бање. Уз то га садрже и сви наноси који су постали услед распадања златоносних стена. Потоци и река Јабланица имају га у песку. Испитивања су показала да га има свуда. Јабланица је постала златна. Да би се рентирала експлоатација стена које садрже злато, потребно је да руда да 7-8 грама по тони. На неким местима добијено је 40-50.

Рудници се рађају

За гвоздену руду не интересују се капитали, сем када су услови изузетно повољни. Али када је у питању злато, они стоје интересентима на расположењу. Транспортне тешкоће и велики трошкови тада не значе много. Злато их брзо исплати. Зато већ сада ничу први рудници Јабланице – рудници злата. У селу Лецу подигнуте су све потребне инсталације. Тамошњи рудник „Слишане“ отпочеће *рад ускоро*. Кроз 2-3 месеца отпочеће изградња и других објеката. Енглези ће подићи потребне инсталације у Медвеђи. На Јабланици код Лебана поставиће се багер за вађење песка и справе за његово испирање.

Рудник је био откривен. Пробе су отпочеле још у октобру 1932. године. Обичај је да пробе трају 4-5 година. У овоме руднику оне су трајале краће време, јер су дале добре резултате. Најбоља проба донела је 135 грама по тони (Наводимо податак са резервом). Зато се већ кроз годину дана од отпочетих радова приступило изградњи инсталација. Данас су оне готове.

Лежишта злата

Злато има ту особину да не ствара хемијске спојеве са другим елементима. Зато у природи и нема златних соли. Све злато, које се у њој налази, у чистом је стању. Ситни октаедарски кристали и љуспице разбацани

су по еруптивним стенама. Пукотине у њима често испуњује кварц. Те су кварцне жиле најзлатоносније. Сем злата у стенама, у којима је његово примарно лежиште, има га и у наносима.

У руднику „Слишане“ њега има како у стенама тако и у наносима. Наносна су складишта експлоатисана још у средњем веку. Доста је окана нађено из тог доба. Али стене су биле несавладиве за тадашња техничка оруђа. Те препреке не постоје данас. Где су Римљани и средњевековни Срби стали, почиње модерна техника. Компримирани ваздух покреће револвер – бургије. Њима се стене руше.

Златне жице и окна

Прећи ћемо преко наноса који су углавном просторно ограничени. Главни слој – филон има дужину од 12 км. Радови на њему обухватају половину дужине. Поред њега, има неколико бочних, споредних и мање значајних. Једни су од њих кварцне брече у којима поред злата имамо хематит, магнетит и лимонит (све руде гвожђа). Садржај других је златноносни и среброносни галенит (руда олова).

Руда овде не сачињава брда која треба само рушити. Мада се она на многим местима појављује на површини, дебљина најбогатијег њенога слоја, кварцне жиле, креће се између 100-150 цм. Копајући тај слој иде се у дубину планине. Тако се рађају поткопи (окна). Недра планине већ су сва избушена њима. Оваквих подкопа има за сада 24, а дужина највећег од њих износи 130 метара.

Посета окну

Предвођени надзорником, долазимо до окна „Добра срећа“. Мемла бије изнутра. Очи се тешко тешко навикавају на мрак и на шкиљаву светлост рударске лампе. У дубини чује се тресак револвер – бургија. Прикрадам се унутра. Нека се светлост појављује у даљини. То два рудара раде у окну. Знојава су лица улепљена прашином. У тој прашини има и честица злата. Показују ми дејство бургија. Док оне уз хуку раде, додирујем их рукама. Од тога додира рука трни. Како ли је тек њима када их данима држе!

Парчад која се добија ломљењем златоносних стена утоварује се у вагонете. По шинама гурани људском снагом излазе они из мрачних отвора. Терет се гура до инсталација за претовар. Овде се сипа у велике севке, из којих се пуне корпе жичане железнице. Ваздушни пут износи 1-1½ км. Када се он пређе, стиже се у фабрику.

Фабрика

Опис фабрике дајемо по непотпуним подацима, а с обзиром на опште принципе по којима оваква предузећа раде.

Право из корпе жичане железнице одломци стена доспевају у млин. Када прођу кроз њега добија се ситан прах. Издвајање златних делића из тога праха врши се испирањем. Злато, чија је специфична тежина врло велика (192), пада на дно, те остаје заједно са титаном најдуже у справама за испирање. На истим се принципима заснивало испирање злата у ранијим вековима. Једино су се справе од тада усавршиле. Чак је и претходни пут остао исти. Природа је физичким средствима дробила стење и стварала прах, који се таложио у виду наноса. Данас се тај прах добија уз помоћ машина, опет физичким путем, дробљењем.

Да би се из последњег остатка издвојило злато, овоме се додаје жива. На тај се начин добија амалгам *злата*.

Капацитет фабрике, која има и своју властиту калоричну електроцентралу (трећу у Јабланици), износи за сада 20 тона руде дневно.

Рудник „Слишане“ претставља најбројнију радничку масу у Јабланици која је скупљена у једном предузећу. Досад је у руднику запослено 79, а у фабрици 113 радника. Тај ће се број увећати кад отпочне рад. Наднице се крећу овако: код рударских мајстора који раде на окнима од 22-36 динара, а код других радника од 12 па навише.

Значај рудника за околину

Становници Јабланице, бар засад, нису нашли запошљења у руднику. Радници су дошли из других места. Један део из самог Лесковца. Златна грозница није захватила мештане. И ако у Јабланици не долазе колоне копача злата, има у нечему сличности између Аљаске и Калифорније и овог краја. Подижу се кафане и рађају предузећа, извори профита. Алкохол са проституцијом и коцком, удружени у савез, надиру у Јабланицу.

Недељне новине II, бр. 32, 12. VIII 1934.

3. РАЗНО

ПОЛНА ЕТИКА ПОРЕЧЈА ВЕТЕРНИЦЕ⁶⁰⁹

Народ у селима поречја Ветернице има своју специјалну полну етику, која се разликује од градске великим слободама у полном односу и различитим схватањем супружничке везе. Све те слободе не престављају нешто неморално, нешто донето са модерном цивилизацијом, већ су то или остаци некадашњих форми брака или акомодација природе, која се врши без обзира на празну формалну етику данашњице, нарочито изражену у црквеним обредима и тајнама. Народ води борбу са излишним формама које му сметају. Али поред тога односи су често праћени извесним ритуалним обичајима, који имају за задатак истицање и прославу неких момената. И форма је остала као нешто чиме се крије оно што сви знају. Она је чувар законских односа. Сама стварност се у главном крије, али се очигледно регистрира њено постојање у читавом низу пословица и обичаја.

Хришћанска црква је поставила строге забране полне везе у ближим степенима сродства. Али глас крви не постоји, већ само друштво које прима горњи пропис навикавајући се на родбински полни вето. Народ на селу је религиозан само по форми а сем тога остаци ендогамног брака још постоје. Као резултат из тога излази да се фактички спречава веза само до другог степена сродства. Интересантно је како се и у самим изрекама, које се односе на родоскрвљење, јасно може оделити форма – род од стварности пола.

Примери:

„Ја не у род него у цвет“

„Од појас на горе род а на доле не“.

Пошто до другог степена полне везе нема, то се Едипов комплекс (син – мајка) јавља изузетно али зато остају неколико полних родбинских групација, које су не само у овом крају познате него се јављају и у другим крајевима и народима. Најпознатија је група свекар – снаја која

⁶⁰⁹ Необјављени рукопис из Сергијеве заоставштине.

је у књижевности описана у приповетци „Нечиста крв“ од Боре Станковића а о којој је писао и Хаџи Васиљевић из тог краја.

Милкано, мори Милкано,
Куде те видо да видо,
Куде те сreto да сreto
Црни ти пелин за главу
А лепа ружа за појас
Кога жалујеш Милкано?
Жалујем мајку и татка.
Мајка ми лега грознице
Татко ми лега тамнице
Не жали мори не плачи
Доста је село големо
Браћемо пару по пару
Мајку ћемо ти закопамо
Татка ће ти отпуштимо
Ми два да се узмемо
Стојане брале Стојане
Тако те пушка убила
Љута те змија изела
Црна те земља покрила
Ем смо божем роднина
Роднина браћа од тетку
Милкано мори Милкано
Дубока вода брод нема
Ситно камење број нема
Високо дрво род нема
Сугаре јагње где нема
Јалови крави сој нема
У ово нама род нема

Заб. Св. Кр. у Вучју,
од баба Јелене из [нечитко]

Зашто се јавља овај однос? Разлога има више, али у основици лежи економска индиферентност да ли ће отац бити муж или свекар. Индивидуалисани брак се створио са стварањем приватне својине. Онај који је имао својину захтевао је сигурност, да дете, коме је оставља у наследство, буде његово. Ова група постоји онде где се налази заједница живота између младог пара и родитеља, а онда постоји и имовинска заједница. Исто као у ендогамномом браку и у овом је случају све једно, у погледу наслед-

ства имовине, чији ће бити син, мужевљев или свекров, јер је имање заједничко. Још је томе допринело, што се женидба обавља у раним годинама, у добу кад је младожења неспособан за брачну везу. Да би се задовољио обичај који захтева да се прве свадбене ноћи изнесе крвава кошуља, да би се спасла част породице а и да би се сачувала млада жена од ванпородичне полне везе, док се муж не оспособи, свекар је морао полно општити са њом. Полно незадовољена жена увек је изложена искушењима приликом којих породица долази у опасност, да се роде туђа деца. Мештани објашњавају: зар да је он храни и облачи а други са њом да живи. Најзад када је муж нестao да добије децу или су синови слаби, свекар прима на себе ту улогу у интересу породице, која потребује прираштај. Ова се веза увек држи у тајности од мужа, да се неби повредило његово честољубље и да би се сачувао мир у породици. Муж и овде увек последњи сазнава. За време, ових ноћи младожењу уклањају и чувају га. Поред свекра практикује се да неспособног младожењу прве ноћи замени неко из куће или брат, због поменутог страха од евентуалне појаве туђе деце. Младожења се удаљује чим се покаже неспособан и одводи се на [нечитко] где се буши сврдлом рупа и мокри кроз њу да би се оспособио, а за то време тамо други сврше посао. Обичај да други спава са младом прве ноћи – девер постоји и у Црној Гори само у форми много новијој. Док је ово раније (у Поречју) била потреба, у Црној Гори је остатак из прошлости, коме је садржина опстала и остала форма у виду обичаја. Тамо девер одговара животом за част.

Из истих разлога јавља се и друга група девер – снаха. Она се нарочито онда јавља кад је један брат здрав а други болешљив, дакле из еугеничких мотива.

Ове се везе склапају у интерес породице.

[нечитко]

...припада тасту па онда жени, а у породици жени, који храни тај и заповеда. Призетку стално прети опасност, да га жена отера из куће и да га замени. Да старешинство у породици зависи од поседовања имања јасно нам говори институција призетковића. То је нека врста матријархата створеног на основу тога што сиромашан муж долази на имање жене. Када неко има само женску децу онда он узима обично последњег зета на своје имање. Призетко има подређен положај, а власт и старешинство припада жени. Тај подређени положај је унижавајући за мушкарце услед реткости и мишљења о жени створеног под утицајем [нечитко] Зато се и каже „Сваки је црн као гавран“.

Поред осталих остатака који доказују, да се индивидуални својински брак мушкараца није потпуно очистио и издвојио од старих грозних облика, поред горњег постоји још остатак матријархата. Породица младожење одлази код оца младе и воде преговоре. За време тих преговора

Слична се разлика види у односу снаје у кући када постоји могућност да добије наследство и када нема у изгледу добитак ма каквог имања. Ако се она нада да ће добити имање од оца онда је много самовољнија и непокорнија, јер ће најзад прећи на своје имање. Она пак која није миражцијка (у Поречју – наследница) покорна је и јадна јер је на свекровом имању, па мора да служи мужа и свекра. Ово су карактеристични разлози, јер подређеност женскиња мушкарцима има главни разлог у економској моћи тј. у поседовању средстава за производњу. Мираз је сасвим непознат, али му се име употребљава за наследство. Девојка једино доноси дарове и спрему.

На снају се у породици гледа као на радника и као главни мотив за склапање брака појављују се врло често набавка радне снаге. Главне одлике које се траже од снаје са стране породице мужа су да је радна – економска потреба, да је здрава – еугеничка потреба, која је исто ма да посредно економска, јер се и на подмладак гледа као на прираштај радне снаге, да је поштена – због опасности од туђе деце, лепота кућу не краси. Чак при одлучивању да ли дете може да продужи школу, овај је моменат најважнији. Дете продужује школу тек када има доста [нечитко] те његово одсуство неће бити неки јако осетни мањак у радној снази.

Услед таквог схватања женидбе, у њеном закључивању велику улогу игра старешина породице као старешина радне заједнице и управник имања. Очеви сматрају брак за обични трговински посао. Младиња (омладина) се бори против таквог схватања брака. Код њих главни моменат није економски већ еротични. У томе лежи тежиште породичних сукоба на селу између очева и деце. И у граду је то исто, јер очеви гледају на брак са економског, лукративног критеријума а млади са еротичног. Тај револт младости, одбрану природног привлачења полова јасно се испољава у изреци: „С козу на орање ће идем, али ћу за њега да идем“. Економски моменат отежава природну везу. Брак који се склапа из интереса, као и просте економске обавезе које се у њему јављају, отежава живот у породици. Најзад, уз све ове тешкоће долазе и круте и [нечитко] форме црквеног брака, при којем се погрешке у избору брач. партнера не дају исправити. То доводи до брачних трагедија и дивљих брака, који су можда незаконити али ипак природнији и за живот сношљивији. Народ [нечитко] дивљи брак, односећи се једнако према њему и законском и не чини особите разлике међу њима. Овај се однос може објаснити слабом религиозношћу краја.

РОЛАН - ГАРОС⁶¹⁰

На терену стадиона, на коме су се водиле борбе за првенство света, шетамо ми, представници свију нација, затвореници концентрационог логора.

Rolland - Garos

Na terenu stadiona, na kome su se vodile borbe za prvenstvo sveta, šetamo mi, predstavnici sviју nacija, zatvorenici koncentracionog logora. Odatrud nas okružuju betonske tribine. Vojničke se straže gube između hiljada praznih sedišta što zveraju u nas. Osećamo se usamljeni pod blistavim nebeskim svodom što nas prekriva i obliva suncem. Sumorni buketi praćina, stresavši lišće u zagrljaju vetrova štrče iza tribina ivicom neba. Poput tamničke rešetke potsećaju nas oni, da izvan postoji drugi svet, drugi stadioni, gde se odigravaju utakmice, drugi ljudi, koji se bore, koji žive ne osećajući ni vreme ni prazninu.

15/XI 1939

610 Сергијев мемоарски запис у време када је био заточеник концентрационог логора формираног на стадиону Ролан - Гарос у Паризу.

Одасвуд нас окружују бетонске трибине. Војничке се страже губе између хиљада празних седишта што зверају у нас. Осећамо се усамљени под блиставим небеским сводом што нас прекрива и облива сунцем. Суморни букети прућа, стресавши лишће у загрљају ветрова, штрче иза трибина ивицом неба. Попут тамничке решетке подсећају нас они, да иза њих постоји други свет, други стадиони, где се одигравају утакмице, други људи, који се боре, који живе не осећајући ни време ни празнину.

15. XI 1939.

ПЕСМЕ

СТРАЖА

Седимо на поду везани у ланце.
Стражари се шећу,
корака бат одјекује гласно.

Три дана, три ноћи
седимо ми тако;
ал' за нас нема дана,
нема ни ноћи.
Светлост слабих жаруља
увек је жута.
А стража стално корача.

1933

СТРАЖАРЕ БАРКЕ

Кроз ноћну тмину ко сабласти се љуљају ланterne.
У светлој води тихо се купају весла.
Промичу, ломе се сенке.
Једнооке немани нагле су се над њом,
а ми лешкаримо проматрајући небо.
Пред саму зору замрачило се море.
Стигла су рибља јата.
Бацајте мреже!

23. децембар 1938

СНЕЖНА ЛАВИНА

Котрља се снег
низ брег
све нове и нове
крик борбе зове.

Са грохотом се лавина слива
милионске масе наткрива
крвави стег.

У мору снега нестају људи
старога кова.
То се планина буди
и ствара нови свет
бео ко цвет
њених вртова.

10. октобар 1939.

BORAILLE⁶¹¹

Једна личност мала
што се зове Бора
међу нас је пала
као нека мора.

Здепаста је лика
загуљене косе
ушеса велика
наочаре носе.

Сликаством се бави
свуда шврља, маже
у пороку се дави
ваздан дрка, лаже.

Од воде се гоји
од рада се боји
и ко у неком рају
ужива у куплерају.

САН О СЛУ

Судбином гоњен к незнаном циљу
у некој земљи ја једном стадох.
Ја видех жену као сан дивну
И добих целов ал срце дадох.

Мој пут у бескрај продужих тада
ал мира неста и занос с њиме
сада сам бедник што лута светом
певам о оној тешим се тиме.

ЗАБОРАВ

У чуну пловим гоњен од вала
на хоризонту не видим ништа.
Јарбол је ветар сломио давно
а моје име некада славно
сад незна нико.

611 Песма се односи на Сергијевог пријатеља, сликара Бору Баруха.

ЈУТРО

У кревет нам је ушло сунце
и с нама заједно лежи.
Ко страсна жена је врело,
блиставо, бело.
Над покривачем прашина се вије.
Као птичја јага,
нека ситна вата
у светлости лебди
и лагано пада.
Затварам очи.
Проматрам шаре црвене,
ко усне њене,
снене,
што стоје покрај мене.

2. фебруар 1936

ПОТЕРА ЗА СЛИКОМ

Сада ми треба слик.
То није тежак трик,
та лако се он нађе.
Отишле су нам лађе
за тај далеки свет
од свију клет.

Та мајстор сам за песму.
На прву свратим чесму
и напијем се воде,
по којој барке броде
за тај далеки свет
од свију клет.

Мени је бар лако,
ма где да сам се мако,
стихови замном јуре,
то пароброди журе
за тај далеки свет
од свију клет.

Други се зноји, мучи
песништво да научи.
Не бавите се тиме.
Крећемо одмах Џиме
за тај далеки свет
од свију клет.

Та манте се садржине
о лепотама Кине
пишите строфица пет.
Бумбари почињу лет
за тај далеки свет
од свију клет.

6 фебруар 1936

НОЋ, ПАРИСКА НОЋ

Свака ноћ има својих дражи
Али ко мистику тражи,
он мора у Париз доћи,
узнати његове ноћи.
Око поноћи
усамљен поћи
куд тече Сена
Пола Верлена.
У њену тамну воду
гасне су светиљке пале.
Ко звезде блиставе мале
окитиле су сенку
старинске катедрале.
А доле,
под мостовима,
где везани шлепови дремају,
сенке, што крова немају,
на одмор се спремају.

Јануар 1936

СЛИКЕ НОЋИ

Пролази ноћца
бескрајно дуга.

Не спавам, седим
док тиха туга
срце ми цепа.

Ја желим, жудим
уз куцај вена.
У сваком куту
стоји ми жена
прекрасна, лепа.

Облина бедра
набрекле груди
Божанском силом
створени уди
вире у тами.

Лепота стаса.
Врелога мяса
румене боје
мирисна маса
силно ме мами.

Крв јури брже
и груди дахћу
док поглед пламти
обузет страшћу
ја пружам руке.

Ишчезе варка
свакога часа
опет се јавља
тихо без гласа
не стају муке.

7. април

БУЂЕЊЕ НЕБА

Кроз стакло сад пролазе зраци
и слика спољнога живота
ко неки надземаљски призор
пред нашим очима се мота.

По небу разапете мреже
безбројних телефонских жица
у сплету своје дају места
за скуп весели многих птица.

У плаветнилу ведрога неба
журећи напред ко зна куда
беласа облак чудне форме
а сунца излазећег руда.

Ко вешта рука уметника
обасја китом својих зрака
у боју лица девојака
несталне форме бледих трака.

И док посматрам призор споља
из финог стакла бистре масе
светлосни млази ко из шмрка
собну таму успешно гасе.

Срећан би био кад би мого
бисерну росу са грана брати
у низу ређат па теби дати
Срећан би био када би мого
сунчане зраке везат у траке
па да их носе љубљене косе.

7. април

На целом свету што видиш
радничких руку је дело
зато не клони друже
већ хајде у борбу смело
све је то твоје било,
и биће опет, знај!
Натраг ће теби то доћи
а ропству ће настати крај
у теби још има снаге
немаш хлеба не плачи
приступи радничкој борби
да окршај буде што јачи

ОУЗЕВЪ НЕБА

III 52

Кроз ситалъ сазу пролосе зраци
И сивка ситовнога мив оѣа
Ко нели парзема въ сѣи тропер
През ситни оѣтани се мѣта

По пѣду прозѣице време
Бездрожихъ тѣлесонскихъ мѣта
У сѣлѣту сѣвме дѣру мѣта
За сѣгѣ вѣсѣмъ мѣтихъ тѣ мѣта

У ѣлаветъ мѣу вѣдрѣ пѣда
И урѣмъ поѣрѣ ко зѣна рѣда
Бѣла сѣ едѣнѣ рѣде оѣрѣ
А сѣгѣ изъ мѣсѣтѣ рѣда

Ко вѣтѣ а рѣка урѣтѣ мѣта
Обѣа кѣтѣмъ сѣвѣхъ зрѣка
У доѣу мѣта дѣвоѣкѣ
Кѣтѣ алѣе оѣрѣме дѣвѣхъ трѣка

И рѣкѣ ѣвѣмѣтѣмъ трѣкерѣ сѣтѣа
И зѣрѣтѣ сѣвѣмъ мѣсѣтѣ мѣсѣ
Сѣлѣтѣмъ мѣвѣмъ мѣсѣ мѣсѣ
Сѣдѣну мѣвѣмъ мѣсѣ мѣсѣ

Srećan bi bio kada bi mog'o
Bisernu rosu sa grane btati
u nize redjat pa tebi dati
Srećan bi bio kada bi mogo
sunčane zrake vezat u trake
a da ih nose ljubljene kose

7/IV III 53

стећи ћеш право на живот
дечица срећна ће бити
а целој земаљској кугли
слобода свој барјак ће вити

Не чујем жубор планинске воде
не слушај цвркут малених птица
не лете више надамном роде
не видим нигде веселих лица

Живим у граду у леглу смрада
уместо песме сирене слушај
не могу дисати од дима, гада
ја све презирем свега се гнушам.

Доћи ће време када ће море
мене да буди шумом таласа
Доћи ће време када ће горе
јечати громко од мога гласа.

Када ће одјек љубављу певати
Када ћу лежати на врелом стегну
Када ће око пламеном севати
Када ћу грлити вољену жену.

Радниче, подигни песницу своју!
Пођи одважно у борбу,
победа мора доћи.

Зар крвљу и знојем твојим
да банкарски терају бес
и купају се у шампањцу.

Зар да сестре твоје
ради одржања голог живота
продају тело своје
и служе обесним официрима
ко предмет за забаву.
И док ти дубоко под земљом
у мемли и тмини
копаш угаљ
они пију и оргијају
Радниче подигни песницу своју.

20. 04.

ВИЗИЈА РАТА⁶¹²

Јечања труба кроз ваздух лете
Узалуд гину варварске чете.
Дивови гвожђем пукове мрве
А челик сече људе ко црве.

И небо пара фијук елисе,
Вулкани земље над главом висе,
С челиком врелим падају доле.
А бомбе прште о стене голе.

Облаци гаса лебде у етру (на ветру),
Хрпе мртваца на сваком метру.
А танад кишом напада људе,
које са вриском челичне груди
мрцвари тражећ све нове жртве
Док пламен крије рањене, мртве.
И моћном руком косачи смрти
из митраљеза што врео дрхти
Олова шаљу безбројна јата,
Уз јецај душе брат боде брата,
Тенк некуд гмиже, лешеве мрви,
И све се купа у реци крви.

23. 02. 1932

Моја ћеш бити, мене ћеш волет
И никог више. Медене усне
Лицашца твога предаћеш мени.
И ја ћу из њих љубав да сишем.
Царицо мисли жеља и жудња
Ерос ће некад патрон нам бити.

Март 1931.

Крај бескрајнога мора
Што грле гребени голи
Разапете су мреже
Побелеле од соли

612 Варијанта из Сергијеве архиве која се разликује од оне послате часопису „Литература“ (види следећи прилог).

Врело их сунце пржи
Алге и рибе миришу
Приморски поветарци
Њихове редове њишу

Concarneau 29 VII 1936.

Извијају ветрови ноћни
Море већ покрива пена
Налећу валови моћни
На бедеме гранитних стена

Над пучином легло је небо
По њој се котрљају вали
Прште камене хриди
Одјекују потмуло жали

Concarneau 26 VII 1936.

ПЕСМЕ ПОСЛАТЕ ЧАСОПИСУ „ЛИТЕРАТУРА“

Сергије је 1933. године, послао три песме загребачком часопису леви-
чарске оријентације, „Литература“. Нису објављене, а загребачка поли-
ција је о томе обавестила колеге у Вардарској бановини. Овде се ти стихо-
ви по први пут објављују, као и преписка у вези њих, из Сергијеве архиве.

ПЕСМА И ХЛЕБ

Када се дежурном жандарму
сломила оловка,
добило сам парче графита;
а из клозета сам узео хартије.
Забивши графит у месо;
писао сам!

Жандарми нису видели моју
песму,
али су је једне ноћи мишеви
појели.

Да је била написана на хлебу,
на последњој корици хлеба;
ја бих је појео.

ВИЗИЈА РАТА

Јечања труба кроз ваздух лете
Узалуд гину варварске чете.
Облаци гаса лебде на ветру,
Хрпе мртваца на сваком метру.
Смрт тражи свуда све нове жртве
А пламен крије рањене, мртве.
И небо пара, фијук елисе,

Вулкани земље над главом висе,
С челиком врелим падају доле,
А бомбе прште о стене голе.
А за то време косачи смрти,
Из митраљеза што врео дрхти,
Олова шаљу безбројна јата,
Са криком душе брат боде брата.

ПОЗДРАВ БРАЋИ

Сви су људи браћа,
тако нам попови веле;
а дижу се раскошни двори,
на костима другова наших
– на нашој крви.

Да, сви су људи браћа
из братства прозоре наших малених кућа
окружују зидови сури.
И само богати имају право да дишу
свеж ваздух луксузних вила;
где летње проводе дане одмарајући тела
своја
од тешког и напорног рада – примања
новца.

А ми од кобних палата које нас гуше
немамо куда.
У њиховом подножју и сутеренима
мемла нас дави.
А када преко стотине степеница
стигнемо у бедне мансарде,
оне су опет ту.
Преко бескрајних кровова
њихови димњаци ригају дим;
а ветар га носи у прозоре наше.
То браћа шаљу поздраве браћи својој.

Друже уредниче

Шаљем Вам рукописе трију песама, са молбом да их објавите у *Литератури*. Ако то није могуће, а ако располажете са толико времена, молим

да ми пошаљете своје мишљење о њиховим недостацима, књижевним и идеолошким.

Пошаљите ми прошло годиште *Литературе* (повезано) уз доплату.

У очекивању одговора
Сергије Димитријевић
студ. Права

Адреса:
С. Димитријевић
с. п. [студент права]
Лесковац
Вардарска бан.

Нечитак заводни печат на коме се види датум: 2. X 1933, и заводни број 1233.

Предмет: Димитријевић Сергије,
Студ. Права из Лесковца – кривица по
Зак. о зашт. Јавне безбедности и поретка
у Држави

Краљевској Банској Управи
II

Скопље

Управа полиције у Загребу актом Пов. бр. 16466 доставила је овој власти песме, које је Димитријевић Сергије, студент права, из Лесковца, писао и послао ради штампања комунистички раположеном књижевном часопису *Литература* који је излазио у Загребу. Те песме написане су у комунистичком духу, те је Димитријевић узет на одговор. Цео предмет са песмама достављен је данас Државном тужиоцу при Државном суду за заштиту Државе, јер је у изгледу дело из чл. 1 Зак. о заштити јавне безбедности и поретка у држави.

О предњем част ми је известити с молбом на надлежност.

Срески начелник
[потпис нечитак]

Друге уреднице

Миле Раи рурковце ипизу весана,
са монбом да их објавишеу „Литератури“
Ако во није могуће, а ако распоредоме
са некомо вјемеца, можда да ми нота-
релне своје мисли о Црковни неспоредни-
ма Рибичевим и неспоредним.

Помоћу не ми нота рурковце
Литератури (повезано) уз еволаву.

У оредивању оредивога
Сервије Јулијановић
иу. ујава.

Адреса:

С. Јулијановић
С. В.

Миловац.
Важдарска баш.

- Исправ:
1. Воздрав брата
 2. Виснија гана
 3. Кесча и хлеб.

2 5 3
1233

Име	Презиме

Предмет: Димитријевић Сергије,
Стул. права из Лесковца - крижана По
Зак. о заштити јавне безбедности и поретка
у држави.

Кривичној Тужбној Управи
II

Скопје

Управа полиција у Загребу актом Нов.бр. 16446 гоотарила је овој
војсти песне, које је Димитријевић Сергије, студент права, из Лесковца,
писано и пошло ради истраживања комунистички расположеном књижевном часо-
пису "Литература" који је излазио у Загребу. Те песме написане су у ко-
мунистичком духу, те је Димитријевић узет на сговор. Цео предмет са пес-
мама послат је данас Државном тужоцу или Државном суду за заштиту
државе, јер је у изводу дело из Чл.1 Зак. о заштити јавне безбедности и
поретка у држави.

О прелим. част ми је извести са молбом на надлежност.

Срески надлежник

ЛЕСКОВАЧКАКАЗИВАЊА

Забележио Сергије Димитријевић

* * *

Мори Васке, комшике, дођи Васке да ти кажем, да ти каже баба Кра-са ћерко слатка.

К'д с'м била млада какој тебе, мој татко Аџи Златко газда беше. У град кућу напраи на траскала на маскала.

Т'д беше јед'н ч'пк'н Митка, ч'пк'нски се носеше, ч'пк'нски одеше, на њега увели чакшире, увели перџан, очи ко вилџан, веђе ко гајтан, на главу му коса мрца на девојке вади срца.

Јед'нпут отиде си мајка у лојзе а ја си отидо на чардаклуци да си везем учкурлуци за башчалуци. Оној некој чука, чука на порту. Ја па мислим бата Ване па отидо да отворим. Оној бија ч'пк'н Митка. Пољуби ме јед'нпут ја се збуну па му врну двапут.

Јед'нпут ја си седима на чардаклуци да си везем учкурлуци за башчалуци па заспа. А отуд из чаршију иде татко. Носи фишек леблебију па си казује на жену и на мајку: „Даја сам ћерку за чорбаџи Мане сина“. Отуд иде мајка па ми збори: „Диг' се ћерко да везеш учкурлуци за башчалуци даја те татко на чорбаџи Мане сина“. Ја куда ћу туј плака туј заспа.

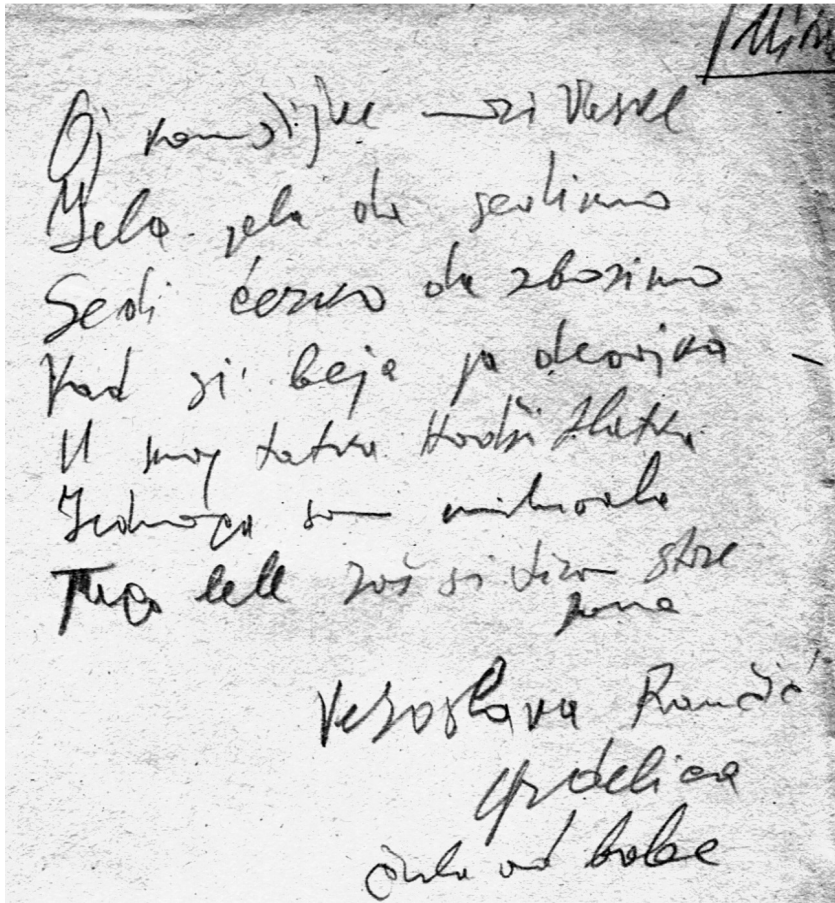
Прође година две роди мушко дете. Ја му дадо име Митка.

* * *

К'д ми се дете родило
Максуз кум поручује
да на душу севап стекне
На дете ми име рекне
Митко.

Осам деца с'г си имам
Ни једно ми неје мило
Ни једно ми неје благо
Како моје Митке драго.

* * *

Ој комшике мори Васке
Јела, јела да седимо
Седи ћерко да зборимо
Кад си беја ја девојка
У мог татка Аци Златка
Једнога с'м миловала
Туга леле, још си дира
старе ране.

Верослава Ранчић, Грделица
чула од бабе

МИТКЕ

Седи море да зборимо. Мој је татко Аци Златко. Голем си је газда бија. У град си је кућу имаја. Па к'д си је купија један килим, с'л си стоји, с'л си гови, с'л ће мислиш да прозбори. А ја, кад с'м била млада, кротка, па и

убава, једног с'м си милувала. У Турци је ћата бија. Косе су му црне, црне као што си ги Турци носе, а очи ко вилџан, а веће ко гајтан, а мустаџи големи па црни. Ја му викам Митке сврни. Тој си мислим, а не зборим, уста не смем да отворим. Ће чује датка ће каже на татка. Ће псује, ће резили, Бошке мили. Јед'н дан си отидоше сви у чичино лојзе, да си берев гројзе, а ја си остадо асли сама под османл'ци да си везем учкурлуџи за башчалуџи. У тај ма' некој тупа, а мене ми срце лупа. Турци? Аман, девојка сам. Па си пођо на капију, да си турим чивију. К'д тамо Митке. Ја си ћутим, он си ћути. Ја си ћутим, он си ћути. Он једва прозбори: „Кано, мори“. Ја му поврну, па сва утрну: „Митке бре“.

*Забележено од Даринке Стаменковић
из Лесковица.*

* * *

Стојане сине, Стојане, мајка ти писмо писувала, и у писмо казувала како знајеш да знајеш дом да си дојдеш. Девојку да си поведеш, паре да си донесеш. Сестра ти пред нишан стоји, работа ву виси на конаџ. Мајку ти искарали из њијну собу. С'г си седи до ћенев. Што ти је да ти је тој ти је.

*Стара лесковачка песма у прози.
Горча Каписазовић ју је слушао
још пре 50 година од своје мајке.
Сличну варијанту смо нашли
у селу Мрштану.*

* * *

Писујем ти писмо
Како можеш да не можеш
дом да си дојдеш
Стареји ти се брат оженија
Мајку ти искараја у крајну
собу до кенеф.
Мала ти сестра ударила на нишан
Работа на кон'џ виси
Кон'џ ће се искидне
а работа ће си бидне.

* * *

Пођо у њиву, отидо у лојзе
видо чрешњу [нечитко] се с вишњу
набра шљивчики, опази ме
тиквени бостанџија, откину тикву
врљи се с лубеницу
удари ме с краставицу

* * *

Лесковачки Цига прича о свом претку:

Кад се стари Јашар женија
па к'д гу фатија [жену]...
Кућа се тресла
Реза је чинила дранга, ланга
Л'жице фрљаја, тестије кршија

ДИСКУСИЈЕ

ДИСКУСИЈА СА ПРВЕ КОНФЕРЕНЦИЈЕ ИСТОРИЧАРА НР СРБИЈЕ

Другови, извинићете ме да ја као економиста први узимам реч у дискусији која се води на састанку историчара. Али ту постоји специјалан разлог, који лежи у томе, да су поставке које заступа, разматране у реферату друга Ђурђева на један прилично оштар начин.

Мислим да је потребно у самом почетку подвући, да су организатори ове конференције имали извештан пропуст, који се састоји у чињеници да нису реферат умножили у довољном броју примерака и благовремено доставили учесницима ове конференције, те је услед тога сама дискусија у знатној мери отежана. Зато се за прва два реферата дискусанти уопште нису јавили. Прелазим на мој случај.

У своме реферату се друг Ђурђевић осврће на моја становишта о прогресивности турског аграрног система у време доласка Турака а у односу на српски феудализам. Он третира то питање као централно питање за разумевање турског периода. Чињеница да овај његов став сачињава основу реферата, као и чињеница да се он врло оштро изражава о том мом становишту, условљава моје активно суделовање у дискусији. Али изгледа да организатори овог састанка нису водили рачуна о томе. Ја сам за ову конференцију сазнао сасвим случајно, прекјуче, када сам затражио и добио позивницу од друга Јанковића, коју сам доцније добио и преко удружења економиста. Другим речима, ја, чија су становишта стављена на дискусију, такорећи нисам био ни позван на овај састанак. То је замјерка коју чиним друговима из Друштва историчара Србије. Дакле, ја нисам уопште добио реферат на претходну информацију да би могао да се опширније припремим за дискусију. Напомињем да су извесни, ваљда малобројни примерци умноженог реферата постојали, и да је један колега оријенталиста добио такав примерак. Ја сам тај примерак добио од њега тек данас, када смо се око два сата растали. Из овога видим да су постојали умножени примерци, тако да се пропуст ни са те стране не може оправдати. Услед свега тога, резервишем себи право да детаљно изнесем своје становиште писменим путем, ако дозволите, у органу

Друштва историчара Србије, у „Историском гласнику“. Ово не значи да сада желим да избегнем дискусију о постављеним проблемима.

Кад је друг Ђурђевић одржао сличан реферат у Историском институту Академије, за који исто тако нисам био припремљен, ја сам му одмах опширно одговорио. Изгледа да је тај одговор оборио приличан број поставки друга Ђурђевића, пошто он овога пута не наступа са истим аргументима. Другови који су присуствовали овом састанку сећају се старих аргумената, а данас су имали прилику да се упознају са новим. Баш зато што је аргументација његовог става из корена измењена, што су у ту аргументацију ушли нови моменти, мартолози, војнуци, књезине и сл., ја сам приморан да резервишем право на каснији писмени одговор. Колико се његова садашња аргументација битно разликује од аргументације изнете у Историском гласнику, нека послужи следећи пример:

Тада је друг Ђурђевић тврдио да долазак Турака није значио прелазак на натуралну ренту, да је феудални домен са работама постојао у Србији и у прво време турске окупације, Да су Турци били у сваком селу и сл., а да је тек доцније, при крају турске окупације, неколико векова касније настао феудални домен, те га зато не налазимо у најновије време турске владавине. Конкретно, он је говорио овако, да је домен био већи, да се временом смањио и да је најзад нестао. Те су поставке друга Ђурђевића, које сам у то време прибележио, у току његовог реферата и дискусије, пошто ни тај реферат у тексту нисам добио. При томе се друг Ђурђевић позивао на податке Горделевског о феудалним односима који су били код селџучких Турака, код којих су феудални домен и работа заиста постојали. Као други најјачи аргумент за своје тврдње он је изнео да се из извесних докумената види да је постојао кулук у пожаревачком санџаку. Из тога је извео закључак да је и на територији Србије постојало двојство кметовог и феудалчевог газдинства у почетку турске окупације.

Осврнемо ли се на ове аргументе видимо две основне грешке друга Ђурђевића. Прво, да се констатација која се односи на селџучке Турке не заснива на документима из наших крајева, а уз то да се она односи на старији период од онога о коме дискутујемо. Свима је познато, како је један од дискутаната у Историском институту, друг Недеић, рекао, да се феудализам има посматрати регионално. Другим речима, потребно је да се закључак за Србију чини на основу докумената, који се односе на наше крајеве а не на Анатолију. Довољно је на пр. да упоредимо босанске турске феудалне односе са нашим, па да уочимо велику разлику.

Задржаћу се на питању преласка са радне ренте на натуралну ренту. Радна рента, оно што Маркс назива *Arbeits Rente*, или што Лењин назива обрабочнаја рента, састоји се у раду кмета на газдинству феудалца. Пошто се класични феудални начин производње заснивао на двојству

феудалчевог и кметовског имања, радна је рента била основна форма феудалне експлоатације. Тек доцније прешло се на феудалну ренту. Тако је у теорији. У историјској пракси ствар стоји другојачије. Ако посматрамо историју феудалног поретка у разним крајевима, видимо, да се врло често и паралелно појављују дажбина и работа. Другим речима и облици феудалног давања који би могли да буду подведени под натуралну ренту, мада ове дажбине нису права натурална рента, и работе које представљају отработочнују ренту. То значи да се у стварности смењивање ове две форме феудалне ренте најчешће одвија у облику пораста дажбина на рачун работа. Изузетак представља територија Србије, где је ово смењивање наступило нагло, баш услед доласка Турака. Напомињемо да је још Лењин формулирао поставку, да се на једном одређеном ступњу развитка феудалног начина производње, радна рента замењује натуралном рентом, као прогресивнијом формом феудалне ренте. То подвлачимо зато, што друг Ђурђев сматра натуралну ренту као нешто примитивније. Мени изгледа да он делимично меша натуралну ренту са натуралном привредом, јер говори да: „Кад се пређе са радне ренте на натуралну, да је то враћање натраг у примитивизам“. Он то каже упркос чињеници, да је натурална рента једна виша, развијенија форма феудалне ренте, према томе једна прогресивнија форма.

Треба још једном подвући да у феудалном поретку често сусрећемо једновремено постојање феудалне и натуралне ренте, тј. једновремено постојање работа и дажбина. Они се у току друштвеног развитка не појављују онако, како их је Лењин у својим теоретским анализама о руском феудализму приказао, тј. да наступа један моменат када се радна рента у потпуности замењује натуралном рентом. То је, ако хоћете, једна теоријска апстракција. У пракси се то види у сасвим другој форми, у повећању дажбина на рачун работа, у напуштању феудалнога домена његовим претварањем у ловиште и паркове, као што је био чест случај на Западу, у његова све већа дељења и давања на обраду кметовима, тако тако да се друштвени развитак углавном одражава у све већем превладавању натуралне ренте. Поставља се питање, зашто у периоду када се развија натурална рента, тј. оброк, работе још увек остају. Зато што феудални домен има своју друштвену инерцију. По тој друштвеној инерцији, феудалчево имање остаје, а заједно са њим и работе, мада се феудалац све више оријентише на оброк. Јасно је да када овде говоримо о работама, мислимо на велике работе, на оне које ангажују око сто кметових радних дана годишње, тј. два до три дана недељно.

Како се то смењивање радне ренте натуралном одиграло код нас? Тенденција смењивања радне ренте натуралном постојала је како у српском тако исто и у турском феудализму. Само, у моменту када су се ис-

пољиле све економске предности натуралне ренте, турски феудалци су дошли као завојевачи. Уништивши један постојећи феудални поредак, они нису имали потребе да успостављају један, тада застарели, институт, као што је феудални домен, него су на тој територији одмах прихватили и развијали чисто натуралну ренту. На тај начин, Турци су могли да задрже у Анадолији и у другим својим матичним крајевима феудални домен, услед његове инерције, а да га напусте на освојеној територији, каква је била територија данашње Србије, где нису имали потребе за њим. Чињеница да се такав феудални домен појављује у Босни, од самог почетка турске окупације, под именом беглука, представља уствари задржавање старог феудалног домена од стране племства које је примило ислам итд. Према томе, постојање беглука у Босни и његово непостојање у Србији у новије време, није аргуменат за његово раније постојање у Србији. То напротив показује да он никада није постојао у Србији у периоду турске окупације, јер није могао тако брзо и коренито да ишчезне по цитираној формули друга Ђурђева.

Друга његова основна грешка била је, да је помешао кулук са феудалном работом. Уосталом та грешка није само његова. У своје време је један бивши наставник политичке економије, Мирко Марковић, назвао у свом рђавом уџбенику феудалну ренту кулуком. Ту је грешку прихватио и друг Ђурђев. Кулук нема ништа заједничко са феудалном работом, то је јавно-правна дажбина, која може да буде намењена и за подизање путева, градова и сл. Оно што ми третирамо у апстрахираној форми као феудалну ренту, то је рад кмета на феудалчевом имању. Друг Ђурђев је на основу извесних докумената из пожаревачког санџака, у којима се говори о постојању кулука од три дана годишње, извео закључак о постојању феудалног домена. Напомињемо, да је једини доказ за постојање феудалног домена постојање великих работа, кад кмет ради по сто и више дана годишње на феудалчевом имању, кад свој феудални допринос даје у облику рада. Што се тиче мањих работа, на пр. личних услуга двору феудалчевом, њихово постојање ништа не доказује, јер они остају и доцније, у развијенијој форми феудализма, када нестаје феудални домен.

Пређимо сад на површну анализу нових аргумената, тј. на анализу садашњих ставова друга Ђурђева. Морам да се извиним, пошто сам услед краткоће времена прегледао само шест страница саслушаног реферата. Мислим да ће у њима бити ипак довољно материјала за једно кратко, критичко излагање.

Друг Ђурђев каже: „На какав фактички материјал се позивају они, који тврде да је дошло турском окупацијом до развитка производних снага? По мом мишљењу ни на какав“. „Они су извели свој произвољни закључак на основу криво приказаних економских односа...“ итд. А на

какве се податке позива друг Ђурђев? Чини ми се исто тако ни на какве. Али то није све. Ми ћемо покушати да докажемо да смо се ми ослањали на извесне податке а да друг Ђурђев то није чинио. На тај ће начин оштрица његове примедбе бити уперена против њега самог.

Пођимо од питања постојања натуралне ренте у почетном периоду турске окупације. За ово питање постоје подаци. Уосталом, изгледа да је друг Ђурђев и сам дошао на тезу коју сам од почетка заступао, да је већ у XV веку натурална рента била доминантни облик феудалне ренте. Док је на прошлом састанку у Историјском институту тврдио да је онда постојао велики феудални домен, који се доцније смањивао и коначно нестао, он данас заузима супротно становиште. Мислим да се на ове фразе није потребно обазирати, јер није питање у фразама него у аргументима. Узмимо на пр. Али Чауша Софијанца, који у свом опширном спису о тимарском систему, написаном у XVII веку (1654), детаљно говори о турским феудалним односима у нашим крајевима. Он не наводи ништа што би могло да буде схваћено као феудални домен. Према томе ми се позивамо на један изворни документ који се односи на наше крајеве и који показује да феудални домен није постојао у тим крајевима. Они који тврде супротно, а исто тако и они који заступају становиште да је он постојао у XV и XVI веку а исчезнуо у XVII, нека то докажу новим документима. Разуме се, нека то докажу документима, који се односе на наше крајеве. Нећемо да оперишемо са Турцима селџуцима и босанским беглуком да би доказали какви су односи постојали код нас у Србији.

Пребацује нам се националистички нихилизам. Како се то аргументира? То нам није речено. Ми смо национални нихилисти, ваљда зато што кажемо да је било извесне предности у турском аграрном систему у време његовог завођења у Србији, ваљда зато што све што долази из иностранства мора да буде назадно. Овако третиран проблем представља обичан национални шовинизам.

Шта каже о турском феудализму у средини XV века његов савременик Михаило Константиновић, кога не можемо да оптужимо за национални нихилизам, јер познајемо његово патриотско расположење и његово излагање о потреби борбе против Турака. Сви знате да је то био Србин из наших крајева, који је био силом одведен у јаничаре, али који је у борби прешао на страну хришћана. Он је написао своје мемоаре, чини ми се најстарије дело пољске књижевности. Његов спис садржи савете којих треба хришћани да се држе да би могли тући турску војску. Шта каже он о својим непријатељима, који су га заробили, одвели у јаничаре, који су побили његове другове када су покушали да се освете:

„Истина је да је међу овим поганицима велика праведност, они су праведни према себи и међу собом, па и спрам своји подчињени, били

ови Христијани или Чивути, спрам свим својим поданицима, јер цар строго на то гледи..“ На другом месту каже; „Хришћани, који се зову Ђаури, сви су цареви поданици“, „ Поред тога, ти исти Христјани дају још и својој господи, којих су поданици, а који се зову Тимерлер, и то од сваке главе половину царског данка и десетак од свег жита и кулук. Али ванредни порез не дају никад ни цару ни својој господи, кад пак царева војска пролази не сме нико ићи кроз усеве, нити какву штету чинити, ни од кога што против његове воље узети. А ако би ко од некога што узео без његове воље, то друга поганичка господа не би му пропустила, нити би опростила један другом, јер они не желе штету сиротињи. Па да ко само једну кокош узме силом изгубио би главу.

Дакле, по Константиновићу, српски сељаци у XV веку дају спахији десетак, тј. натуралну ренту. Дакле, у XV веку постоји десетак, а не работа. Ко тврди супротно нека докаже да то није тако било.

Уз то, треба напоменути да Стојан Новаковић заузима становиште да у то доба није било Турака на селу. Ово је питање тесно повезано са питањем постојања или непостојања феудалног домена. У једном специфичном феудализму као што је био турски, у коме није постојао феудални домен, и у коме је феудалац примао доприносе кмета у виду дестка, спахија је могао да седи у граду. У једном феудализму, као што је био српски, он је нужно морао да буде на селу, јер је постојао феудални домен, јер је примао феудалну ренту у виду работа на том имању.

Сада се поставља питање, како се увођење турског феудалног поретка одразило на развитак производних снага ван пољопривреде.

Друг Ђурђевић каже: „У другој половини XVI века и у XVII веку почело је рударство у нашим земљама под турском влашћу нагло опадати“. Дакле, рударство је почело да опада по другом Ђурђевићу, тек у другој половини XVI века. Према томе, оно је опало по самом другом Ђурђевићу, из других разлога, а не услед доласка Турака. Не намеравам да улазим у ово питање, јер нисам по њему ни заузео одређено становиште, само хоћу да подвучем да ни само рударство није пропало услед доласка Турака, бар тако излази из текста друга Ђурђевића.

У даљем свом излагању, говорећи о градовима, друг Ђурђевић каже:

„На наше историчаре прави утисак територијални пораст градова у извесним крајевима наших земаља у то време, или извесни подаци о обиму трговине у XVI веку“.

Поводом тога он примећује, да је дошло до „територијалног пораста извесних градова који су се у XV и XVI веку највећим својим делом развијали за војничке потребе“. Према томе и градска се привреда развија у првој периоди турске окупације. У чињеници да се она развијала за војничке потребе, ја не видим ништа нереалног. Зар развитак српског

средњовековног занатства није био добрим делом условљен војним потребама, тј. потребама феудалног експлоататора? Подсетићу вас на постојање читавих села, која су производила војне артикле и по њима добила своја имена: Мачара, Туларе, Штитара, Копљара итд.

Што се тиче развитка градске привреде, ја ћу вас подсетити на описе Евлије Челебије, на описе Сарајева, Скопља, Београда, као и других мањих градова, који показују да је градско занатство било јако развијено. Код једнога нашег града спомиње се око 1200 занатских радњи. На те описе Евлије Челебије, некад су наши историчари скептично гледали. Тада се мислило да је Евлија претеривао. Сада се све више и више потврђује на појединим примерима да је уствари тако било, тј. да су његова сведочанства углавном тачна, упркос извесне дозе поезије у стилу, типичне за источњаке. Најзад, да бих подвукао развијеност градске привреде у то доба, ја ћу и сам дати неке податке. Тако на пр. ми смо утврдили да је у јужном Поморављу, за време турске окупације, постојало 94 врста занатлија и трговаца. У тефтерима Нишке митрополије видимо, да су се у Нишу око 1727. до 1737. г. налазили међу занатлијама, фурдације, који су изгледа израђивали огледала, ерџелије, који су правили токе, тањације, који су правили калпаке од коже, сахатџије, тј. саџџије - часовничари итд. Тада постоји јако развијена занатска специјализација, што указује на развијени градски привредни живот.

Време је да једном прекинемо да гледамо на период турске окупације као на период заосталости, тј. као на период када градски живот није био развијен. Чињеница да су у Београдском пашалуку градско становништво сачињавали Турци, који су отишли у време ослобођења, и да је тада у градове дошао нови живаљ, замагљује нам представу о градском животу за време турске окупације. Погледајте у то време градове на југу, у јужном Поморављу и Македонији. Подаци са којима располажемо не указују на примитиван живот, већ напротив на развијену градску привреду, на постојање формираног грађанског staleжа. У њима постоји бројно занатство и развијена трговина, велика занатска специјализација, многобројни еснафи и развијени еснафски живот. Скрећем пажњу да су то заиста подаци, који датирају из XIX века, али је и раније тога било. Капиталистичка конкуренција, нарочито трговачка конкуренција, увожење индустријских производа из Европе, довела је до масовног уништења појединих заната, као што су били пресукачи (предилци), ткачи итд., који су раније сачињавали један добар део занатлија.

Као доказ да су раније постојале многобројне занатлије, наводим, да су у тим старим турским градовима постојале читаве улице занатлија одређене врсте. О томе говори и Евлија Челебија. На то се осврће и Кешевљаковић. Трагове исте појаве утврдио сам и у старом Лесковцу, где

је раније постојала пресукачка мала, табана мала сармакешка мала и сл.

Према томе, да ли можемо да говоримо о неком слабо развијеном градском животу? Осврнимо се на трговину. У тефтерима нишке митрополије спомињу се неколико стотина ока шећера, бибер који се продавао по 64 паре ока, затим велика количина кафе и читав низ других артикала, који се нису производили код нас. У то време на тржишту се појављује роба из Француске, продају персијске тканине и венецијанска чоја, и све то у једном, за наше појмове примитивном, Нишу, који је Богу за леђима, с обзиром на трговачке везе приморских градова.

Прелазим на текст: Друг Ђурђев каже: „Збиља је смешно приписивати феудалним односима у којима је далеко преовлађивала феудална својина неспособна за промет, у којима је робно-новчана привреда слабо деловала на село, да су изазивале развитак производних снага у односу на ранији феудални систем“.

Феудални начин привређивања почива на натуралној привреди. Питање напредности натуралне ренте у односу на радну ренту не треба мешати са питањем робно-новчаних односа. Робно-новчани односи и њихов развитак заиста условљавају даљи развитак феудалне ренте, али тек онда, када се са натуралних давања прелази на новчана давања, када се са натуралне ренте прелази на новчану, у периоду распада феудализма. Према томе натурална рента представља у односу на работе прогресивни облик феудалне експлоатације, независно од питања робно-новчаних односа.

Што се тиче пустошења насталих за време турских напада, таквих је пустошења несумњиво било. Али када оцењујемо економску предност једне друштвено-економске формације, једног начина производње над другим, или једне одређене фазе развитка датог поретка у односу на претходну, у датом случају када оцењујемо економску предност турског аграрног система у односу на српски, а са становишта нашег сељака, не смемо да водимо рачуна о томе периоду смене. Долазак варвара је исто тако довео до масовног уништења производних снага, те је баш зато требало око 200 година док је дошла до видног изражаја предност феудалног начина производње. Да ли то значи да не можемо говорити о томе да је феудални начин производње прогресивнији у односу на робовласнички, када он коренито мења однос произвођача према средствима за производњу, када прелазак на феудални начин производње условљава бржи развитак производних снага.

Дакле, ми морамо ово питање уништавања у периоду окупације, у периоду ратовања, да посматрамо неовисно од економских предности једног одређеног начина производње или једне одређене форме феудалне ренте, у овом случају натуралне ренте.

У реферату друга Ђурђева налазимо доста оригиналних поставки које би се могле дискутовати, на пр. „да је друштвени развитак у средњо-вековној Србији био део европског развитка“ и сл. али ми за сада прелазимо преко њих.

Задржаћемо се на концепцији турског феудализма друга Ђурђева. „Несразмерно примитивнијег, заосталијег феудализма у којем је крајем XV и у првој половини XVI века преовладавала натурална рента, која се очувала до XIX века“. Мени се чини да овај текст показује да је друг Ђурђев побркао натуралну ренту са неком примитивном производњом, пошто сматра да је то нешто заосталије у односу на радну ренту. Пре него што би обновили дискусију, потребно је да се ови појмови расчисте.

У даљем тексту друг Ђурђев каже: „Још би се морало рећи да су том кривом схватању допринели извесни подаци о преласку сељака Турцима у Босни и тадашњој јужној Угарској, садашњој Војводини, у то време. Наши научници нису могли схватити да је велики притисак на сељака у нашим средњовековним државама био последица развитка нашег феудализма ка вишој фази, а да свођење турских феудалних односа, који су довели до извесног привременог ублажења експлоатације сељака, значи повратак уназад“.

Интересантна је ствар да се понекада догађаји износе илустративно, а да се не тражи њихово објашњење. Објашњење изнетих догађаја постоји. Овај текст показује да смо питање правилно поставили, тј. да је турски аграрни систем заиста донео олакшање нашим сељацима. Али недовољно је констатовати ту чињеницу, треба истовремено дати и њену друштвено-економску анализу. Шта је условило тај став сељака? У чему се састојало то олакшање? По нашем мишљењу то је био прелаз са работа на натуралну ренту, то је био одлазак феудалног експлоататора са села у град. У том се састоји економска предност турског аграрног система. То је истовремено и објашњење зашто се Михаило Константиновић тако повољно изјашњава о Турцима.

Јако је оригинална констатација друга Ђурђева, „да увођењем турских феудалних односа, који су довели до извесног привременог олакшавања експлоатације сељака, значи повратак назад“. Ја вас питам како се то одражава у односу на развитак производних снага, је ли то убрзава њихов развитак, је ли то прогресивно или не?

Друг Ђурђев не полази са становишта националног нихилизма, али он долази у контрадикцију. Он тврди да је турска експлоатација била слабија од српске. Другим речима, Ђурђев, Ви почињете да падате у неку врсту јереси. Ви говорите о побољшању положаја сељака. Па то је оно што Ви покушавате да оборите у Вашој тези.

У реферату се даље говори о примитивности турског феудализма с обзиром на раширеност сточарске привреде. Као аргумент за то цитира се Бертрандон де ла Брокијер, који наводно каже „да су раније, за време деспота Ђурђа и планински крајеви били добро обрађени“.

Ја стварно нисам стигао да прегледам Брокијера, да бих добио одговор на ово питање, али мени се чини да је смело говорити да су планине биле обрађене. Прво на планинама су одувек постојали пашњаџи. А узмемо ли у обзир величину и распрострањеност шума у нашим крајевима у то доба, видимо, да је ова тврдња претерана. Та распрострањеност шума није последица турске окупације, јер је шума било и раније. Исти Брокијер спомиње те шуме, а исто тако и крсташи, који су пролазили кроз њих. Према томе, те шуме нису нека нова творевина заосталости турског феудализма, него је шума било и раније. Једино ако би ова теза требало да значи, да су планински предели били обрађени, а да су равнице биле покривене шумом. Уосталом, ако су се земљорадници повукли у планине, то је била последица рата, пошто се ради о том немирном периоду смењивања два система, о периоду разних пустошења, о уништавању становништва, о свему што карактерише тај прелазни период, који, као што смо видели, уопште не улази у обзир при оцењивању економских предности једног одређеног начина производње.

Нећу за сада да улазим у поставку друга Ђурђева да се племенска организација развија из родовске организације у периоду турске окупације. Пређимо на закључак.

У свом реферату друг Ђурђев је погрешно приказао становиште које заузимамо по питању турског феудализма. Он каже да ми тврдимо да је потребно осврнути се на делове нашег текста у питању:

Први гласи: „Разлог за то треба тражити у привременом побољшању положаја кметства насталог под Турцима, у битним разликама између тадашњег српског и турског феудализма“.

Други гласи. „Наведене промене, настале доласком Турака, условиле су привремено економско олакшање положаја српских сељака“.

Трећи гласи: „Турски аграрни систем, гледано са становишта развитка производних снага, у доба његовог доношења на Балкан имао је предности у односу на српски феудализам, пошто је укидао работе и уводио пропорционалну, натуралну ренту као опште правило“.

Дакле, не ради се о томе да ли је турски феудални систем био напреднији или назаднији од нашег, српског феудализма, него се ради о његовим привременим предностима и привременом побољшању положаја кметова који он доноси. Те предности и то побољшање се састоје у укидању феудалног доприноса у облику вишка рада, тј. у укидању работа. Мада натурални оброк представља исто тако феудалну ренту, тј. екс-

плоатацију, велика предност је у томе што се не даје вишак рада него се дају производи са кметовског имања. Ова чињеница омогућује развитак производних снага, тиме што се сада вишак рада намењен феудалцу, територијално и временски не одваја од рада на кметовом имању, који је намењен кмету, репродукцији његове радне снаге. Јасно је да то делује на повећање продуктивности рада, у чему се и огледа развитак производних снага. То значи да се кмет залаже за себе а да феудалац користи то залагање. У томе је и читава економска предност натуралне ренте.

То двојство радова, двојство радова на кметовом и феудалчевом имању, спречавало је благовремено обављање радова на првом, сметало је кмету. Преласком на натуралну ренту овај проблем налази своје решење које користи и кмету и феудалцу. Оно користи кмету пошто се повећава његова заинтересованост у производњи, пошто кмет сада самостално обавља пољопривредне радове, пошто се повећава маса производа која му остаје. Она користи феудалцу, пошто повећање производње у овим условима, увећава његов приход. Самим тим што се укидају радове, умањује се и делимично лична зависност кмета, пошто нестаје свакодневна контрола његовог рада. Према томе, преласком на натуралну ренту омогућена је рационалнија организација рада и производње, а исто води слабљењу личне зависности. То је објашњење предности натуралне ренте, објашњење побољшања положаја кметова, које настаје увођењем турског аграрног система, турског феудализма.

Неки аутори су дошли до закључка да турски феудални систем уопште није феудализам, баш зато што није постојало оно што је битно за феудализам, што није постојало двојство кметског и феудалчевог газдинства. Разуме се да ми на том становишту не стојимо, пошто је натурална рента облик феудалне ренте. Па ипак, да би подвукли ту специфичност турског феудализма у Србији, непостојање феудалног домена, ми говоримо не о феудализму уопште, већ о турском, војном феудализму, о турском аграрном систему.

Према томе, у време доласка Турака на територију данашње Србије, то подвлачим зато што сам на једном месту погрешно био рекао на Балкан, а сви знамо да се у ствари ради о Србији, јер је само о њој реч – турски војни феудални систем омогућује бржи развитак производних снага у пољопривреди, јер повећава интерес кмета.

Чињеница да се турски војни феудализам појављује као кочница доцније, у односу на развитак капитализма, као што је то случај са сваким феудализмом уопште, не искључује чињеницу, да је његово увођење довело до привременог побољшања код српских сељака. Ако хоћемо да говоримо о том регресивном значају турске окупације у нашем друштвено-економском развоју, она се појављује код нас као кочница углав-

ном ради фазе окупације и фазе ослобођења, када је извршено огромно разарање производних снага, ради смењивања феудалне експлоататорске класе, која је довела до наглог прекида у развоју наше културе и до уништавања многих државних институција, ради каснијег појачавања феудалне експлоатације, услед чињенице да је однос муслимана и хришћана и национално питање заострило класне односе. То је оно што је уназадило друштвени развој код нас. Овај регрес долази не услед тога што је турски феудализам био примитивнији и назаднији од феудализма српске државе, већ услед регресивне улоге коју је он одиграо у нашем друштвеном развоју (Аплауз).

Сергије Димитријевић (Реплика на одговор друга Ђурђева)

Другови, пре него што изнесем своје становиште о спорном питању, прочитаћу цитате које вам дугујем од јуче. Тада сам био оспорио податак друга Ђурђева да је Бертрандон де ла Брокијер говорио о обрађеним планинама у Србији, позивајући се између осталог и на велику распрострањеност шума у то време, зашто сам се са своје стране ослонио на истог путописца. Када смо прегледали наш превод Брокијера, уверили смо се да смо имали право. Наш превод Брокијера можда није потпун али ми оригинала немамо, те могу да говорим само на основу текста, који је објављен у годишњици Чупића. О питању шума Брокијер каже: „А кад се кренух из Ниша, путовасмо опет врло лепом земљом низ ту реку, пређосмо је скелом и продужисмо пут, опет кроз земљу, лепу, равну, добро насељену људима и селима. Потом се одмакосмо од реке и равнице и пођосмо кроз врло велику шуму на планини, која није ни велика ни за прелазак мучна, него је само шумовита“.

На другом месту он каже:

„И после тога путовао сам читав дан кроз земљу прилично рђаву, тј. кроз велику шуму, рђавим шумским путем уз брдо, низ брдо. Али према другим шумским и брдовитим земљама, и ту су земље врло лепе и врло добро насељене селима, и у свој тој Расији или Србији, што је једно исто, има свега што је од потребе“.

На трећем месту каже:

„Поменути Расијски деспот бави се у овој вароши (Некудим - Никодем), зато што су око ње врло лепа шумска места за уживање...“

На четвртм каже:

„Прођосмо врло велике шуме, пуне брегова и долина. У тим долинама има мноштво села...“

Дакле, сасвим је на свом месту била наша примедба, да планине нису могле да буду обрађене када су шуме биле тако јако распрострањене.

Осврнимо се на нове аргументе. Друг Ђурђевић се позива на путопис Петанчића као на доказ заосталости српских крајева у периоду турске окупације. Петанчић је заиста рекао да у Србији живи дивљи народ, али је он исто тако указао да од долине Западне Мораве на југ, у Трибалији, Дарданији и чини ми се Македонији живе народи који множину путујућих трговаца имају. Кад Петанчић говори о дивљим народима, треба схватити да су ти народи дивљи за једног Дубровчанина. Што се тиче другог податка о бројности путујућих трговаца, овај је податак врло важан за оцену привредног стања, Специјално зато што долази од једног Дубровчанина, који зна шта је трговина. Он показује да то нису били привредно запуштени крајеви.

Говори се о томе да је долина Мораве била опустела и попаљена у другој половини XV века. То не треба да нас чуди. Шта се дешавало у то доба? Око 1412. год. долазе казнене експедиције крвавог Мусе. Стефан Лазаревић је учествовао у династичким борбама Турске империје и помагао је једног од претендента на престо. Муса је због тога опустошио долину Јужне Мораве. Спустивши се преко Чемерника он је напао и на Ново Брдо. У списима византијског историчара Дуке имамо опис тих казних експедиција, где се говори да су гарнизони три града били посечени и да је на лешинама погинулих Хришћана Муса Муса наместио трпезу, на којој је приредио гозбу својим доглавницима. У нашим летописима се исто тако говори о пустошењима, о спаљивању Петруса, Сталаћа, Копријана и других градова. Доцније долазе друге војне експедиције и пустошења, походи Хуњадија, опсада Новог Брда, и велики напад Сулејманов на Смедерево из 1454. год., после кога је један од турских команданата, Ферис Бег био заробљен у Крушевцу од стране Мађара. У то доба долина Мораве и Нишаве биле су поприште честих ратних операција. Јасно је да су зато ти крајеви били разарани. Нико није оспоравао масовно уништавање производних снага у периоду доласка Турака као освајача, у том првом периоду ратних пустошења. Оне су уништаване исто тако као што су уништаване производне снаге у Првом и Другом устанку, у периоду ослобођења. Али ако би ми по томе ценили економску предност укидања феудалног начина производње, онда бисмо заиста грешили.

Узећу следећи пример: Замислите историчара, који би некада на основу архивских докумената описао изглед крајева после проширења социјалистичког поретка насталог крајем Другог светског рата, који би на пр. описао Северну Буковину или Источну Пруску, где су ратна пустошења била велика. Уколико би он на основу тога ценио предности социјалистичког поретка, он би дошао до апсурдних закључака. Поставља се питање да ли се може говорити о предностима социјалистичког на-

чина производње, када је његов долазак био повезан са ратом, са ослобођењем тих крајева, са борбом Немаца и Совјетског Савеза? Јасно је да не може. Ако бисмо ми ценили предност једног одређеног начина производње по штети која је настала у периоду његовог настајања, ми бисмо прогласили и Октобарску револуцију као регрес, мада она омогућује и условљава гигантски развитак производних снага, огроман друштвени прогрес. Исто тако, ако концентришемо пажњу на штету и уништавање производних снага која настаје у периоду доласка Турака, ми не можемо да видимо привремене предности турског аграрног система, оно олакшање положаја српских сељака, које је наступило доласком Турака.

Можда би било интересантно за изучавање овог спорног питања, ако би историчари успели да набаве документа за један крај који је имао много мирнији прелаз, на пр. за државу Дејановића. Дејановић се појављује као турски вазал. Он дочекује Мурата и гости га на његовом путу за Косово. Заиста у тим крајевима проблем се компликује другим моментом, очувањем старих феудалних односа, код оних феудалаца који су пришли Турцима.

На сваки начин, неправилно је говорити о ратним пустошењима и опадању производних снага у прелазном периоду, а везати то за питање предности и назадности једног новог начина производње. Мада се овде уствари не ради о новом начину производње, него о увођењу развијеније форме феудализма, проблем се поставља на исти начин.

Друг Ђурђевић се опет позива на опадање рударства. Узмимо Сулејманову заповест од 1539. године, на коју се позива референт. Шта она каже (по другом Ђурђевићу): „Да је одсуство кредита за пословање рударских предузетника изазвало јако опадање производње“. Оваква констатација показује да је рударство опало услед кредитних тешкоћа а не услед регресивности турског феудалног поретка. Уосталом чак и ако предпоставимо да је рударство стварно опало услед битних одлика турског феудализма, поставља се питање да ли ми дискутујемо о развоју производних снага у турском периоду уопште, или о тим повременим променама у оквиру једне привредне гране. Може рударство у једној земљи потпуно да пропадне, из било којих разлога, а да ми говоримо о даљем развоју производних снага. Зато мислим, да не бисмо требали да се задржавамо на оваквим појединостима, утолико пре што оне не доказују оно што се хоће доказати.

Када изучавамо питање привремене предности турског феудализма у односу на српски, ми се не смемо задовољити само прикупљањем појединачних података, већ морамо истовремено да вршимо и економску анализу сваког система. Није то само обична мисаона спекулација. То је методолошка могућност изучавања друштвене прошлости. Зар упо-

ређење капиталистичког и социјалистичког начина производње није вршено спекулативно. Шта би значило одбацивање ове методе? То би значило да ми предности феудалног начина производње над робовласничким не бисмо могли да установимо, пошто се она не може утврдити на основу појединачних информација, које би могли наћи. Одбацивање овога метода прилажења проблему била би принципијелна погрешка. Ми морамо да се ослањамо на архивску грађу, али ми морамо истовремено да вршимо детаљну економску анализу једног начина производње, једне друштвено економске формације, једног одређеног степена у развоју тог начина производње.

Друг референт каже да нема доказа за постојање натуралне ренте. А шта је десетак? Па то је пропорционални удео у приносу, тј. натурална рента. Напомињемо да о десетку говори још Михаило Константиновић у средини XV века, тај Константиновић кога неки историчари зову и Константин Константиновић. Ово напомињем узгред, пошто у питање његовог имена нећу да улазим. У коментарима текста његовог списка, који налазимо у „Гласнику српског ученог друштва“, спомиње се само Михаило Константиновић.

Малочас је друг Ђурђевић покушавао да докаже да је феудални домен постојао у Србији позивајући се на препис тефтера из 1521. и 1523. год., који показује наводно да у крајевима владавине Црнојевића постоји феудални домен. Неколико минута касније он је изнео сасвим супротно тврђење: „Да на тој територији није било спахија, и да није било потчињених сељака“.

...упада друг Ђурђевић: „Није само у Црној Гори него на читавој територији. Сви тефтери тако говоре...“

...Димитријевић: „Ви сте том приликом рекли да је Скендер Бег био једини феудалац на тој територији. Из тих података излази да тамо није постојао феудални начин производње. Зашто се онда ти подаци употребљавају као докази за постојање феудалног домена у Србији?“

Овај пример најбоље доказује да се феудализам има изучавати регионално, тј. да се зато имају тражити документи који се односе на саму Србију, а не на територију Скендер Бега, где по тврдњи друга Ђурђевића нема потчињених сељака, нити на територију Босне где постоје беглаци.

Чудна је теза о томе, „да је турска феудална својина била примитивна, услед тога што је био слаб утицај робне привреде“, „што је то била слабо изражена феудална својина“. Напомињем да је битна одлика феудализма не робно новчани промет, већ натурална привреда. Већ је Лењин уверио натурални карактер производње у један од четири основна предслова, боље рећи особина феудалне производње. Што се тиче развоја робно-новчаних односа, то је већ процес распада феудализма. Феудал-

на својина долази до потпуног изражаја не у робно-новчаним односима него у натуралној привреди. Према томе говорити да та феудална својина у условима неразвијених робно-новчаних односа представља примитивну феудалну својину или слабо изражену феудалну својину, по нашем мишљењу је нетачно.

Друг Ђурђевић је изненада наступио са новим аргументом. Он каже да је видео тефтере и да је видео у њима да домен постоји. Подлачим да је он већ малочас наступио са преписом тефтера за територију Скендер Бега. Из палих примедби се види, да ти тефтери не само што не доказују постојање домена, већ доводе у питање и само постојање феудалног начина производње на територији Црнојевића.

Погледајмо како стоји ствар са консултовањем тефтера. Извод из Цариградске тефтерхане кога држим у руци доцнијег је датума, из XIX века, али тај извод показује, да је у тефтерима за сваку малу парцелу од неколико ари вођена посебна листа са многобројним унетим подацима. На овом изводу их има више од 20. Између осталих података ту се налазе и подаци о оптерећењима (тахум), подаци о десетку (ушури) итд. Дакле, уколико постоје подаци о дажбинама или работама, они се налазе на појединим листовима који се односе на мале парцеле. Да бисмо могли да судимо о постојању или непостојању феудалног домена, и о евентуалној његовој распрострањености, о чињеници да ли се он појављује изузетно или је раширен, о томе где га је било и када га је било, што је у нашем случају најважније, нужно је потребно да се студијски обради већа територија, а не само да се погледа у књигу. Чињеница да је разноврсност турских феудалних односа била врло велика још више отежава могућност брзог закључивања о њима. Уз то друг Ђурђевић је Босанац и природно је да је он погледао тефтере за Босну. Нико не оспорава да је беглук постојао у Босни. Ми оспоравамо његово постојање у Србији. Да би закључили на основу тефтера да ли је феудални домен постојао или не, ми бисмо морали да имамо статистичке анализе о његовој величини и распрострањености и критичке анализе о томе. Закључак друга Ђурђевића се заснива на евентуалном погрешном површном прегледу тефтера, те је зато прилично смео. Ово се питање поставља утолико пре, пошто ова тврдња о постојању феудалног домена у Србији представља новину. Према томе, ако један научник у истраживањима наиђе на овакав нови моменат, онда он треба да га простудира и проучи и да га публикује. За сада имамо само произвољну тврдњу а не студију о постојању тога домена.

Прелазимо на питање хасова. Друг Ђурђевић каже: „У тефтерима постоје хасови – значи да је постојао феудални домен. Шта су хасови? То су земљишта која дају приходе резервиране за одређене функције. На пр. Санџак Бег има своје хасове. Да ли су хасови многобројни? Чини ми се

да те хасове у Београдском пашалуку можемо да избројимо на прсте. Основу једног феудалног начина производње сачињавају најраспрострањеније врсте феудалних односа а не хасови. Зато мислим да не треба тражити феудални домен у хасовима. На крају приход од хаса може да буде убиран у облику десетка, без постојања феудалног домена, пошто сам хас није феудални домен. Феудални домен је оно земљиште које феудалац обрађује као своје, на коме потчињени феудални кмет даје вишак рада, на место десетка са своје земље, а ми свуда, па и на хасовима, nailазимо на десетак, а не на работу.

Што се тиче цитата о феудалним односима у Славонској Пожези, то је била војна гранична зона, те је могла да има специфичне феудалне односе. Уз то, она се не налази у Србији па нећу на њој да се задржавам.

Ђурђевић је поменуо, између осталог, да је турски феудализам везан за ситни посед. То није тачно. Тимари су ситни, али постоје и зјамети са приходом од преко 20.000 акчи. С друге стране, спахијска хијерархија иде до највећих области, постоје санџак беџи, постоје беглер беџи, доцније постоје и валије. Турски се феудализам није ограничавао на мале тимаре, те је закључак друга Ђурђевића, да је увођењем примитивних турских феудалних односа дошло до повратка на чисто натуралну привреду и до разбијања већих целина ситно феудалном структуром тимарског система, по нашем мишљењу, нетачно.

Друг Ђурђевић опет подвлачи чињеницу да градска привреда у периоду турске окупације служи војсци. Је ли то критериј за оцењивање да ли је градска привреда развијена или не? Кома служи градска привреда у српском феудализму, ако не првенствено војсци, тј. Феудалцима? Зар није производња градских занатлија била добрим делом намењена задовољавању потреба класе феудалних експлоататора? Није потребно да говоримо само о томе да градска привреда служи турским спахијама и да је привредни живот оријентиран на њихове потребе. Битна је одлика феудалног поретка у периоду његовог цветања, да је робна производња првенствено намењена феудалцу.

Питање јаничара-занатлија је споредно, јер су они ишли заједно са војском. Про градског становништва представљају стално настањене а не лутајуће занатлије. У јужним деловима наше земље, у јужном Поморављу и Македонији, градски је живаљ у већини био састављен од Хришћана, насупрот Београдском пашалуку где је ситуација била обрватна. У свим градовима nailазимо бројно трговачко и занатлијско становништво, дакле развијени градски привредни живот. То није случај само на југу. Исти је случај и у Босни. То је случај са Сарајевом. То је случај са Београдом и Ужицама Према томе не ради се о изузетним, већ о нормалним појавама. Ни Београдски пашалук не представља изузетак,

само је у њему у време устанка прекинут континуитет грађанског сталежа, пошто су се Турци одселили а нови је живаљ дошао на њихово место.

Осврнимо се на питање регреса. Стално се поставља питање да ли турски период представља прогрес или регрес у нашем развоју. У приказу о коме је реч ми смо подвукли само, да је наступило привремено побољшање положаја српских сељака доласком Турака. Али, ако хоћемо да говоримо о прогресу и регресу развоја производних снага уопште, другим речима да оценимо значај турске окупације у нашем друштвеном развоју, онда морамо да водимо рачуна о уништавању производних снага у периодима смене, а исто тако морамо да водимо рачуна и о једној другој коренитој промени, која је имала одлучујућу улогу у развоју наше народне заједнице. То је питање уништавања српских феудалаца. Доласком Турака настаје смењивање владајуће феудалне класе. Том се приликом уништавају многе друштвене установе и настаје застој у развоју наше културе. Огромни регрес у нашем културном развоју је последица чињенице да је култура била тада монопол владајуће феудалне класе, а да се смењивање феудалног експлоататора појављује у облику уништавања културних и уметничких достигнућа, у облику пропадања српске феудалне културе.

Пребацује ми се оштар тон у дискусији пошто сам на неким конкретним примерима подвукао да и референт исто тако пада у национални нихилизам и слично, што представља неку врсту јереси. Пошто ми замерају оштар тон, желим да подвучем чињеницу да сам био изазван и присиљен да реагујем истом мером. Ко је први и у којој форми употребио оштар тон? Шта каже друг Ђурђев у свом реферату: "Ако је игде анархистички национални нихилизам дошао до пуног свог изражаја у нашој средини, он је дошао у овом питању.." Да ли ја имам право да после овакве констатације кажем иронично да референт пада у сличан националистички нихилизам. Да ли имам право да констатујем да се уствари пада у национал-шовинизам ако се ствари тако постављају. Упркос чињеници да сам учинио неколико ироничних примедби, сматрам да сам ипак задржао пристојан тон, јер на овакве нападе (анархистички национални нихилизам) не би могао да одговорим у рукавицама, не би могао да не употребим адекватне изразе, на пр. да не упозорим: Пазите да не упаднете у јерес, у национални нихилизам. Према томе молим вас још једном да ме извините за ове изразе, али вас једновремено молим да ме разумете зашто сам их употребио.

Изводи из дискусије су објављени у:
Прва конференција историчара НР Србије,
Историски гласник, бр. 1-2, 1950, стр. 188-190, 194-195.

**СТЕНОГРАФСКА БЕЛЕШКА СА САСТАНКА КОМИСИЈЕ
ЗА ИСТОРИЈУ ЦК СК СРБИЈЕ СА ЈЕДНОМ ГРУПОМ
НАУЧНИХ РАДНИКА ИСТОРИЧАРА,
ОДРЖАНОГ 9. ЈУНА 1954.⁶¹³**

Присутни: Васа Смајевић, Јован Веселинов, Михаило Швабић, Милојко Друловић, Јелена Стаменковић, Сергије Димитријевић, Драгослав Јанковић, Глеђовић, Стругар, Павићевић, Храбак.

ДРАГОСЛАВ ЈАНКОВИЋ⁶¹⁴

Он извлачи на четири стране цитат Лењинов о стварању немачке буржоазије. Из тог цитата је закључак да је Први светски рат Србије и Црне Горе и опште друштвено политичких снага оправдан и ослободилачки. Ако се ради о рату, онда је то рат Србије и Црне Горе. Друге друштвено-политичке снаге не воде рат него се боре на други начин. Ја мислим да по ономе што је Лењин говорио о томе овакав закључак не би могао да се изведе. Ту су два момента важна које Лењин истиче.

Прво, да је рат Србије и Аустроугарске само један део рата који се води, који је ван сваке сумње типично империјалистички рат. Лењин каже да рат Србије и Аустрије представља један проценат од целог рата и да Србија у том рату није изолована. То је важан моменат. Када би рат био изолован, каже он, онда би ми социјалисти били дужни да будемо на страни српске буржоазије и да желимо њену победу у овом рату. То је једна страна.

Друга ствар, када говоримо о рату да ли је праведан или не, да ли је ослободилачки или не, онда очигледно морамо узети у обзир циљеве државе која води рат, владе која води рат. Циљеви рата у почетку 1914. године су само одбрамбени. Србија је нападнута и она се брани. То је очигледно праведан рат, али се циљеви мало компликују и мењају.

613 Из архиве Сергија Димитријевића.

614 Драгослав Јанковић (1911-1990), Шеф Катедре за историју државе и права и декан Правног факултета; ректор Београдског универзитета, 1974-1976; члан Комисије ЦК СКЈ за историју; главни уредник Енциклопедије Југославије за Србију, 1976-1987; дописни члан ЈАЗУ; члан Савета Републике.

Ја сам цитирао једно место из Нишке декларације од 7. децембра, где српска влада и српска скупштина постављају први пут као циљ – уједињење и ослобођење југословенских народа. Међутим, ти циљеви се, као што рекох, мењају у току рата и све више Србија узима циљеве који имају пљачкашки карактер, нарочито у односу на Албанију па и Македонију, а за дискусију је како третира њен однос према другим нејугословенским народима. Као што вам је познато она је увек третирала, мислим српска влада са Пашићем на челу, као предмет ослобађања, као објект, не као субјект.

Додао бих овде, када говоримо о Лењиновом ставу који сви узимамо као основицу у оцени карактера овог српског рата, а има мишљења да Лењин није био сасвим информисан о националној ситуацији у југословенским земљама, ми имамо пред очима Србију, српски народ. Уосталом у то време и многи политичари Југословени, мислим хрватски и словеначки, говорили су о идентичности српског, хрватског и словеначког народа, да је то један народ. То је прво питање које је на неки начин спорно у нашој историографији, питање – како ценити рат Србије против централних сила у току Првог светског рата.

...

И најзад, као четврто спорно питање мислим да би могли да узмемо став Српске социјал-демократске странке према рату и према стварању заједничке југословенске државе. Тај став је познат. Ја сам и у овим тезама најкраће могуће изнео. Његова суштина је у томе што полази од оцене рата, карактера рата као империјалистичког и што из тога извлачи закључак да социјалисти не треба да помажу тај рат, напротив, и да исто из тога рата не сме да произиђе заједничка држава. Она мора да изађе из напора радничке класе и њених свесних снага – социјал демократије. Међутим, тај став српске социјал демократије према рату, а посебно и према стварању заједничке државе наилази и наилазио је на извесне резерве и критику, у смислу да је недовољно реалан, да је утопистички.

Ми смо чули поводом реферата који је држао друг Сергије Димитријевић мишљење о томе, а сада сам скоро чуо да је то било и ове године на симпозијуму исто питање у Сарајеву покренуто.

Међутим, сви знамо да је Лењин не само истицао тај став, него га је и хвалио као став доследан Бољшевичкој партији, који су се доследно држали раније прихваћених одлука Друге интернационале у време када је Први светски рат припреман. Било је јасно какав ће бити његов карактер.

Ја мислим да то питање става српске социјал демократије према рату није само питање колико је тај став реалан или не, него је исто тако ва-

жно видети како треба оценити став српске социјал демократије према стварању југословенске државе. Није суштина само у томе шта су они мислили о рату и како су се држали, одрицали кредита итд. итд. него и у томе шта су мислили о начину стварања југословенске државе, а они су о начину стварања југословенске државе, мислили скоро исто што и ми данас мислимо, односно што смо мислили уочи Другог светског рата и у току рата. То је, да та држава мора настати вољом њених народа и на равноправној основи, а не никако диктатуром великих сила или пак диктатуром једне стране која има војску и која има могућности да наметне своју вољу, као што је учињено 1918. године. Према томе, реалност тих ставова треба гледати и са те тачке гледишта. Уосталом, ту је срећом и друг Сергије Димитријевић па ће о томе компетентније да каже.

ДР СЕРГИЈЕ ДИМИТРИЈЕВИЋ

ПРИМЕДБЕ за друга Драгослава Јанковића
дате као подсетник за општи одговор критичарима Прегледа

1) Постоји захтев да се објасне *грађанске странке, њихова бројност и карактер*, њихов утицај на радничку класу и раднички покрет, улога у друштвено политичком животу између два рата. Потцртати њихове методе борбе (распиривање националне мржње) и циљеве.⁶¹⁵

Проблем разграничења историје радничког покрета од опште националне историје.

Гершковећ поставља питање да ли је уопште потребно писати посебну историју Партије и сматра да партијску делатност и активност треба изразити у Општој историји народа Југославије, односно радничког покрета.⁶¹⁶

2) Много *захтева* у којима се тражи откривање узрока извесних појава у развоју радничког покрета указује на недостатак *објашњења слабости о којима се говори* (политички ставови). *Набрајања релативно споредних догађаја и појава о којима се не говори* (Побуна у Суботици). *Опширни прикази акција* (припреме конгреса) и сл. више о догађајима у Европи. При томе се пренебрегава чињеница да је у питању *текст који је скраћиван и сведен на планирани обим* – независно од богатства и обухватности његовог садржаја.

3) Многи су захтеви *нереални*

Неки дискусанти постављали су захтеве по линији шта би било добро не узимајући у обзир реалне могућности: обим текстова, бројности

615 Н. Ребић, *Дискусија Босна*, 307.

616 *Дискусија Загреб*, 362.

појава које треба приказати, проблеме избора кључних и битних појава, значај појаве о којој говоримо, постојање података о томе и др.

4) Захтев да се помене све што се односи на поједине покрајине или области нереални су.

Треба сагледати *Историју СКЈ* као кључни целину.

Где се периодично појављују ту и тамо и понеки регионални податак карактеристичан за процес развоја СКЈ као целине, оно што је у том процесу у једном моменту битно.

5) Корисност дискусије

- Скренути пажњу на многа питања.
- Неке грешке уочене.
- Добијен увид у постојећу студијску активност и ширину интересовања за питања.
- Допунска светлост на извесне углавном споредне грешке Прегледа и изостављени аспекти Историје партије.

6) Да ли би било крупних промена у новом издању ако би се сумирала целина дискусије?

- Извесне фактографске грешке биле би исправљене
- Извесно побољшање формулација и њихове прецизности
- *Али сам концепција би остала иста.*
- *Једино би увод мора да претрпи битне измене*

Ситније промене би дошле тек у каснијим вишетомним верзијама.

- Шири захват проблема
- Продубљенији прилаз друштвено економској условљености
- Коришћење нових извора

То је све што сам мислио као увод да кажем.

ВАСА СМАЈЕВИЋ:⁶¹⁷

Да ли неко мисли да има поред ова четири питања још нешто да се изнесе?

СЕРГИЈЕ ДИМИТРИЈЕВИЋ:

Ја се не бих ограничавао на ова два три питања, јер по мени изложене тезе имају три основне карактеристике које су много дубље и далеко сежније значаја него наведена појединачна размислима.

Прва карактеристика је потпуно занемаривање империјализма у периоду пре Првог светског рата. Уопште се не говори о економској условљености светског рата, о Аустроугарском империјализму и њиховој експанзији према југоистоку, о немачком *Drang nach Osten*-у.

617 Василије Васа Смајевић (Мркоње, код Медвеђе, 1. јануар 1913 - Нишка Бања, 8. август 1973), генерал-мајор ЈНА, члан ЦК Савеза комуниста Србије, народни посланик.

У одељку две тезе, однос Аустроугарске према Србији се карактерише као непријатељска, агресивна, економска и дипломатска политика монархије према Србији, а условљена је само тиме што многонационална Аустроугарска монархија види у постојању Србије опасност за свој интегритет. Уопште се не говори о империјализму, империјалистичкој основи читаве те политике. Заборавља се да је национално питање у оквиру Аустроугарске монархије само један момент, само једна компонента њене спољне политике, али да то није и једина компонента. Чак и сам царински рат се сагледава само са тог аспекта, са аспекта постојања многонационалне Аустроугарске која је угрожена. Тако је испало да је Аустроугарска била та која је била угрожена од Србије, а не Србија која је била угрожена империјализмом Аустроугарске.

Друга карактеристика то је потпуно занемаривање радничког покрета. То занемаривање историје радничког покрета и његове улоге у периоду до стварања Комунистичке партије произилази из једне по мишљењу сасвим погрешне концепције да се раднички покрет третира само у склопу читаве политичке историје Србије и у односу на тзв. малену улогу коју је он у томе имао. Ова концепција доводи до потпуног занемаривања радничког покрета и борбе коју је он водио. У резултату такве оријентације у читавом периоду до Првог светског рата раднички покрет се појављује без везе са читавим питањем само као стварање Српске социјал-демократске стране 1903. године, тј. текстуелно: „јачање радничког покрета и оснивање Српске социјал-демократске странке“. У њему потпуно одсуствују ставови српских социјалиста према рату, према империјализму и према балканској политици.

Зато, тезе о потпуности прећуткују борбу српске социјал-демократске странке против империјалистичке политике на Балкану, супротстављање српских социјалиста шовинистичкој и авантуристичкој великосрпској политици, постојање једне социјалне концепције отпора и супротстављање буржоаској и империјалистичкој политици на Балкану, груписање балканских народа у борби против националног шовинизма и империјализма под паролом Балканске социјалистичке федерације. Елиминисање радничког покрета и социјалистичких ставова у овим тезама иде тако далеко да се приближавамо једној чисто буржоаској интерпретацији националне историје. Из теза су потпуно избачени антиратни ставови српске социјалдемократске партије у периоду Балканских ратова и у предратном периоду, ставови српских социјалиста против рата и ратних кредита у првом светском рату. Шта значи ово прећуткивање. Да ли смо почели и да се стидимо ставова са којима би се сваки револуционарни раднички покрет поносио. Ја ћу вам дати један цитат о томе како други оцењују ове наше ставове. Холандски комуни-

ста Gortner, један од оснивача Треће Интернационале, каже у својој књизи „Само у Србији социјал демократи гласали су у Парламенту против рата а у Русији су се уздржали напустивши заседање“. Совјетски редактор књиге каже „У Думи то је била најоштрија форма протеста, оштрија него гласање против“. Не бих се сложио са тим да је уздржавање оштрија форма него гласање против, али оставимо то по страни.

Узгред речено ово није нова појава у Институту друштвених наука. Тако нпр. моја књига „Српски социјалисти и Први светски рат“ скинута је из издавачког плана Института пошто наводно ово питање не улази у оквир изучавања овог Института, који се ипак бави светским економским ратом са становишта српских добровољачких дивизија и Југословенског одбора. Није у питању мој рад него уопште став. Пошто се заиста никако нису могли заобићи ставови српских социјалиста у току Првог светског рата, они су се појавили као ставови српске социјал демократске странке против уједињења. Тако су они приказани на страни 4.. а они се не појављују као такви већ као део антиратне кампање Душана Поповића и његове борбе за мир. Када се та питања третирају у вези са Првим светским ратом онда се морају са тог аспекта и гледати. Битно је да ли се на тим питањима вршила мобилизација добровољаца и народних маса за учешће у једном империјалистичком рату, да ли је на тим питањима вршено раскринкавање властите буржоазије и зараћених империјалистичких колоса да ли су се социјалисти борили за револуционарна решења и имали револуционарну перспективу за доследно решење југословенског питања.

Елиминисање радничке класе и радног народа из националне историје види се и по томе што се уопште не говори о погоршању положаја радничке класе на почетку рата до окупације Србије у јесен 1915. године, о безмерној експлоатацији народа у том периоду, што је карактеристично за то време. Одсуство класних критеријума види се у непомињању шпекулантске улоге буржоазије у то доба, у потпуном заобилажењу опанчарске афере која је потресла чак и буржоаске парламентарне кругове и дубоко се одразила у народу итд. Слободно се може рећи да се у потпуности одступило од класних критерија – да смо са оваквим тезама готово спали на буржоаску концепцију историје. Без перманентног супротстављања две класне концепције, буржоаске и пролетерске нема марксистичке обраде капиталистичког периода политичке историје.

Трећа карактеристика, која је можда оштра, али ја је сагледавам као такву. Елиминисање радничког покрета из класних критерија из историје Србије довело је до изразито националистичких скретања, што се огледа:

а) у потпуном одсуству критике великосрпске политике и политике великосрпске буржоазије;

б) глорификацији савезника.

Пример тога представља уношење цитата Крлеже. Узгред речено нису ни смели да се уносе у историјске тезе овакви књижевни састави. Ако један књижевник у лирском заносу пише о Церу и Колубари да је српска војска „...без муниције и без топова, тако рећи без оружја извршила“ – надљудски напор када је голорука одбранила свој горући кров, то заиста није теза за историјски осврт. Погледајмо како Крлежа говори о српским победама. Он каже да „имена српских планинских висова и потока“... „симболизују прве победе савезничког оружја у већем стилу“ да су они поздрављени „као *тријумф западноевропске цивилизације* над варварством једне велике силе“ (наше подвлачење). Зашто је потребно глорификовати западно-европске савезнике када треба истицати заслуге српских војника и српског народа, који на својим леђима износи тај рат и те победе. Друго је хронолошки приказ догађаја, а други су глорификација савезничких победа.

в) Читав светски рат се посматра из српског аспекта. По том питању слажем се са поставком друга Глеђовића, да се читаво питање I светског рата треба посматрати са југословенског аспекта. На пример, потпуни је апсурд занемаривање Црне Горе. И она је у сличном положају као и Србија. Југословенске поставке друга Глеђовића пружају далеко боље основе за изразу чланка од критикованих теза, мада се са свим његовим поставкама не слажем што је сасвим разумљиво. Нико се међу нама у потпуности не слаже са поставкама другог историчара.

г) Тезе неправилно приказују ставове Лењина према учешћу Србије у I светском рату.

Прво, оне изостављају Лењинову оцену држања српских социјалиста према рату. Лењин каже – само тада социјалдемократи испуњују своју обавезу када се боре са шовинистичким законом своје земље. Најбољи пример тог испуњења обавезе су српски социјалдемократи (Лењин XXXVI, 258).

Друго, тезе стављају национални моменат на први план, а он у оцени аустро-угарског рата нема тај значај. Лењин каже „Национални моменат у аустроугарском рату има сасвим споредан значај, не мења општи империјалистички карактер рата“. Насупрот Лењину тезе инсистирају на том националном моменту. Оне цитирају Лењина, који у полемици са Кауцким говори како би социјалисти гледали на један хипотетичан изолован, неимперијалистички аустро-угарски рат. Зашто је потребно када Лењин изричито даје свој став о конкретном рату. Зашто тезе инсистирају на значају националног момента у таквом хипотетичком рату када Лењин изричито каже да он има у том конкретном рату сасвим споредан значај, када он не мења империјалистички карактер овог конкретног

рата. Очигледно је у питању неразумевање значаја националног момента у том конкретном рату.

Став према аустро-српском рату треба да се заснива на поставкама српских социјалиста, који су далеко дубље сагледали не само империјалистички карактер овог рата, већ и улогу великосрпске буржоазије у њему.

Мислим да су за оцену аустро-српског рата назначајнија два одломка Душана Поповића. Први, у коме каже „Међутим је за нас била одлучујућа чињеница, да је рат између Србије и Аустрије само мали део, само увертира ка европском, светском рату а да овај последњи, по нашем мишљењу није могао да има друго што до оштро изражен империјалистички. Зато смо схватили да се као наша императивна дужност јавља, да као део велике социјалистичке и пролетерске интернационале са свом решеношћу иступимо против рата“.

Други, у коме подвлачи општи карактер Првог светског рата „српска социјал-демократска партија сматра да је овај рат био проузрокован империјалистичким мотивима и са једне и са друге стране и да се води ради империјалистичких циљева и на једној и на другој страни“.

Не треба заборавити да то није био неки ослободилачки рат, рат народа за сопствено ослобођење, већ рат српске буржоазије за проширење свог економског подручја. Тезе стално инсистирају да је то био рат за национално ослобођење свих наших народа. Зато и стављају у први план нишку декларацију у којој српска влада истиче као свој ратни циљ „ослобођење и уједињење све наше неослобођене браће Срба, Хрвата и Словенаца“.

Слично говори друг Глеђовић на страни 4 „кад каже да они усвајају као ратни циљ Србије борбу за национално ослобођење свих наших народа и стварање заједничке југословенске државе“. Тезе прихватају патриотске паролe не осврћући се критички на њихов значај, не раскринкавајући своју сопствену буржоазију. Почев од такозване Нишке декларације па током читавог рата српска влада истиче као свој ратни циљ – ослобођење и уједињење све неослобођене браће Срба, Хрвата и Словенаца. Зашто се ово подвлачи? Ако је то теза за новинаре, они ће на основу ових теза направити хиперационалне чланке. Другим речима, ми ћемо у оквиру међународног радничког покрета да подлежемо најоштријој критици за скретање у некакав национал-шовинизам.

Каснији покушај друга Јанковића да му да делимичну пљачкашку карактеристику у односу на Албанију, тј. у односу на нејугословенске народе, то није право раскринкавање ратних циљева српске буржоазије. То је, ако хоћете, једна врста делимичне камуфлаже њених циљева у односу на југословенске територије под Аустроугарском. Погледајмо шта српски социјалисти говоре о свему томе. Врло је карактеристично да се јед-

новремено са изношењем ратних циљева српске владе потпуно прећуткује социјалистичка критика тих ратних циљева, такве политике.

Ја бих изнео неколико цитата да бисмо видели какви су били ставови српских социјалиста по питању уједињења и у чему је тај став био различит од става буржоазије, односно какав је био тај критички став српских социјалиста према ратним циљевима српске буржоазије.

Солидарисући се са захтевима Југословена у Аустроугарској за уједињење, *Радничке новине* су изричито подвукле да се захтев за уједињењем не поставља као некакав српски ратни циљ, већ као захтев јужних Словена који живе у Аустроугарској. Ова се мисао понавља још једном. „За нас српске и балканске социјалисте овде није питање територије, на шта, у првом реду гледају све светске буржоазије. За нас је главно и у првом реду питање *националног уједињења* које Југословени желе, на коме толико времена активно раде и на које имају права“.

Дакле, српски социјалисти били су за уједињење, али су они ово питање посматрали са једног другог аспекта. Погледајмо како се то питање постављало касније, пред крај рата. У то доба основно политичко питање било је питање окончања рата. Представници социјал демократске партије који су водили борбу против рата, који су као своју основну паролу истицали закључење мира без анексије и контрибуције, нису могли у тим условима да попут ратоборне и експанзионистичке буржоазије ставе у први план питање националног ослобођења Јужних Словена који су били под Аустроугарском и да га повежу са победоносним окончањем Првог светског рата. Њихови непосредни захтеви односе се на окончање рата и на уједињење до тад независних државних јединица, Србије и Црне Горе и на решење националног питања у тим оквирима (Македонија).

Што се тиче свих Јужних Словена, који су били под Аустро-Угарском, они истичу само њихово право на самоопредељење не прејудуцирајући њихову одлуку, не стављајући у први план формулације о ослобођењу и уједињењу Јужних Словена, која се у тезама истиче у први план, а која се тада повезивала са ратно хушкачком политиком, са политиком оних србијанских група које су шпекулисале са војном победом Антанте.

Заузимајући овакав став представници српске социјал демократске партије нису негирали потребу уједињења, него су само одбијали да повежу ово питање са питањем победоносног окончања рата.

Када се ово питање поставља као питање југословенских народа унутар Аустроугарске, када се борба за ослобођење води на другој страни фронта, онда све ово има други значај, пошто тада ова борба има антиратни и револуционарни значај.

Да бисмо схватили тадашњи значај ослободилачких парола међу српским и југословенским емигрантима и војницима треба поћи од једног

за то доба врло карактеристичног става Душана Поповића. „Владајуће класе и на једној и на другој страни злоупотребљавајући парола о ослобођењу малих и потлачених нација из двојаког и себичног интереса, прво да би на тај начин одржале ратоборно расположење код обманутих пролетерских маса у својим земљама и друго да би и снаге малих народа, уколико их они имају, упрегли у своја кола“. Дакле, једна ратна хушкачка парола, под којом је српска буржоазија водила рат и учествовала у империјалистичком рату на страни Антанте, данас се употребљава да би се објасниле битне и за наше народе веома значајне промене које су се десиле у резултату Првог светског рата. Једно су тежње наших народа и њихово остварење у народној Југославији насталој из старе Југославије створене после Првог светског рата а друге је ратна политика велико-српске буржоазије. По том питању није исправа ни став друга Глеђовића који проглашава „рат Србије и Црне Горе и свих друштвених и политичких снага које су се са нашим земљама у оквиру Аустроугарске бориле за национално ослобођење и уједињење – праведним и ослободилачким“. Такав карактер има само борба унутар саме Аустро Угарске. То су две битне различите ствари. Једно је карактер борбе великоевропске буржоазије а друго је карактер борбе југословенских народа на територији Аустро Угарске за национално ослобођење и уједињење. То двојство стално истиче Душан Поповић, то двојство стално истичу српски социјалисти који стоје на антиратним позицијама.

Анализирајући Први светски рат као империјалистички рат, оцењујући га у целини и у свакој његовој фази са класних становишта, ми морамо имати у виду његов резултат на југословенском плану и допринос сваког југословенског народа и појединих политичких групација у ратним операцијама, рушењу Аустро Угарске и борби за стварање Југославије. Насупрот неких досада практикованих наводно објективистичких историјских излагања, ми морамо да дајемо и марксистичку класну оцену свега тога, што у великом броју објављених радова одсуствује.

Ове тезе су класичан пример таквог објективистичког прилаза питању Првог светског рата. За нас би било кудикамо интересантнија марксистичка анализа и оцена политичког развитка тог периода. До такве оцене не можемо да дођемо само констатацијом о томе да је неки одбор представљао неку одређену националну буржоазију или групу и њене интересе, ми морамо да дајемо и класну анализу њихове политике. Како то можемо постићи уз елиминисање радничког покрета и њихових ставова.

По нашем мишљењу, оваква анализа је потпуно немогућа без сталног међусобног супротстављања и анализирања класне буржоаске и радничке политике и перманентног упоређивања ставова српских и југословенских социјалиста и њихове буржоазије.

Ви ћете ме извинити, ја сам можда захватио један много шири комплекс питања, од онога изложеног у тезама, али сва ова питања услед њихове важности треба да буду разматрана на састанцима овог нивоа. Уз то ми се дала ретка прилика да изнесем нека своја становишта, јер на извесна прошлогодишња саветовања историчара у идеолошкој комисији ЦК (О марксистичком прилазу историји) нисам био ни позван, мада сам био предвиђен у списку, пошто сам у међувремену био прецртан са њега и то не од политичких фактора већ од стране потпуно политички неодговорних лица, вероватно неких историчара, који ме у таквим случајевима елиминирају са састанка како се нека, наводно јеретична мишљења не би могла да чују.

БРАНКО [БРАНА] ПАВИЋЕВИЋ:

Ја сам мислио да дискутујем о неким питањима, која постављају ове тезе Јанковића и Глеђовића. Међутим, сада број питања мора да буде сужен, зато што је нека од њих скинуо својом дискусијом и друг Сергије Димитријевић, па ће моје слагање поводом ових теза бити нешто скраћено.

Огромна научна литература и извори који су публиковани последњих 46 година од краја Првог светског рата омогућавају нам данас да без опасности од некаквог научног застрањивања дамо историјску оцену из области српских и осталих југословенских народа у току Првог светског рата.

Увучени против своје воље у један крвав рат, српски народ у Србији и целом ван граница Србије, потпомогнут од осталих народа Југославије схватио је Аустроугарско ангажовање 1914. године као знак да отпочиње борба за реализацију идеје о уједињењу Југословена, идеје која је обузимала и одушевљавала све југословенске народе, нарочито од 60-тих година прошлог века.

...

Што ми данас о овим стварима дискутујемо на оваквим и сличним скуповима, добрим делом треба да захвалимо чињеници што је српска социјал демократија имала друкчији став о рату Србије. Иако је српска социјал демократија одиста била најборбенија, најмарксистичкија радничка партија у социјалистичком покрету, она се у Првом светском рату није довољно снашла и у неким случајевима поступила, по мом мишљењу, доктринарски. Ја нећу да негирам оправданост политичких ставова које је српска социјалдемократија заступала о рату у целини, о ратним циљевима војних групација које су се 1914. године формирале, о њеним ставовима 1914. године, али вероватно када је Аустроугарска упутила

ултиматум Србији био је недовољно проучен и доктринарски. Марксистичка партија када одређује генералну линију у компликованој међународној ситуацији, као што је била ситуација непосредно уочи рата 1914. године, она своју генералну линију одређује на основу анализе свеукупних чинилаца унутрашњих и међународних и војнополитичких, а то је по мом мишљењу налагало српској социјалдемократији, да из анализе чињеница које је пружала европска ситуација, закључи да се општи став Лењинов о војним кредитима, које је српска социјал демократија оправдано критиковала, не може да се примени на Србију у датом моменту, јер је Србија била мала држава која није имала империјалистичких претензија, која је била просто жртва грубе агресије.

Таква ситуација наметала је српској социјал демократији обавезу да изда упутство свом чланству, да брани отаџбину, да поступа тачно онако како је поступио генерални секретар српске социјалдемократије стављајући свој живот и жртвујући свој живот за одбрану од Аустро-угарске агресије. Српска социјалдемократија је требала да поступи онако како је у далеко тежим условима поступила Комунистичка партија Југославије када је дала упутство партијском и омладинском чланству да се јавља за добровољце и да брани отаџбину у рату.

Други став српске социјалдемократије, то је њен став према уједињењу. Многи ставови које је друг Сергије изнео оправдани су са апстрактно теоретског гледишта. Душан Поповић је морао да заступа такво гледиште када износи став српске социјалдемократије у целини о уједињењу као таквом, међутим уједињење као такво не постоји. Постоје конкретни услови које је требало искористити 1914. године када су се сукобила два велика империјалистичка блока.

Дакле, постоји само дата ситуација. Не постоји никаква ситуација коју треба измислити да би се народи Југославије ујединили на основу слободно изражене воље и изражене жеље за уједињењем. Такву ситуацију није могао нико да створи. Први пут се појавила 1918. године и социјал демократија је морала да изрази став у вези са тим уједињењем, које је припремила буржоазија уз помоћ великих сила које су биле њој наклоњене.

Заступајући мишљење да не треба користити светски империјалистички сукоб и наклоност ове или оне велике силе да би се остварила вековна жеља и тежња југословенских народа, по мом мишљењу, је такође доктринарски, јер у уједињеној Југославији са тачке гледишта марксистичке теорије највећа је тековина да се цео југословенски пролетеријат уједини и уједињени југословенски пролетеријат у тој држави којом је руководила национална буржоазија је могао да оствари своје циљеве и он их је остварио. То је са тачке гледишта марксистичке партије и са тач-

ке гледишта српске социјал демократије требало да буде највећа тековина уједињене државе.

Ја лично сматрам да и наш став, став историчара о Првом светском рату није проблематичан. То није тако дискутабилно питање о коме треба на оваквом скупу пред централним комитетом једне републике да дајемо сугестије новинару који треба да напише редакцијски чланак. У светској науци је то питање до те мере јасно да ту нема никаквих проблема. Ту чак ово гледиште које сам ја изнео данас овде не противуречи ставовима и погледима које је Лењин изнео у својим радовима и гледишטיма која су овде извучена из његових дела. Ни у чему не противуречи.

Нама су овде дата два документа, две тезе. Једну је саставио Драгослав Јанковић, а другу Богдан Глеђовић. Касније је Јанковић указао на четири крупна проблема о којима треба данас на овом скупу дискутовати и о којима постоје супротна мишљења у југословенској историјској науци.

Што се тиче самих теза, ја бих имао о њима да кажем неколико примедба, али неке је ствари друг Сергије рекао.

Тезе Јанковићеве тешко да би се могле назвати тезама, јер није изложена никаква научна концепција. Овде су, пре свега, дати наслови, поређане чињенице из новије српске историје, али тако да дају за право човеку који се истраживачки бави овим периодом, да аутор није обавештен о неким стварима из српске историје. Друго, наведен је литерарни став Крлеже који је са правом критиковао Сергије Димитријевић. И на крају су извучени Лењинови ставови у вези са Првим светским ратом. Даје на крају чудну литературу о којој посебно треба на овом скупу нешто рећи.

...

Ту се може овакав став наћи да је Први светски рат имао све особине малог империјалистичког рата, или када се говори о Првом светском рату за Србију „у самом почетку оправдан ослободилачки рат Србије је мењао свој карактер ступањем Русије у рат“, или на крају „да је империјалистички карактер рата дошао до изражаја и на страни Србије, Србија је поставила мање више територијални захтев...“ Испред тога се говори о захтевима за Северном Албанијом, за Скадарску област итд.

...од сељаштва и радничке класе и буржоазије, није империјалистички него ослободилачки. Национална револуционарна улога српске буржоазије, југословенске буржоазије била је видна и пре 1918. године. Захтев за ослобођење Босне и Херцеговине, Македоније и осталих југословенских земаља у балканском рату је дубоко ослободилачки, без обзира што такав захтев формулише Никола Пашић, Стојан Протић и други.

...

Што се тиче других теза, које је дао друг Богдан Глеђовић, оне имају исправнији аспект о којем је говорио друг Сергије. Оне указују на потребу да се Првом светском рату да опште југословенски карактер. Ја мислим да се мало у том погледу претерало, мада је та оријентација аутора овог текста сасвим исправна. Ако би човек данас покушао да мери улогу, то је пре свега немогуће направити, јер је Србија објективно била у положају да у Првом светском рату постане одлучујући фактор уједињења. Да није било Србије и српске војске и српске владе, не би било уједињења 1918. године. То је важан моменат. Према томе, ту не може да се мери нити какав став треба истицати као проблем у науци. Свакоме је јасно да је Србија одиграла одлучујућу улогу у стварању Југославије.

...

Разуме се, када се изучава Први светски рат и његов ток, мора се водити рачуна о великосрпским концепцијама које су дошле највише до изражаја у раду са заробљеницима у Русији. То су моје примедбе поводом ових теза.

Сматрам на крају да би требало још једну ствар да кажем, о шовинистичком империјалистичком карактеру рата који је водила Србија, о чему има доста речи у литератури која је наведена и коју је Јанковић у четвртој тачци ставио у данашњој дискусији. Ако би овде пратили пажљиво политику Србије, мислим линију државе Србије и Црне Горе од 1900. године до Првог светског рата онда би могла да се уочи једна једина чињеница, о којој би данас као историчари марксисти морали да поведемо рачуна. Став Србије и Црне Горе према Албанији. 1910. године први пут прешло се на практичан терен преговарања између владајућих кругова у Србији и Црној Гори о подели Албаније и тада је био створен непосредан план о демаркационој линији, о подели ове територије која је била састављена од четири турска вилајета. Замало није дошло до реализације тог плана и замало балкански рат није избио две године раније. То је довело да је Туцаковић написао познату књигу о раскринкавању српске буржоазије и црногорске буржоазије.

Ту су они иступили завојевачки, јер ни Црној Гори ни Србији нису албанске земље по праву припадале. Ако се анализира територијални захтев српске буржоазије 1918. године, онда једино можемо да укажемо на те махинације које је Никола Пашић чинио око добијања скадарске обале, бојећи се да се ту не афирмише италијански утицај. На крају врло је мало фалило да Италија добије знатан део наше далматинске обале.

Разуме се, Пашићев став се мора окарактерисати као завојевачки, као жеља владајућих кругова за туђим територијама, али никакав други освајачки територијални план српска буржоазија није имала. Ако ћемо данас да се хвалимо својом марксистичком доследношћу псујући буржоазију у свакој прилици, када то треба и када не треба, онда је лако бити марксиста. Све што је направила буржоазија све не ваља, све је реакционарно, све је империјалистички, освајачки итд. Међутим, и буржоазија као класа је објективно била у положају да изврши понекад неки национални револуционарни захтев и резултат. Узмите само ове тезе „...у излазној линији“. То не може да се каже када научник говори.

[ЈОВАН] ЖАРКО ВЕСЕЛИНОВ:⁶¹⁸

Мени није јасно ваше тумачење о великосрпским плановима. За мене су ти процеси били далеко сложенији него што се можда чини. То је питање Албаније, а не помињете питање Македоније. Зашто сматрате да је то империјалистичка акција према Албанији, а да се став српске буржоазије према Македонији сматра нормалним и да није било посебних империјалистичких претензија. Мислим да је то везано и код друга Драгослава када каже – зближавање Србије и Бугарске то је било на бази против Турске и на поделу Македоније. Кроз преписку која постоји између Миловановића и бугарске владе, види се како поделити ту територију и колико ко да добије.

БРАНКО [БРАНА] ПАВИЋЕВИЋ⁶¹⁹

Први балкански рат дао је Србији Македонију. У Македонији Први балкански рат је имао у основној тенденцији рушење турске власти на Балкану. Благодаревачки чињеници што су постојале самосталне балканске државе, он је ударио тачку турској окупацији на Балкану. Са те тачке гледишта је срушен турски феудализам. После тога, каква је била ситуација у Македонији знамо. Великосрпска буржоазија је одузела свако право македонском народу. Други балкански рат је показао оно о чему ви говорите. То је кошчање буржоазије око плена. То се мора подцртати, али ми о томе не говоримо данас. То су познате ствари. То су евидентне ствари у литератури и о томе нема говора.

Пропустио сам да говорим о Македонији, али негирати ослободилачки карактер Првог балканског рата и напоре које је српски народ учи-

618 Јован Веселинов Жарко (Кумане, код Великог Бечкерека, 20. јануар 1906 — Београд, 8. фебруар 1982), јунак социјалистичког рада, народни херој Југославије, председник Народне скупштине АП Војводине, 1945-1947, председник Извршног већа, 1953-1957, председник Народне скупштине НР Србије, 1957-1963, секретар ЦК Савеза комуниста Србије, 1957-1966.

619 Бранко Брана Павићевић (Никшић, 3. март 1922 - Подгорица, 14. март 2012), историчар, председник Црногорске академије наука и уметности.

нио да ослободи Македонију, ја се са тим не бих сложио. Када је српска буржоазија била буквално грубо империјалистичка то је 1910. године када је створен пројекат војно политички о подели Албаније. Пошто Русија није била спремна, она је то спречила, иначе би балкански рат избио 1910. године.

Пре свега, треба историју знати истраживачки. Никада наш народ до 1912. године није одушевљеније пошао у рат него српски сељаци обучени у војничке шињеле и предвођени од сељака у официрским шињелима и Црногорци. То је био делиријом од одушевљења и сада импутирати да су гинули за интересе Николе Пашића. Треба знати расположење народа у крајевима где су дошле те групе.

...

Сергије има право да често занемарујемо став социјал-демократа и радничког покрета, али треба имати на уму да после уједињења наш раднички покрет се некако враћа себи, обнавља организацију, обнавља пропаганду и неколико месеци касније знамо да долази до једне јаке организације, као што је била Комунистичка партија. То нису били рђави људи. Србија је имала једно вођство које је народ водило у трогодишњем рату. Људи који су водили народ патили су заједно са њим. Да поменем да оног дана када је дошао аустријски ултиматум Александар је сам са ађутантом остао три дана. У Београду га је затекла вест да је Аустрија објавила рат Русији. Он је патио заједно са српским војницима. Има гестова и тренутака који говоре да је то имало утицаја у народу.

...

Уједињење 1918. године може се сматрати као једно прогресивно дело наше југословенске буржоазије, наглашавам последње, али ипак прогресивно дело наше буржоазије.

Према томе, морамо уочити ту чињеницу да је то један покрет, који је у оно време имао за најистакнутије и најрадикалније носиоце идеје углавном те младе људе, борбене националности, југословенске патриоте, који су сматрали да су Срби, Хрвати и Словенци један народ. То не треба да заборављамо, јер наша социјал демократија тако мисли. У оно време можда нису могли другачије да мисле. Тек када смо се ујединили, онда смо почели да размишљамо о томе да ту има више народа, односно да смо три народа.

Ја бих у вези с тим како смо дошли до социјал демократије хтео да укажем на један моменат који се тиче југословенске социјалдемократије, а посебно српске.

Једно питање је социјалдемократија поставила, пре него било која друга група. Али, све до Првог светског рата, ипак нема много одступања од једне концепције која је блиска аустромарксистима. Зато је и могуће да се каже оно што је Сергије цитирао – нас не интересује територија, нас интересује уједињење. Али, какво је то уједињење без територије. Једно стварно уједињење претпоставља територију.

Српски социјалисти у ствари имају један став и према рату и уједињењу са гледишта акцептирања закључака Интернационале. Он је чак добар и у оној ситуацији у којој се Србија нашла 1914. године. Ми ипак не би смели тако покретати, јер је то ипак један светао тренутак у историји наших социјалиста, па и у нашој целој историји, јер српска социјал демократска партија је једина партија која је у Интернационали гласала против рата. Није то била ни бољшевичка партија. То је било уздржавање, али против је гласала ова партија.

При томе има нешто противуречно. То је показала и сама пракса, они су гласали против рата, али су сви ишли да се боре. Ми смо Срби остали доследни неким закључцима, али смо вршили оно што је наша човечанска дужност, бранили нашу земљу. Овде немамо шта да приговоримо српским социјалистима, јер су они поступили како су могли, мада има право Димитрије Туцовић када каже да је било боље да се размислило о томе шта да се уради ако дође до рата, а не само да се мисли на то како да се рат спречи. Јер, заиста Интернационала ту није имала став. Што се тиче става према уједињењу и стварању Југославије, мислим да је српска социјалдемократска партија за критику. У својој књизи – Социјалдемократска странка, ја то нисам написао, али у другој књизи, која треба да изађе ове године, ја сам то и написао.

Стварање Југославије и југословенска ослободилачка борба је нешто што је ангажовало и одвукло у своје токове све позитивне и прогресивне енергије сваког од наших народа. Српски социјалисти су ту били без једног става, чак је Душан Поповић 1917. или 1918. године казао – ми немамо никаквог погледа на то питање, можда би требало да одржимо једну конференцију попут оне из 1910. године, да се споразумемо, па тек онда да радимо. Али, Душан Поповић је чинио што је могао у Лондону да групу српских социјалиста у Паризу одврати од акције.

И на крају имамо приговор на састав групе људи, која је радила и агитовала тамо, да је ту било и владиних људи. Ја верујем да су то претераности, чак и ако је било некога ко је радио за владу, цела група није била и из те групе је изашло неколико бораца и комуниста, међу којима и Душан Новаковић. Душан Поповић је остао у Лондону, није могао да дође. Али, њега су звали и у Русију, а он није дошао. Он је остао у Лондону, припремао се за обнову покрета у земљи после рата. Он је тако уосталом

и сугерирао групи у Паризу да за време рата треба да се припреми, а после рата ћемо знати како да радимо.

Ја мислим да овакво укопчавање једне групе која се политички активирала није најцелисходније. Добро је што је постављао то, само их мобилисати да врше неке припреме за оно што ће бити после рата, ништа не учинити у рату, то није у реду.

Душан Поповић није дошао у Русију, али у Русију су зато упали други људи – мађарски социјал демократи, борци из револуције, они људи који ће управо кад дођу у Југославију 1918. и 1919. године бити међу првим носиоцима стварања Комунистичке партије Југославије.

Овде бих указао на једну ствар – да би можда требало у тим нашим погледима на улогу социјал демократије да видимо да је социјал демократија завршила своје позитивне напоре већ са крајем Првог светског рата. Чим је избила револуција у Русији, настало револуционарно стање у нашим земљама и у Европи, долазе нови људи који ће моћи да носе покрет. Уосталом, сви који су из социјалдемократских редова приступили југословенској Комунистичкој партији, они су већ 1919, 1920. и 1921. године отпадали из овога, јер је доба и размах социјалдемократије прошло.

* * *

[БОГУМИЛ] ХРАБАК.⁶²⁰

...

С друге стране, у дискусији су највише дотакнуте тезе друга Јанковића, према којима ја имам одређен однос, као и према свакој другој дискусији. Међутим, основно конфронтирање мишљења, које је овде професор Јанковић изнео или мишљења друга Сергија и друга Ступара, то су прилични антипод. Ово што је убацивано, то је интонирано из других разлога, нема много везе са самим проблемом. Мислим да су крајности што је изнео друг Димитријевић и друг Ступар. Мислим да су извесни другови у дискусији дали одређена мишљења шта је марксизам.

У погледу метода има неколико карактеристичних момената. Врши се модернизација историје, тј. елемената који су важни за нашу Партију, за период између два рата и од 1941. године, да они покушавају да се пројцирају у оно време из 1908, 1914. и 1915. године, што је лишено марксистичког резона. Једна од ситуација кад постоји комунистичка партија, као једна несумњиво револуционарна партија, која има одређена искуства и одређена решења и ван Југославије, а друго је једна социјалдемократска партија која се држала строго неких решења која је дала II Интернационала и није схватала много претварање рата у ослободилачки

620 Богумил Храбак (Велики Бечкерек, 11. јануар 1927 - Београд, 12. децембар 2010), историчар, универзитетски професор, редовни члан Академије наука и уметности Косова (1978-1992).

рат. Друг Сергије сувише гледа ту социјалдемократску партију, а не гледа да после Октобарске револуције долазе нови проблеми, нови људи. То је један процес, једна одређена ситуација која је настала 1941. године и не могу се ту пренети услови из 1912. или 1913. године.

Даље, једно је Србија, а друго је српски народ. Српски народ је шири појам. Постоји ту прилично јасан проблем. То треба имати у виду. Лењин не види више могућности „националних ратова“ од 1914. године. Ја ово износим овде у дискусији. Једно је питање одбране Србије, о чему и Лењин говори. Само оно место које је друг Глеђовић навео, то је једно недовољно јасно повезивање – да аустроугарска буржоазија води пљачкашки рат. Даље, да је то још увек национална револуција. Мислим да оно што можемо да утврдимо, не мислимо да мисао друга Сергија није била тачна, да је Аустроугарска гледала само да уништи Србију са те економске стране. Али, овај југословенски проблем и уопште питање тих народа било је витално питање. Аустроугарска уништава Србију и због тога што је та Србија средиште и неких других питања. То је битно за Аустроугарску. То се питање види и у царинском рату и свему осталом. Србија није била тако економски снажна земља да пружи шире могућности експлоатације. Битно је то што је она осетила да Србија смета као држава. Мислим да они наводе чињенице које знају, али, и ти датуми су другачији. Мени је жао што нисам написао неке тезе, да ове ствари видимо. Ја не бих улазио у дискусију какав је став социјалдемократске партије. О томе нешто пишем. Мени је жао што није наведено. Али, битно је то питање – да ли имајући ратне планове, да ли Србија настоји да створи Југославију као земљу, под тим именом југословенске државе или нешто друго. Одређени циљеви у вези са територијом не значе да се води конкретна југословенска политика. То се може аргументовати са 10 разлога. Ако Србија води ослободилачку акцију, зашто није формирала ослободилачке одреде у Србији 1914. и 1915. године.

...

Према томе, јасно је да Пашић хоће одређену територију. Русија никада није хтела Југославију. Она је хтела велику Србију и читава се дискусија водила о томе да ти католици који ће ући у Србију неће довести у питање бројност Србије. Она је била заинтересована за снажну српску државу, а не југословенску државу. Немојмо то изједначавати, то су два појма. Знамо и Пашићеве ставове. Он је извршио окупацију или боље рећи поставио војску на оној територији коју је сматрао српском и ту држи војску, ту прави своје пукове, шаље добровољце, тамо се формирају и ти пукови. Према томе, код Пашића треба јасно разликовати једну територију која треба да уђе у склоп српске државе, а друго српски део у тој држави. Наравно, он би био велики.

Да ли су југословенске масе, пре свега мислим на радне масе, које чине суштину југословенског народа, да ли су биле заинтересоване за стварање југословенске државе...

* * *

[ЈОВАН] ЖАРКО ВЕСЕЛИНОВ:

...

Онда питање тих циљева Пашића, великосрпске буржоазије, колико то може да се оцени на основу познавања од раније неких чињеница. Чини ми се да се ту мало поједностављују ствари, а оне су далеко компликованије за извођење закључака, него овде што изгледа – да је то био један опште југословенски покрет, да је био од почетка до краја прогресиван. Ствари су се почеле компликовати. Имали сте два момента. Прво национално ослободилачки, који је остао до краја и дао печат целом рату и у томе био оправдан за српски народ. Али, да је српска буржоазија почела да прави планове не само према Албанији, него и према Македонији. Можда би требало нагласити тај став када говоримо о српској буржоазији да би српски народ поставили правилно у време рата и после у борби за слободну Македонију итд.

...

Светски рат је још компликованији, још замршенији, теже даје одговор на разна питања и разна збивања.

Ако би се остало на томе што је до сада било закључено, а то је да ми напишемо један чланак, мислим да то не може да напише новинар. Ако би опет свели на то што је опште познато и што не би изазвало сукобе, да се на бази тога чланка спроведе једна дискусија и да се о томе продискутује. Ако би другови прихватили да нешто и Македонци и Словенци напишу. Друг Црвенковски је рекао да је стварање Југославије било само реакционарна страна. Ја се не слажем с тим, самим тим што смо уједињени у један револуционарни покрет, који је после одиграо познату историјску улогу. За њих је долазак српске војске био прогон Македонаца. Како ће се то касније оцењивати, то је друга ствар, али историјска чињеница је да је слободна Македонија оно што је створено у Југославији.

...

[БОГДАН] ГЛЕЂОВИЋ:

...

Пошто сам ја могао слушати остале другове, дозволите ми да се и ја послужим још неким стварима. Прво, ја сам у примедбама поменуо само

два цитата: један цитат друга Кардеља о месту, улози и положају Србије 1904. године. Даље, употребио сам један цитат Лењинов. Зашто ја даље нисам цитирао? Ја сам у литератури коју предлажем навео Лењина (књиге VIII и X), а нарочито се види Базелски конгрес и Копенхагенски, а аутор ће узети ову књигу па ће у светлости свих поставки, а не вађења исечака који ми одговарају или не, сервирати основу. Није Лењин писао узгред о овом рату, није Лењин осуђивао само немачку буржоазију, није он нигде двосмислено говорио о рату. Молим вас, он одређено и јасно каже на страни 22. да је аустријска буржоазија предузела пљачкашки поход против Србије. На страни 8. исто тако каже: аустријска буржоазија предузела је пљачкашки поход против Србије, затим на страни 22: „Тако се од свих зараћених земаља само још Срби боре за национални опстанак“. На страни 256-257. „Фактички немачка буржоазија је предузела пљачкашки поход против Србије желећи да је подјарми и да угуши националну револуцију јужних Словена, усмеравајући у исти мах главни мач својих војних снага против слободних земаља Белгије, Француске итд.“.

На страни 358-359, на страни 361, на страни 446 до 447 итд. говори у истом духу. Из читавог Лењиновог дела, уз контекст свих ставова које он износи о карактеру рата треба сагледати и видети ове Лењинове оцене и свако ко цени историјске чињенице, а када кажем историјске чињенице, ја мислим најважније, он мора доћи до закључка да је Лењин као марксиста, као велики мислилац и теоретичар скинуо одавно питање с дневног реда, које ми, југословенски комунисти, покрећемо и тежимо да оповргнемо Лењинове оцене о рату.

Исто тако, Лењин је недвосмислено рекао за српску социјалдемократију да је имала правилан став јер је гласала против ратних кредита. Ја ћу рећи мало касније шта о томе мислим. Према томе, то је књига, нека је онај друг који пише чланак погледа и он ће то видети.

Даље, ми кажемо да су по Лењину престали национални ослободилачки ратови крајем XIX и XX века. Не, Лењин тако ствар не поставља. Он ту ствар поставља на страни 462 (Храбак: не, него на 421). Храбак, ја сам тебе слушао, молим те слушај и ти мене, иако нисам доктор историјских наука, молим те да ме слушаш. Ја сам тебе слушао, слушај и ти мене. Ја имам пуно разлога када то говорим.

На страни 310 стоји: „У револуционарним ратовима Француске постојао је елемент пљачкања и присвајања туђих земаља од стране Француза, али то никако не мења основни историјски значај тих ратова који су рушили и потресали апсолутизам и феудализам... Даље, у француско-пруском рату Немачка је опљачкала Француску, али то не мења основни историјски значај тога рата који је ослободио 10 милиона немачког народа од феудалне расцепканости и угњетавања...“

Шта хоћу са овим да кажем? Хоћу да кажем да треба гледати објективну условљеност, објективне резултате сваког рата од којих су они у крајњој линији довели, као и њихове узроке.

Још сам једну ствар хтео да наведем. На страни 446-447. стоји „У том односу треба разликовати три типа земаља, у односу на самоопредељење нације“. За Лењина, прво то су земље западне Европе и Сједињене америчке државе, буржоаско прогресивни и национални ослободилачки покрети су давно завршени у западној Европи. Друго, исток Европе: Аустрија, Балкан, а нарочито Русија. Овде је управо XX век нарочито развио буржоаско демократске националне покрете и заострио националну борбу. Задатак пролетеријата тих земаља, како у решавању њиховог национално-буржоаског преображаја, тако и у помагању социјалистичких револуција других земаља, не може бити извршен ако се не брани право нације на самоопредељење.

Тиме бих рекао да ту имамо ставове и по питању рата, првог империјалистичког рата, по питању рата који је водила Србија и ставове српске социјалдемократске партије, да све то треба узети и служити се тиме.

Мени је жао што ми је остала Кардељева студија „Словеначко национално питање“. За друга Кардеља нема никакве двосмислености у томе какав је рат водила Србија. Друг Кардељ одређено и јасно каже: Србија је била нападнута нација, која ни најмање није желела рат, она је водила борбу за независност. Даље, када говоримо о немачком *Drang nach Osten* и аустроугарски империјализам, као претходница Немачке, назива огавном борбом против наших народа и против Србије, жао ми је што ми овде није та књига да тај цитат дословно прочитам. Исто тако, и у вези анексије Босне и Херцеговине, јадранске железнице и у вези царинског рата. Онда, говори се да аустроугарски империјализам тражи продор, то је оно о чему је говорио друг Сергије, тражи господство на Балканском полуострву, тражи да буде господар читаве ове обале Јадранског мора, излазак на Јегејско море и даљи продор. Друг Кардељ, гледајући у немачком империјализму главну и основну опасност, сасвим правилно за све наше народе и земље долази до закључка да је борба балканских народа за слободу имала изразито антиимперијалистички и ослободилачки карактер, иако је руски империјализам, са више или мање успеха покушао да је искористи за своје циљеве.

...

Даље, што се тиче социјалдемократије, ја сам тамо навео изабране списе Димитрија Туцовића које треба користити, које смо објавили 1949. године. Ако је за неког много те литературе, ево оцена и цитата од Туцовића које је дао а које је у свом реферату изнео друг Моша Пијаде. Он је

тачно открио узроке рата. Он је рекао зашто је Балкан буре барута. Овде се види сукоб између национално ослободилачке борбе југословенских народа и аустријског империјализма. Он је у свим својим радовима био доследан борац за одбрану националне независности и слободе Србије и српског народа. На крају крајева, он је то и доказао.

Српску социјал-демократију нико не потцењује. То је јасно. Онај који пише о унутрашњем политичком стању у Србији, поменуће борбу српске социјалдемократије и радничке партије, ако ни због чега другог, треба да је помене у борби против преторијанства, затим место и улогу војске и црне руке, борбу за очување буржоаског империјализма, за незавођење војне диктатуре, они нису били за милицију, али су били за стајаћу војску. Што се тиче питања гласања против ратних кредита, о томе су већ дате оцене и ја не бих имао шта више додати. Када се ради о гласању против ратних кредита, на то треба гледати и као историчар и марксиста, и ту онда неће бити никакве колизије између карактера рата који води Србија и принципијелног става српске социјалдемократије.

...

Сада би још нешто рекао у вези дискусије. На пример, ја се не могу сложити са овим што каже друг Сергије: Наш став треба да се заснива на поставкама српских социјалиста у рату. Ја не мислим да треба апстраховати разматрање свих ових питања и ставове српске социјалдемократије. Ја сам од тога далеко, али код оцене рата и узрока рата треба да пођемо од Лењина, Тита, Кардеља, Маслеше и Туцовића. Не може се поставити – ко не стоји на позицијама српске социјалдемократије тај није на позицијама класне борбе, како сам ја схватио Сергија. Значи, ако неко није на позицијама српске социјалдемократије, онда му се постави политичка дисквалификација одређене класне борбе итд.

Ја бих имао ту примедбу на дискусију друга Сергија, као и то да нико не иде намерно на занемаривање радничког покрета. Тамо је истакнут став српске социјалдемократије, а када се говори о унутрашњем уређењу Србије, када се говори о нишкој декларацији, треба рећи какав је био став српских социјалдемократа, да ли су гласали за нишку декларацију или нису, да ли су је усвојиле све остале политичке партије или нису.

...

[БОГУМИЛ] ХРАБАК:

...

Да видимо нешто о Лењину. Ја не бих желео да замарам овај скуп. Зато што сам рекао да је мој чланак прилично одмакао, ја ћу у том члан-

ку изнети све што мислим, али бих рекао само нешто. Пошто сам пре подне говорио да је Лењин писао о „националним револуцијама“, ја ћу морати да прочитам те исте странице које спомиње друг Богдан. Ево, на пример, на страници 24, IX том „период националних ратова је прошао“. Задатак је социјалиста да и националне ратове претворе у грађанске. То је на страници 24.

Даље, на страни 21, IX том, Лењин говори о проблему националних ратова. Ови ратови обележили су рушење феудализма и били су израз борбе новог буржоаског друштва против феудализма. Национална држава била је нужна веза у развоју капитализма. Борба за самоопредељење нације, за њену самосталност, за слободу језика, за народно представничко служила је том циљу – стварање националних држава на извесном степену капитализма, оном нужном тлу за развој производних снага.

Лењин сматра да су били могући национални ратови од италијанских и пруских ратова, а да после тога, тј. у фази империјализма нису били национални ратови, него он те ратове назива буржоаским.

Друго, важно је када Лењин даје оцену о Србији, да ли он њу сматра развијеном или неразвијеном земљом. Он њу сматра развијеном земљом, и да развијене земље у Европи не могу да врше национални рат, о чему говори друг Богдан. За Србију не важи оно што друг Богдан цитира за Русију.

ВАСА СМАЈЕВИЋ:

Нисам те разумео, да ли Лењин сматра Србију развијеном или неразвијеном земљом?

[БОГУМИЛ] ХРАБАК:

Ево, могу то одмах да цитирам. Има једно место само не знам на коме је, где Лењин тачно говори да у Европи, где су земље мање-више подједнако развијене, нема услова као у земљама ван Европе, као што су Кина и Индија. Рецимо, Лењин каже да треба сви да помажемо формирање кинеске државе као целине. Затим он говори о Персији итд.

Када се ради о тим стварима, ми морамо да имамо читаву једну скалу на којим принципима морамо да пратимо и да прилазимо том проблему да ли долазе у обзир национални ратови или не. Лењин говори о прогресивном рату у Србији због тога што њу напада једна сила која врши пљачкашки рат. Лењин, осим једног места које је друг Богдан цитирао и које сам ја поменуо пре подне, не говори директно да је рат Србије ослободилачки због тога што ће она да ослободи Југословене. Он тамо говори о томе да Аустрија има интереса да угуши Србију због тога што је угрожена од револуција Јужних Словена.

Друг Богдан када помиње, на 446. и 447. страни, питање оне три групе о којима говори Лењин, ту се нигде не говори о националном рату већ се говори о националној борби. Лењин је осуђивао сваки рат који се догађа у фази империјализма, јер се зна да мора имати карактер империјалистичког рата, без обзира ко га води. Нико не спори да је ослободилачки рат Србије прогресиван када брани своју територију, то је јасно. Али, не ради се само о томе да брани своју територију. Друг Стругар је цитирао познато писмо које је објављено из серије међународних односа, које је код нас превео Анте Магдић о томе шта Србија тражи на почетку рата. То писмо је Пашић упутио Спалајковићу и ту се каже, иако још није наступило време да се просуди о томе којој држави има да припада ова или она територија, након коначне победе над непријатељем, сматрам ипак нужним да на време обратим вашу пажњу на наше аспирације.

Дакле, он поставља аспирације, поставља аспирације над територијом, а нигде не говори о томе да Србија хоће да уједини територију. Пашић је увек желео територију, а никад није говорио о Југословенима. Он тај израз никад није употребио, ни после 1918. године. Он је један од српских политичара који је вечито тежио за територијом. Уосталом, он је једини говорио о троименом народу. То се све може утврдити.

Према томе, када вршимо анализу Лењина треба обратити пажњу да ли он говори о Србији као прогресивној због тога, што брани своју територију. Нико паметан неће да претпостави, зато што је бранила своју територију, да њен рат није ослободилачки, али се ради о њеним аспирацијама које је показала од првог дана. Ми тачно знамо како је дошло до нишке декларације у доба када је Поћорек навалио са своја два корпуса из Босне, када су јединице из Београда дошле скоро до Аранђеловца. У тим моментима он је био приморан да изађе у скупштину са том декларацијом. О томе је писао Коста Стојановић у његовом дневнику. То сви знамо. Уосталом, то је и Живановић написао и објавио.

Према томе, ми тачно знамо како је настала нишка декларација. Пашић је био приморан да да ту изјаву. Што се тиче његовог писма и упутстава Спалајковићу, ту се ради само о аспирацијама и територијама. Он нигде не говори – ја хоћу да ослободим Југословене. Он говори само о територији коју Србија треба да добије.

Стварање заједничке државе не значи прогресиван рад, јер на крају, ако се у заједничкој држави нађу народи који можда баш нису били расположени да уђу у ту државу, то значи да снаге нису биле још довољно зреле. Нигде се не говори да су масе противне уједињењу, али се говори да масе нису сазреле за уједињење. То је битна ствар. Наша пропаганда у аустроугарским земљама почиње 1908. године. Ми немамо ниједну генерацију која се подигла у тим традицијама.

...

БРАНКО [БРАНА] ПАВИЋЕВИЋ:

Можда би требало размислити о томе да се не дају опште оцене у вези са почетком рата, него у једном чланку који ће се појавити 28. дати о почетку рата и онда у низу серија у току година дати неколико чланака о конкретним питањима. Иза редакцијских чланака ипак стоји на неки начин ЦК Југославије.

ЈОВАН ВЕСЕЛИНОВ:

То се и мислило тако.

БРАНКО [БРАНА] ПАВИЋЕВИЋ:

Тешко је данас дати такав један чланак где ће бити сваки суд, свако мишљење потпуно тачно. Можда су људи који се тиме баве уназад неколико година проучили све...

Историјски крупна питања: почетак рата, српска социјалдемократија, њихове концепције итд. могу да се бране аргументима. Ја имам резерву према Сергијевим концепцијама. Али он своје концепције брани снажним аргументима из историјских извора. Зашто се такав члана Сергија Димитријевића не може појавити.

МИЛОЈКО ДРУЛОВИЋ:⁶²¹

Можда је боље да се појављују чланци са потписима људи, а не директивни чланци.

БРАНКО [БРАНА] ПАВИЋЕВИЋ:

По оваквим питањима редакцијски чланци не иду.

ЈОВАН ВЕСЕЛИНОВ:

Мислило се на потпис, па без потписа да би добио више званично обележје.

БРАНКО [БРАНА] ПАВИЋЕВИЋ:

Али, када дате једном научнику, рецимо Сергију Димитријевићу он је и политички човек и научник.

ЈОВАН ВЕСЕЛИНОВ:

То је друго о овом проблему о коме он пише. Али, о свим проблемима које би требало сажети можда је то немогуће направити.

621 Милојко Друловић (Нова Варош, 24. фебруар 1923 - 3. јануар 1989), новинар у „Политици“, амбасадор у Кини и Совјетском савезу, члан ЦК Савеза комуниста Србије.

ВАСА СМАЈЕВИЋ:

На чему смо остали? Да ли смо зато да се овде обавежемо? Оппростите, ја на томе мало инсистирам. Зашто не бисмо задужили да другови Јанковић, Храбак, Глеђовић и Сергије напишу по један члана.

ЈОВАН ВЕСЕЛИНОВ:

На томе се можемо сложити, али ја мислим да се сада дискутује о једном чланку.

МИЛОЈКО ДРУЛОВИЋ:

И онда да ли ће се појавити у југословенској штампи или у српској.

ВАСА СМАЈЕВИЋ:

Ја сам мислио да се о свему овом напишу чланци и ми би онда о томе дискутовали. Ти би чланци могли да се објаве у „Борби“, „Политици“, или у неком часопису са потписом тог човека.

МИЛОЈКО ДРУЛОВИЋ:

Они ће као писци свакако доћи у обзир.

МИХАИЛО ШВАБИЋ:⁶²²

Ми би могли са тим редакцијама ако је потребно пре да разговарамо. Иначе, ако не идемо са полузваничним чланком који треба да изрази неки став, онда не би требало да идемо у одређивање ко ће да пише. Онда пустимо редакцијама нека нормално раде као што раде сваки дан. Можемо толико тек уколико желимо неким поступком да дамо званичан став. Утолико имамо разлога да се умешамо. Али, ако то отпадне, ја стварно не бих ишао у даљу интервенцију код редакције, сем да им то ставимо на расположење па нека потпише свако чланак као што потписује – и одговара за то што је написано, подложен је критици итд.

МИЛОЈКО ДРУЛОВИЋ:

То можемо да сугеришемо „Политици“ и НИН-у.

ЈОВАН ВЕСЕЛИНОВ:

Ја бих још увек био зато да се такав један чланак напише. Јер, када неко погледа како ми славио наше годишњице, прво се састанемо и онда испустимо целу ствар из руку, и почну малограђани да се иживљавају и да

622 Михаило Швабић (Буковик код Аранђеловца, 12. јун 1919 - Београд, 15. фебруар 2002), министар грађевине у влади НР Србије, амбасадор у Пољској, народни посланик, члан ЦК СКС и СКЈ, председник СУБНОР, председник Комисије за историју при ЦК Савеза комуниста Србије

пишу о свему и свачему. То смо имали са Солунским фронтом, па је Македонија била проглашена за Србију и уопште правили су се разноразни испади. Сетите се, било је свашта. Да би се то избегло мислило се да се ипак нешто и каже кроз такав један чланак, да се види да је то ипак неки став, да се дају неки оквири у којима би се кретало и размишљало.

ВАСА СМАЈЕВИЋ:

Ја бих волео да чујем неког ко би се сам пријавио. Ако на овом останемо, сви ће да одричу.

БРАНКО [БРАНА] ПАВИЋЕВИЋ:

Нека историјска комисија размисли и кроз два дана нека каже.

ВАСА СМАЈЕВИЋ:

Зашто се не би неко јавио на основу ове дискусије?

МИХАЈЛО ШВАБИЋ:

Ми би тај чланак још једном продискутовали.

ЈОВАН ВЕСЕЛИНОВ:

Ја сам баш сада питао Швабића да ли је разговарао са Армијом.

МИХАИЛО ШВАБИЋ:

Ја сам био примио ту обавезу па одустао од тога.

ЈОВАН ВЕСЕЛИНОВ:

Мислило се да буде један политички чланак и један војнички, да се пише са војничког становишта, али дабоме да пишу као марксисте. Не знам да ли се ко ангажовао.

Да ли смо се сложили да би требало да се напише општи чланак? Ту сте другови изнели врло много материјала од Лењина до друга Тита и Кардеља. Зашто се то не би средило па да се тај чланак подели и да се направе примедбе.

ВАСА СМАЈЕВИЋ:

Рецимо, да се јавите према томе ко обрађује ту материју. То би требало да буде Драги Јанковић. Ти си највише објављивао. Тај чланак који би он написао ми би још једном погледали да ли је у реду

....

ЈОВАН ВЕСЕЛИНОВ:

Зашто се не би могла писати истина о српској војсци, то ми није јасно?

БОГДАН ГЛЕЂОВИЋ:

Ми ћемо у Институту у монографијама све то написати.

МИЛОЈКО ДРУЛОВИЋ:

Али, неке ствари мораш да дисциплинујеш, чак и ствари које су потпуно тачне.

ЈОВАН ВЕСЕЛИНОВ:

На чему смо се споразумели? Ко од другова да узме да напише тај чланак?

...

ЈОВАН ВЕСЕЛИНОВ:

Ја мислим да идемо на један чланак. Ја мислим да смо се овим разговором мало обавезали међусобно да направимо што је могуће бољу ствар.

ВАСА СМАЈЕВИЋ:

Свако ко буде писао мора да води рачуна шта је спорно, шта смо овде усвојили.

ДРАГОСЛАВ ЈАНКОВИЋ:

Оно што је Јелица извукла то су ноторне ствари за које не треба писати чланак, а све друго је спорно. Међу нама је спорна оцена о рату. Остале су две оцене – да је био ослободилачки скроз и да није био скроз ослободилачки.

ЈОВАН ВЕСЕЛИНОВ:

Само, са овом дискусијом ми нисмо пресекали разговоре и спречили људима да даље о томе пишу. Ја мислим да нисмо тако схватили овај састанак.

ВАСА СМАЈЕВИЋ:

Само би неко требало да напише чланак, бар по оном на чему се сви слажемо.

[БОГУМИЛ] ХРАБАК:

Ја мислим да би другови из историјске комисије, који су присуствовали нашим дискусијама и видели у ком смислу је ко претерао, могли да напишу и потпишу тај чланак.

БОГДАН ГЛЕЂОВИЋ:

С обзиром на оно што је рекао и написао друг Кардељ, мислим да би то било најбоље решење када би друг Кардељ могао да напише, јер

он доста тих ствари познаје. Он је дао добре ствари о томе питању, тако да би то стварно за све нас било најбоље решење. Ако не може он, онда Вељко Влаховић.

ЈОВАН ВЕСЕЛИНОВ:

Ви се сви одричете, пошто се сматра да има два дијаметрално супротна гледишта. Значи, нико неће да се јави.

Мислим, другови, да не би требало да се извуче такав један закључак да смо се разишли, поготову ви који се не знам с киме не слажете. Ми смо сви очекивали да се на бази тих разговора о нечему споразумемо. Ја разумем да сте сви ви научни радници, сваки за себе, и како можеш натерати научног радника да напише колективан рад.

Значи, у овом случају треба видети у оном где смо јасни и чисти и да то објавимо, а ако нико неће да се прими да напише чланак, не знам шта ћемо да радимо.

ВАСА СМАЈЕВИЋ:

Ја мислим да Драги Јанковић може да се прихвати.

Значи, договорили смо се да Драги напише, и да 21. јуна да прву верзију. Да ли би се сложили да тај чланак прође кроз дискусију ових другова који су данас присуствовали и да се онда ипак потпише тај чланак.

Он може водити рачуна о свему овом што смо говорили, и о чему си ти, Жарко, говорио.

ЈОВАН ВЕСЕЛИНОВ:

Значи, Драги ће да напише, али остаје и оно друго о чему смо разговарали – да дају прилоге. Ја мислим да би сви другови који се сматрају побуђени као комунисти да унесу што више истине било добро да напишу.

ВАСА СМАЈЕВИЋ:

Да ли можеш и ти друже Жарко, мало да поразговараш са другом Вељком и другом Кардељом о мишљењу овог скупа да би стварно и они требало нешто да ураде.

ЈОВАН ВЕСЕЛИНОВ:

Да се договоримо овако: да Драги напише чланак за један лист а неко други за други лист, неко из Словеније за словеначки лист, у Македонији за македонски лист итд. То је врло важно.

(Са овим је састанак завршен).

ТРИ НЕОБЈАВЉЕНЕ ДИСКУСИЈЕ НА II КОНГРЕСУ САВЕЗА ДРУШТАВА ИСТОРИЧАРА ЈУГОСЛАВИЈЕ, НОВЕМБРА 1958. У ЗАГРЕБУ И РЕЗИМЕ О РЕФЕРАТУ СЕРГИЈА ДИМИТРИЈЕВИЋА „СРПСКИ СОЦИЈАЛИСТИ И УЈЕДИЊЕЊЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ“⁶²³

I

Др Сергије Димитријевић: Ја ћу се задржати на неколико спорних питања која су присутна у реферату. Прво питање је питање односа општег у националној историји и у историји радничког покрета. Постоје два различита... (п.Р.С: због даљине звучника нису се чуле двије три реченице које је изговорио друг Димитријевић)... То није само моментална потреба. Историја радничког покрета је једно трајно подручје научног истраживања и истраживања у историографији, као што је привредна историја и дипломатска историја... (п.Р.С.: опет због даљине нејасно)... али, замислите како би то изгледало да од једног привредног историчара тражимо најпотпуније познавање политичке историје... (нејасно)... По мом мишљењу овде се мора приказати и изучавати само историја радничког покрета, а у односу на историју заједничке југословенске државе, историја радничког покрета ће добити своје одговарајуће место у тим оквирима. (п.Р.С.: одавде се Димитријевић чује сасвим јасно) Те две ствари никако не би требали да мешамо. Одвојимо их. Изучавајмо и историју Радничког покрета и касније у целокупној историји националној нађимо њено место.

Друго питање је питање јединствене историје југословенског радничког покрета. Да ли таква јединствена историја постоји? По моме мишљењу она постоји зато што постоји јединствени класни револуционарни раднички покрет и његова политика. Исто тако као што постоји

623 Реферат одржан на II конгресу Савеза друштава историчара Југославије, новембра 1958. у Загребу, публикован је као прилог: Сергије Димитријевић, *Српски социјалисти и уједињење Југославије*, Архивски алманах, 1960, бр. 2-3. 187-193.

јединствени класни непријатељ и његова политика, тако постоји и јединствени класни раднички покрет. Није у питању југословенски и републички аспект из историје Радничког покрета како то каже другарица Пешић, већ је у питању постојање јединственог револуционарног покрета као таквог. Не мислим да је рад на националним и републичким радничким покретима дуплирање рада као што је то рекао један од дискутаната. У томе се потпуно слажем са другарицом Пешић. Сматрам да је тако изучавање потребно за сагледавање свог богатства те историје, специфичности развика у појединим републикама или ако хоћете нацијама где се то поклапа итд. Уз то треба радити и посебно изучавање ужих области, Далмација, Војводина, Истра, Славонија, Санџак, Срем, Банат – ја мислим да је то потпуно запостављено тј. да је запостављена једна друга група специфичности која нам измиче, не само малих специфичности него и специфичности подручја која су имала своја посебна руководства, која су имала своју посебну некакву специфичну примену једне заједничке политике у тим оквирима.

Не слажем се са поделом на републичке и југословенске проблеме међу институтима. Све је у надлежности свих нас. Погледајмо праксу историјских института. Шта има негативно у томе ако историјски институт у Београду изучава историје Црне Горе или Далмације, јер има сараднике који су се оријентисали на ту врсту изучавања. Корисно је посматрати једне исте проблеме из различитих аспеката. Ако пођете из аспекта једног ужег оквира или аспекта целе земље као такве и то су два различита аспекта која могу дати исти позитивни резултат. Сматрам да је питање кључних проблема читавог радничког покрета одређеног периода, питање свих нас, и да такви проблеми не могу да буду ничији монопол; него, онај који проучава значај кључних проблема за један период који сматра да расправља један проблем од кључне важности за цели покрет, онда ће се он без наше воље с њиме бавити и у том правцу ће истраживати до краја и бележити успехе.

Молим вас, питање центрумаша у Хрватској и Славонији или питање центрумаша у Србији и Босни, по чему је то један проблем само неких покрајинских и националних организација или подручја. Па дозволите једну ствар. Питање центрумаша се може изучавати мало и на широј платформи. Узмите да се извесне опортунистичке струје у Хрватској и Славонији и Словенији не могу заједнички изучавати, на крају крајева. Али то не искључује изучавање словеначког опортунизма као посебног, а касније, у једној вишој фази, синтетизирање и повезивање свега тога. Ја чак нпр. сматрам да има читав низ оваквих кључних проблем а којима би требао да се позабави сваки онај ко за то има могућности. Треба нпр. проучити питање одређене револуционарне оријентације

босанског радничког покрета 1918. године. То није проблем само Босне. То је проблем развитка револуционарног покрета у нашим земљама. То нпр. другови из Хрватске и Славоније који се баве питањем министријализма и антиминистријализма исто тако осећају, а исто тако то осјећају сви они који се баве питањем стварања једног јединственог револуционарног покрета у нашој земљи, као једну од компонената. Свака од тих компонената је интересантна. Свака је интересантна за изучавање јединственог револуционарног класног покрета. Па онда - узмите питање револуционарне оријентације у Славонији или у Војводини 1919. године, у доба мађарске револуције. Нису то питања која требају да буду резервисана за некакве локалне славонске или војвођанске историчаре. Ако ми имамо такве кадрове који се баве и сагледавају ту проблематику у локалним размерама или покрајинским, молим, нитко неће бити против тога. Али ако се један друг у ма каквом било нашем центру за изучавање историје радничког покрета посебно заинтересира за ова питања, између осталог зато нпр. што зна мађарски у односу на Војводину, по чему би то требало сада делити, што оно кажу, и изучавати само из овог или оног аспекта, без обзира на наклоност људи, без обзира на извесну љубав која постоји за једног студијца за једно одређено студијско подручје. А с друге стране, молим вас, – ако неко сагледа посебан историјски значај једног одређеног проблема, па макар из покрајинског, макар и националнога или наднационалнога, у оквиру изучавање јединствене историје радничког покрета, зашто да он не инсистира на томе, на планирању те теме, на прихватању те теме и то без обзира у ком институту ради. Ја мислим да ове границе које ми стављамо на путевима нашег рада, да ова подела није потребна. Још мало па ћемо увести и царинска подручја између наших института. А све то нема богзна каквог смисла. Увек сам био против ове врсте ограничавања рада историчара и поделе међу нама. За мене је битна једна ствар - да је потребно изучити и те специфичности појединих нација, покрајина итд., али да је потребно проучити и јединствени револуционарни покрет који је нама свима заједнички.

Не бих се могао сложити с тезом која се у овоме реферату на неки начин испољава, а то је – „без повести радничког покрета појединих народа и народности нема ни југословенске синтезе!“

Шта је битно? Битна је једна револуционарна политика класног радничког покрета и њена еволуција, а не конкретизација и реализација такве политике по републикама, националним, покрајинским, или локалним оквирима. За мене је битно оно прво. Теза друга Николића – без обзира што таква заједничка револуционарна политика настаје сарадњом и доприносом свих националних радничких покрета целокупне раднич-

ке класе Југославије - мислим да не стоји. Али, молим вас! Таква јединствена револуционарна политика постоји и ми не можемо да је негирамо разбијањем читавог изучавања у читавом једном историјском периоду на републичке аспекте, па онда тек да тражимо шта је заједничко.

Ја ћу вама онако узгред да споменем један користан случај некога који је обрађивао раднички покрет у Црној Гори. И без обзира на то што је раднички покрет у Црној Гори, у Боки Которској, био под покрајинским центром који се налазио у Сплиту, без обзира на то што је црногорски комунистички покрет потпадао под покрајински одбор који се налазио у Сарајеву, који је био заједнички за Црну Гору и Босну и Херцеговину, без обзира на једно јединствено Централно партијско веће у Београду, он је узео (п.Р.С.: Узео је друг који је проучавао раднички покрет Црне Горе) само локалне архивске изворе. Није консултирао ни штампу далматинску за Боку Которску, ни штампу нити друге изворе који говоре о развоју радничког покрета у Босни и Херцеговини, а посебно оне изворе који говоре о историјату Покрајинског одбора. Тај друг који је проучавао Црну Гору није проучавао ни централне изворе ни штампу, а није отишао ни у централне архиве. Не кажем да сви они који раде у тим ужим оквирима, да ће сви доћи до таквог апсурдног становишта. Само вам указујем шта то значи када ми једну јединствену револуционарну политику изучавамо само са становишта доприноса у њеном стварању од стране једне нације, једне покрајине једнога човека или са становишта реализације те политике на једном одређеном подручју.

Становиште друга Николића је, да без дубљег познавања покрајинских услова не би могли да проучимо целокупни раднички покрет. А шта би било ако би ми ишли даље!? Шта би било када би ишли даље па поставили све већи захтев - без дубљег познавања друштвено-економских услова не може се изучавати раднички покрет појединих нација или покрајина. Па онда, само да вас подсетим нпр. на специфичност аграрног питања у Далмацији, на разумевање сељачког питања у Далмацији. Шта би све условљавало оно чиме би се ми требали бавити, шта би све требало наћи унатраг? Па онда овако то изгледа: те се све специфичности не могу познавати без познавања претходног привредног и историјског развоја и општих историјских специфичности тога развоја. Иста ствар је с међународним аспектом нашег радничког покрета. Ми смо већ овде чули захтев за изучавање историје Коминтерне. Али идемо даље. А шта је условило једну такву политику Коминтерне? Каква су међународна револуционарна искуства на једном или другоме подручју условила такву политику? Па докле ћемо да идемо у тим захтевима?

Ја сматрам да без обзира шта је ко направио ми можемо радити и свима заједничке теме у историји нашег радничког покрета. Нпр.: један

друг поставља питање превођења извора Коминтерне итд. Али без обзира што је моментално преведено постоје протоколи и на страним језицима појединих конгреса Коминтерне, постоји Комунистичка интернационала, другим речима постоји оно што историчарима треба да сагледају извесне аспекте од посебног интереса за развитак политичких ставова и политике нашег подручја, политике Коминтерне у односу на наше подручје, што је могуће такође проучавати и има за то елемената. Јасна је ствар да ће једно детаљно проучавање и продубљивање у свим тим правцима да да нове резултате, А да ли ми можемо све то да чекамо!? Па то је један процес без краја! Шта би било ако би привредни историчари као рецензенти нпр. условљавали сваки рад из историје радничког покрета с темељитом обрадом друштвено-економске проблематике? Па практично то би онемогућило објављивање било кога рада из области историје радничког покрета. Јер немојте да мислите да ове све монографије које се обрађују нису врло уско постављене, јер обрађују фактографију радничког покрета као таквога не улазећи у ове социолошке и друштвено-економске условљености, аспекте итд. Па ипак, ни један од ових аутора који раде на тим монографијама, било у републичким, било у националним, било у југословенским размерама и пледира претходна оваква изучавања, ни један од аутора који ради тако уске теме не би се сложио с предусловима и таквим препрекама који стоје његовом сопственом раду тј. његовом продукту рада. Чим би таквом аутору неко ко финансира тему поставио услов најдубљег познавања економско друштвене проблематике, аутор би рекао: - молим вас то је друга тема, а ја за моменат радим само ово што се односи на историју радничког покрета у оквирима моје теме, док ми је економско-друштвена проблематика само помоћно историјско подручје за мој главни рад. Такав аутор би рекао да ће ту економско-друштвену проблематику обрадити другом приликом и да ће у том раду показати друштвену условљеност и слично, или ће неко други то обрадити.

Овим сам само хтео да укажем да није потребно инсистирати на свим тим предусловима, Јер ако би се инсистирало с тим инсистирањима би ишли у бескрај. Можда ја мало праксистички без велеучених формулација постављам ове проблеме. Али мислим да их и ви сагледавате, јер су они врло акутни за све нас. Другови су поставили питање издавања грађе, као предуслов за наш рад. Али молим вас! Мислим да је главно издвојити грађу у копијама, у регестима, оно што је учињено готово у сваком институту за изучавање радничког покрета, да би се основни и најважнији документи могли сагледати. Јасна је ствар да онај који ради на каквој било синтези, јасно је да ће тај историчар сав тај фонд грађе да прегледа, да сагледа, барем онај његов најважнији део. Такав друг ће ле-

тимично да прелази преко оних других ствари које се директно не тичу његове синтезе. Сваки од нас, када прегледавамо архивске документе, одбацује многе од њих као неважне за моменталан његов прилаз, јер је његов прилаз на једном вишем нивоу. Али ако би се сви ти ситни подаци узели па групујали па из разних аспеката проанализирали, дали би они нама пуно ствари које смо занемарили. Па ипак у једном одређеном раду, где сагледавамо само оне основне компоненте за подручје које проучавамо, занемарујемо у многим случајевима те ситне детаље.

Шта би било, ако би поставили следећи захтев? Прво пружити сав материјал (проучити сав материјал) у архивима, па онда издавати грађу. У Архиви СР Србије има 40 милиона несређених докумената, молим вас. Замислите како би то било. Прво – нико не даје средства ни за смештај ни за обраду, ни за прављење најпримитивнијих регеста и прву архивску обраду – а ако би ми издавање грађе условљавали са тим, тј. прво да буде све то тотално изручено, све то сређено итд, ако би тако радили, онда грађу не би никад издали. Дакле. Издавање грађе мора се вршити паралелно са изучавањем те грађе. На крају крајева још ћу вам једну ствар рећи. Другови постављају питање издавање грађе. А услов за стручно, за студијско издавање грађе је један одређени историјски коментар те грађе. Од студирања те грађе зависи и избор грађе и могућности једнога квалитетног историјског коментара. Питаћу вас ако би одвојили то изучавање грађе од издавање, не само у потпуности него чак и у сукцесивним периодима, прво издавати грађу па онда изучавати, питам ја вас до чега би све то довело!? То би довело до тога да би архивисти или изучавали све документе, односно издавали све документе, без обзира на значај и не дајући одговарајући студијски коментар, а у новом веку то је прилично немогућа ствар - или, ако идемо у крајност, архивисти не би издавали никакве документе. Узмите који год архивски фонд, кога сте прегледали и проучавали, узмите да ли је могуће да ми све то редом издајемо. До чега, до чега бисмо дошли?

Пут за издавање грађе је отприлике онај којим идемо сада у раду у вези с Октобром 1917. године. Сад ћу вам тај пут отприлике скицирати, да би видели какви су то захтеви и како је то компликована ствар. На раду око издавања документа о нашим људима у Октобарској револуцији прегледано је око 300.000 докумената. То је учињено само зато да би се по одређеним критеријима одабрала грађа, од стране врло бројних екипа. Екипе које су на томе радили изабрале су 9.000 докумената која су фотокопирана. Једна редакција прегледава тих 9.000 докумената да би добила неколико стотина, па чак можда и сто стварно важних и битних докумената за осветљавање тог периода. И то ће се на крају издати. Према томе, није ни издавање грађе мачји кашаљ, што оно кажу, па издава-

ти оних 300.000 докумената или оних 9.000 докумената – није то једноставно.

Сасвим је друго кад имате врло уска подручја, Када се ради о документацији врло важној, специфичној, као што је документација нпр. Југословенског одбора или нешто слично, онда издајете цели фонд у вези с тим. А иначе, овде, у новом веку, где је на хиљаде докумената, где је централно питање одабрати документе и дати им одговарајући студијско-историјски коментар. Издавање грађа се никада не може поставити као једна претходна фаза за студирање те грађе. И ми смо нпр. у нашем институту предвидели издавање једно пет, шест или десет, не знам тачно да кажем, Зборника грађа, али смо свако издавање Зборника грађе везали за човека који студијски проучава тај период. И друг Цветковић је примио обавезу да изда грађу о СКОЈ-у, ја сам примио обавезу да издам грађу о легалном периоду Партије, а други су преузели обавезе, сваки с подручја свога студијског задужења. Зашто? Зато што није само питање издати грађу, него је важно одабрати грађу по критерију стварне вредности докумената, дати одговарајући студијски коментар те грађе итд. итд.

Друг Љубљановић поставља и питање узастопних фаза рада. Он иде још даље. Прва је фаза између осталог израда хронологије. Али хронологија је резултат студијског рада на проучавању одређеног периода у историји радничког покрета или општој историји. Хронологија је један приручник израђен на резултатима правога студијског рада, па је тек онда то квалитетна научна хронологија. Подсетићу вас да утврђивање једнога датума, када се шта тачно десило, захтева проучавање читаве документације у вези с једним догађајем. Једна од најквалитетнијих хронологија која се појавила, је хронологија друга Топаловића о српском радничком покрету. Али та хронологија се базира на резултату студијског проучавања свега и свих оних који су се до тада бавили историјом радничког покрета у Србији. Хронологија друга Топаловића је квалитетна зато што даје нове ствари, што даје допунске ствари и што уопште историјска дата садржајно обогаћује. Па то је једини начин да се добије квалитетна хронологија. А једна хронологија која би ишла испред проучавања тога студијског материјала, конкретног студијског материјала, не би могла бити квалитетна; била би врло дубиозна и мало би се ко могао једним податком из те хронологије служити. Јер онај ко хоће да узме неки податак неће се ни ослањати на такве формалне хронологије, него ће се потрудити и наћи га у оригиналном документу. Осим тога треба узети у обзир да је највећи број података контрадикторан. Ми о најважнијим догађајима наше историје имамо по неколико података који противурече један другоме. А знате какви су то догађаји? То нису ситни догађаји. Нпр. о Конгресу уједињења постоји неколико контрадикторних пода-

така. Човек мора директно да проучи читаво питање да би се определио и да би имао аргументовану базу те да би могао да сигурно употреби један од тих података, да га издвоји и да га супротстави са сигурношћу контрадикторним подацима. Према томе, питање хронологије се не може гледати изолирано, не може се исто тако израђивати хронологија само као једна претходна етапа у целокупном нашем раду. Ја сматрам да је хронологија један приручник који произилазе из целокупног студијског рада на одређеним питањима једног временског периода. Хронологија на неки начин омогућује даљи рад и историчарима и публицистима и осталим учењацима. Али хронологија може свима користити само онда ако је израђена на бази претходних студија. Хронологију нпр. догађаја у *добровољачким* јединицама у Русији ће дати друг Храбак, али на бази свога студирања читавог тог проблема. А онај који ће прићи само да види хронологију, а да не проучи све што се дешавало, његова ће хронологија бити потпуно неупотребљива. Према томе то ће бити, те хронологије, они подсетници и приручници који су постојали пре овога тако критикованог, што оно кажу, *Прегледа историје СКЈ*; али који је ипак установио и фиксирао много ствари, идејна и политичка кретања и факта. Јер нико нпр. не прави паралеле између претходних, што оно кажу, наших знања из те области и онога што се кроз *Преглед* добило. Али не намеравам у овом моменту да браним *Преглед*, јер сам увек сматрао да га треба бранити у току дискусија, као што сам се увек борио за то да се све дискусије и о *Прегледу*, и све друге дискусије објављују, па да се људи на основу читавог тог материјала опредељавају.

Сматрам да сваку етапу у научно-истраживачком продубљивању, у изучавању једнога подручја као што је историја радничког покрета и све постигнуте резултате треба и синтетички сагледавати. Исто тако сматрам да треба периодично давати синтетичке осврте на поједина битна питања или ужа подручја. Јасно је да ће или лоши резултати од обављеног аналитичког истраживачкога рада, од степена развитка наше историографије, од оспособљавања кадрова за синтезу и од самог допунског рада оних који раде на синтези.

Следеће питање је питање да ли постоји могућност да се приступи том раду на синтези. Подсећам на став овог реферата подсетника који заузима становиште да је питање синтезе преурањено. Погледајмо да ли је стварно могућа једна синтетичка обрада. Нећу да понављам све оне аргументе које сам изнео на ономе саветовању у Београду, јер су теме саветовању неки од вас присуствовали, а други су чули за моје мишљење путем записника или на који други начин. Вероватно ће нешто о том састанку и о том саветовању у Београду бити једнога дана и објављено, па ће моје аргументе чути и други који се за њих интересирају. Жалосно

је што ми многе дискусије одржавамо, а оне се не публикују, што је по мом мишљењу врло поразна ствар. Зато се на нашим састанцима морамо често понављати и увек слушати један од другог исте аргументе, што каже и друг Кризман. Али верујем да се овога пута не понављам, зато што читаву аргументацију по тим питањима дајем на један нов начин и из неких нових углова и аспеката.

Укажите ми у светским размерама на синтетичка дела ширих историјских периода која су израђена на потпуном изучавању свега материјала. Отворимо дипломатску историју нпр., па ако би се такав захтев поставио пред корифејима дипломатске историје светских размера, било Французима, било совјетским историчарима, па ми никада дипломатске историје не би имали људи моји. Синтеза је оно до чега се дошло у једној етапи историјских изучавања. Питање синтезе и питање једнога специјалнога приступа, степена апстраховања појединих и неважних детаља, њиховог групирања и заједничког изражавања, је питање сталног рада унапред. То значи да ћемо направити нашу синтезу за онолико колико је можемо направити. Касније ће синтезу направити други историчари. Вероватно ће њихова синтеза бити боља. Према томе, ако синтезу схватимо на тај начин, а не као нешто дефинитивно што за будућа поколења нитко неће да измени и да допуни, онда морамо прихватити курс на припрему синтезе.

На саветовању у Љубљани ставио сам у први план захтев стварања редакција које би руководиле припремним радовима на коначном питању синтезе. Те редакције су по мом предлогу требале преузети разна задужења у том смислу и ради остварења једне такве синтезе. Један од мојих аргумената који оснажује тај предлог, а којег сам изразио на саветовању у Београду, је да свака генерација, сваки историјски период у историографији треба повремено синтетизирати, уопштити постигнуте резултате. После тога би прошло десетак година, па би се опет општој синтези тога и тога проблема пришло дубље и квалитетније, са много више детаља, с новим материјалима, са новим документима, са новим аспектима и све до чега долазимо дајемо поступно. Што нисмо дали ми даће следећа генерација историчара. Ви хоћете да ову генерацију нас историчара и уопште историографију нашег времена на неки начин стерилизирате, јер јој не дозвољавате, нашој данашњој историографији и нашим данашњим историчарима, да уопште резултате до којих су дошли.

Овде бих упозорио и на једно ново питање које у досадашњим дискусијама није потегнуто, а то је питање јединствености историје радничког покрета, или историје партије, назовите ту историју како год хоћете. Сматрам да у ту историју обавезно треба да уђу и економски услови

и положај радничке класе и политички оквир и историја партије и историја синдикалног покрета и историја СКОЈ-а и сва друга историја. Ја нпр. инсистирам на томе, јер је било прилично дискусија о томе и директног супротстављања да се многи аспекти развитка синдикалног покрета унесу у историју партије, јер боже мој, једно је историја синдикалног покрета, а друго историја партије. И неки другови који су правили и мерили пропорције између тема и радова, мерили су то као две посебне групе, јер су рекли - толико и толико рада на историји партије, а толико и толико рада на историји синдикалног покрета. За мене је то једна неподељена и јединствена историја. То су аспекти без којих не можемо да израдим нити историју партије нити историју радничког покрета уопштено, то су заједнички аспекти без које ми немамо историје партије. Без синдикалног покрета ми не можемо никако имати историју наше партије, да се разумемо. Према томе све су то обавезни делови једне историје партије или једне историје радничког покрета. По мом мишљењу је питање терминологије у овом случају сасвим споредно. За нас постоји историја класног Радничког покрета и у једној фази, у фази историје развитка класног радничког покрета, доминира историја револуционарнога класнога радничког покрета. Ето, то је за мене јединствена историја, то је онај процес кога ми треба да изучавамо. Ми треба да изучавамо историју класнога радничког покрета и револуционарне компоненте у историји класног радничког покрета. На то треба да бацимо тежиште и то је оно подручје којим се ми бавимо и кога морамо као једно посебно специјалистичко подручје изучавања да бранимо као такво од његовог пропорционалног укључивања у опште националне и светске историје. Ми слим да је то једно од основних питања концепције таквог синтетичког рада, рада на вишетомној историји радничког и класног радничког покрета у нашој земљи. То је онај задатак који предстоји делимично нама у будућности, а делимично будућим генерацијама историчара.

Узгред сам хтео да се осврнем још на једно питање. У своје време смо одржали један састанак сарадника на легалном периоду партије у Београду. На томе сам састанку инсистирао на тешњим контактима међу сарадницима који се баве историјом истих проблема, истих подручја, истих временских периода и који се баве уопште сличним проблемима. Пледирао сам да другови који се баве истом проблематиком међусобно измењују своје сепарате и сва своја достигнућа. Овде могу да укажем на своје искуство са Словенцима. Сваки рад другова Словенаца ја редовно добијам и у замену дајем своје сепарате. Још то искуство нисам реализирао у разним другим правцима. Ово питање, питање реализације наших програма и планова на свим релацијама, решава се на нивоу Института. Погледајмо. Дође нам рад у облику једног огромног зборника, зборник

са пет, шест томова. Човек те зборнике не може да набави. Ко ће набавити и платити пет шест томова. Још мало па ће ти зборници имати и десет или дванаест томова, па ће коштати сваки по десет или дванаест хиљада. То је истина. Такве едиције су веома скупе. Особито су скупе едиције другога археолога, јер њихов само један број старинара тачно 12.000. Па молим, нека сада студијац набави оно што га интересира у томе тому археолошке едиције. Тај један том дође у библиотеку и с тиме је све готово. Ми треба да тај том искористимо за своје радове. Да ли је том обрађен или није обрађен на време, кад ће он бити обрађен и приступачан на лакши начин свима нама, то се никога не тиче. Осим тога и тај једини примерак из библиотеке узме један од нас па га дуго држи, а онда га узме други и тако редом. Потребно је да на неки начин појачамо те личне контакте између људи који се баве проучавањем истог подручја и који се баве истим темама. Треба да појачамо размену сепарата. Јер друга је ствар када мене интересује чланак другарице Бикар, па ради тога морам да купим не знам колико кошта онај број „Путева револуције“, а друго је то када добијем у замену за моје сепарате ту мени потребну едицију. Ово је једно практично питање, питање везано с изградњом наших кадрова, са формирањем асистентских библиотека и уопште са сарадњом међу нама. Ја вам кажем и тако мора бити, да нема студијаца који не формира своју личну библиотеку, студијску библиотеку, који не окупља радове који му требају, радове који му морају бити при руци у сваком моменту. Према томе, као што се боримо да сваки институт својим сарадницима, специјално младим сарадницима, даје бесплатно издања сопствених производа, тако исто требамо да створимо једну базу да се нпр. издања других института могу добијати са већим попустима. Ево конкретно. У Београду, молим вас; она група института која је у згради Академије наука измеђују све међу собом. Ако сте ви историчар, ви можете да добијете издања Етнографског института, Института за економску географију или издања Института за археологију. Ви издања тих института чије вам едиције требају можете добити, рецимо, са попустом од 50%. Па зар ми не би у овој нашој заједници прегнули да остваримо и те могуће сарадње. Зато сам ја морао друга Стојисавића рад који ме је интересирао, рад о развоју капитализма у Славонији, јуче морао да купујем за 4.000 у књижари? Мислим да су то аспекти који указују на једну ствар – да ми занемарујемо стварање студијских библиотека, да то занемарујемо специјално код нашег млађег асистентскога кадра, перспективнога студијског кадра, кадра који мора да има своје сопствене библиотеке. Јер једино постојање сопствених библиотека младом човеку омогућује прави и континуирани рад и један свестрани увид у проблематику с којом се бави. Завршио сам.

Др Сергије Димитријевић: Ја ћу се осврнути на ставове друга председавајућег Лишка, али не као председавајућег, него као дискусанта. Друг предлаже да се са синтезом чека пет до седам година. Ја му постављам једно питање: Шта гарантује припреме у томе року? Да ли ће сви поменути бројни архиви које је побројао који захватају низ италијанских, аустријских и других иностраних архива бити прегледани и истражени у томе? Ми немамо ни кадрове, ни финансијских средстава за такве подухвате. Друг је навео као пример таквих припрема да они обрађују тему – развој Народног фронта – на којој су ангажовали двадесет сарадника и који ће за тих неколико година завршити ту тему као синтезу. Али дозволите једну ствар. То је само једна тема. А шта је са осталим темама? Шта је са осталим безбројним темама? Други речима: пођемо ли од свеукупних потреба изучавања, ми ћемо видети да нам за ту целину односно целовиту синтезу није довољан ни један век. Погледајмо само једно питање. Нпр. у свом опширном и студиозном реферату другарица Мира Димитријевић је указала шта је све потребно да би се реализирало изучавање положаја и структуре радничке класе. То би отприлике требало да се просечно по двадесет лица у сваком институту ангажују на реализацији једнога таквога плана. А немојте мислити да се кадрови тако брзо стварају. Млађи кадрови постају продуктивнији за 4 до 5 година тј. у том раздобљу се потпуно оспособе за самостални рад. Ја то не говорим напамет. Ја сам радио у два института, у Институту за друштвено управљање и Институт за изучавање радничког покрета, међу онима који су у самоме почетку одабирали, формирали те младе кадрове. Друг Храбак је исто у томе учествовао и врло добро зна колико је то мукотрпан и дуг процес.

На крају крајева поставља се питање методологије изучавања ових проблема. То није нимало просто питање. Ту је и питање приступа грађе која је врло ситничава, а коју треба на одређене начине групуирати. Затим је овде и питање једноставнијих метода обраде тих података између различитих република. У ствари је то питање организовања ове грађе мислим једне предпрераде ове грађе. Свакако да треба узети увек у обзир специфичности обраде грађе у појединим републикама и код појединих другова итд. Другим речима, ако би ми то све планирали нама би било потребно педесет година. Да се разумемо. Мислим на сва друга подручја која требамо истраживати. Ни неколико стотина сарадника не би могло тако што остварити по песимистичким претпоставкама неких другова.

Дакле овако. Мислим да ми то све личи, када постављамо питање шта би требало – у једном совјетском роману издатом пре рата чини ми

се „Волга утиче у Каспијско море“ има сцена где беспризорни на једној циглани дискутују врло ватрено о успостављању социјализма на месецу, отприлике тако нешто, да другови који тако песимистички гледају желе писати историју тек онда када је више неће моћи писати тј. када не буду живи. Ми овоме проблему морамо да приђемо с једног другог становишта тј. да установимо шта се може данас или за најкраће време учинити. Осим тога не смео заборавити да се смањује број кадра који се бави овом нашом историјом и да се смањују потребни кредити. Код нас постоји и осипање кадрова и то оних који су већ у нашим установама оспособљени за самостални научни рад. На крају крајева узмемо само једну форму осипања: одлазак у пензију. Ја овде више не видим ни друга Кермаунера, ни друга Копчића, ни друга Урадина итд. Дакле, кадровска и материјална база се сужавају, а ми ово што треба да направимо све више и више проширујемо. Код нас су максималне перспективе да се донекле појача кадар за проучавање структуре и положаја радничке класе, напредних културних струјања, да се избори гдекоји нови допунски сарадник тј. да га извојујемо и да га добијемо. Али са свим тим се не треба заваравати те сувише предимензионираним плановима оптерећивати се за тридесет година унапред. Другим речима хоћу да пођем од једног становишта које није песимистичко, које је врло оптимистичко, упркос тога што полазим од претпоставке, доста са илузијама и доста с тим широким планирањима. Постојећи кадар морамо на неки начин искористити. Постојећи истраживачки кадар који се истакао у аналитичко-истраживачком раду треба да прелази на шире синтетичке захвате.

Узмемо нпр. случај друга Васића. Он је у три рада, а сада ће му бити готов и четврти, обрадио сукцесивне етапе па чак и неке проблеме за развој СКОЈ-а између негде 1933. па ћемо још видети докле ће све дотерати. Али да ли та његова детаљистичка, фактографска обрада у којој има, разуме се, и доста закључака, да ли та обрада не значи да није потребан један поновни прилаз читавом том проблему, у ширем временском периоду, на вишем степену апстракције, са прочишћавањем материјала од споредних детаља и од споредне фактографије итд. У овој фази сваки истраживач, мислим у аналитичкој фази, сваки истраживач гура што већи број материјала на који наилази тј. настоји чим наиђе на нешто интересантно он гледа да то и убаци у свој рад. Је ли тако? Прави закључци ће се, по мом мишљењу добити тек онда када човек стекне већа искуства, већу рутину у манипулирању с фактографијом, па када онда сасвим другачије приђе свим тим проблемима, кад их отараси од свих оних детаља и кад покуша да готово на истом, разуме се, проширеном и надопуњеном документационом материјалу да да много веће и смелије закључке него што их је у првим моментима могао дати итд. итд.

Затим се поставља питање попуњавања празнина. И ту се ја донекле не слажем с другом Лишком. Нпр. он указује на празнине код друга Кермаунера с обзиром на све ове архиве који су прегледани, истражени и којима је сагледано оно најбитније али није онако детаљистички све пређено, и на основу рада друга Кермаунера изводи закључак да ће нам требати веома много времена да се са свим што је потребно упознамо. Ја сматрам да нпр. онај период којег је друг Кермаунер обрадио, мада се то односи на социјал-демократски период, је један солидно обрађен период и да ми на попуњавање празнина идемо тим путем да попуњавамо оно што није баш тако у конкретном раду солидно обрађено, јер није ни могло бити обрађено. А ако би се ми баш на свако обрађено питање, с обзиром на нове материјале и нове могућности, вечито враћали, онда је не би стигли кроз генерације на неки начин синтетички приказати. Мислим да је рад друга Кермаунера врло карактеристичан пример с обзиром на предлог друга Клишке. Па ако се на најсолиданије радове на тај начин осврћемо, онда ми нећемо никада ништа да завршимо, људи божији. Ми ћемо се стално поново враћати на исте теме и поново их обрађивати и захватати с новим материјалима. Та замислите шта све има у материјалима многобројних локалних архива или појединих споредних министарстава у односу на ону нашу главну тему. Стално све нови и нови материјали пристижу али их ми не можемо узети у обраду чим нам стигну. На крају крајева ми се морамо задовољити у једном моменту, па у једној историјској етапи рећи: ово нам је за сада доста и ово нас задовољава.

Према томе, као што видите, разлика је мало у начину прилажења предмету и тим празнинама и тим предусловима које све треба испунити да би се израдило једно синтетичко дело. Ми не треба да заборавимо да има доста квалитетних радова и обрађених тема: Пуцке (?), Кермаунера, Клопчића, Кантарџијева, Цветковића, Васића, Живковића, само да набројим неколико њих. Не ограничавам се на њих, него их вам дајем као пример. Серија радова се завршава и пристиже до издавачких кућа. Све то ми морамо да узимамо у обзир. Јасно је да обрада једне теме није никада ограничена на једно једино питање. Тим радом се једновремено доприноси сагледавању и многих осталих питања.

Ја ћу вам рећи нпр. један од последњих случајева с којим сам имао посла. Имао сам на рецензији рад др Кантарџијева „Стање у Македонији 1918-1920.“ Др Кантарџијев у свом том делу даје и битне доприносе за сагледавање аграрног питања, националног питања - и у оквирима целе земље и у оквирима Македоније и реперкусије праксе на политику партије и политику партије на праксу, спровођење те политике итд. итд. Не смемо ми да гледамо да једна тема обрађује само оно питање тј. онакву уоквирену и исечену тему из целе остале историје. Нема тема које се

могу исећи из историје. Свака тема једновремено решава и читав низ њој ближих и додирних питања. Код обраде једне теме многа нам питања постају јаснија, па ако неколико оваквих тема обрадимо и читав низ међутема међусобно повезаних - разуме се онај који би томе пришао морао би да захвати и постојећу документацију и постојеће друге радове итд. - онда из свих тема и међутема и излази постепена синтеза, јер се да сагледати, јер се да исправно поставити и обрадити једно синтетичко дело које ми за наше време можемо и морамо дати.

Све редакције за које се залажем, мислим кад кажем редакција или редакције то све зависи да ли ће нпр. бити једна редакција која ће се старати о свему или ће се створити посебно редакција за нпр. социјал-демократски период посебна или ће се ићи још даље па нпр. у социјал-демократском периоду стварати посебне редакције за сваку републику, јел тако – све те редакције морају дати коначно синтезу на овај или на онај начин. Да ли ћемо имати заједничку редакцију за један период или формирати више редакција по републикама за тај исти период, то су све одвојена питања. Заједничко свима треба да буде да створимо синтезу на оном степену до којег смо дошли у својим данашњим и до којих ћемо доћи у својим сутрашњим истраживањима. Мислим да је јасно да је циљ организовања редакција уствари циљ једне систематске припреме наше заједничке синтезе. Треба оријентирати постојеће кадрове на синтетичке теме, размотрити кључне празнине и пронаћи начине за њихово попуњавање и решавање. Нпр. још једна ствар, молим вас. Онај мој рад о положају радничке класе и привредном развоју Југославије, он је дошао на иницијативу редакције *Прегледа историје СКЈ*. Другим речима једна потреба се појавила, инсистирало се да се та и та питања обраде као један предуслов за прилаз другим питањима – па се тако и родио мој рад на тему *Структуре радничке класе Југославије и привредног развоја*. Другим речима једна оваква редакција ће читаву ствар посматрати са потребе комплетирања одговарајућих предуслова и празнина, а не са потребе добити института, његових организација, планова, програма, постојећих кадрова – шта се може или шта се не може и сл. – него редакција института да нађе одговарајуће ствари одговарајућег сарадника без обзира где се он налази, без обзира да ли је он обухваћен постојећим институтима за изучавање радничког покрета или ће га тражити на факултету или ће га тражити не знам где. Ако постоји један такав човек који ће се тиме бавити, ми ћемо га узети без обзира да ли је он тај човек који хоће за нас радити у некаквим институтским оквирима.

У нашем раду је заиста питање и велики проблем обезбеђење финансија. Ми ћемо много лакше обезбедити финансије за синтезу. Чак тврдим да ћемо за остварење таквог циља као што је синтеза историје рад-

ничког покрета наших народа за сигурно добити финансије, добит ћемо их зато што су многи органи заинтересирани управо за синтезу. Наравно да нису заинтересирани наши финансијери за било какву синтезу. Они хоће што је могуће бољу синтезу. И ми ћемо за њу добити новац. Али за остварење ових пројеката од 50 или 100 година за изучавање свих могућих архива сада када нам не дају ни кадрове ни финансијска средства, питам вас ја да ли ћемо тим путем и тако дугорочним програмима и пројектима добити материјална и финансијска средства. Хоћемо ли тако доћи до материјалних и финансијских средстава? Јер сасвим је друго када се траже та средства за остварење једног догледног, блискога циља, релативно блискога, а сасвим је друго када се зато организира један посао у тако великим размерама за којег никада није сигурно да ли ће икада бити готов. Ви врло добро знате да је и овај наш пројекат увелико скресан, скресаван и да ће бити још скресан. На исти начин ће и ови наши бескрајно велики пројекти бити страшно скресавани. И онда шта ћемо на крају добити? Ништа! Док се све то, сви наши планови и програми не реализују, ми категорички значи да и нећемо прелазити на синтезу. Ако ми ствари поставимо можда донекле практицистички, па гледамо да што пре пређемо на синтезу, онда ћемо наићи и на веће разумевање и на финансијску подршку и сваку другу врсту подршке од надлежних органа за остварење једног таквог конкретног задатка.

Осим тога овде се поставља и питање организовања рада на припремама и издавању у одређеним етапама одговарајућих томова наше синтетичке историје. Ја ћу вам поставити питање. Нпр. питање приласка грађи. Узмимо нпр. и грађу у поводу 50-годишњице Октобарске револуције и на њу мислим. Ту нас је притискивало и ово међународно питање, јер је уследила заједничка акција и наше земље и Совјетског Савеза и сл. да се у поводу 50-годишњице револуције припреме јубиларна издања. Али ми смо нпр. тој грађи пришли ако хоћете на један мало новији начин. Читаво ће питање и реализација избора и прикупљање грађе бити решено и у року од годину и по дана биће створено једно дело. Тај наш заједнички рад је већ увелико готов тј. он је већ у једној потпуно завршној фази. Али зашто? Одмах од почетка пришло се прегледу око 300.000 докумената. Тај преглед су извршиле одговарајуће и бројне екипе. Из свих 300.000 докумената извађено је 9.000 докумената и фотокопирано, да се не понављам. Па тек на основу тих 9.000 докумената фотокопија детаљним избором и добијањем допунских података у вези с историјским коментарима и сл. биће штампан на крају минимални број докумената за то питање.

Према томе дај да погледамо ово друго питање. А зар се не би у вези са потребама једне синтезе могло приступити сличном раду, па прегле-

дати рецимо 600.000 докумената или више па да се фотокопира 20.000 докумената, па да се на тај начин добије једна солидна допунска база која ће бити приступачна свима на равноправној основи и где ће се нпр. за један период добити 5.000 докумената па томе додајте сву ону документацију која је захваћена у досадашњим монографским радовима, у истраживањима, у публикованим и непубликованим радовима у свему овоме до чега су поједини истраживачи дошли. Онда ћете и видети да се ту ствара једна могућност за нов приступ читавом питању не само са обилажењем изворне грађе, али са једним рационалним и ужим коришћењем те грађе тј. на њеним потпуним детаљистичким исцрпљивањем итд.

Ако се сада приђе таквим систематским припремама – рокови у најбољем случају нису моментални - онда ћемо слободно рећи најоптимистичкије, то да ће први том нпр. за социјалдемократски покрет бити завршен до краја 1969, а да ће бити штампан 1970. године. Па молим вас то је три и по године. А с друге стране ће остали томови и постепено цела серија од једно три-четири тома бити реализирана између 1970 и 1975. Извините, молим вас, то нису кратки рокови. То је осам и по година. Конкретно израчунато, јер сам с обзиром на досадашње ангажованост на овим пословима и уверен да смо у стању и са садашњим кадром и даним финансијским средствима у могућности и дужни да ту синтезу дајемо тако постепено. Ја се не слажем с људима који сматрају да је то сувише преурањено. По мом мишљењу постоје само две политике. Постоји једна малодушна политика. Извините ја сам ту политику тако назвао ма да је такав назив по мало недипломатски. То је ипак по мом мишљењу по мало и капитулантска политика. Но пређимо преко тога израза. По тој политици најоптимистичније могућности су те да ћемо ми добити један синтетички преглед тек негде око 2.000 година, отприлике.

Тко оспорава реалност ових процена нека изради један подробан план о свим темама, о свим кадровима, о свим финансијским средствима које треба ангажирати за такав свеобухватан и тоталан прилаз документацији, па ће да види да су ово још најоптимистичкија предвиђања тј. да су перспективе далеко црње од тих најоптимистичкијих могућности.

Други је прилаз кога сам ја у овом моменту назвао реалистички. Отприлике 15 година после првог прегледа појавила би се друга верзија у три до четири тома, а следећих 10 до 15 година евентуално трећа верзија у 5 до 6 томова - с обзиром на допуне, измене, даље разраде итд. итд. Ако погледамо опсег свега што треба изучити, долазимо до закључка, да би сваки други прилаз био како да га назовем, утопистички, јер уопште не води рачуна о могућности о кадровима, о финансијама, о времену, о роковима, о заинтересованости заједнице за овај читав наш рад. Па молим

вас, заједница се колеба што се тиче финансирања ових наших пројеката, а ви хоћете да их начините потпуно некаквим сомнабулистичким по својим опсезима и материјалним ангажовањима. Вратимо се мало, кажем, на реалнију подлогу, на реалнији терен. То би видите било све.

III

др СЕРГИЈЕ ДИМИТРИЈЕВИЋ:

Мене чуди да друг Храбак тако симплифицира и искривљује извјесне ствари. Он говори о карикатурама, а мени се чини да је ово његово сопствено излагање једна карикатура своје врсте, јер се у том излагању види указивање на некакве задње намере.

Ја хоћу да овде поставим свима једно питање. Иницијатива за синтезе није дошла само од стране неких људи, него је иницијатива за синтезе планирана пре десет година, што је вама свима познато. Али то друг Храбак намерно заборавља. Он намерно заборавља да је било предвиђено да се прве три четири године ради на монографским радовима, а да се онда прелази негде око 1966. на синтетичке радове. То друг Храбак потпуно заборавља или намерно изоставља. Према томе његово прво велико искривљавање је да читав план о прелазу на синтезу везује за личне амбиције, а не за једно планирање које он познаје. Али њему то одговара и он баш то планирање у овоме тренутку прећуткује. То прећуткивање није морално (п.Р.С: друг Храбак упада с примедбом да то није тако).

Извините молим вас планирања радова за један период од 10 година био је заједнички напор свих института за изучавање радничког покрета. На тој бази су рађени перспективни планови. Другови који сарађују у тим институтима врло добро знају да је све то пре десет година замишљено и планирано. Према томе као што видите, није то тако као што то друг Храбак прилично малициозно – морам да употребљавам тај речник – приказује. Није то тако, јер је и друг Храбак први употребио тај малициозни речник, па ми не може пребацити употребу тог речника.

Даље, молим вас. Мени је конкретно пребацио друг Храбак да ја хоћу некаква и да ја вршим некаква реферирања. Али ја хоћу да кажем једну ствар. О овоме питању су у последње време постојале (одржане) три дискусије, љубљанска, београдска и ова овде дискусија (п.Р.С: један друг напомиње да је одржана дискусија и у Сарајеву, али друг Сергије одговара да он тој дискусији није присуствовао па да о њој ни не говори). Зато мислим да нема места да се мени пребацује о некаквом реферирању.

Дозволите једну ствар. Другови који су били у Љубљани врло добро знају да сам указивао на реалност издавања само једнога тома и његовог завршавања у јубиларној 1969. или у следећој години. Према томе ја ни-

сам ни о каквим роковима реферирао нити сам те рокове продужавао. Од ове три дискусије најстарија је она која је одржана у Љубљани. Ја остајем на истим позицијама на којима сам био у љубљанској дискусији.

Даље. Никада се није постављало питање да се обради оно што синтетичарима недостаје па они то искористе, као што то на један прилично малициозан начин каже друг Храбак. Постављало се увек питање и у свим нашим плановима до сада па и у будуће, да се кључне празнине обраде монографски.

Другови који су самном сарађивали и у Институту друштвених наука, где је био и друг Храбак, и у Институту за југословенски раднички покрет, врло добро знају да сам ја био лично, пошто сам лично био доведен у питање, да сам ја био највећи противник претварања асистенског кадра у некакав помоћни кадар. Сви знају да је моја оријентација увек била на обради одређених студијских питања и на публицирању тих радова, јер је то основни захтјев који се поставља.

А, извините молим вас. Једна оваква редакција или друштво кроз планове института, кроз договоре, може да утиче на појединце да прихватају ову или ону тему због потреба сагледавања једне целине. Али читав је тај прилаз потпуно исправан и моралан онога момента када је тај рад оријентиран на обради посебној једнога питања и публицирања тога питања. Ја мислим да се тако поставља питање, јер Храбак ми ту стално говори о некаквим задњим намерама. А шта хоће с тиме да постигне нека нам он објасни. Нека нам објасни моралне мотиве које покреће.

Никада се није постављало питање искориштавања млађих кадрова. А није се постављало ни питање потписивања оних радова што их други раде. О чему то говори друг Храбак? Ја неznam ако он има некаква конкретна искуства у односу на неке људе. Нека та одређена искуства конкретизира и нека укаже ко је то био, ко је користио млади кадар у такве сврхе, а не један напор за једним планираним синтетичким освртом да квалификује на један такав начин.

Сви људи који су сарађивали у нашем институту, не ради се само о мени него се ради о читавом Институту за југословенски раднички покрет који, је на неки начин довођен у питање, добро сви знају како смо радили и како радимо. Нико се није супростављао публицирању радова. У свим плановима, у свим досадашњим дискусијама, у свим настојањима, у свим наступима свих ових који заступају потребу једнога, израде једне нове синтезе, увек се је стајало на становишту да специјално радови млађега научног кадра имају првенство да се објављују.

Па, забога, друг Храбак врло добро зна да сам био сарадник у Институту друштвених наука, у првих неколико томова њиховога зборника, да смо планирали те теме и да смо те теме форсирали и често гледајући

кроз прсте на извесне недостатке код оних младих обрађивача, да се никада није постављало питање закључавања у фијоке или коришћења неких необјављених радова. Са каквим моралним правом онда Храбак поставља то исто питање?

Иста се ствар постављала и у питању Института за изучавање радничког покрета. Сваки рад једнога младога сарадника је био публициран. Ми немамо ни један рад за секцију 1918-1941. и за секцију до 1918. године који је завршен и који је „укисељен“ или се „кисели“.

Ја не знам шта постоји у другим институтима. А нека се изјасне другови који знају за један такав случај, гдје смо ми задржали од публицирања радове младог научног кадра. Јест, било је радова који су били оштро рецензирани, али су ти исти радови у новој верзији, после оштре рецензије, добијали врло похвалне рецензије. Ни један рад није стопиран. Ни један рад није задржан од публикавања. С каквим моралним правом онда друг Храбак с неким двосмисленим оптужбама, са неким моралним примедбама, са неким вишекратно или вишеструко употребљеним изразима о потписивању туђих радова говори о тако чему.

Никада се није постављало питање напуштања студијских планова, напуштања оних планова и оних задатака на којима сада људи раде. То се је питање постављало независно од људи који се налазе нпр. на одговорним местима, друг је Храбак неке од њих спомињао а неке није спомињао, услед разних финансијских тешкоћа, услед ограничавања кредита, услед елиминирања једног одређеног броја сарадника који нису успели да се афирмирају у једном одређеном периоду, али да је било питање тако постављено или да се и у једној дискусији о потреби синтезе питање тако постављало да се напуштају досадашњи радови, да се не завршавају започети радови, то није тачно.

Па молим вас ја сада дискутујем са неким утварама, са неким привиђењима, са неким фатаморганамa (фантасмагоријама) које има друг Храбак у овоме моменту, јер ја то први пут чујем о некаквим таквим плановима, о напуштању започетих радова. Па сви смо ми што оно кажу и у оној фази пре десет година када смо планирали све ове радове и у овој новој фази упркос ма каквог било задоцњавања рада од стране некога, сви смо ми увек постављали питање његовог завршавања, а не питање напуштања рада. Према томе, друг Храбак халуцинира по овоме питању. Он се бори против некаквих утвара, да извините молим вас, против нечега што се њему причињава.

Даље, молим вас. Друг Храбак поставља питање одвајања синтезе од анализе. Па дозволите молим вас. Никада се у односу на једну монографију, која се до сада радила, није постављало питање да онај који обрађује фактографски материјал и који врши научноистраживачке и аналитичке прилазе к томе материјалу, мислим на један степен обраде

где је тежиште на аналитичком истраживачком раду, никада се није постављало питање да се и у тој фази аналитичког рада не чине и неки синтетички захвати. Напротив: форсирало се да људи у границама тога материјала којег обрађују чине такве синтетичке захвате и изводе такве закључке. И у рецензијама се подвлачило као врло позитивно ако је нетко таква уопштавања чинио, а као један недостатак ако таквих уопштавања није било, него ако су се људи само ограничавали на чисто фактографско-хронолошку обраду и излагање материјала.

Исто тако, никада се није постављало питање писања синтетичких радова нити осврта на такав начин да се једноставно само уопште досадашњи резултати, а то је да се узме двадесет постојећих монографија, па да се прави двадесет и прва монографија. Први услов кога сам ја поставио, кад сам се примио задатка за обраду легалног периода партије, први услов кога сам поставио је да ми се да допунска година и по дана да проучим сву грађу у одређеним оквирима и да на бази те грађе правим тај синтетички извод. Другим речима сам сам пошао од грађе, од оне верзије на 800 страна, од оне верзије која ће бити публикована и где ће свака тврдња коју сам учинио да буде ослоњена на тачно одређени податак, без обзира да ли људи сматрају да сам исправно или неисправно интерпретирао тај податак, али свуда ће бити један архивски извор или извод из литературе који је за неки податак потребан, односно који је потребан за извођење закључака.

У осталом у претходним дискусијама, ја ћу вас подсетити на дискусију у Загребу, сваки пут кад су ми оспоравали један податак ја сам на лицу места, из напомена износио одређену аргументацију тј. износио на чему почива тај податак, зашто сам га унео или зашто га нисам унео. Па шта ми онда ту Храбак прича о некаквом одвајању синтезе од анализе. У читавоме моме излагању ја сам бацао тежиште да сматрам да је синтетички прилаз, апстрахирање споредног и оног неважног, да је тежиште на главним компонентама. Ја често ту главну компоненту сагледавам кроз групирање ситних података. И то је опет једна главна компонента. Ви групирате много ситних података, па тако добијете један бројчани израз онога што има своју тежину.

Али, дозволите једну ствар? Јесам ли се у том смислу изражавао за синтетички прилаз? Јесам ли текстуелно на тај начин прилазио синтези? Па ако неко у то сумња, пошто ја имам обичај да на лицу места увек, што но кажу, концептирам текст моје интервенције, ја тај део могу ономе који то оспорава па и самом другу Храбаку сада на лицу места или после овога састанка, могу да Храбаку директно прочитам оно што сам овде прочитао. Другим речима ја сам рекао да питање синтетичког прилаза никада нисам сматрао онако симплицистички, онако просто као што то

друг Храбак сматра, да се узму претходни радови па да се из тих радова прави некакав надрад. То је онако као што то многи писци уџбеника раде тј. да из неколико уџбеника праве један нови уџбеник, компилативни уџбеник. Ја сам увек наш нови рад и наше нове радове везивао за један научноистраживачки поступак који полази од грађе и од извора и који само, разуме се, не обрађује све детаље него хвата главне и кључне проблеме, моменте, компоненте итд. итд.

Извините што сам с толико темперамента и омладинског жара, извињите за мој израз, ушао у ову дискусију. Али ја сам био директно један бик на арени потстакнут пикадорским поступцима друга Храбака који је стално говорио о неким потписивањима туђих текстова, о заједним намерама, о амбицијама и сл. стварима.

Ви врло добро знате да израда једне синтезе не зависи од нас и од наших жеља, него да ту има и других фактора који ће се одредити и утицати на то ко, како, где има да приступи питању израде синтезе. Уосталом, ако се сећате претходних излагања, ја сам баш указивао на потребу конкретно, да друг Васић који обрађује неколико суксецивних периода сада приђе синтетичком раду тј. да синтетички уобличава своје дело тако да баца тежиште на главне компоненте на проширене закључке итд., у том питању.

А ако то повежете с мојим другим деловима, са деловима моје дискусије у којима ја инсистирам да се историја СКОЈ-а и историја синдикалног покрета или која још треба историја уведу у ту историју партије, као битни њен саставни део или делови, онда видите да ја ту у ствари пледирам за учешће већег броја људи у тој синтези, а не за њихово елиминирање.

Најзад ја постављам питање другу Храбаку са каквим моралним правом он говори, на основу оне моје формулације где сам ја инсистирао на историји класног радничког покрета, а још уже на историји његове револуционарне струје у том класном радничком покрету, да ту стоји да сам ја хтео и да заступамам становишта да елиминирам све оне друге компоненте у историји радничког покрета. Па молим вас, ја вас подсећам: прво, да сам ја увек заступао становиште да се што шире обрађује раднички покрет; сетите се прве дискусије у Загребу гдје сам ја то исто питање поставио, питање занемаривања синдикалне компоненте у радничком покрету. С друге стране, молим вас друг Храбак врло добро зна да у једноме плану кога смо израдили ми у Институту друштвених наука, у колективу у којем је и он био, да су све теме по том плану које се односе на реформистички покрет биле унесене, да је израда плана по линији привредне историје и историје радничког покрета била везана за мене, ако се сећа друг Храбак. (п.Р.С: друг Храбак примећује да је он због тога тако и говорио)

Али, али, молим! Када због тога говориш друже Храбак, онда говори и још о једној ствари а та је да су многе од тих тема елиминиране по моме одласку из Института друштвених наука. Шта то значи? Значи да су они који су остали после мога одласка све мењали и да они сnose моралну одговорност за сужавање тих тема. А пошто ја имам код куће списак тема које сам ја лично предложио и могу увек да докажем да сам их ја предложио и да је то био мој децидирани план.

Другим речима, још једна ствар. Ако ми у једном историјском периоду бацамо тежиште на проучавању револуционарне компоненте, то не значи да ми занемарујемо оне друге компоненте, него то значи да не можемо све компоненте обрадити одједаред. Те ствари не треба малициозно тумачити. И услед сужавања планова које је вршено не само у Институту друштвених наука него је вршено и у другим институтима, не треба сужавање планова везивати за некаква неправилна искривљавања историје радничког покрета.

Према томе, молим вас, друг Храбак у сваком моменту може да се увери, било код мене, ако намерава да дође и ако не мисли да после ове моје дискусије и његове интервенције требамо да прекинемо дипломатске односе, јер ја никада на тим основама нисам кварио ни са киме своје односе. – ја некоме одбијем на полемичност па прелазим преко неких грешака или малициозности – али ја могу увек да му докажем да све моје проширене верзије легалнога периода партије и радничког покрета имају у виду и обухватају као посебна поглавља опортунистичке и реформистичке компоненте. Другим речима у мојим свим плановима је посебно поглавље за ту реформистичку компоненту.

Ја сам овде спомињао СКОЈ и синдикални покрет, али постоји и посебно поглавље о развијању тих, о настајању, о формирању, о развијању те опозиционе реформистичке струје у радничком покрету. То значи да се ја с тим опортунистичким токовима нисам бавио само у процесу борбе с њим и у процесу њихове некакве ликвидације од стране револуционарне компоненте радничке класе и револуционарне струје него сам се бавио исто тако и обнављањем тог опортунистичког и реформистичког покрета у радничкој класи и о њеном поновном ликвидирању. Дакле гледао сам ту ствар не само 1920. него и њено обнављање 1919. године, па прве покушаје њиховог групирања у оквиру целе земље итд. итд. Другим речима, низ поглавља има у мом плану за тај рад и ту синтезу, која му поглавља могу у свакоме моменту предложити и показати, јер она заиста постоје у тзв. другој верзији датој на 200 страна легалнога периода развитка радничког покрета и партије.

А тај примјерак постоји и у Институту за изучавање радничког покрета па га може свако видјети. Предао сам га негде 1959. и 1960. годи-

не, не могу тачно да се сетим године. Тај примерак друг Храбак може да консултира па ће видети како сам ја тамо ствари поставио. То ће бити други доказ да код мене нема никаквог запостављања реформистичких и других струјања.

Ја нпр. лично сматрам, да ми у овој фази не можемо тако далеко да идемо, да обрађујемо као што каже друг Клишка опширније и хришћанске синдикате, па и оне националистичке о чему је од прилике било речи у интервенцији друга Клишке, од прилике, ми не можемо да идемо на тако широке обраде зато што их треба обрађивати онде гдје они посебан значај имају, у вези са фашизацијом земље са *Југорасом* итд, нпр. оно што се дешава 1919-1920. године. Ми можемо врло површно да их само дотичемо и прелазимо преко њих зато што су се основне идеолошко-политичке борбе водиле са министријализмом, касније са оживљеним опортунистичким и реформистичким схватањима, а не на линији борбе са хришћанским социјалистима и сл. Ма да је спецификум словеначке ситуације евидентно показао да је то код њих у већој мери значајно него што је то случај у другим нашим крајевима.

Према томе ја не негирам ни потребу изучавања тих струја, организација покрета у тим оквирима нпр. Словеније, само је у томе читава ствар што у таквим релативно ограниченим прегледима може се дати и једно много мање и незнатније место баш тим моментима, а то је зато што се баца тежиште на револуционарну струју и на односе реформистичке и револуционарне струје у револуционарном радничком покрету, јер се баца тежиште на класни раднички покрет, покрет који одражава интерес радничке класе, а не на онај изврнути раднички покрет којег нећу да дефинишем, јер ће ми на брзину друг Храбак рећи да су хришћански социјалисти некакав класни раднички покрет ... према томе, хоћу да кажем, ви ме разумете о чему се овдје ради. (п.Р.С.: Храбак примјећује да га заиста не разумије о чему се ради).

Извини молим те; Извини молим те! Ако ме не разумеш ја ти се чудим. Ја мислим да сам био врло јасан, врло експлицитан и врло сиров на онакав исти начин на какав си био ти стављајућ своје примедбе.

И даље, молим вас (п.Р.С.: Предсједавајући упозорава на вријеме)... Само још два питања:

Прво питање, стекао се утисак да сам ја против издавања грађе. Нисам. Лично сам радио и радим на том питању. Хоћу да вас укратко подсетим: изабрана дела Поповића, Драговића, Димитрија Туцовића, трећи том *Историјскога архива КПЈ* који је изишао по мом предлогу, грађа за лесковачки раднички покрет, план о серији грађе сам скицирао у овоме институту и ангажовао читав низ сарадника – друга Живковића, чини ми се Цветковића, Вујошевића итд. читавих једно десетак тема за издавање грађе сам ја организовао.

Један сам од тројице а чини ми се и први потписник предлога о систематском издавању шире партијске грађе и посебно партијске штампе. Осим тога главни сам редактор избора југословенског дела редакције о избору грађе Југословени у октобарској револуцији, радим на сабраним делима Туцовића и Душана Поповића, примио сам на себе задужење око припрема едицирања грађе за легални период партије...

Према томе ја нисам против издавања грађе, него заступам гледиште паралелног рада и на аналитичко-истраживачким монографијама и на издавању грађе и на једним периодичним синтетичким освртима. Другим речима ја сам за стални рад на подручју аналитичко-истраживачког рада, а за периодички у десет или петнаест година синтетички рад, док је паралелно с тим радовима потребно непрекдно издавати грађу.

За онај периодички, синтетички, треба да имате у виду да сам ја у том смислу да га обављамо у толиком обиму колико смо обавили посла на аналитичком подручју, истраживачком и на подручју издавања грађе. Задржимо се мало на тим синтетичким освртима (п.Р.С: примједбе [фали једна страна]... улогу треба да одигра и та вишетомна историја, а на сличан начин и све нове и нове синтетичке вишетомне верзије које ће се јављати за нас и после нас. (п.Р.С: примједбе из аудиторџа) ... Молим ја сам завршио.

Дискусија о реферату „Српски социјалисти и стварање Југославије“

Дискусију су изазвале примедбе о Југословенском одбору и југословенским добровољцима изнете на крају излагања. (Ове примедбе добијају свој смисао само после опширног излагања става ССДП према Првом светском рату и уједињењу Јужних Словена, зато је неисправно доносити их без претходног опсежног и темељитог изношења ових ставова.)

1. примедба – О Југословенском одбору

Када говоримо о Југословенском одбору треба сагледати његову двојну улогу. Упркос тога што су његови званични циљеви били истовремено и историјски циљеви наших народа, његова је активност била на линији борбеног национал шовинизма, пошто је она била усмерена у прилог вођења империјалистичког рата до његовог победоносног завршетка, пошто се овај одбор стара да мобилише снаге југословенских народа за циљеве империјалистичке борбе. Дакле, у условима Империјалистичког рата, *када је борба против рата стајала на првом плану*, Југословенски одбор, који се бори за стварање Југославије, треба посматрати првенствено као руководство онога дела национал шовинистичке

ратнохушкачке југословенске буржоазије, која тражи остварење својих класних циљева у победи једног империјалистичког блока, у победи савезника.

2. примедба – О југословенским добровољцима

Југословенске добровољце исто тако треба посматрати са двојног становишта, пошто они не учествују у национално ослободилачком рату како они сматрају, већ у империјалистичком рату какав је карактер Први светски рат уствари имао. Дакле, њих треба посматрати и као националне борце и као борце у једном империјалистичком рату. По нашем мишљењу они представљају искрене и одушевљене борце за ослобођење, који сматрају да се боре за остварење вековних тежњи наших народа, да се боре за ослобођење и уједињење, а у ствари представљају лица која заведена паролом националног ослобођења учествују са одушевљењем у империјалистичком рату, који се води за остварење класних циљева буржоазије. Дакле, то су народни људи задојени слободарским традицијама који учествују у борби коју они сматрају ослободилачком а која уствари представља типичан империјалистички рат.

Учешће С. Д. у дискусији

Друг Јанковић каже да се југословенски добровољци нису јављали на позив Југословенског одбора, већ сами од себе, тј, да их нико није врбовао.

Нико не оспорава искреност њихове национално ослободилачке борбе, да је њих гонила у борбу мржња против Аустро Угарске, да су се они борили за социјално и национално ослобођење угњетених јужнословенских народа у Аустро Угарској, али то је само једна страна проблема.

Чињеница је да су многи чиниоци радили на врбовању добровољаца под паролом борбе за национално ослобођење. На том послу ради и Царска Русија и Југословенски одбор, и Сједињене Америчке Државе и Српска Влада, која прихвата у Нишкој декларацији национално ослобођење као свој ратни програм. Све то, то је друга страна проблема.

Сем тога, југословенских добровољаца није било само у Русији. Њих даје и наша емиграција из САД, а Југословенски одбор активно ради на томе, да се југословенски емигранти јављају у добровољце. Ту је мобилизаторска улога Југословенског одбора.

Дакле, југословенски добровољци нису реакционарни, то су људи који заведени паролом националног ослобођења учествују као топовско месо у једном изразито империјалистичком рату, који се води за остварење империјалистичких циљева.

Та чињеница не негира допринос који су наши народи имали у стварању Краљевине Југославије. Народи Југославије су својом крвљу и

својим леђима створили стару Југославију, они су проливали крв на Солунском фронту, они су водили унутрашњу борбу против Аустро Угарске на линији рушења Аустро Угарске, на линији буржоаско демократске националне и социјалне револуције, борећи се за унутрашње слободе, земљу и социјалну правду.

Из свега изложеног се види да учешће у добровољачком корпусу у време империјалистичког рата није исто што и учешће у Народно ослободилачкој борби, у нашој народној револуцији.

УВОДНИ РЕФЕРАТ НА ПРВОМ САСТАНКУ СТУДИЈАЦА ИЗ ЦЕЛЕ ЗЕМЉЕ (2–3 IV 1965) КОЈИ СЕ БАВЕ ПРОУЧАВАЊЕМ ЛЕГАЛНОГ ПЕРИОДА КПЈ

Другови,

Имам пријатан задатак да у име Института за изучавање радничког покрета, његовог одељења за историју југословенског радничког покрета, а посебно групе која се бави проучавањем легалног периода историје Савеза комуниста Југославије поздравим све другове који присуствују овом састанку, окупљени за овим четвртастим столом, како колеге из других Института за изучавање радничког покрета, тако исто и друга Чолаковића, председника комисије за историју СКЈ при ЦК Југославије, другарицу Милку Минић, директора Института за изучавање радничког покрета и сараднике других секција који су се заинтересирали за наш рад.

Другови,

Сарадници одељења за изучавање историје СКЈ Института за изучавање радничког покрета одавно су уочили извесне недостатке досадашње координације међу институтима који се баве историјом радничког покрета и потребу једног ефективног контакта међу свим студијским радницима који се баве једним те истим периодом историје партије. Зато су и предложили реализацију такве координације на нивоу самих заинтересованих студијских радника и то по периодима специјализације.

Тако је на иницијативу сарадника овога института дошло до овог првог координационог састанка те врсте, састанка студијских радника који се баве проучавањем легалног периода историје СКЈ.

Да бисмо сагледали оправданост посебних састанака студијаца који обрађују једно временско раздобље несумњиво треба поћи од наших сопствених проблема и нерешених потреба. Непосредни произвођачи у области историјских истраживања одређеног друштвеног и временског подручја несумњиво су најнадлежнији за утврђивање таквих нерешених потреба, за измену мишљења о начину њиховог решавања и за стављање конкретних предлога за та решења.

Мада је потреба за координацијом и решавањем многих питања са овог подручја за све нас очевидна, ми никако нисмо хтели да прејудирамо ставове, да сами утврђујемо те потребе и предлажемо решења, да све то презентирамо као основу за једну дискусију. Ми смо желели само да покренемо дискусију, да чујемо ваша искуства, мишљења и конкретне предлоге за сваку групу питања, да чујемо свакога од вас, да из тих перспектива размотримо питање студијских потреба даљих контаката међу нама и координације нашег рада.

Само на тој основи, на бази укупних наших личних искустава и мишљења ми ћемо моћи да сагледамо све најактуелније потребе, да заједнички изградимо предлоге за даљу координацију, као и предлоге за решења свих горућих питања ове групе историчара СКЈ. Зато ће се и дискусија на нашем првом састанку развијати сасвим слободно полазећи од потреба и искустава студијаца непосредних произвођача на пољу историје радничког покрета, а не на бази некаквих готових канцеларијских предлога и решења.

Да би дискусија била стварно слободна, да би ваше мишљење стварно заузело главно место у њој ми смо намерно избегли да се у овом увидном реферату ближе утврђују потребе и предлажу решења. Све ово смо у потпуности препустили самом скупу.

Сматрам да дискусију не треба ограничавати ни у погледу њеног трајања ни у погледу на питања која се покрећу ако су она стварно везана за наш студијски рад. Читава наша дискусија треба да има карактер стварно слободне дискусије. Зато треба говорити о досадашњем раду и о перспективним плановима. Само у оквиру једне такве слободне дискусије ми ћемо моћи да се суочимо са свим најактуелнијим проблемима у нашем раду.

Јасно је да ће међу питањима која будемо покренули бити не само питања специфична за наше подручје проучавања, за легални период, већ и питања која се односе на проучавање читавог предратног периода историје Партије и она која се тичу историчара свих периода њеног развитка.

То никако не треба да нас спречава да покрећемо и таква питања, јер је сваки од нас, па и ми као група, надлежан да уочава заједничке проблеме и да предлаже далекосежна решења.

Питање како ће се остварити координација међу самим студијцима у тим широким оквирима свих историчара радничког покрета и Партије посебно је питање, што никако не значи да и то питање не би могли да разматрамо.

Несумњиво је да сте се у току вашег рада на историји СКЈ суочили са многим проблемима, да таква питања постављају и наши нови планови, да ће свако од вас покренути многа питања, зато треба очекивати богату и разноврсну дискусију.

Позивамо све учеснике да у току дискусије изнесу све што их тишти у вези њиховог студијског рада, да износе своја мишљења без икаквог устручавања, јер само таква потпуна слободна дискусија може да допринесе сагледавању свих за наш даљи рад битних и основних проблема у свом њиховом значају.

Да би цела дискусија примила сређенији и организованији ток сматрали смо да она треба да се води по проблемским групама.

Ми смо предложили 6 таквих група питања:

1. о изворима;
 2. о методолошким проблемима рада;
 3. о ангажовању студијског радника и избору тема;
 4. о публикавању грађе;
 5. о личним контактима и размени искуства;
 6. о перспективама рада на вишетомној историји СКЈ;
- додајемо уобичајену групу:
7. остала питања.

На вама је да прихватите, допуните или измените овај основни костур дискусије.

Да не би водили километарске стенографске белешке које су скупа ствар а које практично нико не чита, сем у случају када је у питању научна полемика, тј. разрада различитих студијских интерпретација и ставова, када такав записник стварно има свог оправдања – мишљења смо да је довољно што ће један записничар и сваки од нас водити белешке о потребама и предлозима у вези са њим што ће се бележити само карактеристични случајеви који осветљавају наше пропусте и недостатке, и конкретни поредлози за решење појединих питања. Зато вас молим да на крају сваког излагања ваших искустава и мишљења о једној групи проблема укратко рекапитулирате ваш став у односу на наше потребе и предлоге за начин њиховог решења да би се он могао дословце прибележити. Да би олакшали рад нашег записничара препоручљиво је да такве сасвим сажете формулације ваших мишљења и предлога дате и написмено са назнаком вашег имена.

На бази таквих конкретних бележака и даље дискусије о њима моћи ће једна редакциона група коју изаберемо да опише наше заједничке потребе и да сугестије за њихово решавање.

Пре но што пређемо на међусобну размену мишљења, треба да обавимо извесне организационе припреме

- да изаберемо председавајућег,
- записничара који би начинио сажети приказ дискусије на основу магнетофонске траке, и
- редакциону комисију која би уобликовала сам записник и предлоге.

Мишљења сам да би добро било да овај скуп води један од колега ван Београда, на пр. друг Саје, да записничар буде друг Ковачев, а да се редакција сажетог записника повери групи Института за историју радничког покрета која обрађује питања легалног периода.

Текст таквог записника доставили би свима учесницима, и надлежним установама и друговима. Молим да се изјасните о предлогу. Ако прихватате овај предлог молим да председавајући преузме вођење сас-танка.

ДИСКУСИЈА НА СИМПОЗИЈУМУ „РАДНИЧКИ ПОКРЕТИ КПЈ У СРБИЈИ 1919-1941“⁶²⁴

Осврнућу се на реферат друга Мирослава Николића – *О раду Клуба комунистичких посланика од Обзнане до атената на регента Александра*.

Прво бих рекао да је његов прилаз улози Клуба комунистичких посланика прилично формалистички. Он подвлачи зависност клуба од извршног одбора КПЈ при чему се позива на *Правилник клуба*, који је објављен у *Радничким новинама*. Ко год говори о Клубу полази од тога. Па ипак треба гледати и реалне односе, а не само статутарне.

Јасно је да Извршни одбор КПЈ није престао да постоји, али он је нашао уточиште у Клубу и радио је у оквиру клуба како каже В. Мирић, на Видовданском процесу. Шта каже *Преглед историје КПЈ о овом питању?*

Цитат: „Клуб комунистичких посланика који се добрим делом идентификовао са партијским руководством, пошто су сви чланови Извршног одбора и знатан број чланова Централног Партијског већа били посланици“.

Други цитат: „у првој половини 1921. Клуб комунистичких посланика у скупштини узео је у неку руку на себе улогу партијског руководства“. Дакле, то је речено са прилично резерве.

Ово говорим јер реферат прелази и преко прве констатације и преко ове резерве и једноставно каже да је Клуб преузео улогу Извршног одбора.

Анализирајмо реалне односе Клуба комунистичких посланика и партијског руководства. Сви чланови извршног одбора били су комунистички посланици. При томе треба рећи да је тврдња друга Николића, да су сви чланови ЦВ КПЈ били комунистички посланици погрешна, јер су само 18 чланова Централног већа били посланици, а 16 чланова нису. Овај однос има посебан значај у односу на априлски и јунски пленум Централног већа КПЈ, пошто су, по свој прилици, на њему учествовали само чланови Централног већа који су били посланици. Они други

624 Одржан 24. и 25. новембра 1969, Београд, Немањина 26, VI, зграда извршног већа Србије, сала уставног суда Србије. Дискусија делимично објављена: С. Димитријевић, *Дискусија*, Токови револуције, VI, 1971, 299-300, 301-302. 308-310.

су одсуствовали, нису били покривени посланичким имунитетом, нису могли да дођу, јер им је кретање било ограничено. На пример, група из Баната. Значај те чињенице лежи и у томе што су критике на тим пленумима и политичка унутарпартијска борба вођена на њима, наставак оних процеса који су се одвијали пре тога у самом Клубу.

Доношење Обзнане је био јак удар нанет читавом комунистичком радничком покрету. Он је нужно водио губитку престижа ужег партијског руководства у оквиру клуба.

Слободно се може рећи да је криза у партијском руководству избила одмах после Обзнане. Ова криза је несумњиво била везана са прегупирањем снага у оквиру Клуба, са променама односа између левог борбеног крила и групе Симе Марковића.

Ове промене одразиле су се у више праваца, у критици руководства на априлском и јунском пленуму, друго, у конституисању руководства Клуба на априлском пленуму са Тришом Кацлеровићем као председником који је био на челу опозиције и Филипом Филиповићем, који је представљао левицу. Кооптирање Т. Кацлеровића показује да је централно руководство попуњено комунистичким посланицима. Тада су вероватно кооптирана и нека друга лица (Коста Новаковић, Моша Пијаде, С. Каурић), будући чланови замењеничког одбора. Тиме су попуњена места оних чланова Централног већа који нису били комунистички посланици. Најзад, у каснијем формирању замењеничког одбора у коме доминирају опозициони елементи (Т. Кацлеровић, М. Пијаде, К. Новаковић).

Да би негирао улогу Комунистичког клуба Николић каже да до априлског пленума клубом руководи само Сима Марковић, а крајем јануара 1921. у име Клуба су наступили и потписали интерпелације Филип Филиповић, Триша Кацлеровић, Жика Цветковић и Влада Марковић. То показује да је Клуб комунистичких посланика био конституисан према правилнику. С. Марковић је вероватно био пети члан његовог руководства, предвиђен *Правилником клуба*. Једно је постојање клуба, друго је њихова зависност од Извршног одбора са којим су они у сукобу. Уз то референт избацује из цитираног пасуса Прегледа његов битни део – у првој половини 1921, што значи да је тиме обухваћено и стање после априлског, па чак и јунског пленума. Зашто онда реферат ограничава своју критичку аргументацију само до априлског пленума и говори о чињеници да је Сима Марковић руководио Клубом до тог времена.

У нашим се цитатима нигде не каже да је Клуб заменио извршни одбор. Ту се каже да се Клуб комунистичких посланика добрим делом идентификовао са партијским руководством, пошто је већина његових чланова изабрана за посланике. С друге стране ту се каже да је у првој половини 1921. године Клуб „узео у неку руку на себе улогу партијског

руководства“, нпр. у односу на успостављање веза и на репрезентовање покрета, другим речима, преко комунистичких посланика се ствара организациона мрежа веза, одржава Партија као таква. Према томе, Клуб комунистичких посланика као један од најзначајнијих остатака легалне организације КПЈ има значајну улогу у првој половини 1921. године. Он не замењује извршни одбор, али се добрим делом идентификује са њим и врши „у неку руку“ улогу некаквог руководства КПЈ.

Питао бих друга Николића у вези са његовом репликом: како замишља да Извршни одбор даје директиве за рад, а о тим директивама нико не дискутује? Јесу ли то капларске директиве? Ако руководство Српске социјалдемократске странке даје директиве редакцији *Радничких новина* постоји стални контакт партијске управе и редакције. Прво, представник редакције учествује на седници партијске управе. Друго, кад се добије задатак, онда сви чланови редакције дискутују о томе. Исто је тако било и кад је Клуб добијао извесне задатке. У питању су била нпр. иступања у Парламенту или интерпелације. То треба претходно продискутовати и формулисати. Пошто се наступа у име Партије и Клуба, јасно је да чланови Клуба учествују заједно са члановима Извршног одбора у дискусији о том заједничком наступу Клуба. У осталом у свим партијама на свету постоји пракса да сваки члан централног комитета присутан у време одржавања седнице Извршног одбора учествује у дискусијама тога одбора.

Друга је ствар што се пленум повремено и ретко састаје, окупља само у одређеним терминима. Па ипак, у случају да су неки чланови Централног већа присутни, они се консултују. Треба знати да је Извршни одбор само орган Централног већа (оно што не треба да се заборави). Извршни одбор врши улогу руководства само у моментима кад се Централно партијско веће не може састати. То је исто тако као што секретар није главни руководиоцац. Виши руководиоцац је Извршни одбор, а секретаријат наступа само у хитним случајевима, кад се Извршни одбор не може састати, тек онда он преузима ту улогу на себе. Централно веће, Извршни одбор и Секретаријат не искључују се међусобно. Врхунско руководство је Централно веће. Зато ако је 18 његових чланова присутно у Клубу, Извршни одбор не доноси одлуке без њихове консултације. Било би апсурдно да неко ко представља уже руководство (које се састаје у време кад шире није присутно), доноси одлуке без мишљења присутних чланова ширег руководства. Са друге стране видимо да су одсутни чланови Централног већа били замењени. Тако је нпр. кооптиран Т. Кацлеровић. Из историје Српске социјалдемократске партије и Комунистичке партије Југославије знамо да су на место оних који су били похапшени и одсутни, долазили заменици. То је очевидно било и у овом случају. Цен-

трално партијско веће било је попуњено присутним комунистичким посланицима. Па ипак, друг Николић хоће да докаже да и у присуству ширег руководства уже руководство представља нешто над њим, мада је ово шире руководство најстарије. Да је и у таквом попуњеном и присутном Централном већу одлучивао само С. Марковић. Кад Конгрес Партије заседава онда је он врхунско руководство. У време кад Конгрес Партије не заседава онда наступа Централно веће Партије итд.

Према томе, друг Николић губи из вида да је врхунско руководство Централно веће КПЈ, а да Извршни одбор само замењује Централно веће КПЈ, да оно не може да буде врхунско руководство када су његови чланови окупљени. Да у таквој ситуацији С. Марковић није једини који одлучује.

У другом реферату друг Николић је исправно уочио извесне разлике између података новооткривених извора и извесних формулација у *Прегледу*. То је нормална појава и дешава се кад се широким историјским истраживањима, где су обухваћена кључна питања, приђе детаљистички, а посебно кад се томе приђе после десет година и после добијања нових допунских извора, раније непознатих. Полазећи од *Билтена комунистичких посланика*, на који је указала Убавка Вујошевић и Драгица Лазаревић у раду о Моши Пијаде, Николић покушава да критикује старе формулације. При томе даје својим примедбама много већи значај но што оне заслужују.

Да би оценили стварни значај ових нових информација погледајмо шта оне мењају у једној евентуалној будућој формулацији крупних проблема, који су обрађени у *Прегледу*.

Говорећи о загребачким демонстрацијама 30. децембра 1920, оптужујући руководство што „није помишљало на отпор режиму средствима револуционарног притиска“ супростављајући му расположење маса, *Преглед* каже: „*Зато је отпор Обзнани био незнатан*. Једино је у Загребу проглашен генерални штрајк и одржане демонстрације...”

Друг Николић заборавља да генерални штрајк није прокламован због штрајка рудара већ због закона о милитаризацији рудника, због прогона рудара. Све је то саставни део контрареволуционарних мера у које спада и Обзнана. Према томе, у будуће треба говорити о отпору маса свим контрареволуционарним мерама, о борбеној спремности маса за такав отпор, а не само о Обзнани.

Дакле, у питању су релативно ситне фактографске примедбе које реферат предимензионира и ставља у први план, уместо да их узгред исправи, да их сведе на реалну меру. Ако не помињемо отпор самој Обзнани, остаје на снази све оно што је већ подвучено у *Прегледу*. Прво, неспремност и неспособност Партије да пружи отпор контрареволуцио-

нарним мерама режима захваљујући политици свог руководства; друго, борбеност и спремност маса на такав отпор.

Шта више велико је питање да ли је у конкретном случају заиста дошло до отпора независно од Обзнане. Николић каже да су у Загребу дознали за Обзнану тек тога дана 30. децембра у 21 час навече, кад је Обзнана плакатирана. Он не разматра могућност информисања другим средствима, нпр. железничком везом Београд – Загреб. Другим речима, у Загребу су по подне 30-ог ипак могли да знају шта се десило у Београду 30-ог, у рано јутро.

Интересантно је како друг Николић приказује вуковарске догађаје. Он говори о илегалној конференцији која је сазвана као договор за стварање илегалне организације за пружање отпора Обзнани, а не о томе да се убиство десило у току пружања отпора.

Шта је битно? Битна је та припрема за отпор, борбено расположење радничке класе и њена спремност за отпор, а убиство Супанца – то је фактографски детаљ. Битно је да је то био илегални састанак за пружање отпора, за кога је полиција дознала, опколила зграду итд.

На основу изложеног видимо да су и у овом случају упркос учињених примедби основна суштинска питања исправно уочена и обрађена у *Прегледу историје СКЈ*.

Друга је ствар што се у тој књизи морају извршити и неке релативно ситне допунске корекције, што се неке формулације морају боље прецизирати и прилагодити подацима из новооткривених извора.

У синтетичким радовима као што је *Преглед* од велике је важности да су основне концепције рада и суштинска питања добро постављена. Не мислим да браним детаље, него мислим да би ова врста критичких полемика требало да буде сведена на релације које одређени детаљи имају, да се такве исправке врше као узгредне примедбе, што не искључује њихово супростављање ранијим тврдњама, да се води рачуна о изменама у нашој информисаности која настаје у току нових вишегодишњих истраживања која су вршена од стране бројних студијских радника.

Поводом излагања другарице Милице Дамјановић о фазама развоја и основним обележјима студентског покрета на Београдском универзитету између два светска рата, хтео бих да дам неке сугестије. У оквиру периода од јесени 1931. до пролећа 1934. године појављује се једна посебна фаза која иде од 1933. до 1934. године. Ова фаза везана је за експанзију београдског студентског покрета, за његову ширу улогу у обнову Партије и СКОЈ-а и њихових руководства у Србији, Црној Гори, а изгледа и у Босни.

У основне карактеристике претходне фазе 1931-1932, спада и одсуство партијских и скојевских руководства у Србији и Београду, пропа-

дање покушаја да се они створе. У тим условима илегални студентски комунистички покрет формира се као нека посебна организација. При томе се наглашава да то није ни партијска ни скојевска организација. С обзиром на учестале провале, с обзиром на неуспеле покушаје формирања поменутих руководстава тај се покрет прилично затвара у себе.

Зато 1932. организовани студенти комунисти добијају директиву да се стварају омладинске групе у унутрашњости али се при томе наглашава да се они не повезују са старим партијским члановима и организацијама. Другим речима, та илегална студентска организација још живи за себе и не жели да се изложи ризику у вези са провалама које се дешавају.

У чему се састоји промена у каснијој фази, од пролећа 1933. године до пролећа 1934. године? Прво, у пролеће 1933. године студенти добијају директиве да се повезују са месним партијским организацијама. Значи, мења се политика студентске комунистичке организације у односу на остале комунистичке организације на поменутом подручју. Друго, тада се ствара нека врста покрајинског партијског руководства. Брана Јевремовић је имао у својим рукама партијске везе са унутрашњошћу и пре доласка Паровића. Није случајно што га Паровић укључује касније у новоформирано партијско руководство. Он постаје организациони секретар зато што већ има везе са унутрашњошћу. Улазак једног руководиоца студентског комунистичког покрета у Покрајинско партијско руководство, касније стварање руководства СКОЈ-а са три студента (Пап, Радосављевић и Шкеровић), стварање београдског Месног партијског комитета са Мариновићем, све то показује да је настала нова фаза кад се илегална студентска комунистичка организација до тад затворена у себе претворила у посебан фактор обнове партијских организација у Србији, Црној Гори а можда и Босни.

Као резултат тих акција повезивања студената са Партијом у јесен 1933. године долази и до наглог ширења организација на Универзитету, до повећавања броја студентских група.

Према томе, погледамо ли развитак студентске комунистичке организације не само са становишта чистог студентског покрета (где се ствара илегална, па онда легална организација) него и са становишта улоге студентског комунистичког покрета у Београду, који је одиграо посебну улогу у обнови и повезивању Партије и скојевских организација у Србији – чини ми се да је потребно посебно истаћи ову другу фазу његовог развитка.

Што се тиче излагања друга Пиљевића, скренуо бих пажњу да он извесне спорне или недовољно осветљене ствари илегалног периода лако прихвата, уопштава, и интерпретира. Где имамо мало информација, оне морају да буду врло прецизне.

Тако нпр, друг Пиљевић каже да Паровић формира штампарију, а из извештаја Паровића произилази да је штампарија већ формирана. Први број „Комуниста“ је отштампан без утицаја Паровића. Зато се у другом броју неки ставови исправљају.

Други случај је са тврдњом да је Јован Мариновић, члан Месног комитета ушао у Обласни, односно Покрајински комитет. Брана Јевремовић са ким сам детаљно разговарао и сам Д. Чолић нигде не спомињу да је Јован Мариновић био члан привременог Покрајинског комитета.

Трећи случај је са реперкусијама провале у Раковици (лето 1934). Друг Пиљевић полази од извештаја Паровића и говори да су тада биле покидане везе са унутрашњошћу. Прво, унутрашњост уопште није била захваћена том провалом. Та провала је могла да покида везе само у Београду. Остале је држао Брана Јевремовић, касније Тодор Вујасиновић и оне нису биле захваћене провалом. Значи, проширивати значај те провале на унутрашњост је неисправно. С друге стране и у документу се не говори о покиданим везама него о замрлим везама.

Како је дошло до констатације Паровића? Везе су одржаване преко студената. У летњем периоду, у јулу и августу студенти одлазе из Београда. Зато регуларност, сталност веза тада не постоји. Она постоји само у периодима кад постоји циркулација студената између Београда и унутрашњости, кад студенти задужени за везе у Београду примају материјал, преносе директиве и сл. ... Према томе, замирање веза са унутрашњошћу у јулу и августу не треба везивати за провалу у Раковици.

Узећемо још један пример. У једном новинском чланку објављеном у „Борби“ Т. Вујасиновић је омашком поменуо да је представник Јагодине и Параћина био на београдском делу покрајинске партијске конференције. Лице које се помиње било је у групи коју сам лично водио. Да је оно било присутно ја бих то сигурно знао, јер сам био присутан на њој. Рецимо да Пиљевић сумња у прецизност мојих сећања која су сигурна. Друг Пиљевић је ипак морао да узме у обзир каснија, много опширнија излагања Т. Вујасиновића (његову књигу) као и то да се у три партијска документа не помиње присутност Јагодине на тој конференцији. Према томе сваки се податак не може тако лако узети и укључити у студијски рад, посебно у случају када постоје супротне тврдње. У томе морамо бити јако пажљиви, пошто ће у противном случају будући студијци морати да исправљају бројне грешке које смо учинили.

L' ORIENTATION IDEOLOGIQUE ET POLITIQUE DU MOUVEMENT SOCIALISTE SERBE

Lié au rapport de Christo Christov

Communication au XIII Congrès International des sciences historiques à Moscou, 16-23 août 1970. - Concerne le rapport de Christo Christov, "Mouvements idéologiques en Europe du Sud-Est au cours des XIX - XX siècles (jusqu'au Première guerre mondiale)

Analysant le mouvement socialiste aux Balkans dans son rapport, Monsieur Christov a souligné la grande importance de Svetozar Marković jetant l'accent sur le caractère utopique de ses idées, prenant pour la période postérieure le mouvement socialiste bulgare comme exemple.

L'omission d'une analyse concrète du mouvement socialiste serbe postérieur à Svetozar Marković, de son orientation idéologique et de sa politique; l'oubli de la lutte que le mouvement socialiste serbe a menée dans le cadre du mouvement socialiste international, l'absence d'un aperçu suffisamment approfondi de la politique commune des socialistes balcaniques nous ont forcé de faire un bref esquisse de ces questions, d'essayer de combler ces lacunes, tout à fait compréhensibles dans un rapport d'une telle envergure.

Le mouvement socialiste en Serbie a subi de son commencement, depuis l'apparition de "Radenik", le premier journal socialiste aux Balkans, des fortes influences marxistes. Même année, en 1871, a paru dans un journal et dans l'édition à part la traduction serbe du Manifeste communiste. Ces éditions serbes du Manifeste étaient la quatrième traduction de cet ouvrage historique imprimé dans le monde entier, paru après les traductions suédoise, anglaise et russe.

Le nouveau renforcement et la cristallisation de l'influence marxiste vient depuis la formation de noyau socialiste, qui a fondé en 1895. le premier journal marxiste en Serbie, „Social démocrate“, et commencé à créer les premières organisations ouvrières ayant le caractère syndical.

La formation du Parti social démocrate Serbe et de mouvement syndical de la même orientation était faite sous la direction de Radovan Dragović, selon une conception marxiste. C'étaient des organisations de la lutte de classe ayant un caractère combatif, acceptant ouvertement une perspective révolutionnaire.

La liquidation du courant socialiste du caractère petit bourgeois était effectuée en Serbie d'une manière beaucoup plus efficace qu'en Bulgarie, car après l'exclusion de ces adeptes, la formation d'un mouvement socialiste à part, ayant un caractère petit bourgeois, comme c'était le cas des socialistes larges en Bulgarie, n'a pas eu lieu.

Les deux socialistes serbes, Dimitrije Tucović et Dušan Popović, qui étaient des principaux dirigeants idéologiques du mouvement socialiste serbe après la mort de Dragović, surtout depuis le printemps 1908, dans le temps où ils se sont succédés à la fonction de secrétaire du parti, ont donné une grande contribution au développement des conceptions révolutionnaires du mouvement socialiste serbe.

Tous les deux, ils ont traité les problèmes de la conquête du pouvoir politique par la classe ouvrière, rejetant le reformisme, se déclarant pour l'action révolutionnaire des masses dans le but de la prise du pouvoir étatique, de la destruction de la contrainte organisée de la bourgeoisie par la force organisée du prolétariat et de l'établissement d'un état prolétarien basé sur la pleine démocratie et le règne du peuple.

Les dirigeants socialistes en question, ils ont contribué au développement du marxisme faisant son application pratique dans le domaine de la lutte politique.

Les analyses et les conclusions de Tucović ont permis que le parti social démocrate serbe prenne une position marxiste conséquente envers toutes les questions politiques cruciales de cette époque, surtout envers les cas, par exemple, de la question nationale, de l'attitude envers l'annexion de Bosnie et Herzégovine, envers la politique d'expansion de la bourgeoisie serbe, spécialement envers les albanais et de la politique des grandes puissances impérialistes aux Balkans.

Sur cette base le Parti social démocrate serbe a mené une lutte ouverte contre les partis socialistes de grands pays européens qui ont donné un appui à la politique impérialiste et coloniale de leur propre bourgeoisie. Cette lutte englobe la critique d'austromarxistes, des représentants connus de cette politique.

Déjà en été 1908, Tucović a envoyé un Memorandum au Bureau Socialiste International concernant la Bosnie et Herzégovine. Quelques mois plus tard Popović a publié dans "Le Peuple" belge et dans une revue socialiste bulgare un article sur l'attitude des social-démocrates serbes, a réagi à la lettre de Anton Nemeč, envoyant sa réponse dans le même sens au Bureau Socialiste International. L'apogée de cette lutte était le discours de Tucović au Congrès socialiste international de Copenhague.

Sous la direction de D. Tucović et D. Popović, le Parti socialiste serbe a mené une lutte politique nettement prolétarienne, rejetant tous les compromis

avec la bourgeoisie. Déjà dans l'époque de la crise provoquée par l'annexion de Bosnie et Herzégovine 1908, le Parti socialdémocrate serbe a pris une position publique contre la guerre menée pour les buts de sa propre bourgeoisie. Il a renouvelé cette position en 1912 et 1914. Cette attitude des socialistes serbes, plus tard des socialistes balkaniques, ont joué un rôle important dans la cristallisation des positions des différents socialistes étrangers envers la guerre imperialiste.

Tucović était un des créateurs les plus importants de la politique socialiste consistant dans le groupement des petits peuples balkaniques contre les politiques expansionnistes de la propre bourgeoisie de ces peuples.

Il était le rapporteur principal de la première conférence socialiste balkanique tenue à Belgrade en 1910, qui a eu un rôle important pour le développement de cette conception antiimperialiste et anticapitaliste.

Le caractère marxiste du Parti social démocrate serbe, sa politique révolutionnaire antiguerrière et antiimperialiste était une des conditions de grand développement du mouvement communiste dans les régions yougoslaves en 1919 – 1920.

ДИСКУСИЈА С. ДИМИТРИЈЕВИЋА НА СИМПОЗИЈУМУ: ВЕЛИКЕ СИЛЕ И СРБИЈА ПРЕД ПРВИ СВЕТСКИ РАТ⁶²⁵

I. питање

Задржимо се на питању Друге балканске конференције.

ССДП је била је задужена на Првој балканској конференцији да врши улогу посредничког секретаријата (како то каже одлука Прелиминарне балканске конференције). Дакле, било је сасвим природно да она предузима иницијативе и врши консултације балканских социјалдемократских партија у циљу одржавања такве конференције.

Пошто се тада са свих страна тражило да на таквој конференцији узму учешћа сви балкански социјалисти учлањени у Другу интернационалу, јасно је да је она морала да позове на прелиминаран договор све балканске социјалдемократске партије.

То се најбоље види из једногласног закључка Прелиминарне конференције да се на Другу балканску социјалдемократску конференцију позову све балканске социјалдемократске партије.

Погледајмо како на све то реагирају бугарски тесни социјалисти и то у судбоносним историјским моментима, када Туцовић покушава да оствари заједничку антиратну платформу и да организује заједничку антиратну акцију социјалдемократских партија Балкана и југословенских провинција Аустро-Угарске.

Прво, они не учествују на Прелиминарној балканској социјалдемократској конференцији на којој нису били ни широки социјалисти.

Друго, када је на основу одлуке Прелиминарне конференције ССДП, Туцовић отпочео консултације за сазив Друге балканске конференције, тесни су упорно одбијали да учествују на конференцији на којој би били позвани и широки социјалисти.

Треће, кад је дошло до интервенције МСБ-а, који је тесним упутио следећи телеграм: „Под притиском заједничке одговорности МСБ инси-

⁶²⁵ Међународни научни скуп одржан 13-15. IX 1974. године. Ауторизована дискусија, није штампана.

стира да обе учлањене бугарске партије без икаквих услова узму учешћа на међубалканској конференцији“.

Кириков шаље МСБ-у писмо од 15 страница у коме каже:

а) да су одбили учешће на Прелиминарној конференцији пошто им нису саопштили циљ ове конференције, тј. текстуелно, пошто нису „Прецизирали мотиве а посебно дневни ред конференције“.

б) За резолуцију Прелиминарне конференције – да се на Другу балканску конференцију позову све социјалдемократске партије Балкана – сматрају, да је она донета противно одлукама Прве балканске конференције (Пошто она није сазвана у Софији и пошто је на овој било решено да „на ову конференцију треба да буду позване само партије које су учествовале на првој“), - *На супрот свих осталих социјалдемократских партија Балкана* – да „таква резолуција јесте и треба да буде ништавна и непостојећа“.

Они прихватају Другу балканску конференцију „*под изричитим условима да ова конференција буде сазвана према формалној одлуци конференције из 1909*“ тј. у Софији и без учешћа широких социјалиста које они проглашавају издајницима социјализма, дајући примере.

Напомињемо да се у записнику Прве балканске конференције, ни у њеним Резолуцијама, таква одлука не налази. По свој прилици је на њој било говора о месту и начину одржавања Друге балканске конференције, па су тесни социјалисти претворили своје ставове у тим разговорима у некакве формалне одлуке.

Укратко, став тесних социјалиста претстављао је једно бескрајно и мукотрпно цепидлачење, да се свим начинима, не бирајући средства, широки искључе са Друге балканске конференције.

На ово писмо тесних социјалиста одговорио је Ојсманс.

„Оно што се тражи није савез ни компромис. Ви срећете ’широке’ у Бироу. Ви их срећете на ’Међународним конгресима’, ви ћете их срести још једном на балканској конференцији. То је све. Јасно је да ће друга конференција да се одржи само на основу прве, али без искључења једне или друге струје“. „Размимоилажења међу организацијама које се сматрају социјалистичким морају да буду стављена у задњи план у моменту када треба начинити заједнички напор, у једном историјском моменту, – а ако ствар пропадне, сваки треба да сноси свој део одговорности“. При том он наглашава да су сви чланови Бироа који су били консултовани имали исто гледиште као и он сам.

Све је то било без резултата тако да је ССДП констатовала да је њен мандат за сазив такве конференције, добијен на Прелиминарној конференцији, истекао; и известила о томе остале Партије, и тиме оставила свима одрешене руке за нове иницијативе.

У предвечерје Првог балканског рата „ССДП убеђена да је с обзиром на новонасталу ситуацију на Балкану неопходно потребно да се сазове Друга балканска социјалдемократска конференција“ обратила се 17. септембра 1912. свим осталим балканским социјалдемократским партијама тражећи њихов пристанак. Да би то постигли, да би убедили бугарске тесне социјалисте да даду свој пристанак, српски социјалисти испуњују готово све „услове“ тесних социјалиста. Они предлажу дневни ред (1. Политичка ситуација на Балкану и социјалдемократија.

Учвршћење и даље изазивање међусобних односа између радничких покрета балканских земаља) на коме су тесни посебно инсистирали; и шаљу посебно писмо бугарским тесним социјалистима, у коме понова инсистирају „да на балканске конференције треба позвати све секције Интернационале“, али и чине максималне уступке: *Прво*, „да би наша партија заузела гледиште да се на конференцији не приме за рад на њој јавно компромитовани појединци“, чиме би се са ње елиминисали поједини лидери широких социјалиста које су тесни оправдано оптуживали за издају социјализма. *Друго* „да би се наша Партија заузела да се II конференција одржи у Софији“ на што су тесни социјалисти исто тако инсистирали приликом преписке о одржавању такве конференције 1911. године.

Све то није помогло. Тесни су и даље упорно одбијали свако присуство широких социјалиста; и 28. септембра 1912. издали посебно отштампану Декларацију „Um die Abhaltung der Zweite Socialdemokratische Balkankonferenz“. Зато је Биро био приморан да преузме у своје руке сазивање Друге балканске конференције“. У циркуларном писму упућеном поводом тога, он каже да се њено одржавање „намеће пре свега да би се пружила хитна документација МСБ-у и другим учлањеним партијама чије владе могу да врше утицај на ситуацију“. Па ипак до одржавања Друге балканске социјалдемократске конференције није дошло услед великог закашњења, тј. услед објављене мобилизације.

Напомињемо да је 3. октобра 1912. Ојсманс јавио Вајану да су приморани да одложе Међународни социјалистички конгрес који је имао да се одржи у Бечу. Међу разлозима наводи поред других размимоилажења и размимоилажење код Бугара, наглашавајући да би то „био конгрес социјалистичких размимоилажења“.

Дакле, услед секташког става бугарских тесних социјалиста отпао је заједнички антиратни став и акција балканских социјалиста који би као такви имали куд и камо већу међународну тежину него ли индивидуална гласања социјалистичких посланика против рата. Уз то изостало је детаљније информисање осталих социјалистичких партија и МСБ-а о балканској ситуацији и социјалистичкој политици на Балкану.

Погледајмо да нису бугарски тесни социјалисти ипак били у праву? Који је став о сазиву Друге балканске конференције био исправан, да ли став свих осталих балканских социјалдемократских партија, укључујући и ССДП, или став бугарских тесних социјалиста?

Одређена политика проверава се у пракси. Шта каже пракса о овом питању?

Прво, тесни социјалисти, који су упорно одбијали учешће на Другој балканској социјалдемократској конференцији заједно са бугарским широким социјалистима прихватили су на почетку Првог балканског рата један заједнички антиратни манифест балканских социјалиста постигнут на компромисним основама, уз уступке извршене јерменским полусоцијалистичким групама, потписан и од бугарских широких социјалиста, са једином примедбом „апсолутно потребно без имена“, што су тражили и социјалисти из Турске.

Друго, Саказов, један од најистакнутијих вођа толико нападаних широких социјалиста, једини социјалдемократски посланик у Собрању, исто тако се изјаснио против рата. Зато је и био заједно са српским социјалдемократским посланицима посебно истицан у многим документима Друге интернационале. Он је на Међународном конгресу у Базелу био изабран у претседништво са посебним образложењем, „знак пажње друговима у балканским земљама за храбар отпор против рата“.

Дакле, пракса је показала да је било исправно што је ССДП инсистирала да бугарски широки социјалисти узму учешћа на Другој социјалдемократској балканској конференцији која је као свој основни задатак имала изградњу једног заједничког антиратног програма и заједничку антиратну акцију балканских социјалиста.

II. питање

Већ годинама на разним симпозијумима срећемо извесна *упрошћена и површина схватања антиратне политике Српске социјалдемократске странке*.

Једна од форми таквог прилаза је свођење борбе против рата и борбе за Балканску федерацију на празне паролe, на некаква апстрактна начела без животног значаја, на паролe које не воде рачуна о стварним проблемима.

Овакве примедбе падају од стране оних који не сагледавају сву дубину антиратне политике српских социјалиста.

Покушаћемо да им објаснимо ова питања.

Напомињемо да ово није први пут што то чинимо. Тако смо поступили на конгресу историчара у Сарајеву, на дискусији о Прегледу исто-

рије КПЈ, у Војно историјском институту, на завршној дискусији о Прегледу историје КПЈ. Нажалост, ове се дискусије не објављују, а једна те иста лица стављају једна те иста питања у некаквим новим варијантама. Нама остаје једино да окупимо ове ставове и да их као целину објавимо.

Погледајмо на чему они сада инсистирају.

Да ли антиратна политика занемарује национално питање, тј. борбу за национално ослобођење?

Један од дискутаната, друг Дубовац, већ се дотакао тезе да национално питање није било занемарено.

Зар вам не изгледа необично теза да се Туцовић посебно бави националним питањем, нпр. у књизи *Србија и Албанија*, да има правилан марксистички прилаз том питању а да изграђујући антиратну политику, или политику балканске федерације, занемарује ово питање?

У антиратној парламентарној декларацији ССДП Лапчевић каже: „Разбијен на многе мале државице и државе које немају развијен привредни живот, експлоатисан не само од експлоататора домаћих, него и дављен једним капиталистичким ропством од стране капитализма јевропског, *пролетаријат балкански, радничка* класа свих балканских земаља налази врло велики интерес за савез балканских народа, за уједињење Балкана“.

У свом писму МСБ-у од 14. новембра 1912. Лапчевић се осврће на положај балканских нација које воде рат и на друштвени садржај ослободилачке акције.

„Колонијална политика коју воде капиталистичке земље пљачка и сатире Нације против којих је упућена. Она кочи демократизацију и револуционисање Нација“.

„При томе они потстрекавају слабије, јаче и конкуренте а такођер и мале потлачене државе да они своју земљу и свој народ, у већини радничку класу усреће пореским теретима и растућом скупоћом“.

„Сувишно је додавати да ова политика још више погоршава стање сиромашних народних маса тиме што социјалну беду повећава те отвара пут реакцији у свим државама, осетљиво омета борбу пролетаријата и успорава његов тријумфални поход“.

Затим се посебно осврће на Србију. У Србији, „томе треба захвалити што се наоружање код нас спроводи у мери која не одговара ни економским ни другим могућностима земље, тако да су дугови и порези у порасту, да се буџет несразмерно повећава, живот поскупљује, развој индустрије парализује а отпорна снага народа осакаћује. Зато је разумљиво зашто наши радници у великим масама емигрирају па су наши услови рада и борбе тежи. Колонијална политика је разорна за светски пролетаријат и Нације, чије владајуће класе их воде и где се тој политици

покуравају. Кочење независног развоја нација, угушивање испољавања отпора оздо, наравно отежава положај и борбу пролетаријата. Ко други дакле пружа отпор уздицању нација до степена самосвести и жеље за аутономијом, културним и демократским тенденцијама маса до империјализма. *На Балкану ту одвратну и безочну улогу играју Аустрија и Русија*“.

Одмах затим он анализира питање чему води колонијална политика великих сила, и каже: Она, „у колико не дође до светског рата, прети да ће створити велике препреке на путу остварења равноправности и независности свих Нација на Балкану, покрету коме је балканска социјалдемократија осигурала темељ и изгледе на успех, нарочито федерацијом балканских народа, у Републици заснованој на нацијама и националностима“.

Из реферата друга Орде Ивановског видимо да су социјалисти имали далеко исправнији став према Македонији него ли све буржоаске партије.

Из реферата другарице Сумарокове, из оцене Лењина правилно интерпретираних видимо политичких значај тих ставова.

Оно што је било у основи антиратне политике српских социјалиста – борбу за стварно ослобођење поробљеног народа – сагледали су чак и многи страни социјалисти. Нпр. хрватски социјалисти. Њихов манифест полази од националне ослободилачке борбе. Он констатује: „Срби, Бугари и Грци воде крваву борбу против феудалне и апсолутистичке Турске, заклетог непријатеља слобода и права“. Анализирајући зашто то чине, Манифест каже: „Буржоаске класе балканских држава потребују слободне лактове за њихово ширење, њене сопствене границе чине јој се уским и оне желе да их прошире. Да би спасли образ, они то зову ослободити балканске народе турског јарма. Али у ствари ради се о освајању профита и економских погодности, који ће бити стечени по цену жртвовања хиљада људских живота и безмерног очајања и беде народа“.

У даљем тексту он *демаскира паролу ослобођења* и каже: „Лако је буржоаској класи, да се приказује као ослободитељка балканског и јужнословенског робља. Ми оспоравамо буржоазији морално право да се истиче као ослободитељица народа, пошто ће она у својој безмерној трци за профитом, да подвргне овај народ после његовог ослобођење од Турака, модерном ропству капиталистичке експлоатације, она ће му отети плодове његовог рада, она ће му исцедити животне сокове, као што је учинила и као што ће и чинити на даље са народима давно ослобођеним турског јарма“.

На националном питању задржава се и базелски манифест у коме се каже: „Социјалдемократске партије Балканског Полуострва имају тежак задатак. Европске велесиле, систематским ометањем свих реформи,

допринеле су томе да у Турској дође до неподношљивих привредних, националних и политичких прилика, које су нужно морале довести до побуна и до рата. Насупрот искоришћавању оваквог стања у интересу династија и буржоазије, балканске социјалдемократске партије су херојском одважношћу поставиле захтев за демократском федерацијом. Конгрес их позива да истрају у свом дивљењу вредном држању; он очекује да ће балканска социјалдемократија после рата предузети све да спречи династије, милитаризам и експанзије жељну буржоазију балканских држава како не би те, тако страшним жртвама искупљене резултате Балканског рата, злоупотребили у своје сврхе. Конгрес нарочито позива балканске социјалисте да се супротставе не само обнављању старих непријатељстава између Срба и Бугара, Румуна и Грка, већ и сваком насиљу над балканским народима који сада стоје у другом ратном табору, над Турцима и Албанцима. Стога је дужност балканских социјалиста да се боре против сваког обесправљења ових народа и да насупрот разулареном националном шовинизму, објаве братство свих балканских народа, укључив Албанце, Турке и Румуне“.

Чак и К. Каутски видео је већ у то доба велику перспективност такве политике. У свом чланку „Рат и Интернационала“ говорећи о неподношљивости балканских односа, он пише:

„Ако је данас њихова неподношљивост створила у масама одушевљење за рат као средство спасења, последице рата ће учинити крај том ратном одушевљењу. Оне ће на тај начин масе учинити пријемчивим за методу уједињења балканских народа револуцијом, кроз републику, методу коју је усвојио социјалистички пролетаријат. Само она може формирати једну трајну једноставну државу из хаоса народа на Балкану, која је тим народима најпрешније потребна за њихову независност од спољнега притиска и унутрашње експлоатације.

После рата доћи ће време, када ће садашње држање наших другова у Србији и Бугарској донети своје богате плодове, када ће оно што данашњим реалним политичарима изгледа бесмислен утопизам потврдити, показати се као најпрактичнија и најсилнија политика“.

Па ипак све ово не сагледавају неки наши историчари.

Они не виде да се у Федеративној Југославији остварује формула Балканске федерације у ужем територијалном оквиру.

Ово несагледавање политике српских социјалиста јако је проширено између осталог и зато што је својствено и свим буржоаским историчарима. Зато ћу се позвати на један сличан случај који Лењин расматра.

Осврћући се на Манифест Базелског конгреса, на докуменат кога наши историчари исто тако потцењују и сматрају га нереалним Лењин каже:

„Базелски манифест је сумирање гигантског пропагандистичког и агитационог материјала за целу епоху Друге интернационале 1889 – 1914 Г. Овај манифест резимира, без увеличавања, милионе и милионе прокламација, новинских чланака, књига, говора социјалиста свих земаља. Објавити да је овај манифест погрешка значи објавити да је погрешка читава II интернационала, сав рад социјалистичких партија у току десетина и десетина година. Оградити се од Базелског манифеста значи оградити се од целе историје социјализма“.⁶²⁶

Све то чине неки наши историчари у односу на политику Српске социјалдемократске партије. Ограђујући се од њене антиратне политике, од њене балканске политике, они се ограђују од историје нашег социјализма, од великих револуционарних домета које је она постигла.

Друг Марјановић подвлачи да је у резултату политике српских социјалиста дошло 1919. године до погрешне политике по националном питању.

При томе се заборавља да до погрешне политике није дошло зато што је та политика настављена, већ напротив зато што је новостворена СР-ПЈ(к) у ствари напустила политику Балканске федерације. То се најбоље види из прихватања унитаристичке концепције, заобилажења македонског питања итд.

Мислим да неки наши историчари треба да престану са прикривеном глорификацијом политике српске буржоазије, са проглашењем њене политике за једино реалну и могућу, на шта се у ствари своде све тврдње да је антиратна политика српских социјалиста, да је политика балканске федерације била једина утопија.

Поред онога што се је десило они треба да сагледају и другу алтернативу, политику коју су нудили српски социјалисти наместо ратне политике сопствене буржоазије. О тој алтернативи говори и Лењин кад тврди да је до друштвено економског преображаја могло да дође далеко комплетније уз много мање жртава.

626 Сочинения, IV издање, XXI, 403

**ДИСКУСИЈЕ ТОКОМ
РАДА НА „ПРЕГЛЕДУ
ИСТОРИЈЕ СКЈ“**

ДИСКУСИЈА О ПРЕГЛЕДУ ИСТОРИЈЕ СКЈ У ВОЈНО ИСТОРИЈСКОМ ИНСТИТУТУ У БЕОГРАДУ

Др Димитријевић Сергије (прва дискусија)

Хоћу да се осврнем на примедбе које сам чуо на овоме састанку, пошто још нисам набавио „Историјске записе“ у којима је објављена дискусија у Црној Гори на коју се поједини дискусанти позивају, пошто нисам ни учествовао у тој дискусији, на коју као аутор нисам био ни позван било са које стране.

Један дискусант, друг Скоко, је говорио о I балканском рату као национално ослободилачком рату. По мом мишљењу ту треба разликовати две различите ствари. Једно је историјски значај друштвено-економских промена које су настале на основи војног пораза Турске. Сасвим је друго питање учешћа Србије у рату и карактер њене војне интервенције.

Погледајмо први аспект тога питања: историјски значај насталих друштвено-економских промена. То је аспект о коме се и Лењин изјашњава. Лењин констатује: „Без обзира на то што је на Балкану начињен Савез монархија, а не савез република, без обзира што је остварен савез захваљујући рату а не захваљујући револуцији – без обзира на то – учињен је велики корак напред у рушењу остатака средњевековља у целој Источној Европи“ (Лењин XVIII, 341). На другом месту он каже за Македонију „На тај начин победе Срба и Бугара означавају минирање господства феудалаца у Македонији, означавају стварање више или мање слободне класе сељака земљопоседника, значи осигуравање целог друштвеног развитка балканских земаља задржаваног апсолутизмом и кметским односима“ (Лењин, XVIII, 363). При томе треба истаћи да се Лењин, подвлачећи прогресиван карактер тог минирања турског феудалног поретка, изричито супротставља истицању паролe националног ослобођења у први план. Он каже: „Буржоаски листови... говоре о националном ослобођењу Балкана, остављајући у сенци економско ослобођење, а у ствари је баш то последње главно“ (Лењин XVIII, 369). Зашто онда неки дискусанти истичу тај националослободилачки карактер I балканског рата у први план? Запитајмо се, да нису у питању буржоаски утицаји, утицаји њене пропаганде и концепција?

Погледајмо други аспект овог питања: питање учешћа Србије у рату, питање карактера њене војне интервенције. Мада наши официри проучавају војне операције тог рата извлаче одређена стручна искуства и поуке, па чак се одушевљавају начином вођења неких операција, они не би смели да забораве да је Балкански савез који је повео овај рат са Турском био споразум балканских буржоазија и династија, да је вођен за остварење њихових интереса, да је иза свега тога стајала Царска Русија која је знатно допринела стварању овога савеза и остваривала своје сопствене спољно-политичке циљеве. Ови су елементи врло важни за оцену једнога рата. Једно је експанзионистички рат великосрпске буржоазије и династије, сасвим би друго била оружана подршка коју би српски народ могао да пружи једном социјалном и националноослободилачком револуционарном покрету и борби народа Македоније, без икаквих претензија на њену територију. Прогласити овај рат националноослободилачким значи не сагледати његову стварну суштину, његов класни буржоаски карактер.

О питању националноослободилачких ратова у периоду о коме је реч Лењин је имао потпуно одређено мишљење, али га је друг Скоко заобишао. Лењин није могао да прогласи рат Србији за ослободилачки, као што су то неки дискусанти тврдили, нпр. друг Глеђовић, пошто ја сматрам да су ратови вођени под том паролом у периоду империјализма у ствари ратови вођени у империјалистичке, тј. капиталистичке сврхе. Он то каже онда кад уврштава европске 1789. до 1861. везане за народне интересе у националослободилачке, када каже да европски ратови у време Базелског манифеста 1912. године носе сасвим други карактер (Лењин, XXI, 401-2).

Пошто се и дискусанти позивају на Лењина да би подкрепили своје сасвим супротне ставове, морамо и овде да наведемо аутентичне Лењинове текстове, који се по нашем мишљењу неправилно користе од појединаца, и криво интерпретирају у њиховом препричавању. Погледајмо Лењинове оригиналне цитате. Он каже: „У овим поставкама (Базелског манифеста) садржано је све битно оно што је неопходно за разумевање корените разлике ове велике историјске епохе. Једна – епоха 1789. до 1871. године, када су ратови у Европи били несумњиво везани са најважнијим 'народним интересом' наима, са моћним, буржоаско прогресивним, националноослободилачким покретима, са рушењем феудализма, апсолутизма, страног јарма који су се тицали милиона“. На другој страни, он говори о рату 1914-15. и о ратовима у време базелског манифеста, и каже „Рат 1914-15, што је јасно речено у базелском манифесту, он носи сасвим други карактер“. (Лењин XXI, 401-2). Подвлачим да се Лењин изричито супротставља рату као ослободилачком методу, и то баш када

говори о Првом балканском рату, а стално се у дискусијама говори како је он био за тај народноослободилачки рат. У време Првог балканског рата, 18. октобра 1912. године, он пише: „Никада нигде слободу нису постизали угњетени народи путем *рата* једног народа против другога. Стварна слобода словенских сељака на Балкану, као и турскога сељака може да буде обезбеђена само пуном слободом унутар *сваке* земље и федерацијом потпуно и до краја демократских држава“. (Лењин XVIII, 324 – Правда 19. X 1912).

Зашто је потребно разликовати ова два аспекта Првог балканског рата, његов антифеудални резултат и војну интервенцију српске буржоазије и других балканских буржоазија тј. учешће балканских држава у рату. Зато што укидање феудалног поретка није везано само за рат и не представља најбоље решење. Зато што је негативна страна једнога капиталистичког рата значајнија од овог његовог позитивног ефекта, зато што свесни део радног народа не може да прихвати буржоаски рат као метод за решавање ових питања, пошто сагледава да се он води у сасвим друге сврхе. Како Лењин тако и српски социјалисти сматрали су да је национално и социјално ослобођење балканских народа и будуће грумирање националних држава ствар самих балканских народа, да је такво народно решење једино исправан и успешан пут за остварење тих циљева и зато никако не треба мешати Балкански рат са нашим народним решењем оствареним у народној револуцији.

Лењин изричито каже: „Стварање уједињених националних држава на Балкану, обарање јарма локалних феудалаца, дефинитивно ослобођење балканских сељака – сваких националности од племићског ига, такав је био историјски задатак који је стајао пред балканским народима“. „Овај задатак, балкански народи могли су да реше десет пута лакше него сада и са жртвама сто пута мањим стварањем федеративне балканске републике. Ни национално угњетавање, ни национални сукоби ни распаљивање религиозних разлика не би биле могуће при пуном и доследном демократизму“. (Лењин, XIX, 19). Став српских социјалиста по том питању изнео сам у реферату: *Српска социјалдемократска партија и рат*, који сам држао на симпозијуму о Димитрију Туцовићу.

Објашњавајући зашто је дошло до I балканског рата Лењин је указао не само на његов буржоаски и династички карактер, већ и на моменте који су га омогућили. Основно место међу тим моментима је слабост пролетеријата, који није могао да спречи овај рат, и читав сплет унутарњих и спољних буржоаских интереса и утицајних фактора који су га условили. Лењин каже: „Какви су историјски разлози тога што су насушна питања Балкана решавана ратом, под руководством буржоазије и династичких интереса? Главни су разлози – слабост пролетеријата на

Балкану, а затим реакционарни утицаји и притисак моћне европске буржоазије“.⁶²⁷

Инсистирање на национално-ослободилачком карактеру Првог балканског рата камуфлира другу страну медаље. Оно прикрива буржоаски карактер тога рата, прикрива улогу империјалистичких сила на Балкану, напр. Царске Русије, доприноси несагледавању новонасталог националног угњетавања, спречава уочавање заметака будућих војних сукоба.

Ако хоћемо да схватимо II балкански рат, морамо да имамо исправни поглед на карактер I балканског рата. Није довољно говорити о међусавезничком сукобу, као што је то излагао један од дискусаната. Борба српских социјалиста против Првог балканског рата била је једновремено борба против новог националног угњетавања (Ако се сећате оних формула: Онда ће Срби да ослобађају Србе, Бугари ће да ослобађају Бугаре итд. Мада ту нема сагледавања македонског националног питања, из тих формулација се види да ће из тога рата да проистекну нека нова национална угњетавања). Поменута борба српских социјалиста била је и борба против балканских подела које су биле бремените сукобима, водиле новим ратовима, разједињавале балканске народе и смањивале могућности за пружање заједничког отпора интервенцијама великих сила на Балкану. То је било једновремено и борба против свих ужаса и зверстава учињених у том рату, борба против огромних жртава које је српски народ дао у том рату вођеном за буржоаске интересе.

Карнеџијева задужбина издала је једну огромну књигу о зверствима свих савезника – учесника овога рата. Та је књига била забрањена у свим балканским државама. У тој књизи која вероватно има око 2 хиљаде страна великог октаво формата, има пуно страшних ствари које су се дешавале у овом рату – по сведочанствима неутралних швајцарских, америчких, енглеских лекара, мисија црвеног крста итд. О тим зверствима се говори и у дневнику Димитрија Туцовића.

У једној од предходних дискусија друг Стругар је квалификовао тај рат као борбу против несреће, борбу против зла. Том приликом је испустио из вида да је по Извештају Главне партијске управе, поднетом X конгресу Српске социјалдемократске партије, Србија дала око 100.000 жртава у оба балканска рата. Добро би било да чујемо шта војне архиве кажу о томе питању, па да тек онда оцењујемо тај „нациоиналослободилачки“ и прогресивни карактер овога рата.

Друг Глеђовић замера што у I глави *Прегледа* није била истакнута опасност од аустријског и немачког империјализма као и мађарског и бугарског реваншизма. Сасвим су на свом месту примедбе друга Скока и друга Глеђовића о опасности који је аустријски и немачки империјализам представљао за Балкан пре I светског рата и констатација да то није

627 Лењин, XXI, 19.

довољно наглашено у уводном делу *Прегледа*. О томе сам говорио у неким дискусијама. Али друг Глеђовић не сагледава корениту измену услова 1919. године. Каква је тада опасност од аустријског империјализма кад су његове позиције уништене. Уништене су и привредне позиције национализацијом непријатељске имовине итд. Тада је у првом плану опасност од француског и енглеског империјализма. Тада постоји финансијска, војна и политичка зависност Србије од Антанте, која је делимично везана и за присуство француских трупа итд.

Друг Глеђовић истиче потребу осврта на мировне уговоре, на Сенжерменски, Нејски и друге мировне уговоре пошто су они довели до постојања потлачених делова југословенских народа. Хоћу да нагласим да сам талијански аспект тога питања, специјално у односу на словеначко Приморје, Истру и Далмацију, захватио у *Прегледу*, али погледајмо ово питање у односу на друге земље.

Напомињемо да је то проблематика наше националне историје, а не питање историје Партије. Ми заиста нисмо могли да укључимо читаву националну историју и њене проблеме у *Прегледу* историје Партије, када смо, ради недостатка простора, били принуђени да изоставимо врло значајне податке и приказе развитка револуционарног синдикалног покрета.

Уосталом, шта мисли друг Глеђовић о другој страни медаље, о постојању национално угњетених мањина у Југославији, о којима је исто тако недовољно говорено, о проблему босиљградског краја нпр. итд. Да ли је потребно да детаљно распредамо та питања, да ли је потребно да једнострано осветљавамо питање неослобођених националних мањина само са југословенског становишта?

Потпуно се слажем са другом Атанацковићем који инсистира на повећању I главе, а обзиром на њен значај. Друг Морача ми је сведок како сам се упорно борио у том смислу, али је чињеница да ми је редакција ограничила простор и директно ме нагнала да се држим датог оквира и планираних пропорција. Чак и да сам добио више простора, он би био искоришћен за уношење много битнијих аспеката историје радничког покрета. На пример већ поменутих крупних проблема развитка синдикалног покрета. (Мени је одговарано: ово није историјат синдикалног покрета, него историја Партије. Да, за мене је то био саставни део историје Партије), као и самог односа радничке класе и националних мањина према основним политичким ставовима који је класни раднички покрет узимао, напр. према ставовима по националном питању, питању уједињења класног радничког покрета итд.

Друг Глеђовић сматра да је правилно оцењено стварање Југославије на страни 35, али каже да није довољно истакнуто да је тим створена основа за стварање КП Југославије и за нашу револуцију. Да ли можемо

прилазити овом питању на тај начин. То ми мирише на стаљинистички позитивну оцену стварања Царске Русије, пошто је тиме створена велика држава у којој је дошло до Октобарске револуције, итд. Зар се револуционарни покрети радничке класе не развијају и у малим земљама. Зар би смели да правдамо постојање једне Аустроугарске засноване на националном угњетавању, да је напр. дошло до пролетерске револуције у њеном оквиру? Ми заиста не можемо оцењивати стварање Југославије са становишта народне револуције која је у њој остварена. То више није наука већ визионарство. Сматрамо да је сасвим довољно посматрати стварање заједничке државе југословенских народа са становишта борбе радничке класе, са становишта акционог и организационог уједињења радничког покрета.

У Прегледу се каже на страни 41: „У време стварања заједничке државе, када се буржоазија ујединила ради одбране своје владавине и стабилности капиталистичког покрета, уједињење радничке класе у југословенским земљама постало је најважнији задатак радничког покрета“. Шта је било основно у питању оцена стварања Југославије са становишта пролетеријата? Основно је било одбацити ставове Коминтерне о Југославији као о империјалистичкој творевини. Ставове које су у извесном периоду и сами југословенски комунисти усвајали. Приказујући стварање Југославије као крупан, преломан догађај у животу југословенских народа, као основу за бржи привредни, друштвено-политички и културни развитак (стр. 35), као остварење вековних тежњи наших народа (нисам сигуран да је ова последња формулација, коју сам заступао, била прихваћена у дефинитивном тексту) читаво је питање било правилно постављено.

Друга Стругара буну наводна контрадикција између тих констатација и констатација да је „у новоствореној држави од првог дана почела да се спроводи политика националног угњетавања“, када се каже: „у име тобожњег националног јединства такозваног троименог народа великосрпска буржоазија завела је своју хегемонију“. Чуди ме ова примедба друга Стругара, пошто је национално угњетавање и завођење великосрпске хегемоније стваран процес који је отпочео одмах после стварања заједничке државе, пошто се већ тада у Црној Гори, Хрватској и Македонији појављују масовни национални отпори. Друг Стругар би то требао да зна. Позитиван значај стварања заједничке државе и негативни антинародни, буржоаски карактер тога стварања, представља дијалектичко јединство тог процеса. Без једновременог сагледавања оба аспекта нема правилног схватања стварања Југославије.

Друг Стругар инсистира између осталог и на прогресивно карактеру Народних већа је се она боре за одржавање реда, против нереда и

зеленог кадра. При томе он испушта из вида да је процес стварања народних већа био процес изградње буржоаске класне владавине, који је као такав нужно имао антинародни и антидемократски карактер, пошто је гушио зачетке демократске народне власти, пошто је заводио национално угњетавање (Војводина), пошто је сузбијао класни раднички покрет и супротстављао се захтевима радног народа. Основни критериј за друга Стругара је однос једне групе или појединаца према стварању Југославије, а то је неправилни критериј. Основни критериј у историји Партије мора да буде класни критериј, критериј револуционарне борбе радничке класе.

Оспоравање руководеће улоге од стране Димитрија Туцовића од стране друга Стругара заснива се на два основна аргумента. Прво тиме што није био народни посланик, друго што је кратко време био на челу Партије. Задржимо се на томе што Туцовић није био народни посланик. Шта је важније: бити на челу Партије или бити народни посланик? Напомињемо да и Лењин није био народни посланик. Да ли је неко народни посланик или није не може бити основни критериј за одређивање руководеће улоге у једној револуционарној радничкој Партији. Не заборавимо да није у питању буржоаска парламентарна партија. Запитајмо се какав је био однос Српске социјалдемократске партије и њених посланика. Погледајмо да ли су они творци партијске политике. Лапчевић подвлачи на више места да посланици Српске социјалдемократске странке нису били ствараоци партијске политике, већ само инструменти партије, тј. спроводници одлука партијског руководства. (Видимо његов чланак у *Vorwärtz*-у од 26. јуна 1915. и следећи текст). Лапчевић није творац антиратне политике, он у ствари преноси Парламенту став Главне партијске управе. У свом необјављеном мемоарском рукопису „Последње године у политици“ он каже: „У нас је усуд да појединци не могу партију представљати ако од ње нису одређени, нити у име њезино предузимати какав корак ако га она није одлучила да би се по њеној директиви, под њезином контролом изводио“. На X конгресу Српске социјалдемократске партије Лапчевић је рекао: „Конгрес не треба да узима личност за предмет дискусије“. „И у Парламенту и кроз Радничке новине спровођено је само мишљење партијске управе. Главно је то, какво је мишљење заузела партија као целина“ (*Радничке новине* бр. 32, 1914).

Задржимо се на другој поставци друга Стругара. Тврдња да Туцовић није имао посебну руководећу улогу произилази из извесног непознавање историје Српске социјалдемократске партије до I светског рата. Прво та његова руководећа улога није *краткога века*, како то он каже. У *периоду Драговића*, он је његов најистакнутији помагач. Сетимо се само утврђивања односа између партије и синдиката или борбе против групе

Ново време. Друго, друг Стругар заборавља да су најважнији политички ставови Српске социјалдемократске партије дело Димитрија Туцовића. Чињеница је да је руководство Српске социјалдемократске партије било колективно, али је исто тако чињеница да и у колективним руководствома постоји доминантна улога појединаца. Сетимо се улоге Лењина или друга Тита. Приказујући руководство покрета који је изграђивало партијску политику заиста је немогуће стављати у исти план Туцовића који је идеолог партије и творац њене политике и једног Павла Павловића који је био поштен и класно свестан радник, али који у предратном периоду није имао такву истакнуту улогу као што је то било касније. Туцовића за кога је везан читав развитак класног радничког покрета у Србији немогуће је сврстати у исти ред са Душаном Цекићем, који се појавио у српској социјалдемократској партији само у време његовог оснивања и после балканског рата пошто је у међувремену био у Бугарској и Македонији. Немогуће је третирати на исти начин Туцовића који је био секретар партије и опште признати руководилац и Драгишу Лапчевића, који је био стари и популаран борац и заузимао високе функције, али са којим тај исти Туцовић и читава Партија има непрестане тешкоће, који не подржава у потпуности борбу партије са малограђанском групом Скерлић – Коста Јовановић, тј. са групом Ново време, са којом Партија има сталне кубуре, са којима Туцовић води борбу 1912. године по питању односа према сиромашним сељацима. Недопустиво је изједначавати улогу Душана Поповића и Димитрија Туцовића када сам Душан Поповић у више наврата у писменим документима признаје руководећу улогу Туцовића. Не може се упоређивати Туцовић који је био градитељ партија и њене политике са Филипом Филиповићем који је дошао у њу када је она већ била у основи изграђена.

Др Димитријевић Сергије (друга дискусија)

Друг Скоко каже да је једини објективни резултат балканског рата био његов антифеудални карактер, уништење феудалних елемената итд. То што је после буржоазија радила то је друго питање, то су већ субјективни моменти. Запитајмо се зашто српска буржоазија учествује у првом балканском рату? Ваљда није зато да би укинула турски феудални поредак. На првом плану је нешто друго, експанзионистичка класна политика српске владе, српске буржоазије. То је објективни моменат. То није субјективни моменат, то је објективна основа, објективни циљ, објективни резултат Првог балканског рата. Да ли је једино објективно укидање феудализма? Зар то не долази доцније, као и све оно што је буржоазија радила?

Уосталом погледајмо како је Први балкански рат укинуо феудализам. Спахијски систем био је укинут Ђулханских хатишерифом 1839. године, односно танзиматом. Читлук Сахибије нису биле ликвидиране Првим балканским ратом. Они су остали. Другови из Македоније могу да кажу, да ли су те корените промене у положају македонског сељака настале после ослобођења 1912. године. Српска буржоазија је тако задржала постојеће друштвено економске односе на селу. Напомињем да говорим о Србији, а не о Црној Гори – то су те специфичности и разлике. Дакле, тада у Македонији није ни дошло до неке радикалне ликвидације феудалних остатака. Према томе, ако се говори о објективним резултатима рата, они су према другу Скоку само у укидању феудалних остатака. Стварност је нешто сасвим супротно. У друштвено-економском погледу ти остаци остају, упркос констатације Лењина, упркос тога што се феудални поредак као друштвено-државни поредак, као комплекс односа које Младотурска револуција није ликвидирала у потпуности, радикално мења, итд. Дакле, ликвидација феудалних остатака на селу није извршена тада, већ много касније. Према томе шта је објективно, који је објективни резултат? По мени је објективно и оно ради чега је српска буржоазија ушла у рат, они циљеви које је она тим ратом остварила, они резултати које је она тиме постигла. Да би се оценио један историјски догађај мора се сагледати целина као таква, и објективна основа и објективни циљ и објективни резултати али узети у потпуности.

Друго, Скоко поставља питање где је балканска федерација за коју су се српски социјалисти борили. При томе он заборавља како је на све то деловао Први балкански рат, тј. само дејство Првог балканског рата, Други балкански рат и његове реперкусије, учешће Бугара у светском рату, као и стаљинистичку политику у односу на балканску федерацију и све друго. Према томе, ми заиста не смемо да политички оцењујемо Први балкански рат, а да занемаримо међусавезничке односе у том рату. Ми никако не би смели да испустимо из вида сукобе и обрачуне међу балканским савезницима који су настали на тој основи. Не бих се сложио са другом Глеђовићем да је тек у II балканском рату дошло до поделе Македоније. То је историјски нетачно. Подела је садржана у самом савезу (питање линије поделе, питање Вардара, нећу да улазим у то што друг Глеђовић добро зна). Зашто онда он говори да је подела произашла само из Другог балканског рата? Први балкански рат је остварење таквог плана поделе, а једновремено и основа сукоба насталог у вези његовог извршења, поремећај тога плана (повећано учешће, тражење компензације итд.). Према томе када говоримо о Првом балканском рату морамо да будемо свесни да је подела Балкана садржана од самог почетка.

Велику опасност представља предлог друга Стругара да је основно приказати мисао Лењина. Баш та мисао се различито, а по некада, бар по мом мишљењу, и погрешно схвата. Зашто је много бољи метод чвршћега ослањања на Лењинове текстове. Тако напр. на основу тога што Лењин каже да национални елеменат има значај у српско аустријском рату читавом се рату даје национално ослободилачки карактер. Ја мислим да је у овоме случају, кад је интерпретација Лењинових текстова тако спорна, много важнији, императивно ако хоћете, питање чвршћег држања за те текстове.

Пошто се у Првом балканском рату стварају услови за капиталистички развитак, друг Глеђовић сматра да је то прогресивно. Ако на тај начин почнемо да оцењујемо ратове онда су и саме колонијалне завојевачке експедиције прогресивне. Зар се услови за капиталистички развитак не стварају и револуционарним решењем унутрашњих супротности? Зар није постојала младотурска револуција и процес њенога даљег продубљивања. Ако је Први балкански рат имао извесне последице у смислу убрзања капиталистичког развитка, и услова за капиталистички развитак, ми не смемо да апсолутизирамо тај позитивни резултат Првог балканског рата, да га проглашавамо као једини објективни резултат, као што то чини друг Скоко, и да читаву оцену Првог балканског рата сводимо на тај антифеудални ефекат. Подвлачим да ту има два аспекта које треба разликовати. Прво, анти-феудалне резултате који нису тако велики, бар не у самом почетку, мада су значајни у односу на даљи развитак. Друго, оцена учешћа српске буржоазије у рату, која је из својих класних интереса, за своје класне циљеве и ради остварења тих циљева водила тај рат.

ДИСКУСИЈА О „ПРЕГЛЕДУ ИСТОРИЈЕ СКЈ“ ОДРЖАНА У САРАЈЕВУ 26. И 27. ФЕБРУАРА 1964.⁶²⁸

Задржимо се на једном питању, на које се друг Ђурђевић посебно осврнуо, на питање Балканске социјалистичке федерације. Он говори о Балканској социјалистичкој федерацији као о једној илузији, о идеалистичкој фикцији, о ослањању на малограђанске масе и сл.

Он уопште не види да је политика оријентације на Балканску социјалистичку федерацију имала изразито антиимперијалистички карактер на Балкану. Он не види да у њој долази до изражаја интернационалистички карактер социјалистичког покрета, јер је Балкан терен где се супротстављају бугарска, српска, румунска и грчка буржоаска политика, да је то терен где се великосрпски, великобугарски, великорумунски и великогрчки шовинисти сукобљавају. Другим речима, у питању је сукоб око Македоније, у питању је сукоб око Добруце. Таква политика представља супротстављање политици великих сила на Балкану, и политици српског, бугарског, румунског и грчког шовинизма, да је то једно практично политичко питање далекосежног значаја. Зато се то питање не сме третирати само као некаква илузија и фикција и ослањање на малограђанске масе. То је била једна доследно социјалистичка политика балканских социјалиста, а не некаква малограђанска политика и малограђанске пароле које су они прихватили у некакве демагошке сврхе, што би отприлике излазило из ставова друга Ђурђевића.

Милан Гаврић: Друже предсједниче, дали могу да поставим једно питање другу С. Димитријевићу.

Ја мислим да је важно питање приступања Српске социјалдемократске странке III интернационали у оном процесу њене генезе, преко Цимервалда и Кинтала. Ви сте друже Димитријевићу познати у нашој литератури као врло савјестан скулпљач аката, докумената и савјестан обрађивач тога. Ми имамо у Београду Илију Милкића живог. У „Просветиној енци-

628 *Дискусија о Прегледу историје СКЈ* (Сергије Димитријевић, члан редакционог одбора „Прегледа историје СКЈ“ [Одржана у Сарајеву 26. и 27. фебруара 1964. у организацији Друштва историчара СР БиХ и Института за проучавање историје радничког покрета].- Прилози (Сарајево) I, 1965, бр. 1, 427-437. Овде је наведен необјављени део Сергијеве дискусије.

клопедији“ каже се, свакако по инструкцијама ЦК: „да је то српски социјалист, оснивач III интернационале“, и ништа више. Међутим, ми знамо да је то једини Југословен који је био члан Егзекутиве Коминтерне.

Ја сам са Милкићем разговарао, Он има целу документацију из које се види јасно, да се Душан Поповић много колебао и на крају поставио на ту позицију, да се не ступа у неку нову интернационалу која треба да се оснује. Тада је било речи о години 1915, 1916 и 1917. И тамо негде молим не сећам се добро, негде се каже како се клевеће Душан Поповић – молим вас отиђите ви код Илије Милкића, он ће вам дати сву документацију, има човек писма, кореспонденцију између њега, Кацлеровића и Душана Поповића, ... огромне важности ... за комунистичку партију, и молим вас као савјесног скупљача документације и одговорног човјека за ову најбоље написану главу, то ја овде тврдим, не ласкам вам ништа - молим вас да дођете и да истражите ту област, да бисмо имали по овом необично важном питању сасвим јасну ситуацију.

Одговор Сергија Димитријевића на питање Милана Гаврића:

Ја сам са другом Милкићем већ имао старе контакте, негде пре 10 година. Тачно је да је Милкић био у егзекутиви Коминтерне (М. Гаврић додаје да је био у Балканској федерацији). Милкић је значајан не толико по Балканској федерацији, већ по томе што је имао једну много важнију улогу која је непозната. Он је једнога момента био на челу Јужнога бироа Коминтерне у Харкову, који је био одговоран за читаву југоисточну Европу, итд. Па ипак, његове везе са Бољшевицима су другојачије природе. То нису везе Српске социјалдемократске странке, мада је он њој припадао, и имао једну релативно споредну улогу у њој.

Упада Гаврић: „Није споредно, генерални секретар синдиката“.

С. Димитријевић наставља – релативно споредну улогу у Социјалдемократској партији. Милкић се за време његовог боравка у Швајцарској врло рано повезао са Бољшевицима који су живели у Швајцарској, и са њима је отишао у Петроград.

Када оцењујемо акцију Душана Поповића, као генералног секретара партије, ми не смемо да пођемо од извесних несхватања ставова Српске социјалдемократске партије од стране руских Бољшевика, која ћемо конкретно изнети, већ од чињенице да се делатност Милкића и Д. Поповића одвијала у посебним сферама и правцима. Милкић сарађује са Бољшевицима. Он са њима одлази у Совјетску Русију и улази међу осниваче Коминтерне. Али Милкић је и тај који у интервјуу датом дописнику „Правде“ брани Душана Поповића од неправедних напада и покушава да објасни његов став.

Битне разлике у његовом ставу постојале су и услед тога што је тзв. цимервалдска левица и даље продужила да постоји. У 1917. години она

држи тзв. III цимервалдску конференцију. То је једна од конференција одржана у Штокхолму. Ту долази до контакта између Душана Поповића као секретара Српске социјалдемократске партије и Бољшевика, тј. једне њихове делегације у којој је био Радек и др. Међу њима је дошло до размимоилажења. У чему је било то размимоилажење? Да ли је то показивало на извесне револуционарне слабости Душана Поповића, или један другојачији тактички став, можда и револуционарнији од њиховог? Они су стајали на једном секташком становишту, да се акција у међународном социјалистичком покрету има развијати само у оквиру тзв. Цимервалдске левице. Поповић је стајао на становишту да је тај оквир превазиђен догађајима, јер данас у међународном социјалистичком покрету и једног и другог империјалистичког блока, постоје много масовније, шире, бројније, социјалистичке снаге које су против рата, које су за склапање мира, тако да се акција против рата не сме водити у овом историјском моменту у том ужем оквиру.

Акција за мир могла је да се води у овом оквиру 1915. и 1916. године, она је могла да се држи тог оквира у Цимервалду и Кинталу, када се оформљавала, али у 1917. години, када су бројне социјалистичке снаге почеле да се изјашњавају против рата, Душан Поповић је био за то да се та акција води у оквиру целе социјалистичке Интернационале, и он је води као такву. Он наступа у листу француских миноритера „Populaire de Paris“. Он наступа и у самом Штокхолму 1917. године, подносећи заједно са Кацлеровићем политички меморандум Холандско - руско - скандинавском комитету и изјашњава се за склапање мира без анексије и контрибуције. Тиме он прихвата парољу Конгреса радничких, сељачких и војничких депутата, негде из августа 1917. године, која је већ раније била прихваћена од стране Бољшевика. Другим речима, он стаје на позиције Октобарске револуције, већ у време октобра, што је врло рано.

У својим чланцима у „Populaire de Paris“ он се разрачунава са социјал-патриотским струјама у српској, југословенској и међународној размери, констатује крах II интернационале, стаје у одбрану Октобарске револуције и изјашњава се за стварање нове интернационале. Он води борбу против социјал-патриота у међународним размерама, баш по оним питањима по којима је II интернационала крахирала.

На позив француских миноритера он учествује на међусавезничкој социјалистичкој конференцији у Лондону у септембру 1918. године. Предлагач је резолуције која се супротставља савезничкој интервенцији у Русији. Када је вођа француских миноритера склопио компромис и на бази обећања одустао од те резолуције, при чему је касније био изигран, Душан Поповић се није сложио са тим компромисом и гласао је на пленуму конференције против предложене резолуције која се мирила са са-

везничком интервенцијом у Русији. Другим речима, он је у току читаве 1918. године и даље стајао на изразитим антиратним и антиимперијалистичким позицијама изјашњавајући се за Октобарску револуцију и за револуцију уопште.

У читавом његовом раду у току I светског рата, у писму које је објављено 1915. године у једном руском емигрантском листу, као и у својим чланцима, он наступа против империјалистичког рата и социјалпатриота. При томе он пружа подршку свим револуционарним снагама, позитивно оцењује групу Фридриха Адлера, и бугарске тесне социјалисте. Водећи борбу у окриру Интернационале он истиче и позитивне акције осталих социјалистичких група.

Да би судили Душана Поповића и његову делатност и заузели став према њој, није довољно разговарати са другом Милкићем, који је био у Швајцарској и Совјетској Русији, који се већ 1918. године солидарисао са акцијом Душана Поповића, који у свом интервјуу брани ту акцију и покушава да је објасни Бољшевицима, али који је упркос та два момента, који у потпуности афирмирају улогу Душана Поповића, наступио у са извесним резервама, јер не може да идентификује став Душана Поповића са ставом Бољшевика. Он види позитивне стране Душана Поповића, мада подржава став Бољшевика, тј. став цимервалдске левице.

У периоду 1917-18, Душан Поповић је на тако напредним и револуционарним позицијама да се више од њега заиста не може тражити.

Шта бива после завршетка рата? Душан Поповић умире уочи завршетка рата. Социјалпатриотска група против које је он водио борбу враћа се Српској социјалдемократској странци, којој је припадала и пре рата. Опортунистичко руководство странке, Лапчевић, Топаловић и други, праве са њима компромис. Извештај закључном конгресу констатује постојање две струје у Српској социјалдемократској странци за време рата, не изјашњавају[ћи] се ни за једну од њих. Он само указује у чему су се оне разликовале.

Самим тим читава улога Душана Поповића као званичног секретара Српске социјалдемократске партије, - као човека који је руководио акцијом против социјалпатриотске групе, остала је за дужи временски период непозната. Опортунисти из Српске социјалдемократске партије замаскирали су револуционарно наслеђе, настало у периоду I светског рата на бази борбе против империјалистичког рата, на бази борбе за стварање нове револуционарне интернационале.

Антиратна акција Душана Поповића дуго времена није била правилно оцењена и то из више разлога. С једне стране што су српски социјалисти који су били у Паризу за време рата прикрили његову акцију, пошло су се многи од њих слабо држали и били критиковани и раскринкава-

ни од Душана Поповића, они су приказали његову акцију прилично неодређено и конфузно или је једноставно прећутали. Други су ћутке прешли преко ње чувајући јединство покрета.

С друге стране, чињеница да је та социјал-патриотска група наступала као Комитет Српске социјал-демократске партије у Француској, исто је прилично отежала сагледавање улоге Српске социјалдемократске партије у периоду Првог светског рата, јер су људи на основу њиховог органа, који је био једно социјалпатриотско гласило које је давало подршку српској буржоазији и савезничком империјалистичком блоку у вођењу рата и држања те групе, оцењивали став Српске социјал-демократске странке, уместо да га оцењују на основу онога става кога је она заузимала у почетку рата, гласању против ратних кредита (шест пута су гласали у току рата против ратних кредита), истицања у више махова у току рата конкретних захтева за склапање мира, акције социјалистичког посланика Трише Кацлеровића који је наступао у том смислу чак и на Крфу и акције њеног секретара Душана Поповића, који иступа са сагласношћу партијског руководства, односно његове већине, као њен званични представник, и води у њено име антиратну акцију у међународним размерама.

С треће стране, и сами комунисти су прелазили преко те акције услед разилажења између става Душана Поповића и става Бољшевика. Они, који су полазили од комунистичких и бољшевичких ставова, стално су видели у Душану Поповићу нешто што је било на некој линији скретања. Зато ни они нису видели да је био доследан револуционар упркос тога што није прихватио бољшевички став, да се акција за мир води и у 1917. и 1918. години само у оквиру социјалистичке левице, већ је сматрао да је тај оквир превазиђен, да се акција мора водити на ширем плану, у оквиру читавог међународног социјалистичког покрета. (Друг Гаврић захваљује на одговору).

О ДОСАДАШЊОЈ ДИСКУСИЈИ

Реферат на завршној дискусији „О прегледу историје СКЈ“,
Београд, 18. октобар. 1966.

Другови,

Пре но што одговорим на неке примедбе критичара које се односе на питања обухваћена у уводу и првој глави *Прегледа историје СКЈ*, треба рећи да ово није једини мој одговор на такве примедбе. На свим одржаним дискусијама на којима сам био присутан, на четири такве дискусије (Загреб, Сарајево, Београд и Војно историјски институт) опширно сам се осврнуо на пале примедбе. Два од тих одговора, онај из Сарајева и Загреба, објављени су на укупно 21 штампаној страни.⁶²⁹ На моју велику жалост један део мојих одговора у обиму од 36 куцаних страна ауторизованог стенограма није био објављен.⁶³⁰ Не намеравам да наново говорим о питањима о којима сам већ дао своје мишљење, ни да апострофирам одређене критичаре у вези са необјављеним дискусијама.⁶³¹

I. У тим условима тежиште мог новог одговора преносим на опаске пале у дискусији у Црној Гори,⁶³² за коју нисам примио позив. Објављивање ове дискусије омогућује ми да се у сажетој форми осврнем и на неке поставке које су биле поновљене и у необјављеној дискусији у Војно историјском институту, према којима сам већ тада заузео своје становиште.

Осврнућу се не само на питања која се односе на прву главу *Прегледа*, већ и на неке примедбе о поставкама уводног дела ове књиге, пошто све оне сачињавају једно специфично схватање наше националне историје које треба разматрати у целини.

629 *Путови револуције*, Година II, бр. 3-4, Загреб 1964, стр. 387-396; *Прилози*, Година I, бр. 1, Сарајево 1965, стр. 427-437.

630 Од тога отпада на дискусију у Београду 15, на Војно историјски институт 15, а на Сарајево 6 страна.

631 На неке од палих примедби одговорићу у напоменама књиге о Легалном периоду историје СКЈ коју завршавам, изношењем одговарајуће аргументације за прихватање или одбијање таквих ставова, признавајући критичарима корисне сугестије и доприносе.

632 *Историјски записи*, Титоград 1964, књига XXII.

У оквиру ове временски ограничене интервенције задржаћу се само на најзначајнијим замеркама из дискусије у Титограду, на које се досад у објављеним стенограмима дискусија нисам освртао.

1) Отпочнимо са ставом друга В. Стругара који је у Титограду оспоравао тврдње дате у Уводу Прегледа:

„Народно вјеће СХС и његови органи били су у суштини органи буржоаске диктатуре и контрареволуционарне организације, они су гушили револуционарни талас маса и насиљем спречавали народ да оствари своје националне и социјалне тежње“.⁶³³ Изјашњавајући се о контрареволуционарном карактеру овог вјећа он каже да не може „прихватити без посебног тумачења да су народна вијећа гушила револуционарни талас маса и насиљем спречавала народ да оствари своје праве националне и социјалне тежње“.⁶³⁴

Нама се чини да друг Владо Стругар не увиђа битне разлике које постоје између националних захтева буржоазије и захтева раднога народа који учествује у националним покретима. Он не види да се у оквиру таквог националног покрета радни народ бори за стварну демократију, против социјалног и националног изабљивања, а буржоазија за остварење своје сопствене власти и других својих циљева.

Да те разлике постоје видимо из самог излагања друга Стругара. Он сасвим нехотице повлачи разлику између борбе народа за ослобођење и наступа буржоазије. Када говори о црногорским комитама и устаницима који су у данима слома Аустро-Угарске „напали трупe непријатеља и сами ослобађали своју земљу“ и о зеленом кадру који је почео „да руши, да се свети, да напада институције старог поретка и да показује своју револуционарну вољу“, а одмах затим каже: „Националне буржоазије, тачније речено буржоаске партије и групе, до тада са малим учешћем у власти а неке и никаквим, очекујући слом монархије припремале су се да узму власт“. Уз то он говори о настојањима сваке њихове групе да очува ред и завршава: „У тој ситуацији стварају се народна вјећа за све југословенске земље Аустро Угарске до мјесних народних вијећа, и то са једном главном мишљу: сачувати ред и мир и ујединити се са Србијом и Црном гором у једну државу“.⁶³⁵ Негирајући контрареволуционарни карактер Народног Вјећа СХС и његових органа друг Стругар на некакав увијени начин прихвата да су то били органи буржоаске диктатуре. Он каже:

„Могло би се прихватити мишљење да су народна вјећа органи буржоаске диктатуре, ако истовремено утврдимо да им је био циљ да извр-

633 Преглед историје СКЈ, стр. 30; Историјски записи, стр. 220.

634 Историјски записи, стр. 220.

635 Исто, стр. 219.

ше буржоаску националну револуцију. Као органи ове револуције, они су спречавали насиље маса, које је прерасло њене оквире“.⁶³⁶

При томе друг Стругар заборавља да се ова два аспекта, диктатура буржоазије и контрареволуционарни карактер те диктатуре, не могу механички одвајати један од другог. Запитајмо друга Стругара у чијем интересу буржоазија остварује своју диктатуру? Не може се ни помислити да би то било у интересу радног народа. Јасно је да она то чини у свом сопственом интересу.

Друг Стругар прихвата да су то органи буржоаске диктатуре под условом да се утврди да им је циљ да изврше буржоаску националну револуцију. При том он заборавља чији се класни интереси остварују а чији се пренебрегавају у датом случају. Уосталом не треба заборавити да народна вјећа нису ни извршила националну револуцију. Национално ослобођење долази у резултату револуционарне акције самог народа, у резултату војног пораза и распада Аустро Угарске монархије и њеног апарата принуде. Народна вјећа само су један од облика нове националне власти, али они као такви нису једино могућ облик те власти. Према томе само национално ослобођење ради којег друг Стругар прихвата органе буржоаске диктатуре већ је било извршено у време кад се они стварају. Тада се, као алтернатива, јавља буржоаска или народна демократска власт. Народна вјећа као органи буржоаске диктатуре гуше онај револуционарни покрет маса који се јавља као један од фактора националног ослобођења. Говорећи о оспораваној контрареволуционарној акцији народних вјећа, друг Стругар каже: „Овдје би требало да разликујемо карактер и размјере једне националне револуције од карактера и размјера стихијског покрета који нема свога јединственог правца“.⁶³⁷ По нашем мишљењу поменуте разлике нису питање размере ни питање праваца акција о којима одлучује некаква команда. Суштинско питање тих разлика је питање различитих класних захтева и различитих друштвених циљева за чије се остварење бори радни народ и буржоазија.

Погледајмо који су били захтеви радног народа које буржоазија није прихватала и које су биле праве интенције народних вјећа. Захтеви радног народа могу се свести на увођење народне демократске власти и на укидање националне и социјалне експлоатације, експлоатације сељака и радника од стране земљишних поседника и капиталиста. Политика народних вјећа била је усмерена на завођење власти националне буржоазије, на одржање постојећих класних односа у свим случајевима када су били у питању експлоататори домаћег порекла, на учвршћење и проширење класног господства. Из свега изложеног видимо да је буржоазија примењивала те мере не ради остварења неких виших националних

636 Исто, стр. 220.

637 Историјски записи, стр. 220.

циљева, већ ради обезбеђења своје сопствене класне владавине. То друг Стругар не сагледава.

Не схватајући друштвену суштину поменутих разлика у националним и социјалним захтевима, друг Стругар упада у нове грешке, он *оправдава контрареволуционарну оријентацију Народних вјећа и њихових органа*. Он каже: „Треба да признамо да су органи националне револуције морали чинити оно што им је била дужност да би ту револуцију колико – толико извршили и довели до резултата“.⁶³⁸ Погледајмо неке дискусије и акције Народног вјећа СХС, карактеристичних за оцену његове друштвене оријентације и суштине. Један од претседника средишног одбора др А. Павелић предлаже завођење „диктаторске власти“ (393), то подржавају Др Петричић и Светозар Прибићевић (397). Др Петричић образлаже ту потребу појавом большевизма и анархије (394). У споразуму са баном одлучено је да се прогласи преки суд у Сремској, Вировитичкој, Бјеловарској и Пожешкој жупанији. (400). Претседник Хрватског сабора Др Медаковић истиче у свом говору на седници од 29. октобра 1918. године на којој је сабор пренео сву државну власт на Народно вјеће, „страшан пример“ Русије и прокламује „Тко данас ради оно што се радило у Русији, тај не угрожава само иметак и живот појединаца, тај каља образ свом народу, угрожава будућност његову“ „То није само крадљивац и паликућа, разбојник и убојица, већ је то и душман свога народа“ „Требамо дакле да тријемимо ту кугу из торине, да нам не окужи чисти зрак слободе“. Да би спречио да „овакве појаве као у Русији не буду код нас могуће“ Прибићевић је тражио да се „Народно Вјеће побрине највећом енергијом безобзирно, да се у нашој земљи одржи мир и ред“ (409) итд.⁶³⁹

Упркос тих свима историчарима познатих чињеница друг Стругар не види да је нова национална власт као буржоаска диктатура, као организовано класно насиље остваривала класне циљеве буржоазије, зато он говори о неким апстрактним циљевима националне револуције, зато он и не види да су они „гушили револуционарни талас маса и насиљем спречавали да оствари своје националне и социјалне тежње“, зато он оправдава те контрареволуционарне акције. Несхватање класног карактера Народних вјећа од стране друга Стругара, утицало је и на његову интерпретацију самог уједињења, кога он сагледава као остварење некаквих националних циљева са учешћем Народних вјећа која су била „представништва и политичка вођства народног покрета“.⁶⁴⁰

2) Ново питање мог неслагања са другом Стругаром је његово оспоравање тврдњи да је стварање заједничке југословенске државе изврше-

638 *Историјски записи*, стр. 220.

639 Д. Јанковић и Б. Кизман, *Грађа о стварању југословенске државе II*, Београд 1964, стр. 393, 394, 397, 400, 402, 405, 409.

640 *Историјски записи*, стр. 221.

но 1918. „на недемократски начин и на недемократским основама“ да „у њему нису учествовали прави народни представници, нити се о интересима радног народа водило рачуна“. Да је до стварања заједничке државе дошло „после договора између великосрпске буржоазије са монархијом на челу и буржоазије југословенских земаља које су раније биле у склопу Аустро Угарске“, да су широки народни слојеви испољили „незадовољство таквим начином стварања заједничке државе и реакционарном антинародном политиком владајуће буржоазије већ крајем 1918. године“.⁶⁴¹

Истичући поједине „напредне националисте, југословенске патриоте“ који улазе у састав Народних вјећа,⁶⁴² друг Стругар понова губи из вида класни карактер тих вјећа.

Запитајмо се да у томе грму не лежи објашњење његове сопствене констатације: „Тек послије, многи од тих патриота су се разочарали“.⁶⁴³ Зашто би се они разочаравали ако би заједничка држава била створена на демократски начин и на демократским основама. Оправдавајући стварање ових вјећа друг Стругар каже: „У то вријеме наш народ је могао истурити само те личности и покрете да стварају и предводе“. „Зато се о недемократским основама југословенског уједињења не може говорити, ако се схвати да је стварни народни покрет имао размјере које је могао имати и какове је заправо имао, ако се узме да су личности које су га предводиле искрено радиле да створе Југославију“.⁶⁴⁴

Није тачно да наш народ тада није имао друге представнике. Тако нпр. раднички покрет у Босни и Херцеговини имао је своје синдикално и партијско руководство. Сем тога наши народи су могли да изаберу своје представнике пре саме реализације уједињења. Такви су избори мада под принудом војске били спроведени у Црној Гори, када је бирана Подгоричка скупштина.⁶⁴⁵

Сам друг Стругар помиње да је Стјепан Радић тада говорио у Народном вјећу „да не треба журити да се Хрватска уједини са Србијом, да земљи и народу не пријети никаква опасност“.⁶⁴⁶ Запитајмо се зашто се одмах ишло на уједињење, зашто није дошло до избора народних представника и до њиховог учешћа у томе. Друг Стругар заборавља да је у то време и радничка класа и радно сељаштво имало своје политичке и економске захтеве. Уједињење је извршено без таквих од народа изабраних представника баш зато да се покрет радног народа за остварењем њего-

641 Преглед историје СКЈ, ћирилично издање, 35-36; *Историјски записи*, стр. 218-9.

642 *Историјски записи*, стр. 219-220.

643 *Историјски записи*, стр. 219.

644 *Историјски записи*, стр. 220.

645 Д. Јанковић, Друштвени и политички односи ..., стр. 80.

646 *Историјски записи*, стр. 220.

вих захтева не би размахао, да револуционарни захтеви који су већ били истакнути не би дошли до изражаја, да не би дошло до стварања једне народне демократске власти, да се такви народни захтеви не би узели у разматрање од стране правих народних представника.

Запитајмо друга Стругара да ли је ово уједињење било извршено на демократски начин, када народ није изабрао своје представнике, када није дошло до стварања народне демократске власти, када захтеви радног народа нису били узети у разматрање од његових квалификованих представника, када је до уједињења дошло на основу споразума између Народног вјећа СХС као органа буржоаске диктатуре, како га квалификује сам друг Стругар и регента Александра Карађорђевића који је заступао и интересе српске буржоазије и интересе династије.

Да је заједничка држава била створена на недемократским основама видимо и по томе што је монархија као облик владавине био наметнут без дискусије и народног изјашњавања.

Што се тиче незадовољства широких народних слојева недемократским начином стварања заједничке државе, оно се испољавало у масовном сељачком покрету Стјепана Радића, који оспорава правољаност Државе СХС, тражи право националног самоопредељења и подноси петицију са 167 хиљада потписа у којој се тражи стварање Хрватске републике.⁶⁴⁷

Друг Стругар редовно греша када све оне који се опредељују за Југославију прокламује напредним. Он закључује своје разматрање о уједињењу констатацијом на којој би му могао завидети сваки дворски историчар. Он каже „да је Југославија створена тако како је било могућно, од стваралаца који су за ово вријеме били најбољи“.⁶⁴⁸

3) У својим систематским настојањима да рехабилитује различите опортунистичке елементе међу социјалистима, друг Стругар није могао да пропусти прилику а да не оправда класну колаборацију социјалпациотриота у време постојања Народних вјећа. Друг Стругар признаје да су „вођства социјал демократских странака Словеније и Хрватске“ „пружила своју помоћ буржоазији“⁶⁴⁹ и помогла јој „да консолидује власт и изјављује: „То је тачно“,⁶⁵⁰ али он подвлачи да не треба заборавити „на самосталан став који су социјалисти имали у тим народним вијећима и на критику буржоаског оклијевања да се хитно оствари југословенско ује-

647 Д. Јанковић, Друштвени и политички односи у Краљевству Срба, Хрвата и Словенаца у очи стварања Социјалистичке радничке партије Југославије (комуниста), (1. децембра 1918 – 20. априла 1919), Посебан отисак из зборника радова Историја XX века, 1959, стр. 80.

648 *Историјски записи*, стр. 222.

649 Преглед историје СКЈ, стр. 30.

650 *Историјски записи*, стр. 222.

дићење“.⁶⁵¹ Шта је очекивао друг Стругар? Да се социјалпатриоти потпуно идентификују са буржоазијом? Њихово дистанцирање од ње, њихове критике буржоаске политике, њихова надметања у национализму само су облици прикривања њихове класне издаје, оне помоћи коју они пружају буржоазији, а коју сам друг Стругар признаје.

Уосталом документи демантују друга Стругара. О никаквом самосталном ставу социјалпатриота и суштинској критици буржоаске политике не може да буде речи, пошто су се социјалпатриоти прихватајући сарадњу са буржоазијом и званично одрекли вођења самосталне социјалпатриотске политике. То видимо из Резолуције Народног Вјећа од 17-18. октобра 1918, прихваћене од представника Социјалдемократске странке Хрватске и Славоније и објављене у званичном органу ове странке, у Правди, у којој стоји: „Од сада неће у опћим народним питањима ниједна странка ни група ни парламентарна скупина више водити никакве посебне политике, ни засебно ступити у преговоре са факторима изван народа, него ће у свим тим питањима убудуће једини представник и одлучни чинилац бити Народно вјеће“.⁶⁵² Прихватањем ове одлуке социјалпатриоти су унапред прихватили и политику коју је спроводила буржоаска већина у том одбору.

Дакле, социјалпатриоти, који су учвршћивали диктатуру буржоазије (тај карактер народних вјећа прихвата и друг Стругар уз услов да им је циљ национална револуција) који су омогућавали њихову контрареволуционарну улогу (поставка Прегледа коју друг Стругар не признаје), представљају по другом Стругару „најсвеснији дио националне концентрације и целокупног ослободилачког покрета“.⁶⁵³

Полазећи од тако извитоперених и немарксистичких ставова друг Стругар напада Социјалдемократску странку Босне и Херцеговине која је тада стајала на левим, прореволуционарним класним позицијама, што није послала своје представнике у Народно вијеће, укратко што није попут Кораћа помагала буржоазији да консолидује своју власт и закључује: „То није био добар поступак“. Тиме он осуђује све оне који су стајали на борбеним класним позицијама и подржавали револуционарне захтеве радног народа. Образлажући тај свој закључак друг Стругар између осталог каже: „Социјалисти су и сами знали и говорили да се земља налази у револуцији“.⁶⁵⁴ Зашто онда социјалпатриоти настоје да консолидују буржоаску власт?

После оволиких славопојки социјалпатриотима време је да једном размотримо шта је било заиста револуционарно и напредно у 1918. години.

651 *Историјски записи*, стр. 222.

652 *Објава Народног вјећа – Правда*, бр. 44, 24. октобра 1918.

653 *Историјски записи*, стр. 222.

654 *Историјски записи*, стр. 222.

Мени је сасвим јасно да су у то време била напредна само настојања за стварањем демократске народне власти на основи избора народних представника и њиховог сувереног одлучивања, напори за остварење уједињења на таквој демократској основи, пуној равноправности свих народа и гаранцијама датим радном народу да ће њихове основне потребе бити решене, захтеви за укидањем феудалних односа и давањем земље сељацима без икакве накнаде, борба радничке класе за остварење економских и политичких захтева радничке класе и читавог радног народа, као и настојања њених представника за стварање јединствене класно борбене и револуционарно оријентиране радничке партије. За друга Стругара напредни су социјалпатриоти који пружају помоћ буржоазији да успостави и консолидује диктатуру буржоазије, који то чине и после уједињења улазећи у покрајинске и централне владе.

4) Следећи став друга Стругара је оспоравање тврдње да се у новоствореној држави „од првог дана почела спроводити политика националног угњетавања“, да је у име тобожњег националног јединства „великосрпска буржоазија завела своју хегемонију“.⁶⁵⁵ Полазећи од наших тврдњи „стварање заједничке државе југословенских народа било је крупан, преломан догађај у животу југословенских народа“, да је то „пружило шире могућности за очување и одбрану националне слободе и независности“, друг Стругар налази да су ове две групе тврдњи у супротности „јер не може истовремено постојати национална слобода и национално угњетавање за исте народе у истој држави“.⁶⁵⁶

При томе се заборавља да се слободе могу бранити и онда када се оне само делимично поседују, или имају у већој мери но што су угрожене. Зато наше формулације о постојању националног угњетавања у старој Југославији, нису у супротности са *постојањем ширих могућности за очување и одбрану националне слободе и независности*. Уосталом и они југословенски народи који су били национално угњетени учествовали су у покретима за одбрану земље од горег и тежег националног угњетавања, потпуног бесправља па чак и делимичног националног истребљивања. То је био случај са предратним покретом за одбрану земље који се развијао у свим крајевима земље. Уосталом, нигде није речено да су перспективне и потенцијалне могућности за одбрану националне слободе и независности које је заједничка држава југословенских народа пружала у односу на заједничке непријатеље, нпр. германски империјализам везан за период постојања и само постојање националног угњетавања. Такве могућности могу да дођу до изражаја у условима народне борбе против заједничког непријатеља, у периоду револуционарног демократског преображаја такве заједничке државе.

655 Преглед историје СКЈ, стр. 36; Историјски записи, стр. 218-9.

656 Историјски записи, стр. 218.

Што се тиче наше тврдње да се у новонасталој држави „од првог дана почела спроводити политика националног угњетавања“, треба подвући две чињенице, прво, да је од самог почетка постојања нове заједничке државе вршена насилна етничка и политичка асимилација. (У неким крајевима наше земље, нпр. у Македонији још у предратном периоду, од времена Првог балканског рата, а у Црној Гори где је употребљена принуда приликом стварања заједничке државе, од самог уједињења), друго, да се од самог почетка развија национални отпор у овим крајевима.⁶⁵⁷ Тај карактер делимично има и побуна у Црној Гори у јануару 1919. године по новом календару.⁶⁵⁸

Наметање династије Карађорђевића тесно повезане са великосрпском буржоазијом извршено у самом акту уједињења представља значајан корак у успостављању великосрпске хегемоније.

Присуство српске војске, другог ослонаца великосрпске буржоазије и њено учешће у угушивању народног демократског покрета у ослобођеним крајевима Аустро Угарске изазвало је национални отпор у Хрватској и Славонији и оријентирало у томе правцу борбени сељачки покрет. Тај карактер има изразито опозициони Хрватски републикански сељачки покрет под вођством Радића, који као што смо видели пориче законитост (правоваљаност) државе СХС.⁶⁵⁹

Из свега изложеног видимо да у времену непосредно после уједињења национално угњетавање није било како то каже друг Стругар „почетак нечега што ће се потпуно десити тек последије видовданског устава“⁶⁶⁰ већ да је оно већ у том периоду долазило до већег изражаја и наилазило на народни отпор.

5) Последњи став друга Стругара на који ћу се осврнути је његово одбијање да прихвати констатацију дату у Прегледу да у легалном периоду постојања партије, 1919-1921. „руководство КПЈ је у основи било опортунистичко, без обзира на то што је у њему било искрених револуционара“.⁶⁶¹ Оправдати руководство партије тиме што је оно било „младо, као што је и сама Партија била млада, неискусно, састављено највећим делом од младих, радничком покрету тек пришлих бораца...“⁶⁶² не бисмо могли прихватити. На челу партије стојали су углавном чланови руководства предратних социјал демократских партија, који су донели са собом доста старих схватања, односно како смо то рекли у Прегледу, Партија је заједно са својим руководећим кадровима „била знатно оп-

657 Упореди дискусију Томице Никчевића, *Историјски записи*, стр. 258.

658 Упореди: Д. Јанковић, *Друштвени и политички односи...*, стр. 80-3.

659 Д. Јанковић, *Друштвени и политички односи...*, стр. 80.

660 *Историјски записи*, стр. 221.

661 *Преглед историје СКЈ*, стр. 85; *Историјски записи*, стр. 224-5.

662 *Историјски записи*, стр. 225.

терећена идејним и политичким баластом наслеђеним из социјалдемократских партија из којих је настала. То је дошло до изражаја како у основним одлукама и документима партијских конгреса, тако и у ставовима и држању руководства Партије у бурним догађајима и револуционарним гигањима у овом периоду“.

Ту леже основни узроци што КПЈ није била на висини оних задатака који су произишавали из објективне револуционарне ситуације у земљи и што је, напослетку, одступајући пред повременим нападима режима, доживела пораз без битке“.⁶⁶³ Истицање парола „Совјетска власт у Југославији“, „Совјетска република у Југославији“ на основу којих друг Стругар закључује за партијско руководство „не може се никако казати да је било опортунистичко“⁶⁶⁴ није никакав доказ револуционарности тог руководства пошто то руководство није извршило стварне припреме за остварење тог циља, није оспособило покрет за револуционарне акције. Оно је живело у илузијама буржоаске законитости и није припремило Партију за евентуалну забрану, није створило илегални апарат, није припремало партијске и синдикалне организације да се у случају насртаја буржоазије на класни раднички покрет успротиве средствима масовне класне борбе.⁶⁶⁵

Потпуно је апсурдна контратеза друга Стругара. Тумачећи опортунизам као прилагођавање⁶⁶⁶, он замера руководству партије да није било довољно опортунистичко, „да се мало прилагођавало приликама у земљи“.

Једновремено он заступа један заиста опортунистички програм партијске акције, програм одрицања од револуционарне перспективе. Заборављајући основну оријентацију партијског руководства у општинским изборима 1920. године - раскривавање буржоаске политике и сузбијање парламентарних илузија у покрету (и настојање да радничка класа раскрсти са парламентарним илузијама) у периоду идеолошког и политичког оформљења и изградње револуционарне партије – он сматра да је било „услова за настојање да се утицајем комуниста што више демократизује грађанска власт“. Заборављајући постојање Обзнане и класних прогона под тим режимом, он сматра да је партија у Уставотворној скупштини имала да прећути своју програмску борбу за пролетерску власт и да напусти паролу совјетске републике „да не би још више заплашила буржоазију“ и да изађе „са једним либералним пројектом устава“.⁶⁶⁷ Дакле, друг Стругар сматра да се основни задатак револуционар-

663 Преглед историје СКЈ, стр. 85.

664 *Историјски записи*, стр. 225.

665 Преглед историје СКЈ, стр. 77-78.

666 *Историјски записи*, стр. 224.

667 *Историјски записи*, стр. 225.

не партије у време када је владајућа класа забранила партију, прогонила читав борбени класни раднички покрет, тероризирала читаву радничку класу, газила грађанска права, вршила масовна хапшења и завела полицијску самовољу, састојао у формулисању таквих либералних предлога, сличних предлогу Јосипа Смодлаке.

Борба против режима Обзнане, борба за грађанске слободе и легализирање једне радничке револуционарне партије никако се не би могла везивати за напуштање историјских циљева радничке класе од стране њене партије. У датим условима они су нужно морали да буду у првом плану. Читаво тадашње искуство класне борбе морало је да се веже за ове циљеве.

И по овом питању друг Стругар стоји на позицијама социјалиста реформиста, који су нападали комунисте „окривљујући их за револуционарну оријентацију и изазивање буржоазије“ а самим тим оправдавали контрареволуционарне акције режима,⁶⁶⁸ који су преко реформи тражили начин за смиривање класне борбе и тиме радили на консолидацији буржоаске власти. Сасвим је другојачији приступ овим питањима од стране једне револуционарне партије. Она се бори за грађанске слободе, јер је заинтересована за услове у којима радни народ може да изрази своју вољу, за услове у којима се раднички покрет развија и дела. Онде где услови за тако шта не постоје, пошто је покрет забрањен и прогањан, пошто се власти не придржавају властитих правних норми. Од посебног је значаја да радничка класа извуче поуке из те ситуације, и да на бази тог искуства дубље сагледа своју историјску перспективу.

б) Задржимо се на неким примедбама палим у разним дискусијама о *Прегледу*. Једна од њих је да су партијска руководства делимично једнострано оцењивана. Анализе позитивних и негативних страна ових руководства биле су добрим делом извршене. Оне су често одбациване приликом скраћивања текста, пошто се заузело становиште да се оцене избегавају, да се не баца тежиште на оцењивање руководства и њихове политике. Упркос таквог становишта, силом прилика, били смо приморани да задржимо критичке осврте на рад партијских руководства, пошто се без њих заиста нису могли правилно приказати и разумети одређени преломни моменти у развоју партије.

Зато другови који меарају што су сва руководства негативно оцењена, нпр. Батрић Јовановић у дискусији у Титограду⁶⁶⁹ имају делимично право, пошто су глобалне оцене углавном негативне и непотпуне, пошто се у њима недовољно истичу позитивни резултати.

Па ипак, треба подвући да су у приказима конкретних акција дате многе позитивне оцене.

668 Упореди: Преглед историје СКЈ, стр. 78.

669 *Историјски записи*, стр. 261.

То је био случај са стварањем и учвршћењем организационог апарата, са проширењем рада на селу, са партијским издањима за село у време изборне кампање за Уставотворну скупштину итд.⁶⁷⁰

Извесни покушаји одбране тадашњих партијских руководстава који полазе са гледишта да се после доношења Обзнане у тадашњим међународним условима и стању у партији није ништа могло учинити, нпр. интервенција друга Батрића Јовановића,⁶⁷¹ не сагледавају целину нашег закључка. Констатовани пропусти се не односе само на то што се тада није повела одређена акција, већ и на то што се партија уопште није припремала на револуционарни отпор и борбу.

У одељку *Прегледа* где се говори о Обзнани стоји: „Пропусти руководства Партије у оспособљавању покрета за револуционарне акције и његове илузије о буржоаској законитости довеле су до потпуног занемаривања припрема Партије за случај да влада забрани класни раднички покрет“.⁶⁷²

7) Прегледајући објављену дискусију наишао сам на једно значајно питање на које се досад нисам посебно осврнуо.

Један од дискутаната у Сарајеву ставио је у сумњу тврдњу: „Победа револуционарне оријентације у партији била је више резултат револуционарне ситуације у земљи, резултат револуционарног расположења радничке класе, него идејне и политичке зрелости саме Партије и њених руководећих кадрова“⁶⁷³, пошто се не може „прихватити теза да је до револуционарне оријентације у СРП/к/ дошло независно од дјелатности њених руководећих кадрова, када се зна да су у руководствама, поред опортунистичких елемената, дјеловали и познати револуционари, а неки од њих заузимали и положај секретара Партије (нпр. Филип Филиповић)“.⁶⁷⁴

У критикованом цитату ово се питање прихватања револуционарне оријентације партије поставља комплексно, као резултат деловања четири различите компоненте, револуционарне ситуације, револуционарног расположења радничке класе, политичке зрелости саме Партије и њених руководећих кадрова. Мада је улога ових фактора била различита у разним временским заглављима развојног периода СКЈ кога обрађујемо, мада смо се изјаснили да су у овом периоду узетом у целини прва два фактора имала већу улогу – цитирамо „било је више резултат ... та два фактора“, ми нисмо заобишли ни један од преостала два фактора. У одговарајћим моментима ми смо посебно истицали улогу једног

670 Преглед историје СКЈ, стр. 60, 61-2, 71.

671 *Историјски записи*, стр. 261.

672 Преглед историје СКЈ, стр. 77.

673 Преглед историје СКЈ, стр. 85.

674 Енвер Реџић, Прилози, Сарајево, 1965, бр. 1, 354.

од тих фактора, специјално улогу револуционарног расположења радничке класе, улогу руководства и улогу револуционарне групе у покрету и руководству. Да нисмо занемарили улогу руководства и улогу револуционарне групе у њему најбољи су доказ констатације „у фебруару [1919] је у Српској социјалдемократској партији револуционарна струја под руководством Филипа Филиповића однела превагу“.⁶⁷⁵

У осврту на период пре Другог конгреса посебно говоримо о акцији комунистичке групе, тј. о комунистима и руководству СРПЈ(к) које припрема обрачун са центрумашима, покреће и организује претконгресну дискусију.⁶⁷⁶ У многим другим случајевима када наступа руководство партије, на његово је место узета Партија као подмет. Тако нпр. у Прегледу се истиче „Партија је у овом периоду улагала напоре за идејно и политичко изграђивање свога чланства“, па се наводе партијске школе створене „на иницијативу Извршног одбора Партије“⁶⁷⁷ итд.

8) Један од захтева многих критичара заслужује посебну пажњу, то је захтев за потпунијим сагледавањем социјалдемократског наслеђа, које је било значајан фактор у историји СКЈ.⁶⁷⁸

Скраћивање текста вршено је под претпоставком да ће се о томе говорити у уводу. На тај је начин, услед краткоће самог увода добрим делом отпало и истицање како позитивног тако исто и негативног социјалдемократског наслеђа које је имало знатну улогу у развоју партије у првом легалном периоду њеног постојања.

То је био случај са социјалдемократским схватањима аграрног и националног питања са проблемом организационог наследства, са разликама у идеолошко политичком профилу, марксистичкој изградњи и класно револуционарној оријентацији постојећих социјалдемократских покрета.

Један од дискутаната у Сарајеву (друг Ерић) инсистирао је да је питање овог наслеђа имало да буде обрађено у првој глави – десило се обротно. Оно је било избачено из прве главе, на рачун увода, у коме није нашло одговарајуће место.

Користим прилику да још једном подвучем потребу опширније обраде тзв. уводног, социјалдемократског периода историје наше партије. То је неопходно услед тога што је СКЈ настала из класног радничког покрета наших земаља, то је нужно услед тога што је развој ове партије представљао настављање процеса класног буђења, васпитања и политичког сазревања наше радничке класе, што је ова партија прихватила револуционарно наслеђе претходног периода.

675 Преглед историје СКЈ, стр. 42.

676 Преглед историје СКЈ, стр. 65.

677 Преглед историје СКЈ, стр. 62.

678 Нпр. другарица Мирјана Ђурић у дискусији у Сарајеву – Прилози, стр. 337; Недим Шарац – Прилози, стр. 316-317.

То наследство обухватало је сопствено борбено искуство радничке класе, класно радничко супротстављање антинародној политици владајуће класе и деловању империјалистичких сила на Балкану и елементе једне сопствене изистински пролетерске и народне социјалистичке политике, међу којима су посебно место заузимали антиратна борба, социјалистички прилаз балканским и нашим сопственим националним проблемима и стваралачки, марксистички прилаз свим побројаним питањима. Зато се осврт на предратни период развитка нашег радничког покрета унутар историје СКЈ не може свести на опште податке имена и датума из наше националне историје и историје нашег радничког покрета већ мора приказати све те развојне процесе и изградњу и садржај такве последне социјалистичке политике.

9) Осврнимо се на све досадашње дискусије о Прегледу историје СКЈ узете у целини.

У току ових дискусија било је доста придике ауторима Прегледа и указивања на питања која нису обухваћена у њему. То је било потпуно разумљиво пошто су у условима слободне дискусије која постоји у нашој друштвеној заједници многи млађи научни радници искористили ову прилику да би изнели студијске резултате својих необјављених истраживања. Све је то несумњиво било корисно у односу на будуће студијске захвате и указивало на ширину научно истраживачког рада у нашој земљи.

Па ипак треба признати да аутори *Прегледа* нису могли да обраде тако детаљно сваки део свог задужења које је обухватало једну широко захваћену комплексну материју као што то чине они студијски радници којима је обрада једног временски и тематски ограниченог дела те материје често једини плански задатак.

Аутори *Прегледа* су полазили од објављених студијских радова и вршили допунска истраживања бацајући тежиште на кључна питања. Обрађајући пажњу на неке нове недовољно изучене аспекте они су једновремено ревидирали извесна, често укорењена погрешна гледишта. Зато је понекад било потребно да аутори унесу у текст и неке допунске конкретне податке, као аргументе за измену таквих битних а досад уобичајених поставки. Посебно истичем да се на ово питање наши критичари готово нису ни осврнули.

Научно истраживачки напори стално дају нове резултате. Неки од њих већ су ушли у ову верзију историје партије, други ће се искористити и појавити тек у каснијим опширнијим верзијама. Такве нове ситуације податке, измене и закључке, аутори *Прегледа* нису захватили код мањих и спореднијих питања, која су била овлаш додирнута. Критичари *Прегледа* обилно користе и износе такве резултате својих истраживања.

Њима то не треба замерити, јер су опседнути својим студијским радом, јер желе да афирмирају његове резултате. Али се истовремено и изостављање таквих нових података и анализа не може ставити у грех ауторима Прегледа који су често располагали тим истим изворним подацима али који су били приморани да праве строжији избор појава, чињеница, анализа и закључака, који нису били ни позвани ни у могућности да детаљније обрађују све то у *Прегледу историје СКЈ*. Апстраховање споредног, покрајинског и локалног материјала, уопштенији захват детаља битне су карактеристике ширих синтеза, па и овог Прегледа.

10) Начинимо извештај самокритички осврт на поглавље које сам обрађивао. Лично сам незадовољан њиме, пошто је услед скраћивања и сажимања много што шта нужно отпало.

Посебно ми је било тешко што су морали да отпадну прикази друштвено политичких околности у којима се покрет развијао, прикази слабости партије и њене политике, прикази условљености одређених политичких акција и потеза, све оно што расветљава позадину дате партијске политике.

Уз то сам приликом сажимања употребио и неке формулације које нису на најадекватнији начин изразиле оно што се хтело рећи, и што сам већ био рекао у широј верзији.

Став који је редакција заузела да се избегавају оцене партијске политике, политичких група у радничком покрету и могућности за акцију у датој ситуацији, мада је знатно спутавао аутора, није могао да га спречи у потпуности да изнесе нека своја мишљења о партијском руководству и најбитнијим моментима партијске политике. Ипак, треба истаћи као једно историјско искуство да је тај став знатно кочио стваралачки прилаз појединим питањима и спречавао вршење дубљих анализа у томе смеру. Зато сматрам да у будућем раду тај став треба ревидирати и развијати дискусију по тим оценама. Без свестраније оцене партијских руководства немогуће је у потпуности сагледати њихову улогу. Са те се стране делимично приближујем становишту друга Батрића Јовановића.⁶⁷⁹

11) Треба поменути и извесне опште захтеве који су били стварно нереални, који су прелазили и могућности самих аутора и оквира овога Прегледа. Такви су нпр. захтеви за ширим захватом догађаја у Европи и стању у радничком покрету Европе.⁶⁸⁰ Захтеви за приказом друштвених специфичности појединих наших земаља⁶⁸¹ и сл.

II. Освртимо се на најважнија питања која су била покренута у осталим дискусијама. Пошто су две од њих биле објављене.⁶⁸²

679 Види 7. тачку нашег одговора.

680 Димо Вујовић, *Историјски записи*, стр. 198.

681 Недим Шарац – Прилози, стр. 317.

682 У њима сам одговарао следећим друговима: У Загребу – Ф. Сајеу, Федори Бикар,

Задржимо се само на оним питањима која су била додирнута у неопубликованим дискусијама.⁶⁸³

У овом делу одговора задржаћу се на свим проблемима не апострофирајући посебно носиоце таквих ставова, пошто је у питању неопубликована дискусија.

Задржимо се на улози класно борбених и опортунистичких елемената у радничком покрету пре стварања СКЈ.

Један од дискутаната који систематски настоји да рехабилитује социјалпатриоте везује учешће наше социјалдемократије у националној борби готово искључиво за Витомира Кораћа. А зар се Српска социјалдемократска странка, зар се Димитрије Туцовић не ангажује у борби за национално ослобођење? Српски социјалисти се ангажују на један другојачији начин од Витомира Кораћа. Они воде борбу против националног угњетавања у Босни и Херцеговини, залажу се за право народа за самоопредељење. Дакле, не поставља се питање ко је за национално ослобођење а ко није, јер су сви југословенски социјалисти били за национално ослобођење, него се то питање поставља као питање револуционарног и реформистичког пута у том националном ослобођењу. Дискутант говори о удруживању националних снага, о томе да је Кораћ занимљив национални борац, али он не види ништа друго, он не види класну сарадњу која настаје на тој основи између Кораћа и буржоазије на Аустро-Угарским територијама, тј. у Хрватској. Он не види контра-револуционарни значај те сарадње. Народна вјећа у којима учествују социјалпатриоти нису само радила на стварању Југославије. Они су имали и један контрареволуционарни значај. Та њихова улога се поставља у контрареволуционарном министријализму који врши репресије, тј. прогоне револуционарног радничког покрета. Све се то врши са учешћем Кораћа који је у влади, упркос његових извесних ограда. Кораћ је тај који учествује у стварању војне жандармерије, у прогону југословенског радничког покрета. То треба сагледати.

Сматрам да код Кораћа постоји потпуно несхватање револуционарног значаја националног питања за пролетаријат. Он на пример не види да је пролетерска борба за национално ослобођење у условима Првог светског рата везана за антиратну акцију, за револуционарну борбу за

В. Браулићу, М. Урадину, В. Рајчевићу, Станислави Копривици, З. Лисинском и Златку Чепу. – *Путови револуције*, Загреб, 1964, бр. 3-4, стр. 387-396. У Сарајеву – Н. Шарцу, Б. Ђурђевићу, Мирјани Ђурић, М. Ерићу, К. Недимовићу, Е. Реџићу и А. Бабићу – *Прилози*, Сарајево, 1965, бр. 1, 427-437.

683 У необјављеним дискусијама или необјављеним деловима дискусија одговарао сам следећим друговима: У Сарајеву – Б. Ђурђевићу и М. Гаврићу; у Војно историјском институту С. Скоку, Б. Гледовићу и В. Стругару; у Београду – В. Стругару, Б. Храбаку, С. Цветковићу, Б. Јевремовићу, Д. Живковићу, једном другу са Космета и другим.

разбијање Аустро-Угарске монархије а не за некакву сарадњу са хрватском буржоазијом за стварање контакта са њом. Тај контакт се остварује врло рано, већ 1917. године. Другим речима, од самог почетка у револуционарним питањима друг Кораћ стоји на чисто ликвидаторским позицијама. Да би избегао заузимање једног антиратног става једног стварно револуционарног става, он прихвата становиште да социјалдемократија треба да буде пасивна, да чека крај рата, па тек онда да обнавља организацију и да учествује у политици.

Хоћу да напоменем да су неки други социјалисти Душан Поповић и неки далматински социјалисти стајали на позицијама револуционарне антиратне акције, акције против рата и за разбијање Аустро-Угарске монархије. Да је акција социјалиста схваћена као револуционарна акција она би ишла на везивање за оне револуционарне елементе који су постојали у Аустро-Угарској, за антифеудалне и антиратне борбене елементе, за сељачку борбу за земљу. Чињеница да је то отсутствовало у оквиру социјалистичког покрета Хрватске под вођством В. Кораћа, да је ту вођена дијаметрално различита политика, показује само да је ту извршена класна издаја једног у суштини револуционарног радничког покрета. Зато се том сарадњом социјалпатриота са националном буржоазијом заиста не треба одушевљавати.

Дискутант врши још једну врсту рехабилитације реформизма певајући славопојке Кораћу. Он говори о социјалдемократији као о прогресивној организацији, али се та њена прогресивна улога по њему завршава Октобарском револуцијом. Запитајмо се да ли је цела социјалдемократија прогресивна. Уколико је она, у којим приликама и у којим случајевима таква. Без тога се потпуно камуфлира питање реформизма и револуционарности у њој. Није све једно те исто Деметровић и Кораћ и Душан Поповић и Туцовић. Сматрам да је битно питање, питање сагледавања улоге одређене групе, питање опортунизма и револуционарности у редовима радничког покрета. Да се социјалдемократија као таква не може третирати у целини ни оцењивати у целини, већ да се то врши конкретно, у односу на сваког њеног руководиоца, у односу на сваки део тог социјалдемократског покрета. Напр. кад је у питању далматински, војвођански или хрватски социјалистички покрет мора се извршити анализа шта је ту стварно револуционарно а шта је ту реакционарно, и тачно утврдити да ли се под паролом националног ослобођења врши класна издаја и остварење сарадње са националном буржоазијом.

Дискутант говори о револуционарним процесима који су довели до стварања Југославије и везује ове процесе за националну буржоазију и социјалпатриоте. Који су то револуционарни процеси? То су процеси који се одигравају у самом радном народу, то су сељачки покрети,

то је зелени кадар, то је национална борба самога народа, то је отпор кога он пружа рату. Они носе тај револуционарни карактер и разбијају Аустро-Угарску. Али то није оно шуровање између националне буржоазије и њихово припремање да у једном моменту преузму улогу у своје руке. Сетите се само „револуционарних ставова“ словеначке буржоазије у току првог светског рата. Када се они изјашњавају за Југославију, када се они опредељују за ту револуционарност? Тек при крају, када пропада Аустро-Угарска. То је чињеница, према томе добро је говорити о револуционарним процесима, али треба сагледавати праве револуционарне процесе. Какав је однос Витомира Кораћа према таквим револуционарним процесима на територији Аустро-Угарске? Он је био контрареволуционаран, јер се Кораћ супротстављао тим процесима. Слично се дешава 1918. године кад се он супротставља стварању радничких већа, тј. претвара то што се спонтано јавља у нашој радничкој класи, једну револуционарну појаву, у једну опортунистичку организацију његове странке. Када говоримо о стварању Југославије не треба заборавити да су наши народи стварно тежили томе циљу и допринели томе независно од става националних буржоазија. Та вековна тежња наших народа изражавала се на различити начин у различитим фазама његове борбе. У периоду првог светског рата она се првенствено изражава у једном антиратном антиаустроугарском ставу. Такав став национална буржоазија у Хрватској и Славонији није имала. Она је шта више дуго подржавала те ратне напоре. Тај су став имали учесници рата који су се предавали на руском фронту, они који су се одметали у зелени кадар итд., без обзира у ком периоду су те појаве најјаче дошле до изражаја. То су ти револуционарни процеси који уништавају Аустро-Угарску монархију и који носе револуционарни карактер.

Парола претварања империјалистичког рата у грађански рат у потпуности је одговарала ситуацији на југословенским територијама Аустро-Угарске, јер су ту социјална, национална борба и антиратна борба биле везане у један јединствени комплекс, ту се је империјалистички рат могао претворити у грађански рат. Ту је Витомир Кораћ као социјалиста и национални борац политички крахирао, пошто није сагледао ту револуционарну ситуацију на територији Аустро-Угарске, пошто у тој ситуацији није повео антиратну револуционарну политику. Његов се опортунизам изражава и у његовим политичким гледиштима по питању активизације социјалдемократског покрета, којој се супротставља чекајући крај рата за његову обнову и у формама у којима он прихвата и води националну борбу, остварујући споразум са националном буржоазијом, у очекивању распада Аустро-Угарске монархије. Оваква његова оријентација била је класно издајничка не само ради напуштања класних пози-

ција и сарадње са националном буржоазијом већ и контрареволуционарна зато што се супротстављала оним револуционарним тенденцијама које су постојале код војника и у радном народу на територији читаве Аустро-Угарске.

Из неких изнешених критика на које смо се осврнули видимо да су се међу савременим југословенским историчарима појавила наопака и врло опасна схватања наше националне прошлости, са којима је заиста потребан један темељитији идеолошко политички обрачун, кроз овакве дискусије и детаљну научну разраду супротних ставова у публикацијама. Један од носиоца таквих схватања је и друг Стругар који се у некаквој болећиво националистичко југословенској бази одушевљава социјалпатриотима и улаже велике напоре за њихову рехабилитацију. Кроз такве своје напоре он врши далекосежну ревизију основних класних и револуционарних марксистичких критерија и уноси у нашу историографију некаква реформистичка давно преживела схватања.

**ДВЕ ДИСКУСИЈЕ НА ЗАВРШНОЈ ДИСКУСИЈИ
„О ПРЕГЛЕДУ ИСТОРИЈЕ СКЈ“, БЕОГРАД,
18. ОКТОБАР. 1966.**

I

Председавајући: Реч има друг др Сергије Димитријевић.⁶⁸⁴

Др Сергије Димитријевић: Другови, ја нисам имао намеру да говорим о првом делу из два разлога. Прво, зато што аутори имају одговорност сваки за своје поглавље те их не треба изједначавати са редакцијом. Другим речима, ту је некако разграничена одговорност. Друго, зато што сам одувек заступао концепцију да је историја радничког покрета пре стварања КПЈ саставни део историје револуционарног радничког покрета и стално налазио револуционарне елементе и основопологаче Комунистичке партије у социјал-демократском периоду у Србији.

Другим речима одувек сам сматрао да је куд и камо правилнија концепција да се историја радничког покрета даје као једна целина са осветљавањем реформистичких револуционарних струја, са бацањем тежишта на онај период када се те револуционарне струје оформљују као посебна револуционарна партија. Интервенција друга Стругара ме је побудила да ипак узем реч у овој дискусији.

Друг Стругар везује учешће наше социјалдемократије у националној борби за Витомира Кораћа. А зар се српска социјал-демократска странка, зар се Димитрије Туцовић не ангажује у борби за национално ослобођење. Српски социјалисти се ангажују на један другојачији начин од Витомира Кораћа. Не поставља се питање ко је за национално ослобођење а ко није, јер су сви југословенски социјалисти били за национално ослобођење, него се то питање поставља као питање револуционарног и реформистичког пута у том националном ослобођењу. Друг Стругар говори о удруживању националних снага, о томе да је Кораћ занимљив национални борац, али он не види нешто друго, он не види класну сарадњу која настаје на тој основи између Кораћа и буржоазије на Аустро-Угарским територијама, тј. у Хрватској. Он не види

⁶⁸⁴ Ауторизовани текст

контра-реролуционарни значај те сарадње, јер су Народна већа одиграла један контрареволуционарни значај. Она нису само радила на стварању Југославије. Тај њихов контрареволуционарни значај се продужава у контрареволуционарном министријализму који врши репресије, тј. прогоне револуционарног радничког покрета. То се врши, разуме се, са учешћем Кораћа, упркос његових извесних ограда. Кораћ је тај који учествује у стварању жандармерије, у прогону југословенског радничког покрета. То треба сагледати.

Сматрам да код Кораћа постоји потпуно несхватање револуционарног значаја националног питања за пролетаријат. Он на пример не види да је пролетерска борба за национално ослобођење у условима Првог светског рата везана за антиратну акцију, за револуционарну борбу за разбијање Аустро-Угарске монархије а не за некакву сарадњу са хрватском буржоазијом, за стварање контакта са њом. Тај контакт се ствара већ 1917. године од стране Кораћа. Другим речима, од самог почетка у револуционарним питањима друг Кораћ стоји на чисто ликвидаторским позицијама. Да би избегао заузимање једнога антиратног става, једног стварно револуционарног става, он прихвата становиште да социјал-демократија треба да буде пасивна, да чека крај рата, па тек онда да обнавља организацију и да учествује у политици.

Хоћу да напоменем да су неки други социјалисти, Душан Поповић и неки далматински социјалисти стајали на позицијама револуционарне антиратне акције, акције против рата и за разбијање Аустро-Угарске монархије. Да је акција социјалиста схваћена као револуционарна акција она би ишла на везивање за оне револуционарне елементе који су постојали у Аустро-Угарској, за антифеудалне елементе, за сељачку борбу за земљу. Чињеница да је то одсуствовало на територији Хрватске показује само де је ту извршена издаја једног револуционарног радничког покрета. Према томе не треба се толико одушевљавати том сарадњом се националном буржоазијом када је на другој страни извршена класна издаја.

Друг Стругар врши једну врсту рехабилитације реформизма певајући славопојке Кораћу. Ја сам такав утисак добио. Извините, молим вас. Он говори чак и о социјал-демократији као о прогресивној организацији, али се по њему, та њена прогресивна улога завршава Октобарском револуцијом. Да ли је цела социјалдемократија прогресивна и уколико је и где прогресивна? Тиме се потпуно камуфлира питање реформизма и револуционарности у њој. Није све једно те исто Деметровић и Кораћ и Душан Поповић и Туцовић. Сматрам да је тај његов став потпуно неразликовање опортунизма и револуционарности у редовима радничког покрета, тј. социјал-демократије, да се социјал-демократија као

таква не може третирати у целини ни оцењивати у целини, већ да се то врши конкретно, у односу на сваког њеног руководиоца, у односу на сваки део тог социјал-демократског покрета. Нпр. кад је у питању далматински, војвођански или хрватски социјалистички покрет мора се извршити анализа шта је ту стварно револуционарно а шта је ту реакционарно, и утврдити где се на бази националног ослобођења врши класна издаја и сарадња са националном буржоазијом.

Др Сергије Димитријевић: Друг Стругар говори о револуционарним процесима који су довели до стварања Југославије. Који су то револуционарни процеси? То су процеси који се одигравају у самом радном народу, то су сељачки покрети, то је зелени кадар, то је национална борба самога народа, то је отпор кога он пружа рату. Они носе тај револуционарни карактер и разбијају Аустро-Угарску. Али то није оно шуровање између националне буржоазије и њихово припремање да у једном моменту преузму улогу у своје руке. Сетите се само „револуционарних ставова“ словеначке буржоазије у току Првог светског рата. Када се они изјашњавају за Југославију, када се они опредељују за ту револуционарност? Тек при крају, када пропада Аустро-Угарска. То је чињеница, према томе, добро је говорити о револуционарним процесима, али треба сагледавати праве револуционарне процесе. Какав је однос Витомира Кораћа према таквим револуционарним процесима на територији Аустро-Угарске? Он је био контрареволуционаран, јер се Кораћ супротстављао тим процесима. Слично се дешава 1918. године кад се он супротставља стварању радничких већа, тј. претвара то што се спонтано јавља у нашој радничкој класи, једну револуционарну појаву, у једну опортунистичку организацију његове странке. Другим речима, за сагледавање стварања Југославије важно је, као што подвлачи друг Храбак, сагледати улогу Октобарске револуције и слично. Када говоримо о снагама које су створиле Југославију, не треба заборавити да су наши народи стварно тежили томе циљу и допринели томе независно од става националних буржоазија. Та вековна тежња наших народа изражавала се у најразличитијим фазама његове борбе. У периоду Првог светског рата она се изражава првенствено у једном антиратном ставу, у једном антиаустроугарском ставу, а такав став национална буржоазија у Хрватској и Славонији није имала. Она је шта више дуго подржавала те ратне напоре. Тај су став имали учесници рата који су се предавали на руском фронту, они који су се одметали у зелени кадар итд., без обзира у ком периоду су те појаве најјаче дошле до изражаја. То су ти револуционарни процеси који уништавају Аустро-Угарску монархију и који носе револуционарни карактер.

С друге стране друг Храбак у нечему греша. Греша у питању става да је револуционарно у Првом светском рату, у том империјалистичком

рату, била само парола претварања империјалистичког рата у грађански рат. Та је парола заиста била револуционарна, али се она као таква може постављати само на територији Аустро-Угарске, јер су социјална, национална и антиратна борба биле везане у један јединствени комплекс, ту се је империјалистички рат могао претворити у грађански рат. Ту је крахирао Витомир Кораћ, који уопште не сагледава револуционарну ситуацију на територији Аустро-Угарске и не води никакву антиратну политику, не води никакву револуционарну политику. Услови Србије су били нешто друго. Упркос једне доследне социјалистичке политике и доследног антиратног става, српска социјалдемократија, у условима нападнуте Србије, у условима касније окупиране Србије, није могла да претвара империјалистички рат у грађански рат. Ту имамо једну другу ситуацију друже Храбаче. Али овде ми дискутујемо нешто друго, овде ми дискутујемо о томе шта је у то време било револуционарно на територији Аустро-Угарске. Да ли је на њој постојала таква револуционарна акција и ко су били њени носиоци. Ту је акција претварања империјалистичког рата у грађански рат била заиста могућа. Ту је она била стварно потребна.

Ја ћу се на питање те специфичности положаја српске социјалдемократске странке у односу на њену могућу револуционарну улогу у условима нападнуте и окупиране Србије, посебно осврнути јесенас, једном другом приликом. Сада ми говоримо о територији Аустро-Угарске. Ту се није постављала никаква сметња реалне природе да се револуционарне пролетерске снаге вежу за оне револуционарне процесе који су били антиаустроугарски и антиратни. Ту је основна слабост социјалдемократије Словеније и Хрватске. Једино се у Босанској социјалдемократској странци извесне тенденције таквога карактера развијају 1917. и 1918. године. Оне су ту постојале мада нису дошле до потпуног изражаја, мада је то била само једна оријентација, она ипак има прогресиван карактер. То је условило прогресивнији став Босанске социјалдемократске странке према рату, а касније у односу на стварање револуционарне странке. Према томе, ми несмемо да закамуфлирамо чињеницу да су за време рата Хрватска социјалдемократска странка, а специјално Кораћ, у време када се као централно политичко питање за пролетаријат постављало питање вођења једне револуционарне антиратне акције, једне револуционарне националне акције за разбијање Аустро-Угарске, не као акције одговарајуће буржоазије, већ као револуционарне акције раднога народа, тада имали један контрареволуционаран став. Тај се његов став одражава, како у његовим политичким гледиштима по питању активизације социјалдемократског покрета, тако исто и у формама у којима он прихвата и води националну борбу. На ком терену Кораћ води националну

борбу? На терену споразумевања са националном буржоазијом, са перспективом да ће у резултату Првог светског рата да дође до распада Аустро-Угарске монархије. То није револуционарна оријентација. То је напротив једна кунктаторска, реформистичка оријентација, која је с једне стране класно издајничка с обзиром на сарадњу са националном буржоазијом, а с друге стране контрареволуционарна, јер представља сметњу и супротстављање оним револуционарним тенденцијама које постоје код војника и у радном народу на територији читаве Аустро-Угарске.

Др Сергије Димитријевић: Чињеница да историја радничког покрета између два рата и историја СКЈ није до сада била монографски истражена и изучена, принудила је неке ауторе Прегледа да пођу од изворног материјала, да посебно обраде све главне друштвено-економске процесе и факторе који су условљавали развитак радничког покрета и утицали на њега, да на релативно опширан начин обраде развитак радничког покрета, оснивање и поједине етапе у развоју СКЈ и најзад да заузму ставове по многим питањима која су до сада била површно третирана, или о којима до сада није било никаквих ставова. Напомињемо да се дискусанти нису освртали на такве ставове.

Тек кад је све то било обрађено прешло се на скраћивање и сажимање текста, на извлачење најбитнијих момената и процеса. У току тог сажимања, адаптирања и одабирања, многи моменти, појаве и процеси морали су да буду жртвовани на рачун оних који су морали да буду поменути и опширније обрађени.

Тако на пример, моја прва верзија поглавља на коме сам радио обухвата 43 поглавља и имала је 800 страница. У току сажимања успео сам да је сведем на 130 страна. Пошто више нисам могао сам да скраћујем, на том послу ми је помогла редакција, те је тако добијен текст од 53 стране. Јасно ја да овакво сажимање рада на унапред планирани обим, независно од читавог богатства те историјске етапе у развоју СКЈ, је довело не само до извесног деформисања текста, већ и до избацавања многих питања која би у другим условима нашла место у једној историјској обради овог периода.

Многи у дискусији наведени пропусти дошли су услед фактичке немогућности да се сав обрађени материјал, па чак и многа релативно важна питања, сместе у расположиви обим *Прегледа*.

Осврнимо се на оне моменте на које је указивано у дискусији да није било довољно говора о њима. Тако на пример о омладинском комунистичком покрету говорено је у три читава поглавља а то је сведено на неколико пасуса. О борби за синдикално уједињење говорено је исто тако у три поглавља а од тога су ушле само неке реченице.

Члан редакције са којим сам дискутовао рекао ми је да ово није историја синдикалног покрета већ историја Партије па ћемо све то за сада елиминирати.

Један од дискутаната истакао је да је недовољно речено о аграрном питању, а највеће поглавље прве верзије, готово је у потпуности избачено. То је поглавље које говори о аграрним односима, аграрном и сељачком питању.

Један од дискутаната тражи да се опширније говори о питањима културе а аутор није успео да избори ни помен напредног књижевног часописа „Пламен“.

Субјективни и објективни услови револуције, тј. питање постојања и непостојања револуционарне ситуације, анализирано је у свакој етапи развика, али је добар део тога отпао. Исто тако, опширније је разрађивано и питање положаја радничке класе и измене тог положаја. Од свега тога остали су само поједини подаци и констатације. Из *Прегледа* је готово у потпуности изостало питање даљег развикаа реформистичког радничког покрета после Конгреса уједињења, које је било детаљно разрађено. Да дискутанати нису говорили о пропустима већ о потреби опширније верзије *Историје СКЈ*, све би било у реду, пошто би то била дискусија усмерена на припрему нове, вишетомне историје СКЈ која се планира, пошто би таква дискусија била етапа у припреми такве опширније разраде.

Уосталом добар део дискутаната говорио је о резултатима својих проучавања, а њихови су радови планирани као припрема такве вишетомне историје СКЈ. Зато њихову будућу корисност треба разликовати од њиховог доприноса у односу на евентуално ново издање ове скраћене верзије *Историје СКЈ*.

У садашњем обиму *Прегледа* сва та питања не би могла да нађу место у његовом оквиру. Нико од дискутаната није рекао шта треба избацити из *Прегледа* да би се у његовом садашњем оквиру нашло место за ново предложена проширења, мада су неки говорили да *Преглед* треба скратити. При томе треба имати у виду да многа друга питања нису ушла у *Преглед* и нису нашла одговарајуће место. У њему се само узгред спомиње Балканска комунистичка федерација, у њему се не помиње парола Балканске и Подунавске федерације. Из *Прегледа* је изостао и Клуб учитеља комуниста, одраз ставова и грешака Коминтерне на политику СКЈ, питање радничког покрета међу националним мањинама, итд.

Многа питања о којима се каже да су изостала из *Прегледа* имају своје место у њему, мада, разуме се, у једном јако смањеном обиму. Тако на пример друг Цветковић говори о револуционарним одликама омладинског покрета и упоређује га са старим социјал-демократским партијс-

ким кадровима. Али о томе се говори на стр. 45, где се каже: „Револуционарни омладински покрет се већ у почетку суштински разликовао од обновљених социјал-демократских организација. То је био нов бorbени нараштај који је израстао у револуционарном времену. Зато студентски социјалистички клубови добијају отворено комунистичко обележје пре партијских организација“.

Друг Брана Јевремовић каже: Не само да није дат отпор Обзнани, већ ни само партијско чланство није било теоретски, идеолошки и организационо припремљено за отпор таквој ситуацији, а о томе се говори на страни 77. и 78, где се каже: „Пропусти руководства Партије у оспособљавању покрета за револуционарне акције и његове илузије о буржоаској законитости, довеле су до потпуног занемаривања припрема Партије за случај да Влада забрани класни раднички покрет“.

То се пре свега огледало у непостојању илегалног апарата (То су те конкретне организационе припреме којих није било), за којима се осећала потреба и раније, нарочито у време повремених прогона и хапшења, који су озбиљно отежавали рад руководства и организација.

Такви повремени напади нису спречавали стварање илегалног апарата. Они су га напротив чинили неопходним, опомињали на његову преку потребу. Нешто даље се каже: „Режим је лако, не наилазећи на озбиљан отпор, разбио партијске и синдикалне организације које нису биле ни припремане да се у случају таквог насртаја буржоазије на класни раднички покрет успротиве средствима масовне борбе“.

Друг са Космета говори да се о овој области јако мало говори. Тако на пример он цитира два таква места за легални период. При томе он изоставља друге податке где се појављује Космет. Тако напр. мада се каже на стр. 61 „у Скопљу је 7. и 8. јануара 1920. године одржана партијска конференција за стару Србију и Македонију“, ту је Космет, у старој Србији, тј. у тексту. Даље се каже да је на тој конференцији донесена одлука да се у Скопљу покрене партијски лист „Социјалистичка зора“ и изабран је Покрајински партијски секретаријат за Македонију и стару Србију са седиштем у Скопљу, који је потпадао ... и тако даље, и ту се појављује Космет.

Даље, на страни 70, кад се говори о општинама у градовима и већим местима која су комунисти освојили на изборима 1920. године, говори се о Ђаковици, исто тако као што се говори о македонским градовима Кавадару, Прилепу и тако даље.

Не можемо ми увек да говоримо о свакој области, о свакој покрајини издвојено. Ми сагледавамо *Историју СКЈ* као једну целину где се периодично, местимично појављује оно што је за тај процес развитка СКЈ карактеристично, што је за тај процес развитка у једном моменту битно.

Ако бисмо ми посебно говорили о специјалној заосталости Космета, ми бисмо исто тако посебно требали да говоримо о специјалној заосталости неких других крајева, а све би то знатно проширило овај *Преглед* овакав какав је.

Неки су захтеви сасвим нереални. Један од дискусаната тражи податке о висини профитне стопе 1919. године, а ми је немамо ни за један период капиталистичког развитка Југославије.

Погледајмо на корисност ове дискусије као и на питање шта би се у *Прегледу* заиста изменило ако би дошло до неког новог његовог издања у овом обиму.

Ова је дискусија несумњиво корисна јер пружа увид у постојећу студијску активност и заинтересованост студијских кадрова за поједина питања. Уз то, она баца допунску светлост на извесне изостављене аспекте *Историје партије*.

Што се тиче другог питања, шта би од тога ушло у једно ново издање оваквог *Прегледа*, мислим не проширено, него само мало измењено издање, при најсавеснијем претресању стављених примедби на прво поглавље овог *Прегледа*, ја заиста не видим које би крупне промене наступиле у њему. Несумњиво је да би у резултату свих досадашњих дискусија и даљих разрада појединих питања, специјално истраживања вршених у Институту за изучавање радничког покрета дошло до извесног побољшања датих формулација да би се унеле извесне фактографске допуне и исправке. Тако, на пример, на основу дискусије у Сарајеву, био би унет један раднички лист који је излазио у Дрвару, али све то не би битно изменило текст овога поглавља. То би се десило и са многим другим поглављима.

У том случају ни сам увод не би могао да буде измењен, мада би овај *Преглед*, по многим примедбама морао да претрпи најкрупније и најзначајније промене. Остварење таквог задатка, проширење и продубљивање Увода, не би било остварљиво без вишегодишњег рада, пошто је овај задатак јако тежак и комплексан, пошто по многим питањима постоје супротна становишта која се могу расчистити само кроз оштре полемике.

Узмимо на пример став да је рат Србије 1914-1918. године праведан и ослободилачки. Зе мене је то једно националистичко скретање, израз једног немарксистичког прилаза Првом светском рату, који је био један изразито империјалистички рат, став против кога се несумњиво мора водити оштра идеолошка борба. У ком оквиру, када, на коме месту, то је друго питање. Али када постоје овако дијаметрално супротни ставови, није лако унети један овакав став, без обзира ко заступа један а ко заступа други став.

Задржимо се на још два питања која су покренута у овој богатој дискусији. Друг Цветковић говори о авангардизму СКОЈ-а 1919. и 1920. године. При томе он заборавља да је и у самој Омладинској комунистичкој интернационали вођена борба против авангардизма. Улога студената у 1919. и 1920. години није исто што и улога студената у периоду од 1931. године до 1934. Студентска омладина је најактивнији и најборбенији одред Партије у том другом периоду. Студенти су тада активан чинилац у обнови Покрета и партијских веза у Србији и Црној Гори. Они замењују старе фракционашке кадрове, они имају истакнуту улогу у градским и покрајинским партијским руководствомима.

У периоду 1919. до 1920. године упркос своје револуционарности коју смо истакли у Прегледу, упоређујући ту нову комунистичку омладину са старим партијским кадровима изашлим из социјал-демократије, студенти нису покретачи и носиоци партијске активности. Ту улогу имају стари партијски и синдикални кадрови, који су прихватили револуционарна становишта: Филип Филиповић, Ђура Ђаковић, Митар Трифуновић, Лаза Стефановић, Душан Цветковић, Павле Павловић, Гојко Вуковић, Лавослав Кордић и други.

Дакле стари социјал-демократски кадрови нису сада замењени у једној новој ситуацији насталој после Октобарске револуције као што је рекао један дискусант. Наш револуционарни покрет је произашао из предратног социјалдемократског покрета. Он представља један природни наставак тога покрета. С друге стране ту су повратници из Русије: Лаза Вукићевић, Владимир Ђопић, Клеменчић, ту су борбени раднички елементи који израстају из партијских и синдикалних акција, ту су предратни и ратни омладинци: Ђука Цвијић, који долази из националистичког покрета, Живко Јовановић, формиран у Француској.

Нова комунистичка омладина не стоји на челу револуционарног покрета. Она се често вуче на његовом репу. Погледајмо на учешће студената у идеолошкој борби за прихватање комунистичке оријентације у такозваној претконгресној дискусији или улогу омладине у борби против центрумаша, па ћемо видети да је заиста препотентно стављати СКОЈ испред и изнад Партије и приказивати га као носиоца револуционарног развика у том периоду.

Омладинци те епохе заузимају водећу улогу у комунистичком покрету тек касније, после одређеног политичког сазревања, то је случај са Хећимовићем, Чолаковићем, Клопчићем и другима. Шта више група руководиоца око Црвене заставе, омладински руководиоци у Београду, не играју неку нарочиту улогу у комунистичком покрету, ни касније.

Кривце за недовољну активност омладине у многим местима не треба тражити само у недовољној подршци Партије, већ у самом квалитету

тадашњег руководећег омладинског кадра, у оријентацији тадашњег комунистичког омладинског покрета.

Погледајмо тадашње руководство СКОЈ-а. Оно је несумњиво пружало извесну подршку Партији али је имало сасвим подређену улогу у покрету, а његова се улога није много осећала у покрету. Тадашњи комунистички покрет био је изразито класни раднички покрет. Зато је и однос читавог комунистичког покрета према СКОЈ-у увелико зависио од опсега обухватања радничке омладине тим покретом, од његовог учешћа у акцијама радничке класе. Зато Партија има један полузаинтересован став у односу на студентске клубове све док се комунистички омладински покрет не оријентира на активизацију радничке омладине.

На крају напомињем да се борба за уједињење синдикалног покрета не може третирати као борба центриста и федералиста као што то чини друг Живковић, само као борба између револуционарних и опортунистичких елемената у синдикалном покрету јер је то стварни карактер те борбе. Напори револуционарних елемената у покрету, који су били за уједињење синдиката на класно-борбеној основи заиста се не могу приказивати као акције поборника административног централизма.

Став друга Салаја, кога је цитирао сам друг Живковић, то најбоље показује.

II

Другови,

Желео бих да се посебно осврнем на један део дискусије из Црне Горе, на однос друга Терзића према Балканским ратовима.

На почетку свога излагања о том питању се каже: „да је цела Србија 1912. и 1914. године на глас о мобилизација изашла на зборно место као један човек, спремна да се жртвује за одбрану своје слободе и независности“ (Историјски записи, стр. 205).

Запитајмо се да ли је рат 1912. године био заиста некакав одбрамбени рат Србије каквим га приказује друг Терзић. Балкански савет није имао за циљ одбрану појединих Балканских држава од Турске. Његов основни циљ било је прикључење територије Турске насељене хришћанским становништвом државама које су склопиле овај савез у Србији, Бугарској, Грчкој и Црној Гори. Чињеница да је Балкански рат био усмерен на војни пораз Турске и да је водио укидању једног национално угњетачког феудалног режима који је представљао сметњу даљем друштвено економском развоју спорних турских територија, да је тај рат водио ослобођењу неких национално поробљених народа (нпр. Срби на Косову и Метохији и у Санџаку) и отварао могућности за ликвидацију феудалних односа и увођење буржоаске демократске и националне револуције,

не мења основни карактер самог рата, гледаног са становишта саме Србије, да је то био рат који су српске и друге балканске буржоазије водиле ради сопствених експлоататорских циљева, који је делимично или у потпуности водио једном новом социјалном и националном поробљењу других, наводно ослобођених народа.

Прикључивање становништва одређених етничких карактеристика, већ ослобођеним територијама са истим таквим етнички карактеристикама, може се оквалификовати као једна од завршних фаза националног ослобођења и окупљања, или као начин за решење питања њиховог дотадашњег положаја у Турској царевини, али се заиста не може приказати као одбрамбени рат појединих балканских држава чланица тзв. Балканског Савеза. Ова се војна акција поготову не може приказати као одбрамбени рат, када је усмерена на прикључење територија настањених претежно становништвом друге националне опредељености, нпр. Македонцима, или на решавање других привредно политичких и опште политичких проблема какав је био нпр. излаз Србије на море, проширење унутрашњег тржишта итд.

Ова се војна акција не може приказати као одбрамбени рат ни са становишта да је постојала опасност од империјалистичке, посебно Аустро-Угарске пенетрације на територије на југу Србије, пошто би по тој логици сваки офанзивни рат могао да се прикаже као превентивни рат за уклањање неке будуће опасности. Офанзивни карактер Балканског Савеза види се и из тајног додатка српско-бугарском уговору од 13. марта 1912; из војне конвенције од 12. маја 1912, која предвиђа рат са Турском по „претходном споразуму“.

Камуфлирајући офанзивни карактер рата који је вођен за територијално проширење Србије, који је отпочео по „претходном споразуму“ (Састанак Н. Пашића и Ст. Данева одржан у Нишу 21. септембра 1912), друг Терзић инсистира на пуном јединству нације.

Поред већ цитираних формула о томе да је Србија изашла на зборно место „као један човек“, он каже:

„Такав национализам није порицала ни Социјалдемократска партија...⁶⁸⁵

Овом реченицом друг Терзић је не само створио лажан утисак о јединству нације, који није постојао, јер се је радничка класа преко своје партије супротстављала том рату, он је тиме покушао да закамуфлира једно од најсветлијих поглавља историје српског социјалистичког покрета, његову дугогодишњу систематску антифашистичку борбу.

Балкански социјалисти признавали су нужност и оправданост тежње свих балканских народа за привредним и политичким ослобођењем али су

685 *Историјски записи*, стр. 205

сматрали „да се та неодложна промена не може извести у смислу народних интереса“ „милитаристичком политиком балканских монархија и реакционарних буржоаских режима“ (Резолуција I балканске социјалистичке конференције – Историјски архив КПЈ VI, 281-3). Зато су они на претходној балканској социјалдемократској конференцији, одржаној 18. октобра 1911. у Београду, одлучили да прихвате препоруку међународног социјалистичког бироа и да организују заједничку акцију против рата.⁶⁸⁶

Они су ову започету акцију и даље водили, непосредно пре Балканских ратова и у њиховом току. Њу је водила и Српска социјалдемократска партија. Пре но што је сам рат почео борба против рата се одвијала у зборовима и у штампи.

Када је 1912. године српска влада извршила мобилизацију, Српска социјалдемократска партија супротставила се својој буржоазији и заузела став против рата. Пленарна седница партијске управе која је одржана на сам дан мобилизације, 30. септембра 1912. године. Пред сам рат, 7. октобра 1912, представници партије гласали су у Народној скупштини. Њени су представници 8. октобра 1912. године гласали у Народној скупштини против рата и ратних кредита.⁶⁸⁷ Зар се у таквим условима може говорити о потпуном јединству Србије, у време мобилизације.

Погледајмо ко је био носилац такве ратне политике у Србији. Чак и најповршнија друштвеноекономска и политичка анализа указују да су то били српска буржоазија, војни кругови и династија. Не заборавимо да су се све буржоаске партије изјасниле 7. октобра 1912. године у прилог рата.

У писму које је Српска социјалдемократска партија упутила 20. септембра 1912, у предвечерје Првог балканског рата, Међународном социјалистичком бироу, указује се на оно што владе малих балканских држава могу да узму као повод оружаног похода на Турску, али да се та акција води „у ствари за проширење области експлоатације младе буржоазије тако гладне за профитима и на задовољење потреба династичких и милитаристичких“.⁶⁸⁸

Зашто онда друг Терзић прећуткује ова три фактора, великосрпску буржоазију, династију и војне кругове и пребацује сву кривицу на радикале који су „неосетно и лукаво убризгали завојевачке тежње“ у српски национализам са националноодбрамбеном и националноослободилачком садржином.

По другу Терзићу се и Српска социјалдемократска партија не бори против горепоменутих носиоца ратне политике, већ само против радикала.

686 С. Димитријевић, *Српска социјалдемократска партија и рат*, Зборник Српска социјалдемократска партија, Београд, 1965, стр. 45)

687 *Исто*, стр. 46-48.

688 *Исто*, стр. 45-46.

Цитат: „Такав национализам није порицала ни социјалдемократска партија, али се огорчено борила против радикалских кругова, који су свим силама настојали да скривено од народа уткају у њега своје освајачке циљеве и планове (што им је успело у случају Македоније)...“⁶⁸⁹

Тиме што истиче „завојевачки карактер владајуће групе Пашић – регент Александар, критичар прикрива одговорност великосрпске буржоазије и династије и потпуно прећуткује допринос милитаристичких кругова таквој политици.

Без раскринкавања великосрпске буржоазије, њене политике и њених главних ослонаца, династије и војске, немогуће је изучавати блиску историјску прошлост Србије. Историјска стварност и класни, марксистички прилаз друштвеним проблемима, захтевају такав, једино исправан приступ овим питањима.

Друг Терзић не само што прећуткује улогу великосрпске буржоазије у Балканским ратовима, он супротставља млади србијански капитализам западноевропској буржоазији „која је већ давно – више од пола века – била сасвим и потпуно реакционарна, назадна и свестрано превазиђена новом напредном радничком класом и њеном пролетерском идеологијом“.⁶⁹⁰

Полазећи од немарксистичких становишта, не сагледавајући праву улогу великосрпске буржоазије и њене политике, не подвргавајући је никаквој критици, друг Терзић долази до једног изразито идеалистичког закључка у односу на улогу Србије у ослобођењу и уједињењу свих наших народа „да је историјска законитост, односно неминовност (у конкретној балканској односно европској ситуацији, на почетку овога века) ту улогу наметнула Србији, – српском народу“.⁶⁹¹

Елиминирајући у потпуности борбу поробљених народа и друге унутрашње чиниоце распада Аустро-Угарске и Турске, улогу војних савезника Србије и њихов допринос војном поразу ова два царства, улогу Октобарске револуције и многе друге моменте друг Терзић закључује у свом националистичком заносу: „Ко је имао главну, одлучујућу улогу у конкретној друштвено историјској ситуацији у томе рушењу? Без сумње ми Србија и српски народ, Срби уопште“.

Треба подсетити другове на постојање руског и италијанског фронта, зеленог кадра, побуне морнара у Боки Которској итд.

На тој индивидуалистичко националној основи друг Терзић долази до бројних „закључака“, који глорификују великосрпску буржоазију и њене ратове.

689 *Историјски записи*, стр. 205; слично једнострано против радикала – *Преглед*, стр. 23)

690 *Историјски записи*, стр. 204.

691 *Исто*, стр. 206.

Први од њих је „да се у ондашњој друштвеној стварности Србије, без руководеће улоге либералне грађанске класе, без ратова (1912. и 1914.) који су историјски наметнути као нужни, то ослобођење није могло остварити другим средствима, другим путевима“.⁶⁹²

Други је да је улога грађанске класе у Србији у периоду 1903-14, а посебно у ратовима 1912. и 1914-1918. све док није срушен турски и аустроугарски војно феудални поредак и окупација на Балкану – у југословенским земљама основни и одлучујући друштвено морални и политички фактор који је још деловао у историјском смислу прогресивно“.⁶⁹³

Дакле, све до стварања Југославије постоје само две прогресивне друштвене појаве, великорпска буржоазија и ратови које она води.

Имајући таква схватања друг Терзић није могао да буде задовољан Прегледом, специјално његовим уводним делом, који се бави некаквом историјом радничког покрета свих југословенских народа а не даје централно место ратовима Србије, који приписује тим покретима „историјски прогресивну улогу“,⁶⁹⁴ који поводом Другог балканског рата каже да је то био „нов сукоб између буржоазије балканских земаља и ново јачање њихових завојевачких тежњи“, да је „Српска социјалдемократска партија доследна својим и раније изражаваним антиратним ставовима и захтевима за мирно решавање спорова и споразумевање између балканских држава – устала против политике увлачења балканских народа у нов међусобни рат ради подела територија, борећи се за федерацију Балкана као једино исправно решење балканског проблема“ (Преглед историје СКЈ, стр. 25; Став ССДП против Првог балканског рата приказан је у Прегледу само на овај посредан начин), који разматра све наведене ратове не са становишта величања Србије и њених ратова, већ са становишта друштвених снага које у њима учествују и друштвених поремећаја које они изазивају.

692 *Историјски записи*, стр. 206.

693 *Исто*, стр. 206-7.

694 *Преглед*, стр. 25.

**ИЗВЕШТАЈИ, ПЛАНОВИ,
ПРОЈЕКТИ, ЕЛАБОРАТИ**

ИЗВЕШТАЈ О РАДУ ЦЕНТРАЛНЕ ЈУГОСЛОВЕНСКЕ СЕКЦИЈЕ КПФ ЗА ДРУГО ПОЛУГОЂЕ 1935. И ДВА ПРВА МЕСЕЦА 1936.

Секција је у првој половини 1935. у ствари била престала са радом. На поједина се писма није одговарало по 8 месеци. Штампа која се је добијала, није се чак ни распакивала, о чему сведоче заостали пакети, благајна није била вођена итд. Из тога времена остале су нам адресе и једна једина група у Париском региону, партијско симпатизерска група у Gennevilliers-у. Исељеничко удружење и организоване синдикалне групе нису постојале. /Две студентске групе са 8 чланова нису биле у надлежности потсекције/.

То се је хаотично стање почело сређивати када је Влада преузео потсекцију. Под вођством друга Курта рад се је нормализирао, али смо тек у последње време /од септембра до јануара/ успели да изградимо потребни организациони апарат и постигнемо видљиве резултате

Политика кадрова

Обраћена је пажња оспособљавању другова за водећа места. Препоручено је друговима из провинције да се распитају о постојању синдикалних и партијских школа и да пошаљу у њих што више другова. Централну вишу политичку школу за кадрове МОИ-а похађала су тројица: Борски, Антун и Миша. Синдикалну рејонску школу шесторица: Љубо, Славко, Марсел, Зеџ, Срећко и Антун. Сада се на курсу за политичке говорнике налазе Громов, Данило, Ганча и Миша. Да би се подигао политички ниво и ради упознавања са линијом партије и стањем покрета чланова потсекције, уведени су реферати од којих су одржани:

- 1) Хенри О одлуке VII Конгреса
- 2) Миша О фашизму
- 3) Миша О Фронт популеру
- 4) Данило О Синдикатима
- 5) Јанко О народном фронту слободе у Југ.
- 6) Петар О стању у Puy de Dome и Haute Loire-i

- 7) Миша О стању у Р d С [Pas-de-Calais - примедба МСД] и Nordu
 8) О стању у Југославији и нашим задацима
 9) Миша О реорганизацији МОИ-а извршеној на VIII конг. КПФ-а

Неке су студентске групе (Нпр. она у којој раде Миша и Мика [?]) одржале серије реферата у којим су обухватили програм политичког курса.

На одговорна места довођена су лица која су у августу и септембру ступили у покрет. Тако је Ангун ушао у Биро. Мика [?] предузео техничке послове. Петар ушао у потсекцију. А у партијски студентски комитет ушла су два нова партијца.

Стање група и чланова

Од нових група створене су две партијске у Lievinu и Vinglesu од Мише и три партијске симпатизерске у Argenteuil-у од Борског и две студентске од Петра и Јозефа.

Према последњим подацима са којим располажемо садашње је стање следеће:

Партијске групе из PdC	Орган. у групама	у партији
1 Lens	10	10
2 Salaumines	7	7
3 Vingles	4	4
4 Lievin	4	4
5 Thimeries	3	3
парт. група у St Etiennu	4	4
СВЕГА	32	32

Партијске симпатизерске из Париског региона	Орган. у групама	у партији
1 Gennevilliers	6	4
2 Argenteuil	11	2
3 Студентска-Миша	6	3
4 Студентска-Громов	5	2
5 Студентска-Марсел	4	-
6 Студентска-Јозеф	5	1
Ван група		2
СВЕГА	37	14

Као симпатизерске могу се убројати с обзиром на њихов рад синдикалне групе у провинцији у местима где још није извршено оделивање синд.[икалних] и парт.[ијских] послов.[а].

Парт. у стварању	Орган. у групама	у партији
Cambelle	17	
Charboniers les Mines	4	
St Etienne	60	
St Florin-feugeres	4	
Crayssac	4	
Creuzwald	15	
Усамљен партијац		1
Свега	104	1
За Француску	173	47

О променама у броју чланства имамо податке једино за Париски регион

	у почетку	сада
Студентске групе	8	20
Argenteuil	6	11
Gennevilliers	9	6
Свега	17	37

Опадање броја чланова у Gennevilliers-и дошло је као последица личних сукоба који су довели до дезорганизације.

Од 14 партијаца постојећих, 7 су ушли у партију у току овог полугођа. За који дан улазе још 4-5.

Поред потсекције раније је постојао једино Регионални Комитет за Р d С. Сада постоји и Студентски месни комитет за Париз.

О кретању броја чланова у провинцији недостају нам подаци, јер нисмо добили све извештаје мада смо их тражили.

Везе са Провинцијом

Услед чињенице да је велики део наше емиграције а нарочито онај који је запослен у пољопривреди растурен по целој Француској, те је успостављање веза и рад са њима јако отежан. Минери који су окупљени у неколико рударских басена, једини су од наших исељеника који су гру-

писани и зато погодни за организацију и повезивање. У току овога времена у три маха слали смо делегате код њих и они су постигли приличне резултате. Миша је ишао у Nord и P d C где је створио две партијске групе, комитет жена против рата беде и фашизма, 1 патронат, присуствовао синдикалној регионолној конференцији на којој је одржао реферат. Петар је први пут ишао у Puу de Dome и Haute Loire где је одржао 4 збора и синдикалних конференција, створио 2 патроната, и организовао два месна језична синдикална комитета и серију малих група. По други пут је ишао у Moselle (извештај недостаје).

На преписку која се је водила са провинцијом редовно се је одговарало. Примљено је 50 а послато 59 разних писама у провинцију поред остале преписке. Добијено је веза са једанаест нових места а у току целог времена није изгубљена веза ни са једним од старих. Нове су адресе искоришћене нарочито за растурање штампе.

Отпочело се је са издавањем „Организационог Билтена“ од кога је изишло 4 броја. Ова је публикација намењена у главном провинцији пошто претставља начин за слање партијских информација и општих организационих директива. Расписали смо натечај за растурање штампе и регрутовање чланова чији резултати још нису објављени.

Стање штампе и публикација

За цело се ово време сва [се] штампа растурила до последњег примерка. Растурено је 4.353 листова и 536 брошура. Техничке је послове у почетку обављао Миша а затим их је предузео Мика [?]. Сада му је већ додељен помоћник. Данас нам сви листови недостају. Поручбину Борбе смо дуплирали. Растурање Слоге паришком региону повећали смо са 40 на 60. У вези са предузетом кампањом за Слогу и отпочињањем стварања комитета за њено растурање поручили смо 150 примерака. Што се тиче провинције она добија Слогу директно из Белгије. Целокупни њен тираж за Француску износи око 400.

Поводом годишњице Марсејског атентата издали смо летак кога смо растурили у 1500 [?] примерака. Француски летак „А toi notre frère“ растурили смо [у] 1.000 примерака.

Умножено је 9 афиша и формулара. Створен је Редакциони одбор који је израдио летак и издао 4 броја „Организационог Билтена“.

Финансије

Извештај о стању благајне коју је водио Миша и финансиској политици приморани смо да изоставимо, јер се књига благајне налази код

Контролне комисије КПФ-а те не располажемо са потребним подацима. Наглашавамо да је 1935. год закључена са активом од 190 фра. Карактеристично је да потсекција није овога пута примила никакве помоћи у новцу, што је раније била нормална појава, мада је имала велике издатке за слање делегата, плаћање пута друговима шемерима, издавање Билтена и разашилање штампе.

Масовни рад

У Париском региону приређене су две добро посећене радничке забаве од којих је једна била приређена у заједници са Бугарском потсекцијом а друга са Талијанима и Чесима. На обема је узело учешћа у извођењу програма наше радничко певачко друштво „Слога“, чији смо рад обновили крајем септембра.

Студентска је фракција на даље задржала водећу улогу међу нашим студентима и у управи Удружења.

Што се тиче провинције сва различита потпорна и културна друштва у P d C, Cambellu и St. Etiennu стоје под нашим утицајем или вођством.

Исељеничко Удружење

После нарочитог од потсекције сазваног састанка за водеће кадрове, на коме је утврђена наша линија по масовном раду, Исељеничко је Удружење обновило свој рад у децембру 1935. г. До данас оно је одржало 10 састанака на које је окупило 170 људи. Пре прекида са радом насталог услед Марсејског атентата оно је имало 60 чланова а данас броји 118. За три месеца начинило је 40 молби, 10 [?] успешних интервенција код власти и издат је 1 број Исељеничког гласника у 360 примерака.

Синдикални рад

Одвајање синдикалног рада од партијског и стварање Интерсиндикалног Комитета одвојеног од потсекције и поред дугог отпора од стране неких другова, остварено је тек у новембру месецу. Од тада је синдикални рад дао добре резултате. Створене су две групе у Bagnolet-у и међу сандалиерима поред две већ постојеће које су се бројчано увећале, тако она у Gennevilliers-у броји 20-25 а у Argenteuil-у 15.

У регионалном Интерсиндикалном Комитету изабраном на нарочитој Конференцији налазе се 3 партијца и 4 симпатизера.

Одржан је већи број синдикалних састанака и издат је 1 број Синдикалног Билтена.

У провинцији још увек синдикалне групе нису одвојене од партијско симпатизерских, изузев P d C где синдикалне групе постоје поред других. Велики су резултати постигнути у Puу de Domu, Loiri и Ht. Loiri, зашто један део заслуга пада на друга Петра. Тако се је у St Etiennu број синдикираних повећао са 11 на 60 мада број наших исељеника у том месту износи око 80 мушкараца. Стари ЦГТ-овци – реформисти постојали су једино у P d Calais-у. Они су бројали 52 минера и њихово уједињавање са 41 унитарца створило је услове за масовни улазак у синдикате (Бројчани су подаци стари).

Патронати

Једино је патронатска организација била та која је у току целе 1935. г. радила без прекида. За сада постоје 8 патроната од којих су 4 врло активна. Скупљено је 750 фра. у корист политичких осуђеника. Најактивнији је био Паришки регион. Покренут је низ протестних акција.

Лист *Против Главњаче* редовно је излазио и био је одлично опремљен. Велики је недостатак патронатских организација што се већи њихов део ослања искључиво на појединце – поверенике.

Централно је руководство за Француску састављено једино од комуниста и добрих симпатизера са којим се ради и у другим организацијама, што претставља слабост.

Противничка удружења

У местима са којима смо чврсто повезани и у којима имамо прилично наших људи, као што су Регион PdC, St Etienne, Gennevilliers, Argenteuil, Crauysac, Регион Puу de Dome, не постоје никакве конзулашке организације и у колико су раније постојале сада су се потпуно распале, те је фашистички утицај ограничен на појединце.

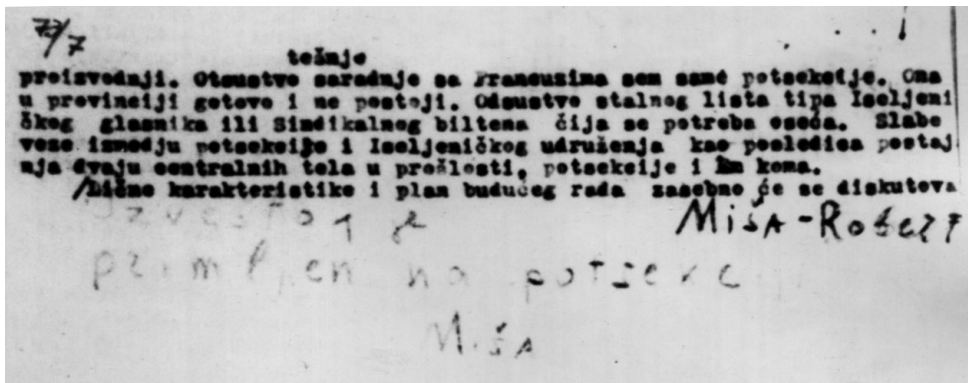
Услед развијеног апарата и могућности са којима располаже Посланство је повезано куд и камо боље од нас са исељеницима растуруним по осталој територији Француске. Наше продирање у места где има окупљених земљака један је од главних наших задатака: Тако је нпр. Moselle крај, где има преко 2000 радника у коме постоји најопаснија по нас фашистичка организација маскирана као радничка „Савез Краљевића Андреја“ која издаје свој лист и бројно је јака. Ми смо са тим крајем били слабо повезани и у њему је било само неколико повереника за штампу и једна слаба синдикално симпатизерска група и патронат у Creuzwaldu. Тамо смо у децембру послали делегата који је требао да нађе добре раднике и да створи прво организације као и да нас обавести о стању, али на жа-

лост његов извештај услед немарности (у питању је друг Петар) нисмо примили те не знамо у колико је у томе успео.

Друге конзулашке организације јако су слабе, те се њихов утицај нпр. Југословенске Колоније ограничава на Парис. Велику опасност претстављају листови *Париске Новине* и *Париске Новости*, које имају велики тираж али које би могли потиснути појачавањем садржаја Слоге и бољом организацијом њеног растурања.

Политичка линија

Политичка линија КПФ прихваћена је у потсекцији са великим задоцњењем. Секташка схватања која су раније била заступљена у њој напуштена су тек делимично. Видели смо у току последња два месеца да су правилна схватања појединих питања довела до успеха емигрантског удружења и синдикалног рада, по другим питањима неки другови нпр. друг Данило нису разумели политику Коминтерне и заступали су мишљења која су осуђена од потсекције и МОИ-а КПФ-а.

Факсимил краја Извештаја са потписом и напоменом да је примљен на подсекцији. Миша и Роберт су два конспиративна имена Сергија Димитријевића

Оцена рада

Када се узме у обзир стање у коме се потсекција раније налазила и када се њен рад упореди са радом свих ранијих потсекција, када се баци поглед на све што смо постигли да урадимо у последње време, када се пође од бројног стања партијаца у Паришком региону (14) и види да су они окупили око себе и повезали се са 400-500 људи онда се мора признати да је рад потсекције задовољавајући.

Поред горе побројаних критика подвлачимо и следеће: Слаба повезаност са провинцијом и њено отсуство за многе крајеве. Ослањање организације на незапослене раднике и поред добрих другова запослених у производњи. Отсуство тешње сарадње са Французима сем саме потсекције. Она у провинцији готово и не постоји. Одсуство сталног листа типа *Исељеничког гласника* или *Синдикалног билтена* чија се потреба осећа. Слабе везе између потсекције и Исељеничког удружења као последица постајања двају централних тела у прошлости, потсекције и кома.

(Личне карактеристике и план будућег рада засебно ће се дискутовати)

Миша – Роберт

Извештај је примљен на потсекц.

Миша.

[На почетку, у горњем десном углу, руком дописано КЈ 1936/142]

РАДНИЧКИ ПОКРЕТ У СРБИЈИ ДО 1918. ГОДИНЕ

- Студијски пројект -

Институт за историју радничког покрета Србије,
Београд, септембар 1968.

А. УВОД

1. Предмет истраживања пројекта. Проучавање историјске прошлости друштвено-политичког развитка једног народа, основа његовог садашњег развоја, од превасходног је значаја за перспективни развитак друштва. Утолико је за развитак и изградњу социјализма и социјалистичких друштвених односа код нас значајније проучавање генезе социјалистичке мисли и револуционарног радничког покрета, која има не тако давну прошлост и чије последице налазе одразе у бројним питањима и проблемима савремене изградње социјализма.

Предмет и сврха овог пројекта састоји се у истраживању и утврђивању научне и друштвене истине узрока појаве социјалистичке мисли у Србији у другој половини XIX века, њеног процеса развитка у економско-социјалним и политичким оквирима србијанског грађанског друштва у истом периоду у контексту развитка социјалистичке мисли у свету; затим узроке настанка и развитка радничке класе и почетака класне борбе у Србији, повлачење паралеле између класне борбе и радничког покрета у Србији и стања у међународном радничком покрету с циљем да се утврде и добију научну и друштвену оцену најважнији догађаји, акције, покрети, процеси, историјска улога појединих личности и др. како би се садашњи развитак боље схватио а будући осветлио.

У састав предмета истраживања овог пројекта спада такође и развитак социјалистичке мисли и радничког покрета у Србији у периоду бржег процеса развитка капитализма у Србији, јачања буржоаског парламентаризма и међународног положаја Србије у периоду кулминације империјализма у свету до првог светског империјалистичког рата.

С обзиром на то да први светски рат и победа октобарске пролетерске револуције у Русији представљају прекретницу у развитку човечан-

ства и прекретницу у развоју међународног радничког покрета која означава почетак нове етапе развоја револуционарног радничког покрета у свету па и у Србији, развојак социјалистичке мисли и радничког покрета у Србији до првог светског рата представља један целовит историјски период, те стога захтева посебну обраду.

2. *Друштвено-политичка и научна потреба обраде историје развитка социјалистичке мисли и радничког покрета у Србији до 1918. године.* Друштвено-политички значај проучавања и обраде историје социјалистичке мисли и радничког покрета у Србији до 1918. године произилази из улоге и значаја историје у друштву уопште ради бољег сагледавања и разрешавања актуелних питања садашњице и посебно за развојак и негу социјалистичке свести. Нарочито велики значај има изучавање историје обухваћене овим пројектом за васпитање омладине у социјалистичком духу, и то на конкретним бројним примерима борбе, пожртвовања и њихових резултата.

Ништа мање није значајна и научна обрада историје социјалистичке мисли и радничког покрета, и то из више разлога. Први лежи у досадашњој недовољној историјској обради ове тематике, која је последица подцењивања и замагљивања њеног значаја од стране српске грађанске историографије. Осим тога, уколико је ова тематика и налазила место у грађанској историографији, она је приказивана у нетачном, тенденциозном светлу са становишта буржоаског класног схватања развојака догађаја и њихових тумачења.

Таква обрада има, несумњиво, веома штетне последице код каснијих поколења утичући на њихово погрешно схватање историјске прошлости са импликацијама на истоврсне праксе. Стога се наш задатак састоји у марксистичком прилазу изучавању историје социјалистичке мисли и радничког покрета у Србији. Марксистички прилаз изучавању и обради ове тематике не састоји се само у истинском и пунијем приказивању историје социјалистичке мисли и радничког покрета ради његовог стварног познавања, већ има за циљ да пружи такво тумачење, које ће омогућити мењање схватања садржине прошлости, и, што је још значајније, мењање свести радног човека у области његових схватања о друштвено-политичком животу уопште и посебно, кад су у питању нпр. поимање о историјској, политичкој, културној и економско-социјалној упућености наших народа на заједницу живота, затим схватање о националном питању и националним односима и сл. питањима која су била обухваћена садржајем развоја социјалистичке мисли и деловања радничког покрета.

3. *Досадашњи научно-истраживачки рад и искуство на обради историје развитка социјалистичке мисли и радничког покрета у Србији*

до 1918. године. Већ смо напред напоменули да је, сасвим разумљиво, грађанска историографија веома мало пажње посветила изучавању овог проблема. Са успостављањем социјалистичких друштвених односа код нас, указала се стога нужност пуније и свестраније његове обраде. Ради тога се од ослобођења до данас у часописима и штампи појавио приличан број чланака и мањих прилога који обрађују поједине моменте из ове области. Карактеристика ових написа је, међутим, више-мање непотпун и позитивистички приказ збивања. Узроци томе налазе се у несистематском прилазу обраде и у слабом коришћењу архивске грађе. Нешто више је обрађена социјалистичка мисао у XIX веку кроз неколико монографија о Светозару Марковићу, али то ни издалека не представља целину приказа социјалистичке мисли у Србији у овом периоду. Крупна питања као што су идејни и политички утицаји међународне социјалистичке мисли на развитак социјалистичке мисли у Србији, социјалистичка мисао пре и после Светозара Марковића, утицај социјалистичке мисли на развитак радничког покрета и на пораст класне свести радника и др. остала су необрађена.

Што се тиче периода организоване класне борбе радничке класе Србије (1903-1918), иако има доста мањих прилога, значајнији допринос изучавању представљају неки погледи на делатност истакнутих српских социјалиста (Радована Драговића, Димитрија Туцовића и Душана Поповића), који, наравно, још увек не представљају монографску обраду ових личности. О неким радовима обухватније природе за овај период нема помена. Важна питања: Положај радничке класе у овом периоду, Синдикални покрет, Делатност Српске социјалдемократске партије, питање акције и тактике социјалдемократског покрета, његов однос са међународним радничким покретима, са социјалдемократским покретима балканских земаља, однос социјалдемократије према теорији и пракси и другим бројним питањима марксизма, према унутрашњој и спољној политици српске буржоаске владе и сл. још нису монографски обрађени.

Раднички покрет у Србији у периоду Првог светског рата тек у последње време привлачи већу пажњу научника и изазива велики интерес, нарочито с обзиром на однос српске социјалдемократије према Октобарској револуцији, према револуцији уопште.

Систематскијем изучавању историје социјалистичке мисли и радничког покрета Србије до 1918. године приступило се тек од оснивања Завода за историју радничког покрета Србије (садашњег Института за историју радничког покрета Србије) 1963. године. После претходне обраде грађе (библиографије, хронологија) Завод је од 1963. године приступио разради плана рада и обради појединих мањих монографија (*Радничке организације у Србији у XIX веку, Борба за јединство ССДП, Комунална*

политика ССДП, ССДП према сељаштву, ССДП и друге социјалистичке организације, затим неколико мањих прилога о појединим струковним организацијама и др.). Обраду кључних питања и израду синтеза овог периода предвиђа овај пројекат.

Искуство из рада на обради социјалистичке мисли и радничког покрета показује да питање методологије и хронологије овог периода још нису сасвим искристалисана. Коришћење архивских фондова грађа није било у пуној мери заступљено. Обрада појединих питања је била проблемски прилично уска, без природног оквира друштвено-политичког и економског развитка земље. Недостатак монографске обраде појединих крупнијих питања и проблема онемогућује приступ синтези историје социјалистичке мисли и радничког покрета Србије до 1918. године. Решавање свих наведених и других проблема захтева систематскији и организованији рад које предвиђа овај пројекат.

4. *Организација и метод рада.* Рад на изради и реализацији овог пројекта организован је тимски. Група сарадника у Институту уз сарадњу неколико спољних сарадника који су се истакли на обради ове проблематике, приступила је најпре изради пројекта и плана рада који је у више наврата продискутован и усвојен на научном већу Института. Ради остваривања овога пројекта нужна је најпре претходна монографска обрада кључних питања ове проблематике, без којих се не може приступити изради синтезе историје социјалистичке мисли и радничког покрета Србије до 1918. године. Сарадник појединац или група којима буду поверене поједине теме за монографску обраду дужни су да претходно поднесу свој план и програм рада пред цео тим који одређује динамику рада. Усвајање плана рада целог пројекта одређују самоуправни органи Института који је носилац читавог рада на изради историје радничког покрета Србије.

Ради боље реализације сваке поједине монографије, организују се дискусионни састанци свих који раде на реализацији овог пројекта којима је циљ да пруже помоћ носиоцима рада појединих монографија, нарочито млађим сарадницима. Овакви дискусионни састанци одржавају се повремено у току израде монографије а посебан нагласак се даје дискусионим састанцима после завршене монографије чији је циљ нека врста заједничке коначне редакције монографије.

Следећа етапа је објављивање монографија. Најважније и најуспешније монографије предлажу се за штампу уз предходно ангажовање рецензента из редова најистакнутијих научних радника који се баве проблематиком историје радничког покрета. Објављивање монографија кључних проблема из овог пројекта је нужна етапа у методологији израде овог пројекта, јер се, с једне стране не би смело приступити изради

синтезе пре него што овако важни радови не издрже јавну научну критику, а с друге стране, овако обрађене веће целине и важнији проблеми треба да имају функцију опште образовног, васпитног и научно-пропагандног карактера.

Последња етапа израде пројекта састоји се у изради синтезе историје социјалистичке мисли и радничког покрета Србије до 1918. године. За израду синтезе треба да буду ангажовани носиоци најважнијих монографија и реализатори синтеза појединих делова пројекта. На тај начин би се постигло нужно усаглашавање текста целог пројекта. Најзад, пре коначног објављивања синтезе овог пројекта нужно је организовати ширу јавну дискусију заинтересованих научних радника и јавних друштвених фактора.

5. *О кадровима*: Судаћи према броју аутора мањих радова, написа и чланака, број оних који се баве овом проблематиком био би велики. Међутим, стваран број научних радника који су се дуже бавили изучавањем овог периода и који су се коначно определили и специјализовали за изучавање историје социјалистичке мисли и радничког покрета у Србији до 1918. године је мали. Многе историчаре старије и средње генерације који су се у почетку бавили овим периодом привукла је у последње време проблематика радничког покрета између два рата и историја народно-ослободилачког рата и револуције. Известан број се опредељује и за период послератне изградње социјализма у Србије. На историјској катедри филозофског факултета у Београду данас се нико не бави овим периодом.

Оваква кадровска ситуација навела је Институт за историју радничког покрета Србије да приступи формирању свога кадра за изучавање овог периода. Институт је у томе имао успеха и може се рећи са сигурношћу да се историјом социјалистичке мисли и радничког покрета Србије до 1918. године данас најуспешније и највише бави група сарадника Института ангажована на реализацији овог пројекта. Тренутно њу сачињавају један самостални истраживач, 2 истраживача и 2 асистента. Појачана двојицом спољних сарадника (др Сергије Димитријевић и др Андреја Раденић), ова група, која се дуже времена бави изучавањем периода до 1918. године је, несумњиво, најпозванија за остваривање овог периода.

Садашње стање и могућност реализације пројекта су следећи:

Према плану рада достављеном у прилогу завршене су монографије за главу V, затим тачка 5. главе VIII, тачка 8. под а) главе VIII и тачка 4а) главе VIII. У завршној фази налазе се монографије: за главу VII, за главу II, за главу IV.

Остале важније монографије нужне за израду синтезе пројекта урадиће ова група, тако да ће монографска обрада пројекта бити завршена до половине 1972. године. За израду синтезе након тога предвиђа се рок од 2 године.

Б. СОЦИЈАЛИСТИЧКА МИСАО И РАДНИЧКИ ПОКРЕТ У СРБИЈИ ДО 1903. ГОДИНЕ

Глава I Привредне и политичке прилике у Србији у другој половини XIX века

1. *Стварање друштвено-политичких услова за развитак капитализма*
Стицање самосталности Србије 1830. године и стварање повољних друштвено-политичких услова за развитак капитализма. Уставобранитељи и њихов зачај за развитак капиталистичких друштвених односа. Стицање потпуне независности Србије и појава грађанских партија. Светозар Марковић и појава социјалистичке мисли у Србији. Борба против апсолутистичких режима последњих Обреновића и стварање услова за слободнији политички живот у земљи.

2. Основне карактеристике привредног развоја

Привредна заосталост Србије као последица турско-феудалних односа. Оживљавање привреде после стицања самосталности. Ослобођење сељака од феудалних окова. Продирање робно-новчаних односа и њихове последице. Развитак градова. Појава модерних заната. Развој трговине. Методи акумулације капитала. Појава новчаних завода. Изградња железница и путева. Укључивање Србије у међународну привреду рада. Експлоатација рудног богатства. Оснивање индустријских предузећа и њихов развој. Државне мере за јачање и развој привреде у последњој деценији XIX века. Резултати привредног развоја и стање привреде на прелазу из XIX у XX век.

Глава II Настанак, развитак и положај радничке класе

1. 1830-1878.

Појава радника, њихов број и структура радне снаге. Положај радника: најамнина, радно време, осигурање, стамбени проблеми, однос послодаваца и власти према радницима, акције радника за побољшање свога положаја.

2. 1878-1903.

Заоштравање класних супротности. Положај занатских радника. Положај рударских радника. Положај индустријских радника. Положај пољопривредних радника. Радно законодавство. Акције радника, за побољшање свога положаја: а) економске акције (штрајкови и тарифна борба), б) политичке акције: борбе за опште право гласа, прве радничке петиције, први политички раднички зборови и демонстрације.

Глава III Социјалистичка мисао

1. Светозар Марковић и његови следбеници

Утицај са запада – I интернационала, Маркс, деловање француских социјалиста и немачких социјалдемократа.

Утицај са истока – деловање руских револуционарних демократа, Чернишевски, Писарев.

Анархоидне идеје Бакуњина. Борба против владајућег бирократског режима у Србији. Идеје национално-ослободилачког покрета. Идеје за револуционисање духова у земљи. Ставови према националном питању и према проблемима сељаштва. Преображај друштва помоћу задругарства. Ставови према уједињеној омладини. Ставови према прогресивним буржоаским странкама. Следбеници Светозара Марковића.

2. Мита Ценић и стварање првих радничких организација

Превасходни утицај француских социјалиста – Прудона и Луја Блана. Преостали утицај Светозара Марковића. Борба против ситнобуржоаске радикалне странке. Прве концепције у радничким организацијама. Ставови према националном и аграрном питању. Борба за револуционирање духова против постојећег поретка.

3. Проповедници ситнобуржоаског занатлијско-радничког социјализма

Концепције покретача листа „Занатлијски савез“. Носиоци идеја за сарадње прегалаца социјализма и ситнобуржоаског радикализма.

4. Први носиоци класноборбених марксистичких идеја

Борба за осамостаљење радничког покрета. Први следбеници II интернационале у борби против ситнобуржоаског социјализма. Појава синдикализма – Милорад Поповић. Носиоци борбе против групе око Скерлића. Борба против идеја синдикализма. Победа носилаца идеја марксизма.

Глава IV Социјалистичка штампа

1. Листови и часописи 70-тих година

Први социјалистички лист „Раденик“, „Јавност“, „Глас јавности“, „Ослобођење“, „Старо ослобођење“, „Фењер“, „Народна воља“, „Рад“, „Стража“.

2. Утописко раздобље, 80-тих година

„Радник“, „Борба“, „Мисао“, „Истина“, „Час“, „Омладина“, „Београдски дневник“.

3. Предмарксистичко раздобље, прва половина 90-тих година
„Занатлијски савез“, „Типографски весник“, „Рузмарин“.

4. Прво марксистичко раздобље, друга половина 90-тих година
„Социјалдемократ“, „Радничке новине 1897“, „Напред“, „Раднички лист“, „Стари раднички лист“, „Радничке новине 1902“.

Глава V Радничке организације

1. Период до 1890.

Кооперативни покрет. Прва кооперативна друштва у Београду 1870 – 1872. и утицај Светозара Марковића на њихову појаву и рад. Нове кооперативне организације 80-тих и 90-тих година.

Потпорна друштва. Први покушај оснивања потпорних друштава од 1858-1875. Прва потпорна друштва основана 1875/76, њихов карактер и рад. Развој потпорних друштава 80-тих година. Опште радничко друштво у Београду, Дружина типографских радника, Дружина кројачких радника. Оснивање потпорних друштава у унутрашњости. Став социјалиста према потпорним друштвима. Деловање занатског савеза 1887-1893. Оснивање српског земљорадничког савеза 1892-1896.

2. Период од 1890-1903.

Оснивање модерних радничких организација у Србији. Одвајање радника од занатлија и оснивање првих самосталних организација (1890-1895). Оснивање првих синдикалних организација (1896-1899). Оснивање првих опште-радничких социјалистичких класно-борбених друштава у Београду, Ужицу и Неготину. Растурање радничких организација 1899. Обнова и оснивање нових радничких организација 1901-1903: Синдикалне организације, радничка друштва. Ширење класно-борбених радничких организација по унутрашњости Србије и стварање масовне базе за оснивање радничког савеза и Српске социјалдемократске странке.

Ц. РАДНИЧКИ ПОКРЕТ У СРБИЈИ 1903 – 1918. ГОДИНЕ

Део I:

Раднички покрет у Србији од 1903 – 1914.

Глава VI Привредне и политичке прилике у Србији на почетку XX века

1. Последње године владе Александра Обреновића

Привредне и политичке прилике у Србији последњих година владе А. Обреновића. Политичке странке и њихов однос према ситуацији у земљи.

2. Мартовске демонстрације и мајски преврат

Место и улога радничке класе у Србији у периоду 1901 – 1903. Мартовске демонстрације. Мајски преврат. Друштвено политички значај овог преврата. Буржоаске партије и мајски преврат. Устав из 1903. и његов значај за даљи развитак парламентарног живота у Србији.

3. Царински рат и економско осамостаљивање Србије.

Привредне прилике у Србији уочи царинског рата. Борба за економско осамостаљивање Србије. Привредни развој после царинског рата.

4. Анексиона криза

Политички живот у Србији. Анексиона криза. Српска влада у анексионој кризи. Спољна политика српске владе.

5. Балкански ратови

Економско социјалне прилике у Србији пред балканске ратове. Унутрашњи политички живот у Србији. Балкански савез. Први балкански рат. Други балкански рат.

6. Србија у Првом светском рату

Узроци Првог светског рата и међународни положај Србије. Србија у Првом светском рату.

Глава VII Положај радничке класе у Србији 1903 – 1914.

1. Политички и привредни услови у Србији 1903 – 1914.

Последње године владе А. Обреновића. Мартовске демонстрације. Мајски преврат. Царински рат. Економско осамостаљивање и индустријски полет. Кретање развоја осталих грана привреде. Анексиона криза и њен одраз на привреду. Национална политика. Балкански ратови. Ширење унутрашњег тржишта Србије. Социјална структура Србије у овом периоду.

2. Структура радничке класе у Србији, њен економски и политички положај 1903 – 1914.

Порекло и пораст радничке класе, узроци даље пауперизације на селу, низак производни ниво у оквиру светске капиталистичке производње, притисак и конкуренција стране индустријске робе као и домаће трговине и индустрије на пољопривреду, сиромашење и задуживање, експропријација, сезонски рад у градској привреди, коначно напуштање села и ступање у градски пролетаријат.

Занатски пролетаријат, трговачки помоћници, рударски радници, фабрички радници, радници државних установа и монопола, бројно стање, услови живота и рада, радно време, наднице, ученици, здравствено стање и тд.

Политички положај радничке класе. Правни статут радника, опште право гласа, право удруживања, радничко законодавство, осигурање, заштита. Општи утисак о положају радничке класе.

3. Економске борбе и економске акције радничке класе 1903-1914.

Синдикати као основна организациона форма економске борбе, организациона структура синдиката, везе синдиката и партије, веза са страним синдикатима, идеолошке основе и утицај, струјања унутар синдиката, видови економске борбе, штрајкови, тарифе, бојкоти, зборови, митинзи, манифестације, просветњаци, рад на идеолошком еманциповању. Друге организационе форме економске борбе, кооперације, радничка комора и посредство рада. Резултати борбе.

Глава VIII Српска социјалдемократска партија 1903 – 1914.

1. Оснивање ССДП. Статут и програм

Покушај оснивања социјалистичке партије. Марксистичка оријентација социјалистичког покрета. Централни одбор. Оснивачки конгрес. Програм ССДП и његов развојни пут. (1903 – 1914). Статут ССДП: чланство, партијске организације, органи Партије, његов развојни пут од 1903 – 1914. године.

2. ССДП и Друга интернационала

Везе и односи ССДП са интернационалом. Учешће ССДП на међународним конгресима. Допринос ССДП на јачању сарадње у међународном радничком покрету.

3. ССДП према марксизму

Развојни пут ССДП у примени марксизма у својој теорији и пракси. Марксизам у програму ССДП. Марксизам, ССДП и друштвено-политичка стварност Србије на почетку XX века.

4. Идеолошки утицај Аустро-немачке социјалне демократије на ССДП.

Утицај немачких и аустријских социјалиста на формирање и развој марксистичке мисли у Србији крајем XIX и почетком XX века. Организовање радничке класе Србије по узорима Немачке и Аустријске социјалдемократије. Партијски програми немачке и аустријске социјал-

демократије и програм ССДП. Могућност примене програма ССДП на друштвено-политичке прилике у Србији. Утицај немачке и аустријске социјалне демократије на идеолошке ставове, теоретске концепције и друштвено-политичку праксу ССДП. Одроз схватања и ставова немачке и аустријске социјалдемократије на делатност ССДП у разним областима активности.

4a) Борба за јединство ССДП

Идеолошка струјања у радничком покрету пре стварања ССДП. Борба ССДП са групом Ј. Скерлића, К. Јовановића и М. Поповића. Покретање „Свести“ и „Новог времена“. Друштво „Ново време“. Одроз овог сукоба на синдикате. Стабилизација ССДП и радничког покрета у Србији. Појава анархиста и њихово деловање. „Хлеб и слобода“, „Борба“. „Директаши“ и њихово деловање. Победа Туцовићеве линије партијског јединства.

5. ССДП према сељаштву

Економско-политички положај села на почетку XX века. Продор социјалистичких идеја на село. Сељачко питање на конгресима партије: 1903 – 1910, 1910 – 1911. и после 1911. године. Рад ССДП на селу.

6. ССДП према милитаризму и рату

Перманентна борба против милитаризма, против стајаће војске, а за увођење народне војске, за наоружање народа, за одбрану отаџбине. Ономогућавање милитаристичких снага да утичу на политички живот земље. Борба против реакционарних милитаристичких снага које су биле кочнице демократизацији политичког живота у младој буржоаској држави, каква је била тадашња Србија. Развојни пут деловања тих милитаристичких снага и његово разобличавање од стране ССДП.

Став ССДП према рату уопште. Став према руско-јапанском рату. ССДП и резолуције Штутгартског и Базелског конгреса интернационале о рату. ССДП и балкански ратови. ССДП и Први светски рат.

7. ССДП и национално питање

ССДП и национално питање. Македонско питање. Анексија Босне и Херцеговине. Балканска федерација. Албанско питање. Национално питање у југословенским земљама.

8. ССДП и друге социјалистичке организације

а) ССДП и женски покрет у Србији 1903 – 1914.

Почеци феминистичког покрета у Србији и прве грађанске женске организације. Економско-политички положај жене у Србији 1900 – 1914. Просвећеност и образовање српских жена. Оснивање и рад првог рад-

ничког женског друштва „Свест“. Борба српских социјалиста за равноправност жена и оснивање политичких организација. Секретаријат жена социјалдемократа. Сарадња Секретаријата са синдикалним организацијама у земљи, социјалистичким покретом жена у иностранству. Рад дечије групе „Будућност“. „Јединство“ орган Секретаријата жена социјалдемократа. Првомајске прославе и прослава дана жена.

б) Клуб студената социјалдемократа

Културно-просветне прилике у Србији и оснивање Велике школе, односно Универзитета у Београду. Положај првих студената Велике школе и касније Универзитета. Политичка опредељеност и рад клуба студената социјалдемократа. Политичка активност и студентске демонстрације. Културно-просветни рад и издавачка делатност студената.

9. ССДП и питање балканске социјалистичке федерације

Развојни пут схватања питања решавања националног питања на Балкану. Деловање на стварању балканске социјалистичке федерације. Балканске конференције. Деловање балканске социјалистичке федерације.

10. Однос радничког покрета Србије и радничког покрета југословенских земаља.

Однос ССДП према осталим радничким покретима у југословенским земљама. Међусобна сарадња. Држање у анексионој кризи или у царинском рату. Југословенске социјалдемократске конференције у Љубљани 1909. године. Држање у балканским ратовима и Првом светском рату.

11. ССДП и раднички покрет Бугарске.

Међусобна сарадња и узајамна подршка српског и бугарског радничког покрета. Балканске конференције. Однос ССДП према спору између „Тесних“ и „Широких“ социјалиста у Бугарској. Заједничка активност у антиратној пропаганди. А за стварање балканске федерације.

12. Делатност ССДП у парламенту и општини

ССДП на парламентарним изборима (1903-1914). Развојни пут учешћа ССДП у парламентарним изборима од 1903-1914. Политичко деловање, предизборна делатност, однос према буржоаским партијама. Изборни резултати. Однос снага у парламентарним изборима. Развој политичког живота у Србији и место и улога ССДП у том животу.

Делатност ССДП у парламенту. Опште право гласа. Заштита радничких интереса. Допринос ССДП у борби за радничко законодавство. ССДП и привредни проблеми земље: буџетирање, порески систем, тро-

шарине, царине, зајмови и др. Неки аспекти спољне политике (руска револуција, анексија Босне и Херцеговине, царински рат). Борба против милитаризма и монархије. Став према рату. Борба за демократизацију земље, а против полицијског насиља.

ССДП на општинским изборима (1903-1914).

Комунална политика ССДП. Деловање ССДП у општинским одборима.

13. Став ССДП према спољњој политици Србије.

ССДП и руска револуција. Држање ССДП у време царинског рата. Анексиона криза. Осамостаљивање спољне политике Србије. Балкански ратови. Први светски рат. Антиратна политика ССДП.

14. Однос ССДП према буржоаским партијама

Борба ССДП, од свог стварања, за изоловање радничке класе од буржоазије, за издвајање радничке класе и окупљање у своју класну политичку организацију. Класни карактер програма ССДП. Разобличавање буржоаских партија као манифестације облика класне владавине буржоаског поретка. Развојни пут те политичке борбе ССДП са свим буржоаским партијама, са читавом лепезом, разно нијансираних, од оних са ситнобуржоаским интересима па све до оних који су били експоненти крупне буржоазије.

Глава IX Синдикати 1903-1914.

1. Прве синдикалне организације

Оснивање првих синдикалних организација, њихова правила и активност, растурање од стране полиције до 1900. године. Синдикалне организације од 1901-1903, њихова правила и делатност.

2. Главни раднички савез

Оснивање ГРС, правила, програм рада, конгреси ГРС, однос према власти, однос према ССДП, Борба за заштиту радничких интереса и побољшање њиховог положаја. Културно-просветна и издавачка делатност. Међународне везе. Растурање синдикалних организација после окупације Србије 1915. године.

3. Синдикални савези

Историјат свих 27 синдикалних савеза који су деловали у Србији 1901-1915. године.

Значај синдикалног покрета, његових успеха и пропуста у борби радничке класе Србије са посебним освртом на значај синдиката као масовне базе за сву активност ССДП.

Глава X Социјалистичка штампа у Србији 1903-1918.

Радничке новине, Трговачки помоћник, Радник, Нишка социјалистичка борба, Свест, Дрводељски радник, Декоратер, Књиговезачки гласник, Пролетер, Социјалист, Једнакост, Шивачки радник, Металски радник, Будућност и др.

Део II:

Раднички покрет у Србији за време првог светског рата.

Глава XI Деловање ССДП на почетку Првог светског рата (од лета 1914 – до јесени 1915).

*Глава XII Положај радника и делатност социјалдемократа у земљи у
условима окупације (јесен 1915-јесен 1918)*

1. Положај радника у Србији за време Првог светског рата

2. Делатност ССДП на окупираној територији

*Глава XIII Делатност српских социјалиста у вези са иницијативама
Друге интернационале за разрешавање проблема међународног
радничког покрета у условима рата.*

Триша Кацлеровић у Швајцарској. Триша Кацлеровић и Душан Поповић у Штохолму.

*Глава XIV Делатност српских социјалиста у емиграцији (у Солуну
и на солунском фронту, у Паризу и Француској, у Северној Африци,
у Швајцарској и осталим неутралним земљама).*

*Глава XV Став ССДП према фебруарској
и октобарској револуцији*

Глава XVI Обнављање радничког покрета

Д. СПИСАК МОНОГРАФСКИХ РАДОВА ПОТРЕБНИХ ДА СЕ РЕАЛИЗУЈЕ СИНТЕТИЧКИ ПРЕГЛЕД ПРОЈЕКТА

I Монографске теме урађене у Институту за историју радничког покрета Србије

1. Настанак, развитак и положај радничке класе у другој половини XIX века (Младен Вукомановић)

2. Радничке организације у Србији до 1903. године (Младен Вукомановић)

3. Положај радничке класе у Србији 1903-1914. године (Лазар Ивановић).

4. Борба за јединство ССДП (Рафајло Јешић).

5. ССДП према сељаштву (Жарко Јовановић).

6. ССДП и женски покрет у Србији 1903-1914. (Станка Девић).

7. Клуб студената социјалдемократа (Станка Девић).

8. ССДП на општинским изборима (Миленко Топаловић).

9. Комунална политика ССДП. (Миленко Топаловић)

II Монографије које се налазе у раду или које ће до средине 1972. године бити узете у обраду у Институту за историју радничког покрета Србије

1. СОЦИЈАЛИСТИЧКА МИСАО У СРБИЈИ У ДРУГОЈ ПОЛОВИНИ XIX И ПОЧЕТКОМ XX ВЕКА

Аутор: Др Андрија Раденић, научни саветник Историјског Института у Београду (САМ), спољни сарадник Института.

Обим: 25 а/т.

Време рада на монографији: а) почетак: 1. I 1970.

б) завршетак: 30. VI 1972.

2. СОЦИЈАЛИСТИЧКА ШТАМПА У СРБИЈИ ДО ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА

Аутор: Андрија Раденић, спољни сарадник Института.

Обим: 25 а/т.

Време рада на монографији: а) почетак: 1. I 1966.

б) завршетак: 31. XII 1969.

3. СТАТУТ И ПРОГРАМ ССДП

Аутор: Младен Вукомановић, истраживач Института.

Обим: 6 а/т.

Време рада на монографији: а) почетак: 1. I 1972.

б) завршетак: 30. VI 1972.

4. ИДЕОЛОШКИ УТИЦАЈ НЕМАЧКЕ И АУСТРИЈСКЕ СОЦИЈАЛНЕ ДЕМОКРАТИЈЕ НА ССДП

Аутор: Јован Дубовац, истраживач Института.

Обим: 25 а/т.

Време рада на монографији: а) почетак: 1. I 1969.

б) завршетак: 30. VI 1972.

5. ССДП ПРЕМА МИЛИТАРИЗМУ И РАТУ

Аутор: Станка Девић, асистент Института.

Обим: 8 а/т.

Време рада на монографији: а) почетак: 1. VI 1968.
б) завршетак: 31. III 1970.

6. ДЕЛАТНОСТ ССДП У ПАРЛАМЕНТУ

Аутор: Миленко Топаловић, самостални истраживач Института.

Обим: 15 а/т.

Време рада на монографији: а) почетак: 1. II 1967.
б) завршетак: 31. VIII 1969.

7. СТАВ ССДП ПРЕМА СПОЉНОЈ ПОЛИТИЦИ СРБИЈЕ

Аутор: Селма Браво, асистент Института.

Обим: 10 а/т.

Време рада на монографији: а) почетак: 1. V 1968.
б) завршетак: 31. XII 1969.

8. ОДНОС ССДП ПРЕМА БУРЖОАСКИМ ПАРТИЈАМА СРБИЈЕ

Аутор: Миленко Топаловић, самостални истраживач Института.

Обим: 15 а/т.

Време рада на монографији: а) почетак: 1. IX 1969.
б) завршетак: 1. IX 1972.

9. РАДНИЧКИ СИНДИКАТИ У СРБИЈИ 1903-1914.

Аутор: Младен Вукомановић, истраживач Института.

Обим: 30 а/т.

Време рада на монографији: а) почетак: 1. II 1967.
б) завршетак: 31. XII 1971.

10. РАЗВИТАК СРПСКЕ СОЦИЈАЛДЕМОКРАТСКЕ ПАРТИЈЕ

Аутор: Др Сергије Димитријевић, научни саветник у пензији, спољ-

ни

сарадник Института.

Обим: 30 а/т.

Време рада на монографији: а) почетак: 1. IX 1968.
б) завршетак: 31. XII 1970.

11. ССДП ПРЕМА ПРИВРЕДНОМ РАЗВИТКУ СРБИЈЕ 1903-1914.

Аутор: др Иван Ковачевић, научни саветник у пензији, стални сарадник Института са скраћеним радним временом.

Обим: 10 а/т.

Време рада на монографији: а) почетак: 1. X 1968.
б) завршетак: 31. XII 1971.

12. РАДНИЧКИ ПОКРЕТ И ССДП У УСЛОВИМА ОКУПАЦИЈЕ И ЕМИГРАЦИЈЕ (1915-1918).

Аутор: Др Богумил Храбак, проф. Универзитета, спољни сарадник Института.

Обим: 12 а/т.

Време рада на монографији: а) почетак: 1. VII 1969.
б) завршетак: 30. VI 1972.

Е. ЕЛЕМЕНТИ ЗА ФИНАНСИРАЊЕ ПРОЈЕКТА

I Финансирање монографске фазе рада на пројекту

Да би се наставио рад на монографијама на којима се већ ради у Институту и да би се започеле нове монографије, према предвиђеном плану, потребно је обезбедити средства за истраживачки део реализације пројекта. Највећи део средстава потребних за истраживање и израду монографија односи се на лични доходак радника Института, односно за ауторски хонорар спољних сарадника. У вези с личним дохоцима дати су елементи према садашњим личним дохоцима радника Института. Код спољних сарадника узиман је просечан хонорар од 500 н. динара од ауторског табака. Функционални трошкови обухватају трошкове: службеног путовања, дневнице, фотокопирања, прекуцавања и срањивања документационог материјала, прекуцавање текста као и све остале трошкове око техничких послова рукописа. Функционални трошкови, осим изузетно, исказивани су по норми од 200 н. дин. од ауторског табака. У режијске трошкове урачунати су трошкови дела личног дохотка службеника општег сектора, лични доходак библиотекара и документатора Института и трошкови пословања Института (посебно врло висока закупнина Института). Ти трошкови износе 90% трошкова личних доходака радника Института. Дати су и подаци о средствима потребним за редакцију и штампање рукописа монографских радова (словослагање, хартија и повез, лектор, коректор, два рецензента и технички уредник). Дати су и трошкови штампања синтетичког прегледа пројекта.

Трошкови у вези са изградом монографија:

1. СОЦИЈАЛИСТИЧКА МИСаО У СРБИЈИ У ДРУГОЈ ПОЛОВИНИ XIX И ПОЧЕТКОМ XX ВЕКА

а) Ауторски хонорар:	20.500 н. дин.
б) Функционални трошкови:	7.500 н. дин.
в) Трошкови штампања	24.000 н. дин.
Укупно:	52.000 н. дин.

2. СОЦИЈАЛИСТИЧКА ШТАМПА У СРБИЈИ ДО ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА

а) Ауторски хонорар	20.500 н. дин.
б) Функционални трошкови	7.500 н. дин.
в) Трошкови штампања	24.000 н. дин.
Укупно:	52.000 н. дин.

3. СТАТУТ И ПРОГРАМ ССДП

а) Лични доходак	12.606 н. дин.
б) Функционални трошкови	1.800 н. дин.
в) Режијски трошкови	11.345 н. дин.
г) Трошкови штампања	8.400 н. дин.
Укупно:	34.151 н. дин.

4. ИДЕОЛОШКИ УТИЦАЈ НЕМАЧКЕ И АУСТРИЈСКЕ СОЦИЈАЛНЕ ДЕМОКРАТИЈЕ НА ССДП

а) Лични доходак	88.242 н. дин.
б) Функционални трошкови	7.500 н. дин.
в) Режијски трошкови	79.418 н. дин.
г) Трошкови штампања	24.000 н. дин.
Укупно:	199.160 н. дин.

5. ССДП ПРЕМА МИЛИТАРИЗМУ И РАТУ

а) Лични доходак	27.435 н. дин.
б) Функционални трошкови	2.400 н. дин.
в) Режијски трошкови	24.691 н. дин.
г) Штампарски трошкови	8.800 н. дин.
Укупно:	63.326 н. дин.

6. ДЕЛАТНОСТ ССДП И ПАРЛАМЕНТА

а) Лични доходак	24.720 н. дин.
б) Функционални трошкови	4.500 н. дин.
ц) Режијски трошкови	22.248 н. дин.
д) Штампарски трошкови	16.000 н. дин.
Укупно:	67.468 н. дин.

7. СТАВ ССДП ПРЕМА СПОЉНОЈ ПОЛИТИЦИ СРБИЈЕ

а) Лични доходак	21.948 н. дин.
б) Функционални трошкови	3.000 н. дин.
в) Режијски трошкови	19.753 н. дин.
г) Штампарски трошкови	9.600 н. дин.
Укупно:	54.301 н. дин.

8. ОДНОС ССДП ПРЕМА БУРЖОАСКИМ ПАРТИЈАМА СРБИЈЕ

а) Лични доходак	111.240 н. дин.
б) Функционални трошкови	4.500 н. дин.
ц) Режијски трошкови	100.116 н. дин.
д) Трошкови штампања	16.000 н. дин.
Укупно:	231.856 н. дин.

9. РАДНИЧКИ СИНДИКАТИ У СРБИЈИ 1903-1914.

а) Лични доходак	75.636 н. дин.
б) Функционални трошкови	9.000 н. дин.
ц) Режијски трошкови	68.072 н. дин.
д) Трошкови штампања	32.000 н. дин.
Укупно:	184.708 н. дин.

10. РАЗВИТАК СРПСКЕ СОЦИЈАЛДЕМОКРАТСКЕ ПАРТИЈЕ

а) Ауторски хонорар:	15.000 н. дин.
б) Функционални трошкови:	9.000 н. дин.
ц) Трошкови штампања	32.000 н. дин.
Укупно:	56.000 н. дин.

11. ССДП ПРЕМА ПРИВРЕДНОМ РАЗВИТКУ СРБИЈЕ 1903-1914.

а) Лични доходак	29.200 н. дин.
б) Функционални трошкови	3.000 н. дин.
в) Режијски трошкови	8.820 н. дин.
г) Трошкови штампања	8.800 н. дин.
Укупно:	49.820 н. дин.

12. РАДНИЧКИ ПОКРЕТ И ССДП У УСЛОВИМА РАТА 1914-1918.

а) Ауторски хонорар:	10.000 н. дин.
б) Функционални трошкови:	6.000 н. дин.
в) Трошкови штампања	20.800 н. дин.
Укупно:	36.800 н. дин.

II Финансирање синтетичког прегледа пројекта

На синтетичком прегледу пројекта радили би: Миленко Топаловић, самостални истраживач, Младен Вукомановић, истраживач и Јован Ду-

бовац истраживач од радника Института и др Сергије Димитријевић, научни саветник у пензији и др Богумил Храбак професор Универзитета, као спољни сарадници. Синтетички преглед радио би се у другој половини 1972, у току целе 1973. и у првој половини 1974. године. За овај рад би требало доделити следећа средства:

а) за личне дохотке и хонорар спољним сарадницима	224.385 н. дин.
б) за функционалне трошкове	7.500 н. дин.
в) за режијске трошкове	118.130 н. дин.
г) за штампарске трошкове	80.000 н. дин.
Укупно:	430.015 н. дин.

Синтетички преглед био би израђен на 800 страна (50 штампарских или 75 ауторских табака).

III Укупни трошкови пројекта и динамика по годинама

Пројекат би укупно стајао 1.511.605 н. динара. Од те своте на монографску фазу рада са штампањем монографија отпадало би 1.081.590 н. динара. На монографску фазу рада без штампања монографија дошло би 857.190 н. динара. Штампање монографије изнело би 224.400 н. динара. Код синтетичког прегледа израда прегледа без штампања износила би 350.015 н. динара, а штампање би коштало 80.000 н. динара.

Поменута средства требало би на следећи начин распоредити према годинама:

I За израду монографија (без штампарских трошкова):

у 1969. години	288.222 н. дин.
у 1970. години	189.869 н. дин.
у 1971. години	168.872 н. дин.
у 1972. години	210.233 н. дин.

II За израду синтетичког прегледа (без штампарских трошкова):

у 1972. години	84.764 н. дин.
у 1973. години	180.122 н. дин.
у 1974. години	85.129 н. дин.

БАЛКАНСКИ СОЦИЈАЛИСТИ И ПИТАЊЕ БАЛКАНСКЕ И ПОДУНАВСКЕ ФЕДЕРАЦИЈЕ

(Оквири за груписање материјала)

U
DR SERGIJE DIMITRIJEVIĆ

⚡
40

BALKANSKI SOCIJALISTI I PITANJE BALKANSKE I PODUNAVSKE FEDERACIJE

/Okviri za grupisanje materijala /

Ideja balkanske i podunavske federacije kod Svetozara Markovića, Vase Pelagića i ostalih istaknutih srpskih socijalista XIX. veka. Ideja balkanske federacije kod ostalih balkanskih socijalista /Argiriades i dr. /

Stavovi pojedinih balkanskih socijaldemokratskih partija po pitanju zajedničke saradnje i zajedničke politike balkanskih socijalista.

Radovi istaknutih socijalističkih ideologa /D. Tucovića, D. Popovića, K. Rakovskog, D. Blagojeva, A. Benaroje / o tom pitanju. Zajednička istupanja balkanskih socijalista do 1910. godine.

Akcije balkanskih socijalista u okviru Druge internacionale i odnos Internacionale prema problemima na Balkanu.

Socijalistička štampa o saradnji balkanskih socijalista. Jugoslovenska socijalistička konferencija 1919.

Ideja održavanja i neposredne pripreme balkanske socijalističke konferencije.

Materijali prve balkanske socijalističke konferencije održane 1910. u Beogradu /zapisnici, referati i diskusije /.

Odjek prve balkanske socijalističke konferencije u štampi i prepisci.

Konkretizacija balkanske socijalističke politike kroz partijske materijale svake pojedinačne balkanske socijaldemokratske partije, i stavovi u njihovoj štampi.

Analiza balkanske socijalističke politike, njenih specifičnih.
./.

nosti i razlika u odnosu na shvatanja balkanskih građanskih političara koji su zastupali slična rešenja.

Problemi daljeg razvitka medjubalkanskih socijalističkih odnosa. Odnos tesnih i širokih bugarskih socijalista i teškoće koje su odatle proizilazile za medjusobnu saradnju balkanskih socijalista. Problem saziva Druge balkanske socijalističke konferencije. Pripremna balkanska socijalistička konferencija.

Balkanska socijalistička politika u vreme balkanskih ratova.

Akcija Druge internacionale za pomoć balkanskim socijalistima. Odnos Druge internacionale i istaknutih socijalističkih lidera prema politici balkanskih socijalista.

Prvi svetski rat i njegov uticaj na balkansku socijalističku politiku.

Zajedničke akcije balkanskih socijalista za vreme prvog svetskog rata.

Druga balkanska socijalistička konferencija održana 1915. godine u Bukureštu.

Divergencije medju balkanskim socijalistima u toku prvog svetskog rata.

Medjunarodna socijalistička ^{savetovanja} konferencija u Štokholmu i pitanje balkanske federacije.

Afirmacija socijalističke politike orijentirane na stvaranje balkanske federacije u uslovima prvog svetskog rata. Stavovi pojedinih partija koje govore o tome.

početak septembra 1970.

ИСТОРИЈА СРПСКЕ СОЦИЈАЛДЕМОКРАТСКЕ ПАРТИЈЕ

(Teze)

Sergije Dimitrijević

ИСТОРИЈА СРПСКЕ СОЦИЈАЛДЕМОКРАТСКЕ ПАРТИЈЕ

/Teze /

Dimitrijević
Uslovi za stvaranje, izgradnju i razvitak partije. Sociološke karakteristike i struktura SSDP. Postavljanje njene klasne osnove. Njena organizaciona politika. Stvaranje i razvitak rukovodećih partijskih organa i partijskih organizacija. Mesto partije u socijalističkom pokretu. ~~Politička~~ Uloga partijske štampe, literature i rukovodstva i organizacija u izgradnji članstva. Struktura rukovodećeg kadra, koreni socijalističkih koncepcija i njihovo usvajanje. Inostrani uticaji. Stvaralački prilaz nekim partijskim problemima. Ideološka strujanja i borbe u partiji. Osnovne pozicije partijske politike. Razvitak partijske strategije i taktike. Pitanje reformističke i revolucionarne orijentacije. Odnos partije prema građanskim partijama i društvu. Istorijske izmene partijske politike. Društvena uloga partije. Veze SSDP sa drugim partijama. Druge internacionale i njena uloga u međunarodnom radničkom pokretu. Politički kvaliteti i slabosti Srpske socijaldemokratske partije.

Obrada svih pobrojanih pitanja u okviru velikih razvojnih faza: izgradnje partije, velike partijske krize, Tucovićevo rukovodstvo, perioda Balkanskih ratova.

Karakteristike svake od ovih faza: Razvitak osnovne partijske orijentacije i akcije u njihovom okviru. Izmene nastale u rukovodstvu, organizaciji i koncepciji celokupne partijske politike. "Filozofska praćenje čitavog razvitka same partije. Celoviti kritički osvrt na pojedine njene razvojne periode i čitav njen razvitak.

20. IX 1968.

ЕЛАБОРАТ О ПОСТОЈЕЋИМ СТУДИЈСКИМ РАДОВИМА О ИСТОРИЈИ РАДНИЧКОГ ПОКРЕТА И ИСТОРИЈИ КПЈ ОД 1919. ДО 1941. ГОДИНЕ

I. Појава радова ове врсте

Приликом осврта на појаву и бројност радова ове врсте треба узети у обзир да су се овакви радови, са ретким изузецима (као што су нпр. радови Кораћа В. *Повјест радничког покрета у Хрватској и Славонији* I-III Загреб, 1929, 1930, 1933 и *Gabriela Josefa Fünfzig jährige Geschichte der Banater Arbeiter bevegung 1870-1920*, Темишвар, 1928, који захватају прве године поменуте историје) почели да се појављују тек после народне револуције. При томе не треба заборавити да је развитак ове историјске гране прошао у току прошлих петнаест година готово кроз све фазе кроз које је некада прошла целокупна историјска наука. Поједина питања била су обрађивана од новинара и публициста без употребе научног апарата, са делимичним или некритичким захватом извора. Многим питањима прилажено је узгред у политичким извештајима о прошлости партије. Тако су настале драгоцене политичке синтезе другова Тита, Моше Пијаде – О тридесетогодишњици КПЈ – Колишевског, Пуцара, Б. Јовановића, Салаја, Босе Цветић, Неоричића, Ј. Цазија, Кардеља – Уводни део рада *Развој словеначког националног питања* – Трипала и др. Међу почетницима студијцима било је доста романтичарско настројених лица. Дobar део историчара почетника припремао је синтетичке прегледе једног недовољно познатог и обрађеног периода, уместо да се бави прикупљањем и проучавањем изворних материјала и њиховом анализом. Зато многи тада створени радови а нарочито тада писане синтезе уџбеничког карактера нису произишле из дугогодишњих студија низа проблема, нису биле резултат развитка таквих претходних студијских напора, не представљају нови аналитичко синтетички прилог у обради изворног материјала, већ су то били само покушаји уопштавања недовољно савладаног материјала. Јасно је да је оваква студијска оријентација довела до прилично примитивних радова и прегледа који су могли да задовоље неке привремене друштвене потребе за информацијом и уџбеницима за разне курсеве, али нису представљали радове трајније вредности.

Озбиљнији и критичкији прилаз историји нашег радничког покрета јавио се тек последњих година, када су потребе за првом информацијом биле задовољене, када су и ти први аутори и друштво сагледали све недостатке објављених радова. Нови, солиднији радови дошли су углавном од предратних марксиста који су се оријентирали на обраду ових питања, од лица која су се оформила као историчари тек после рата, или од оних који су стекли студијска искуства у архивама радничког покрета и историјским институтима и на сопственим грешкама.

Погледајмо постојеће студијске радове из ове области разврстане по њиховом обиму и зачају питања која обрађују и карактеру самих радова.

II. Широке монографске студије

Опсежних студија које се заснивају на захвату и изучавању целокупне грађе и анализама историје већих временских периода, читавих републичких територија и значајних организација које су захватале читаву државу има мало. У овакве широке монографије могу се убројати само три рада:

а) Јовановић Батрић,	<i>КПЈ у Црној Гори 1919-1941, Београд, 1959.</i>
б) Станковић Жив.	<i>Борбени пут СКОЈ-а, II издање, Б, 1959.</i>
в) Димитријевић Сергије	<i>Стварање КПЈ и легални период њеног развитака (у завршавању).</i>

Дакле, у време када почињемо организовани и систематски рад на историји СКЈ можемо да рачунамо:

1) да је свеобухватно монографски обрађен само временски период од 2,7 године, од укупно 22,5 година које треба обрадити, тј. само 12% ове историје;

2) да је у територијалном погледу од 6 република историја радничког покрета и партије обрађена само у једној од њих;

3) да је у погледу обраде историје појединих партијских и њима блиских организација и групација обрађена само једна таква историја, историја СКОЈ-а.

Мада монографија о СКОЈ-у представља солидан рад, она не може да задовољи у потпуности пошто је њоме обухваћен дуги временски период, те су многа значајна питања остала необрађена. Зато ће овај рад, исто тако као и једна друга политичка синтеза (Пекић Воја, Савез комунистичке омладине Југославије између два рата, Београд, 1959) ускоро мо-

рати да буду употпуњене детаљније обрађеним широким монографијама о историји СКОЈ-а. Прва од њих биће припремани рад Цветковића Историја СКОЈ-а 1919-1929.

III Монографски радови ужих оквира

У послератном периоду појавиле су се и многе монографије ужег обима које обрађују само поједина питања из историје радничког покрета између два рата.

Карактеристично је да се већина од њих бави питањима која су захваћена са прва три наведена рада.

1) Оријентација на изучавање легалног периода историје партије настала је делимично зато што сви почињу да се баве историјом комунистичке партије од самог њеног почетка, а делимично услед бројности и приступачности извора за тај период (постојање бројне легалне штампе и сл.)

Од већих и значајнијих радова који обрађују легални период треба поменути:

а) Чулиновић Ф.	<i>Одјеци октобра, Загреб, 1957.</i>
б) Чулиновић Ф.	<i>Револуционарни покрет у Истри 1921.</i>
в) Клопчић Франце	<i>Затон словенске социјалдемократске странке 1919-1920 – Приспевки 1960.</i>
г) Клопчић Франце	<i>Комунистичка странка у Словенији по Обзнани – Приспевки 1961.</i>

Последња два рада показују да су и Словенци приступили систематској обради историје комунистичке партије у оквиру своје републике и већ делимично савладали њену прву етапу. Мање али интересантне прилоге на том подручју дали су и неки други аутори, нпр. Kermaner D. (*Ustanovitveni manifest DSS za Slovenijo – Kronika 1959/2*), Regent I. и сл.

О овом периоду постоје и многи монографски чланци, као што су нпр.:

а) Марјановић Ј.	<i>Радничка класа и КПЈ у изборима за Уставотворну скупштину – Историјски гласник 1950, бр. 1.</i>
б) Ковачевић Миливоје	<i>Победа комуниста на општинским изборима у Београду 1920 године – Год. музеја града Београда VI, 1959.</i>
в) Видмар Јосип	<i>Период легалности КПЈ с нарочитим освртом на револуционарна збивања у</i>

- г) Лебл Арпад *Хрватској – Хисторијски преглед V, 1959, бр. 2. Класне борбе у Војводини и револуционарне везе Војводине са Мађарском 1918-1919 – Зборник друштвених наука Матице српске 22, 1959.*
- д) Фирт Александар *Конгрес уједињења СРПЈ(к) и Војводина – Зборник друштвених наука Матице српске бр. 22, 1959.*

Међу публицистичким радовима који се односе на поједина питања из историје радничког покрета у легалном периоду треба посебно поменути због њихове документационе вредности:

- а) Кацлеровић Т. *Обзнана, Београд, 1952.*
- б) Гајић Дејан *Злочин на Залошкој цести, Београд, 1953.*
- в) Гајић Дејан *Генерални штрајк 1919, Београд, 1951.*
- г) Вујатовић Јован *Хусинска буна, Сарајево 1955.*
- д) Ђукић Бранко и Ђиновић Слободан *Хусинска буна, Београд, 1958.*

Две једине монографије које изучавају одређени историјски период а осврћу се и на раднички покрет односе се у потпуности, односно претежно на легални период.

- а) Јанковић Драгослав *Политички и друштвени односи у краљевству СХС уочи стварања КПЈ – Зборник I историјског одељења Института друштвених наука, Београд, 1959.*
- б) Врчинац Јулијана *Краљевина СХС од уједињења до Видовданског процеса, Београд, 1956.*

2) Друга група већих и мањих монографија односи се на историју КПЈ у Црној Гори. Досадашња обрада историје КПЈ у Црној Гори била је успешна, пошто је поменути основни рад допуњен низом других монографија. Бројност и ширина тих монографија указује да је од свих република Црна Гора најраније и најсистематскије пришла изучавању историје партије. Међу овим монографијама треба посебно поменути:

- а) Вујовић Димо *Радничке и партијске организације у Ц.Г. 1918-19 – Историјски преглед V, 1959, бр. 3.*
- б) Никчевић Томица *Политичке борбе у Ц.Г. 1929-1937 - Зборник*

- III историјског одељења Инст.
Друштвених наука.
- в) Вујовић Димо *Један Извештај ПК КПЈ за Црну Гору, Босну, Санџак, Косово и Метохију из 1925, Титоград, 1959.*
- г) Мартиновић Нико *Комунистички омладински покрет у Црној Гори – Историјски записи 1956, бр. 1-2.*
- д) Пајовић Радоје *Учешће КПЈ у Црној Гори на парламентарним изборима – Историјски записи 1959, бр. 1.*
- ђ) Мартиновић Нико *Раднички покрет у Црној Гори под руководством Јована Томашевића, 1918-1924, Београд, 1955.*
- е) Мартиновић Нико *Жене Црне Горе у револуционарном покрету 1918-1945, Цетиње, 1960.*

3) Трећа група већих и мањих монографија односи се на историју СКОЈ-а, за чије изучавање постоји велики интерес.

- а) Рајчевић Воја *Студентски покрет на загребачком свеучилишту 1918-1941, Загреб, 1959 (Најзначајнији из ове групе).*
- б) Милисавац Живан *Омлок, омладински културно привредни покрет, Нови Сад, 1959.*
- в) Дамјановић Милица *Београдски клуб студената комуниста ...*
- г) Шакота Слободан *Београдска средњошколска омладина у годинама пред рат, Београд, 1959.*
- д) Ивањи И. *Положај омладине у предратној Југославији, Београд, 1959.*

Студијски напори били су концентрисани и дали извесне видљиве резултате код још неких група питања, нпр. код положаја радничке класе, код прогона комуниста, код биографија истакнутих руководилаца и код обраде локалне историје.

4) Обрада положаја радничке класе почела је већ пре десет година. Тада су се појавили популарни радови који су дали основно групирање материјала о неким интересантним питањима.

- а) Соколски М. *Најамнина у старој Југославији, Београд, 1951.*
- б) Милић Д. *Радни дан у старој Југославији, Београд ...*
- в) Павловић П. *Шегртска омладина у Србији, 1901-1928, Београд 1952.*

Питање положаја радничке класе обрађивали су аналитички и неки други аутори, нпр.:

- а) Ђурђевић Ч. *Положај и акције радничке класе у периоду пред II светски рат*, Београд, 1951.
- б) Храбак Богумил и Лазаревић Драгица *Штрајк аеронаутичких радника у Београду*, Земун, 1940, Београд, 1960.

Први покушај да се положај радничке класе обради на шири аналитичко синтетички начин, а у оквиру читаве привредне историје старе Југославије учинио је Димитријевић С. који је у *Привредном развитку Југославије од 1918-41*, унео четири опширна поглавља о положају радничке класе у појединим временским периодима.

Положајем пољопривредног пролетаријата специјално се бавио Лебл А. Који је објавио *Синдикалну борбу аграрног пролетаријата*, Београд, 1954.

5) На питање прогона комуниста од стране државне власти односе се радови:

- а) Милин Љ. *Бели терор*, Нови Сад, 1959.
- б) Марковић Драган и Ристовић Љубиша *Пред непризнатим судом*, Београд, 1959.
- в) ?... *Билећски логор – Зборник II историјског одељења Института друштвених наука.*

б) Биографске обраде истакнутих руководилаца радничког покрета обухватиле су више лица.

- а) Дедијер В. *Јосип Броз Тито* (прилози за биографију), Београд, 1953.
- б) Дамјановић П. *Филип Филиповић – Годишњак музеја града Београда*, 1959, VI.
- в) Ђурђевић Чедомир *Јовановић Др Живко – Предговор књизи његових чланака и говора.*
- г) Вујовић Тодор *Благоје Паровић* (грађа за библиографију), Сарајево, 1955.
- д) Ристовић Љубиша *Митар Трифуновић – Учо*, Сарајево, 1961.
- ђ) Разни *Знамења револуције* (11 биографија), Сарајево, 1961.
- е) Петричевић Јово *Иво Лола Рибар*, Загреб, 1961.

ж) Марковић Драган *Пијаде Моша*, Београд, 1957.

7) Локална историја радничког покрета и партије захваћена је у потпуностима у радовима:

- а) Цази Ј. *Вуковар у класној борби (1895-1941)*, Вуковар, (?), 1995.
- б) Љубљановић С. *Раднички покрет у Пожешкој котлини*, Славонска Пожега, 1961.
- в) Арсеновић Т. *Рад комунистичке партије – Подриње*, Шабац, 1960.

У ову групу могао би се унети и рад:

Николић Миодрага *Револуционарни раднички покрет на Косову и Метохији*, Приштина, 1962.

Легални период обрађен је у раду:

Ракић Радмила *Раднички покрет Ниша до објављивања закона о заштити државе*, Ниш (1960).

Погледамо ли остале делове партијске историје видимо, да њихова обрада видно заостаје или је тек начета.

8) Партијска историја од 1921-1929 године само је начета. За читав овај период имамо само два рада:

- а) Врчинац Јулијана *Прва, Друга и Трећа партијска конференција* (наслов ?) - Зборник I историјског одељења Института друштвених наука.
 - б) Николић Мирослав *Оснивање независне радничке партије Југославије – Историјски гласник*, 1959, бр. 3-4.
- 9) На период 1929-1941 односи се само рад:
- а) Лазаревић Драгица *Демонстрације 14 децембра 1939 године у Београду – Годишњак града Београда V*, 1958.

О том периоду говори и рад:

б) Чулиновић Ф. *Слом старе Југославије ...*

10) Обрада основних политичких питања из историје партије видно заостаје. Ту сусрећемо само мање студијске синтезе. Међу њима треба истаћи:

- а) Чолаковић Родољуб *Борба КПЈ за решење националног питања*, Београд, 1959.
- б) Мојсов Лазар *Бугарска радничка партија (к) и македонско питање*, Београд, 1948.
- в) Марковић Мома и Лаће Иван *Организациони развитак КПЈ*, Београд, 1959.
- г) Приклмајер Зорица *Кроз програме КПЈ*, Београд, 1959.

11) Историја синдикалног покрета само је делимично захваћена. Борбени синдикални покрет легалног периода синтетички је обрађен у раду:

- а) Цази Ј. *Револуционарни синдикати Југославије*, Београд, 1959.

Кратка историја независних синдиката дата је у раду:

- б) Хасанагић Едип *Независни синдикати Југославије*, Београд, 1951.

Од бројних синдикалних савеза досада је обрађен само један и то опширно али у републичким оквирима:

- в) Цецић Винко *Историја организације и борби графичких радника Хрватске 1870-1955*, Загреб, 1955.

Овој би групи могли додати и рад:

- г) Јанковић Милош *Удружење југословенског учитељства и напредни учитељски покрет (1920-1929) – Савремена школа*, 1955, бр. 1-2.

12) Изучавање реформистичких партија и синдикалних реформистичких организација није практично ни почело. Као једини изузетак могао би да се узме већ поменути рад Клопчића о *zatonu*⁶⁹⁵ словенске социјалдемократске странке. У раду је *Стварање Југословенске социјалистичке партије* (Миленковић Т.).

13) Зборници грађе

За изучавање историје КПЈ читавог периода постоји само један значајан зборник грађе, II том *Историјског архива КПЈ*, који обухвата, мада непотпуно, одлуке и резолуције партијских конгреса и конференција и неке друге материјале одговарајуће важности. Грађа за читав овај период сакупљена је само у оквиру једне републике, *Зборнику грађе за историју радничког покрета Црне Горе*, Титоград 1958-59.

Појединачан интересантан материјал из целог периода објављен је у зборнику: *КПЈ 1919-1941*, Хасанагић Е., а локалан материјал тог периода

695 *Zaton* - словеначки: пропадање, залазак.

налазимо у *Споменици радничког покрета Лесковца и околине*, Лесковац 1954 (Димитријевић С.).

Остали зборници се односе углавном на легални период. Најзначајнији су:

а) *Грађа за повјест синдикалног покрета у Хрватској и Славонији I-II*, Загреб 1955-56 (који обухвата и партијске материјале а односи се на 1918-20 годину).

б) Видмар Јосип, *Прилози грађи за повјест радничког покрета и КПЈ 1919-?*

в) Низ томова *Историјског архива КПЈ* као и неки други зборници (*Историјски архив КПБ и Х, II; Синдикални покрет у Србији 1903-1919; Социјалистички покрет у Војводини 1880-1919*, Нови Сад 1953) исто тако садрже материјале који се односе на период стварања КПЈ, а понекад и за 1919 или 1920 годину.

г) Постоји и један локални зборник таквог материјала, Диана С., *Прилози документацији о развоју радничког покрета Сплита 1918-20* – Издања хисторијског архива у Сплиту, св. 2, 1960.

За читав период 1921-1941 посебно су објављени само материјали једне партијске конференције:

VIII мјесна конференција загребачке организације КПЈ (1928), Загреб, 1959.

Од већег документационог значаја су и многи мемоарски материјали објављени у зборнику:

40 година, Зборник сећања активиста, том I - ?

Постоје и два зборника материјала о Историји Ској-а:

а) *Материјали о омладинском покрету до рата*, Београд, 1948.

б) *Документи историје омладинског покрета Југославије*, Београд, 1953.

14) Зборници чланака истакнутих руководилаца

Поред зборника чланака другова Тита, Моше Пијаде, Кардеља постоје и зборници чланака других партијских руководилаца тога периода:

а) Јовановић Живко Чланци и говори, Београд, 1957.

б) Филиповић Филип *Изабрани...* I-II, Београд, 1952.

в) Иво Лола Рибар Чланци и говори, Београд, 1953.

15) Библиографија

Од библиографија постоји само рад:

Протића Ж. *Ској и омладински покрет (1919-1957)* –

Грађа за библиографију - Београд, 1959.

16) Хронологије радничког покрета

Солидно обрађена хронологија радничког покрета која исцрпно захвата податке објављене у штампи постоји само за Београд.

Остале постојеће хронологије, нпр. лесковачка, непотпуне су и представљају углавном изводе из већ објављених радова.

ПРЕДЛОГ О МАТЕРИЈАЛУ ЗА ФОТОГРАФИСАЊЕ У ВЕЗИ ФИЛМА: СТВАРАЊЕ ПАРТИЈЕ

I. МУЗЕЈ У ВУКОВАРУ

Р. бр.	Наслов	Да ли је оригинал	Сигнатура
1.	Фотографија С. Супанца	оригинал	сигнатура
2.	<i>Оригинална молба за дозволу за одржавање Вуковарског конгреса коју је упутило Месно парт. веће Градском поглаварству у Вуковару, 7. липња 1920.</i>	оригинал	задња фотографија
3.	<i>Група Пелагићеваца у Новом Саду 1919.</i>	копија – тражити оригинал у ИРП Славонски брод	
4.	Обзнана – штампана у Вуковару	оригинал	
5.	Кућа у Љубљани где је априла 1920. одржана оснивачка конференција СРПЈ(к) за Словенију која је на II Вуковарском конгресу КПЈ ушла у састав КПЈ	копија – тражити оригинал у ЦК Словеније	
6.	Радници штрајкачи железничке радионице у Славонском броду у данима генералног штрајка железничара (око и на локомотиви)	копија – тражити оригинал у ИРП Славонски брод	
7.	Делегати Вуковарског конгреса међу Вуковарчанима	копија из књиге Сазија о Вуковару - тражити оригинал у ИРП Славонски брод	КВ 9/28

8.	Делегати Вуковарског конгреса на Дунаву (реци Вуки)	копија из књиге Сазија о Вуковару – тражити оригинал ИРП Славонски брод	А 923/8
----	---	---	---------

II. ИНСТИТУТ ЗА ИЗУЧАВАЊЕ РАДНИЧКОГ ПОКРЕТА У ЗАГРЕБУ

Р. бр.	Наслов	Да ли је оригинал	Сигнатура
1.	<i>Првомајска прослава творнице тканина у Сиску 1920.</i>	копија	V 1661, PRV
2.	<i>I конгрес Савеза комунистичке омладине Југославије 10-14/VI 1920</i>	одлична копија	III 5703 SKO
3.	<i>Оснивачки конгрес III Интернационале</i>	копије слика из 1. броја Комунистичке интернационале на немачком 1919	
4.	Летак Пролетеријата Југославије 1. V 1921. Потпис – Комунистичка партија Југославије	оригинал	213 XVIII 23/34

III. МУЗЕЈ РЕВОЛУЦИЈЕ ЗАГРЕБ

Р. бр.	Наслов	Да ли је оригинал	Сигнатура
1.	<i>Оклопна крстарица Kaiser Karl VI, јако упориште устанка у Боки Которској 1918</i>		
2.	<i>Оклопна крстарица St. Georg била је седиште комитету морнара, вођства устанка, са тог брода је дат знак за побуну</i>		
3.	<i>Алекса Дундић у штабу Буђонија</i>		
4.	<i>Чланови бироа југословенске секције РКП(б) у Москви 1921.</i>		
5.	Група југословенских учесника у револуционарним збивањима у Русији, Царицин 1918.		

IV. МУЗЕЈ РЕВОЛУЦИЈЕ НАРОДА ЈУГОСЛАВИЈЕ, БЕОГРАД

Р. бр.	Наслов	Да ли је оригинал	Сигнатура
1.	Конгрес С-Д партије Далмације 25. март 1919.		1007
2.	Ф. Филиповић као носилац комунистичке листе на општинским изборима у Београду – лето 1920.	Преликано из илустрованог листа бр. 15, 1920. – тражити оригинал у Народној или Универзитетској библиотеци	А 843/20, 21, 22
3.	Делегати Конгреса уједињења, април 1919.		В 183/9,12
4.	Са оснивачког конгреса III Интернационале Илија Милкић у председништву први с лева		3382
5.	Улазак српске војске у Београду – Теразије, масовна сцена		А 844/15
6.	Исељавање породица због високе станарине – година ?		А 844/8
7.	Ратко Стојков из Чуруга, учесник Октобарске револуције – Фото из 1918.		4428
8.	Рудолф Херцигоња, члан КПЈ од 1919. Један од организатора Црвене правде, учествује у припремању агентата на Драшковића, после емигрирао из земље Фото – година ?		4261 А 882/25
9.	Зеф. Марк Љуси (цртеж-портрет) комунист-шиптар, убијен у предизборној кампањи новембра 1920.		М 471/21
10.	Јуре Керошевић, учесник Хусинске буне		Инв. бр. 891 А 383/33
11.	Ризан Пал, Мађар, руководилац синдикалног покрета у Суботици, Делегат Конгреса уједињења		3061 F 211/ снимак 26
12.	Група босанских руководилаца социјалиста ухапшених пред 1. мај 1919. Међу ухапшеним Ђ. Ђаковић, Ј. Јакшић (по изјави Т. Кацлеровића, Комунист бр 87, 1958)		2977
13.	Ђ. Ђаковић и Ђ. Урошевић (?) у Војном затвору у Сарајеву у ноћи 1. V 1919.	копија оригинал Музеј НР БХ Сарајево	4316
14.	Јаков Лестић, комунистички народни посланик 1920, члан ЦП Већа у краљ. војном затвору у Сарајеву 1919.		4684

15.	Прослава 1. маја 1919. у Загребу	копија оригинал у Институту за згод. делавскога гибања у Љубљани	609 FKB 14 снимак 61
16.	Збор железничара у Шуми код Тиволија у Љубљани	копија? Ист. Архив ЦК СКЈ оригинал	2076
17.	Учесници на прослави 1. маја 1919. на Маркову брду код Пећи	релативно леп	4337
18.	<i>Делегати на конгресу уједињења СРПЈ испред Радничког дома на Славији у Београду 1919.</i>		4479 снимак R 417
19.	Марко Машановић, један од организатора рад. и ком. покрета у Црној Гори, делегат на Конг. уједињ. СРПЈ(к), април 1919 – Фото-година ?		4791
20.	Илија Милкић, Делегат на Другом конгресу Интернационале, август 1920 – Фото-година ?		инв. бр. 3382
21.	Летак Кирајдије, 28. XI 1920.		1316 II 4/45 KB 48/51,52
22.	Чланови општинске управе КПЈ у Куманову 1920.		Инв.бр. 3232 249/43
23.	Социјалистичка зора на турском језику 5. X 1920. Честитка из Гњилана скопским комунистима поводом победе на општинским изборима		M 471/18
24.	Сала Типографског дома у Загребу у којој је одржана оснивачка конференција СКОЈ-а		A 152/16
25.	<i>Група делегата првог конгреса СКОЈ-а 14. VI 1920 (утисну датум)</i>		2976 A 56/22a
26.	Прва ћелија СКОЈ-а у Крушевцу 1920.		KB 8/75
27.	Група радничке деце из организације Будућност из Београда	оригинал	6940 DF 176/32 нег. A 247/35a
28.	<i>Радничка децја група Будућност из Пирота јула 1920.</i>		3777 A 60/30

29.	Правилник комунистичке читаонице и књижнице у Вуковару 25. X 1920.	рукопис оригинални потписи	4/9
30.	Спасоје Стејић – Фото-година ?		3991 /153/41/К 33. 10
31.	<i>Спровођење Спасоја Стејића после атентата</i>		A 844/37
32.	Коста Новаковић, члан замењеничког ИО ЦПВ – Фото година ?		3331 нег: P 422
33.	<i>Група чланова Црвене Правде: Алија Алиагић, Р. Чолаковић, Д. Лопандић, Н. Петровић, Ст. Ивановић у згради Судбеног стола у Загребу</i>		2964 нег. А 42/20
34.	<i>Улазница делегата И. Макуца из Љубљане за Вуковарски конгрес</i>		M 269/8
35.	<i>Делегати Другог конгреса партије 20. VI 1920. у Вуковару</i>		A 61/11a инв. 1035 нег. KB 9/28
36.	Program in Statut komunističke stranke Jugoslavije Љубљана, 1920. Ст. 1. Комунистичке књижнице „Rdečeg Praporja“		M. 471/32
37.	Фотографија П. Павловића, претседника КПЈ 1920. год. Фото година ?		MRNJ A 97/45a
38.	Л. Клеменчић, изабран на Вуковарском конгресу за члана ЦПВ Фото година ?		M 475/32
39.	<i>В. Топић, Фото изгледа тада (?)</i>	копија-оригинал Пов. бр. 257, Инв. бр. 15536 Архив ЦК Б и Х (сигнатура на слици)	845 A 382/8
40.	Фотографија Др С. Марковића, секретар КПЈ 1920. г. Фото-година ?		инв. 1130 нег. А 97/3a
41.	<i>В. Мирић, члан ЦПВ Фото изгледа тада ?</i>		инв. 1134, 1135 нег. А 83/42,43
42.	<i>Ђ. Ђаковић, Фото-година ?</i>		2540 нег. P 393

43.	<i>Г. Вуковић, Фото-година ?</i>		4176 DF 14.15/18 A 299/12
44.	<i>Д. Цекић, претседник прве парт. организације у Скопљу Фото-година ?</i>		MNRJ 1212 нег. А 237/18
45.	<i>Митар Трифуновић-Уча Фото-година ?</i>		A 37/27
46.	Вожња по реци Вуки у Вуковару по завршетку конгреса (сплав)	копија оригинал Музеј рад. пок. и нар. рев. Нови Сад, бр. 8319/11916	8319-1 Фото 11917
47.	<i>Др Живко Јовановић, члан ИО партије и један од референата по питању програма на II конгресу Фото-година ?</i>		3000 А 199/35
48.	С-Д: Конгрес 1-3. II 1920. у Сарајеву		881 А 383/18
49.	В. Ђопић, посланик Комун. странке из Жупаније модрушко-ријечке (штампано) Фото изгледа тада		А 844/36
50.	<i>Иван Чоловић, типограф, комунистички посланик изабран у Суботици Фото-година ?</i>	слаб	А 846/2
51.	Растурена архива у једном радничком дому		А 669/3
52.	<i>Генерални истрајк железничара у Београду 1920. поворка</i> Фонд ист. архива ЦК СКЈ	копија	2029 нег. А 44/38
53.	<i>Генерални истрајк железничара у Београду</i>	копија Ист. арх. ЦК СКЈ	2009 А 44/37
54.	Конгрес уједињења металских радника 1. X 1920. у Љубљани – седи 1 члан В. Мирић	копија ? Фонд Ист. арх. ЦК СКЈ	2485 А 217/41
55.	<i>Радишић Паја из Елемира, делегат парт. организације из Меленаца, члан ЦК КПЈ</i>	(?)	2826 F 150 Снимак 22а
56.	<i>Коста Новаковић Фото-година ?</i>		2965 нег. А 43/24а
57.	Мих. Тодоровић, изабран потпредседник комунистичке општине, Београд 1920, комунистички посланик Фото-година ?		3007 F 199/28 Снимак

58.	Конгрес уједињења дрводељских радника Југосл. у Загребу 4. XI 1920. пети с десна у 1. реду Лаза Стефановић		2042 F 202 Снимак 19
59.	<i>Валентин Млакар</i> , комунистички посланик 1920.		3242 A 240/22
60.	Уметничка слика Доре Клеменчић: <i>Крвопролиће на Залошкој цести 1920.</i>		3224
61.	<i>Клици Ладислав</i> , члан ПК СКЈ-а Словеније 1920/21, делегат СКОЈ-а на II конгресу 1921. у Москви – Снимак из Москве 1921 (на реверу - конгресна значка)		3234
62.	<i>Драга Стефановић</i> , типографска радница, члан секретаријата жена комуниста 1920.		A 253/42,41
63.	<i>Чланови штрајкачког одбора за време штрајка железничара 1920.</i> – Изгледа Централни штрајкачки одбор - види се Лука Павићевић		DF 17,10/80 кад ? стара
64.	<i>Генерални штрајк</i> , 25. X 1920.		4701
65.	<i>прецртано</i>		2918 A 61/12a
66.	Конгрес уједињења графичких радника у Сарајеву, фебруар 1920. – подаци о учесн. <i>Драга Стефановић</i> - види се		4802 B 125/12
67.	Воја Вујовић за време студија у Паризу, руковод. ком. омладине 1920, секретар КИМ, члан секрет. Балканске Ком. интерн. – Фото из Берлина, јануар 1921.		4899 A 873/3
68.	Делегати на конгресу кројачких радника 1920. у Слав. Броду – с лева и десно други Ђура Салај	копија оригинал Музеј револуције Б и Х Сарајево	899 MNRJ A 384/8
69.	Штрајк железничара у Велесу 1920.		1349 A 235/42
70.	<i>Иван Милутиновић</i> Фото-година ?		B 176/8 Изложба Окт. револуц.
71.	Први мај 1920. у Зеници		KB 26/75
72.	<i>Летак: Генерални штрајк железничара 1920.</i>	копија оригинал Н. библиотека у Београду 247	Изложба Октобра

V. ЗБИРКА СЕРГИЈА ДИМИТРИЈЕВИЋА

Р. бр.	Наслов	Да ли је оригинал	Сигнатура
1.	Илустрована насловна страна <i>Први мај 1920</i> – Потпис великог цртежа (преко целе стране) М. С. П(ијаде)	оригинал	
2.	Лист <i>Радник</i> , орган Комунистичке партије, Крагујевац бр. 14, 10. јули 1920.	оригинал	
3.	Лист <i>Социјалистичка зора</i> , орган КПЈ Скопље бр. 127, 27. новембар 1920.	оригинал	
4.	Хумористички комунистички лист <i>Црвени смех</i> са лепом карикатуром на насловној страни, бр. 4, 13. јуни 1920.	оригинал	
5.	Лист <i>Комунистичко село</i> бр. 1, 28. октобар 1920.	оригинал	
6.	Плакат: <i>Радном народу села</i> , потпис Социјалистичка радничка партија Југославије (комуниста)	оригинал	
7.	Часопис „Пламен“ бр. 8, чланци: <i>Цесарец</i> , <i>Крлежа</i>	оригинал	
8.	<i>Учитељска борба</i> , орган учитеља социјалиста (комуниста) бр. 9, мај 1920.	оригинал	
9.	<i>Једнакост</i> , орган жена социјалиста (комуниста) бр. 1, 1. март 1920.	оригинал	
10.	<i>Будућност</i> , забавно поучни лист деце организованих радника, Београд, 1. септембар 1920.	оригинал	
11.	Фото Вуковарски конгрес КПЈ, јуни 1920. делегати у сали	копија, оригинал тражити ИРП Славонски Брод	
12.	Портрет Д. Поповић	оригинал привремено код С. Д.	
13.	<i>Лењин, Држава и револуција</i> , Београд 1920, Комунистичка библиотека бр. 2.	оригинал	К 130
14.	Брошура: <i>Бољшевизам и бољшевици</i> , Сарајево са печатом Централног Извршног одбора КПЈ	оригинал	К 90
15.	<i>Комунистички календар Борба</i> , за 1921.	оригинал	К 133
16.	Брошура: Живко Јовановић, <i>Село и комунизам</i>	оригинал	К 100

17.	Социјалистички народни дом на Славији, слика где је одржан Конгрес уједињења, април 1919.	оригинална разгледница 7. новембра 1910.	II плави албум бр. 5.
18.	Разгледнице Београда из тог времена (на захтев режисера)	оригинал	по избору режисера
19.	<i>Разгледница Сарајева</i> из тог времена (на захтев режисера)	оригинал	по избору режисера
20.	<i>Радничке новине</i> , орган СКПЈК(к) бр. 50, 2. март 1920. црвени број уводник <i>Живела социјалистичка-комунистичка штампарија</i>	оригинал	полив фасцикла синд. уједињење сад у Карт.
21.	<i>Радничке новине</i> , 19. април 1920. Уводник: <i>Ток штрајка железничара и бродара</i>	оригинал	комплет куф. доле сад у картонској
22.	<i>Радничке новине</i> , 20. април 1920, Уводник: <i>Позив на дводневни генерални штрајк</i>	оригинал	комплет куф. доле сад у картонској
23.	Лењин, <i>Империјализам...</i> , Загреб, 1920, Комунистичка библиотека бр. 5.	оригинал	К 161
24.	Брошура: <i>Оснутак Треће Интернационале</i> , Београд 1920.	оригинал	К 126
25.	Брошура: <i>Начела и директиве III интернационале са 22 тезе друга Лењина</i> , Земун, 1920.	оригинал	К 127
26.	Брошура: <i>Прилози комунистичкој тактици</i> , 1920.	оригинал	К 128
27.	Брошура: <i>Реферат Ф. Филиповића на партијском и синдикалном већу у Београду</i> , 23. фебруар 1909, Б. 1919.	оригинал	К 75
28.	Брошура: <i>Одлуке конгреса уједињења</i> Београд	оригинал	К 114

Др Сергије Димитријевић

Допунски предлог о материјалу за фотографисање у вези филма: Стварање партије

Va. ЗБИРКА СЕРГИЈА ДИМИТРИЈЕВИЋА

Р. бр.	Наслов	Да ли је оригинал	Сигнатура
29.	Карта Београда II. гардијски пук маршира Теразијама 1919.	оригинална карта 1919.	
30.	Теразије страна према Касини	оригинална карта датирана 1918.	
31.	Теразије од Новаковића до Извозне банке	оригинална карта марка из 1926.	Пази. Ово је нешто каснија карта, јер је Касина вишеспрат. Избацити Касину
32.	Кафана Албанија са Кнез Михајловом	оригинална карта из 1918.	
33.	Поглед на кнежев споменик, Позориште и Дунав	оригинална карта из 1925.	нема промена у односу на 1919/20
34.	Васина улица	оригинална карта из 1918.	
35.	Улица Милоша Великог са судом	оригинална карта из 1925.	нема промена у односу на 1919/20
36.	Министарство рата и улица Милоша Великог	оригинална карта из 1920.	
37.	Железничка станица	оригинална карта из 1925.	нема промена у односу на 1919/20
38.	Сарајево - изглед	оригинална карта датирана 1918.	
39.	Башчаршија	оригинална карта из времена Првог светског рата	треба елиминисати униформе на десној страни

40.	Башчаршија	оригинална карта из 1938.	нема видљивих промена у односу на 1919/20
41.	Стари део Алифаковац	оригинална карта око 1914.	- -
42.	Стари део Бен-баша	оригинална карта око 1914.	- -
43.	<i>Београд</i> – Кафана Мала Москва (на месту Института ИРП)	оригинална фотографија 1924.	- -
44.	Кафана Мала Албанија на месту паркинга у Нушићевој	- -	- -
45.	Лева страна Дечанске према Македонској	- -	- -
46.	Данашња улица Маршала Тита од Цветног трга према Славији	- -	- -
47.	Теразије и почетак Александрове	- -	елиминисати лево вишеспратну касину
48.	Кафана Албанија и група људи	- -	нема промене у односу на 1919/20.
49.	Варош капија	- -	- -
50.	Сарајевска улица	- -	- -

Др Сергије Димитријевић

Допунска обавештења о расположивим материјалима за филм *Стварање партије* – у односу на празнине које смо заједнички констатовали приликом пробне пројекције 11. априла 1969. (Дато по извесном хронолошком реду).

I. Припреме за Конгрес уједињења

<p>1) Иницијатива за уједињење радничког покрета, уводник сарајевског листа Гласа Слободе: <i>Југословенско социјалистичко уједињење</i></p>	<p>Глас Слободе, 9. децембар 1918. (Библиотека Института ИРП, Трг Маркса и Енгелса бр. 11, или Музеј револуције Југославије (има комплет))</p>
<p>2) У Хрватској су се борили за уједињење они социјалисти који су осуђивали учешће социјалиста у буржоаској влади. У прогласу којим је Српска социјалдемократска партија прихватила мандат за сазив Конгреса уједињења изричито стоји да српски социјалисти признају као представника хрватских социјалиста Акциони одбор левице из Загребa</p>	<p>Уводник: <i>Југословенска социјал-демократија, Радничке новине, 9. фебруар 1919. (ИРФ)</i></p>
<p>3) У њему учествује Ђука Цвијић слика постоји</p>	<p>Тражити слику у Загребу</p>
<p>4) У идеолошке припреме Конгреса уједињења спада и брошура Живка Јовановића <i>Бољшевизам и бољшевици</i> издате у Сарајеву</p>	<p>Већ је сликано по предлогу СД, стр. 14, бр. 14.</p>
<p>5) Прихватање комунистичке оријентације у српском радничком покрету везано је за реферат Ф. Филиповића на партијском и синдикалном већу у Београду 23. фебруара 1919, издат као посебна <i>брошура</i></p>	<p>– – стр. 15, бр. 27.</p>
<p>6) Поздрав српских социјалиста оснивачком конгресу Комунистичке интернационале написан на парчету платна и скројен у облику дела цугера, преношен ушивен у одело где се помиње не само да „Српска и такође Социјалдемократска партија Босне и Херцеговине стоје на комунистичкој платформи“ већ и „Најбољи раднички одреди у Хрватској, Славонији и Словенији су заједно са нама убеђени да пут к социјализму води преко диктатуре пролетеријата...“, односно револуције.</p>	<p>Оригинално парче платна Архив ИРП (Трг Маркса и Енгелса бр. 11), Фонд КИ, 1919/20.</p>
<p>7) Слика оснивачког састанка групе Пелагићеваца која је водила у Војводини борбу за уједињење на револуционарној основи</p>	<p>постоји у филму</p>
<p>8) Међу делегатима које су радничке организације Црне Горе послале на Конгрес уједињења налазио се Марко Мушановић, један од организатора</p>	<p>Предлог С. Д. стр. 7, бр. 19 (можда је међу истакнутим активистима у филму)</p>

9) Један о руководећих повратника из Совјетске Русије који је делао у Загребу – В. Ђопић	Постоји снимак – Предлог С. Д. стр. 9, бр. 39 (можда је међу истакнутим активистима у филму)
--	--

II. За Мађарску револуцију

Поред филмских сторија којима располажете обавезно укључити материјале о учешћу Југословена у њој.

1) Лист <i>Црвена Застава</i> (Будимпешта) кога су издавали Југословени – учесници грађанске револуције	Библиотека IRN NZO/R
2) Слика <i>Ивана Батузовића</i> , команданта југословенског одреда који је бранио Мађарску совјетску републику	Унето у филм (спикерски 36)

III. За прогоне покрета

1) Због генералног штрајка одржаног у Босни и Херцеговини поводом забране првомајске прославе позатваране су и распуштене све партијске и синдикалне организације. Ухапешно преко је 2000 организованих радника. Документи о окружавању Радничког дома у Сарајеву војском и постављању два топа на 200-300 м од Радничког дома са цевима упереним у њега	АРПЈ, Фонд Октобар, серија Војно историјски институт, бр. 131-5, Извештај команданта Сарајевског гарнизона
2) Гушење штампе није се састојало само у забрани листова, нпр. Ослобођење (Сплит), већ и у избацавању текстова од стране цензуре. Узети једну уводну страну Радничких новина са великим белинама.	Библиотека ИРП, одабрати најкарактеристичније бројеве Радничких новина између 12. јуна и 9. јула 1919.

IV. Најважнија партијска периодика по покрајинама

1) Партијски лист <i>Социјалистичка Зора</i> , излазио у Скопљу – <i>Македонија</i>	Сликано по предлогу С. Д. стр. 13, бр. 3.
2) Оригинални број партијског листа, <i>Истина</i> или <i>Нова Истина</i> , излазио у Загребу – <i>Хрватска и Славонија</i>	Библиотека ИРП (Трг Маркса и Енгелса 11, Н. 120/R)
3) Оригинални број партијског листа <i>Ослобођење</i> излазио у Сплиту – <i>Далмација</i>	Deto N 415/R

4) Оригинални број партијског листа <i>Раднички лист</i> , излазио у Новом Саду – <i>Војводина</i>	Deto N 283/R
5) У колико се не појављује на другом месту оригинални број партијског листа <i>Глас Слободе</i> излазио у Сарајеву (узети број после 1. маја 1919) – <i>Босна и Херцеговина</i>	Deto 72/R
6) У колико се не појављује на другом месту оригинални број партијског листа <i>Радничке новине</i> (узети број после 1. маја 1919.) – <i>Србија</i>	Сликано по предлогу С. Д., стр. 14, бр. 20.
7) Ту треба додати комунистички часопис <i>Бакља</i> бр. 1, који је изашао у Љубљани („У лето 1919. изашао је један број комунистичког часописа у Словенији“) – <i>Словенија</i>	Историјско одељење ЦК Словеније или Свеучилишна библиотека у Љубљани. Покушати и АРПЈ у Београду.

V. За приступање Словеније покрету

1) Лист <i>Уједињење</i> , покренут 13. марта 1920.	Библиотека ИЈРВ N 458
2) Зграда где је држан конгрес Делавске социјалистичке странке за Словенију 11. априла 1920.	Постоји снимак из Музеја револуције Југославије
3) Лист <i>Rdeči prapor</i> (тј. Црвена застава) покренут 15. маја 1920.	Иста библиотека или Историјско одељење ЦК Словеније

VI. Освајање општина

1) Упутства извршног одбора партије „Руководна начела у општинским изборима“	АРПЈ, Фонд ЦК КПЈ, 1920/1
2) Освојили су низ градова: Славонски Брод, Дуга Реса, Нашице, Вировитица, Осјек, Вуковар итд. и 725 одборничких места у сеоским општинама	Библиотека ЈКП, Радничке новине, 19. април 1920.
3) У Загребу изабран за градоначелника С. Делић са преко 7.000 гласова	За слику С. Делића види Свеучилишна библиотека у Загребу
4) Влада је суспендовала загребачког градоначелника кад је он одбио да напусти општину. Полиција провалила силом. Протестна седница градског заступништва растурена оружаном силом.	Библиотека АРПЈ, <i>Нова Истина</i> , 24. априла 1920.

VII. За крвопролиће на Залошкој цести (после генералног штрајка железничара)

1) Слика Залошке цесте	постоји на снимцима
2) Уметничке слике Доре Клеменчић Крвопролиће на Залошкој цести 1920.	Предлог С. Д. стр. 11, бр. 60
3) Када је полиција убила 14 лица, а око 70 радника, на суд су изведени истакнути комунисти И. Макуц и др.	Судски списи Залошка цеста, Историјско одељење ЦК Словеније (без сигнатуре) – Слика 1. Макуца постоји у партији добијеној од Музеја револуције Југославије

VIII. Партијска издања из времена идеолошке изградње комунистичког покрета

1) Лењин, <i>Држава и револуција</i> , издато у Београду	Већ је сликано на предлог С. Д., стр. 14, бр. 13.
2) Први мај 1920. са цртежом Моше Пијаде на насловној страни	Дето стр. 13, бр. 1.
3) Лењин, <i>Империјализам</i> , издат у Загребу 1920.	Дето, стр. 15, бр. 23.
4) <i>Комунистички календар Борба</i> (за 1921) издат у 1920.	Дето, стр. 14, бр. 15.
5) Брошура <i>Прилози комунистичкој тактици</i>	Дето, стр. 15, бр. 26.

IX. Претконгресна дискусија 1920. године (по жељи режисера и сценаристе)

А) Ставови комунистичке струје у претконгресној дискусији	Библиотека Института ИРП (Трг Маркса и Енгелса бр. 11).
1) Др Живко Јовановић, <i>Револуционарни марксисти и искуства из револуције</i>	<i>Радничке новине</i> бр. 22, мај 1920.
2) Филип Филиповић, <i>О развитку комунистичке партије</i>	<i>Радничке новине</i> , 20. мај 1920.
3) Моша Пијаде, <i>За комунизам</i>	<i>Радничке новине</i> , 17. јуни 1920.
4) Р. Јовановић, <i>За комунистичку организацију</i>	<i>Радничке новине</i> , 16. јуни 1920.
Б) Реформистичка струја у претконгресној дискусији	

1) Ж. Топаловић, <i>Идеалисти и материјалисти</i>	<i>Радничке новине</i> , 3-4. јуни 1920.
Ц) Ставови комуниста у конгресној дискусији	Записник Вуковарског конгреса почиње у <i>Радничким новинама</i> , 17. јуна 1920.
1) Филип Филиповић, <i>Реферат о програму</i>	
2) Живко Јовановић, <i>Реферат о политичкој ситуацији и задацима комунистичке партије</i>	
Д) Реформистичка струја у конгресној дискусији	
1) Драгиша Дапчевић говори против програма	Говори иза Филипа Филиповића
2) Ж. Топаловић, говори о програму у име мањиме	Објављено у књизи: Ж. Топаловић, <i>Акциони програм КПЈ</i> (библ. ЈКП).

Х. Освајање општина у Србији и Македонији на изборима од 22. августа 1920.

1) Портрет Ф. Филиповића као носиоца комунистичке листе на општинским изборима у Београду (са карактеристичним брковима)	Из предлога С. Д. стр. 5, бр. 2. Потражити снимак у <i>Илустрованом листу</i> бр. 15, 1920. у Народној или Универзитетској библиотеци
2) Црвени број <i>Радничких новина</i> – велики наслов: <i>Тријумф комунизма у Србији и Македонији</i>	<i>Радничке новине</i> 24. август 1920.
3) Тад су освојене општине у Велесу, Нишу, Пироту, Београду, Куманову, Шапцу, Краљеву, Крагујевцу, Лесковцу, Кавадару, Ужицу, Прилепу, Ђаковици итд.	
4) Београдска кандидатска листа КПЈ са Ф. Филиповићем	Историјски архив Београда (Васина улица, зграда бивше класне лутрије 2237/1-III-150.
5) Министар унутрашњих дела спречио је да комунистичка општинска управа у Београду преузме своју дужност	Дето Акт Министарству унутрашњих дела, бр. ?
6) Чланови комунистичке општинске управе у Куманову	Предлог С.Д. стр. 7, бр. 22.
7) Партијски лист <i>Социјалистичка зора</i> на турском језику. – <i>Социјалист фејџири</i> . У сликаном броју честитка из Ѓилана скопским комунистима поводом победе на општинским изборима	Предлог С. Д. стр. 7, бр. 23 (оригинал у Институту за националну историју – Скопље)

XI. За изборну борбу за Конституанту

1) Сliku Зеф Марк Љушија Шиптара из Ђаковице пребацити овде пошто га је полиција убила за време ове изборне борбе на територији данашњег Косова	Сад у филму после Обзнане
2) Преглед КПЈ Радном народу вароши и села	Оригинална библиотека АРПЈ Фонд ЦК КПЈ 1920/10
3) Упутство Централног извршеног одбора КПЈ у вези са кандидацијама	Фотокопија Дето, Фонд ЦК КПЈ, 1920/12
4) Бланко формулар изјаве којом се даје пристанак за кандидатуру КПЈ (ништа нарочито)	Оригинална, шапирографисана Дето, 1920/14.
5) Изборни словеначки плакат „Delavnome ljudstvu na deželi in v. mestih“	Историјско одељење ЦК Словеније
6) Лист <i>Комунистичко Село</i> издан у предизборном периоду	Сликано по предлогу С. Д. стр. 13, бр. 5.
7) Проглас КПЈ „Радници и сељаци“	Фотокопија АРПЈ Фонд ЦК КПЈ 1920/16
8) Партија је добила 198 хиљада гласова и 59 посланика	

XII. Отпор Обзнани

1) Сliku С. Супанца треба пребацити овде, пошто је погинуо приликом отпора који су пружили радници у Радничком дому у Вуковару	Већ је укључена у филм на другом месту
2) Генерални штрајк у Загребу, Сукоб у Франкопановој улици	Свеучилишна библиотека <i>Јутарњи лист</i> , 3. јануар 1921.

XIII. Упозорење и предлози

1. У филму се појављује сторија са *реконструкцијом Народног позоришта (скеле) из 1922. године.*
2. Друга сторија – на данашњем Тргу Републике је много касније после ове реконструкције када ова зграда има сасвим други облик. Пошто све то нема везе са самом темом а потребно је да се створи место за нови материјал – предлажемо да се избаци.
3. Скрећемо пажњу да је употребљени портрет Ф. Филиповића из каснијег времена. Његов аутентични портрет из времена општинских избора у Београд август 1920, наводимо у одељку о тим избо-

- рима овог додатка.
4. У вези са неопходним скраћењем првог дела о Светском рату, који је заиста предимензиониран осврћем се на спикерски текст и виђени филм.
 - а) У низу сторија треба избацити историјску нарацију и читаву ствар свести само на остварење замисли режисера. Заиста се не мора говорити о повлачењу на Крф, капитулацији Црне Горе (10) често без непосредне везе са нашом стварношћу: Брест Литовск (19), друга појава Николе II и коментар о његовом стрељању (23).
 - б) Исто треба избацити нешто што није имало непосредне везе са нашом земљом, нпр. обарање дирижабла (15), па чак можда и претече тенкова (13), мада су јако ефектни, па чак о[?] дивне сцене стрељаних у строју, Колчак се свети (24).
 - в) Оно што не треба скраћивати је страхаота и последице рата, Битољ, Велес, ослобођ. Београда, Октобарска револуција, устанак морнара у Боки Которској (неуспело приказан), Наши у Октобру, Немачка револуција, послератна беда.
 - г) Пошто се нешто мора скраћивати на рачун проширења могао би да отпадне: Врангел у Петроварадину (12).
 5. Извесна скраћења у партијском делу исто су могућа
 - а) Истакнути активисти покрета да гласају, слика (30), замењује се делимично припремама уједињења и новим сторијама
 - б) Можда би се прилично склеротична сцена са плочом на месту зграде где је одржан Конгрес уједињења могла заменити сликом – постоји слика те зграде – Предлог С. Д., стр. 14, бр. 17. – у време када је Д. Туцовић отворио Социјалистички народни дом 1910.
 - в) Предлажем да се скрате и сцене Версај (35) министри (38)
 6. Мислим да би се пустињски снимак дечка испред Радничког дома у Вуковару (који се појављује 2 пута) морао заменити снимцима:
 - а) Делегати Вуковарског конгреса међу Вуковарчанима (Предлог С. Д. стр. 2, бр. 7)
 - б) Делегати Вуковарског Конгреса на реци Вуки (Предлог С. Д., стр. 2, бр. 8.

ПРИВРЕДНИ РАЗВИТАК ЈУГОСЛАВИЈЕ (белешке као припрема за писање)

Привредни развитак Југославије – посебно са становишта друштвено економског развитка [нечитко] (са становишта развитка производних снага и продукционих односа)

(Полазна база) Заједничка држава СХС – настала спајањем територија које су имале врло различит и специфичан привредно историјски развитак.

Па ипак постоје заједничке опште и основне карактеристике југословенске привреде:

1) Релативна друштвено економска заосталост у односу на привредно развијено подручје западне и средње Европе.

- шта је условило друштвено ек. заосталост;
- позна ликвидација феудалног система посебно са дуготрајним туђинским угњетавањем.
- Зона формирања руководећих Капиталистичких центара око наше територије (специјално Беч и Пешта) који су третирали наше земље као колонијално подручје.
- У неким случајевима ратови вођени са разарањем производних снага (примаран)

2) Наслеђена *јако изражена неравномерност у степену друштвено економског развитка* појединих крајева.

3) *Територијална специфичност облика* привредних односа (посебно ванредне карактеристике и прилике – обиље разматраних)

- шта је условило 2) и 3)
- дошла власт сличних историјских услова развитка; који су потенцијали продукционих односа; не знамо масовност развитка, својствену сеоском развиту уопште а посебно капиталистичком развиту.
- Општа и територијална заосталост у капиталистичком развиту деловала је са своје стране на бројност затечених производних односа.
- Спор капиталистички развитак није успео да ликвидира продукционе односе који су постојали у прошлости.
(шта се накнадно дешава са произ. кап. одн.)
- већ је дошло до њиховог умножавања – до пораста њиховог шаренила

Особито велико шаренило постојало је у пољопривреди

Покушаћемо да прикажемо сво шаренило продукционих односа које је нова заједничка држава примила у наслеђе. (оно што сачињава економску структуру једног друштва)

Привредни развитак Југославије од 1918-1941 године

Заједничка држава СХС је настала спајањем територија које су имале јако различит и специфичан привредно историјски развитак. Па ипак, она је као целина имала извесне опште одлике. Прва таква тадашња општа и основна одлика за све југословенске земље била је релативна друштвено економска заосталост у односу на привредно развијене земље западне и средње Европе. Ова је привредна заосталост била условљена заједничким закаснелим капиталистичким развитком, до кога је углавном дошло услед позне ликвидације феудалног система, повезане са дуготрајним туђинским угњетавањем, или временски раним формирањем руководећих капиталистичких центара ван наше територије, специјално у Бечу и Пешти, који су сматрали наше земље за своје колонијално подручје. У неким случајевима ово је закашњење дошло и услед ратова повезаних са разарањем производних снага.

При том треба узети у обзир и две друге тадашње основне карактеристике југословенске привреде. То је била наслеђена јако изразита неравномерност у степену друштвено економског развитка појединих крајева и територијална специфичност облика привредних односа, која је дошла на основу врло различитих историјских услова развитка, која је знатно потенцијала општу неравномерност својствену друштвеном развоју у прошлости уопште а особито капиталистичком развоју, и условила посебне привредне карактеристике и прилике у појединим крајевима наше земље, обиље разнородних продукционих односа. Општа и територијална заосталост у капиталистичком развоју условила је чињеницу да овај развитак није успео да ликвидира све продукционе односе који су постојали у прошлости, већ је само довео до њиховог умножавања, до пораста њиховог шаренила. Зато су у Југославији постојали крајеви у којима су се донекле одржале породичне задруге, које неки аутори сматрају далеким остацима првобитне заједнице, далматински колонатски односи, чији се далеки корени налазе у периоду распада робовласничког друштва, бројни остаци аустроугарских и турских феудалних односа на различитим ступњевима ликвидације и преображаја, као и сви облици капиталистичког начина производње, почев од најпримитивнијих, заснованих на простој кооперацији до савремених индустријских комбината у рукама крупног, монополистичког капитала. Банкарски концерни и операције на ефектним и продуктивним берзама у најкрупнијим привредним центрима, као изрази развијених робно новчаних односа, сучељавали су се са про-

ширеним привременим зеленашењем, чифлучким односима и бројним сеоским становништвом, нарочито у јужним деловима државе, које се обрађујући своју земљу, бавило натуралном привредом, подмирујући готово све своје потребе сопственом производњом.

Понављамо да шаренило привредних облика, који су се сретали у бившој Југославији, не смемо посматрати само као скупни производ различитих услова развитка у прошлости. Оно се првенствено мора посматрати са становишта територијално неравномерног и специфичног развитка појединих делова наше земље, као одраз велике разлике у степену и облику њиховог развитка. Зато на пример, у пољопривреди морамо разликовати подручја на којима су доминирали полуфеудални, агалучки и беглучки односи, од оних подручја, на којима су, некада феудални велепоседи, претворени у капиталистичке, док су у трећим подручјима они били коренито ликвидирани и распарчани на индивидуална сељачка газдинства. Јасно је да се класна диференцијација села различито одвијала на ова три подручја и имала другојачији карактер. Поред тога, развитак капиталистичке индустрије био је спутаван на појединим територијама опсегом натуралне и полунатуралне сеоске привреде и постојањем полуфеудалних односа који су знатно ограничавали тржиште и куповну моћ становништва. Натурална привреда спречавала је капиталистички развитак како у случајевима када су у питању били власници земље који су углавном подмиривали своје потребе властитим производима, тако исто и у случајевима полуфеудалних односа када је долазило до спајања најамног рада са натуралним давањима, укључујући и наполицу, када су услед појачаног изабљивања непосредни произвођачи подмиривали своје потребе готово искључиво сопственом производњом.

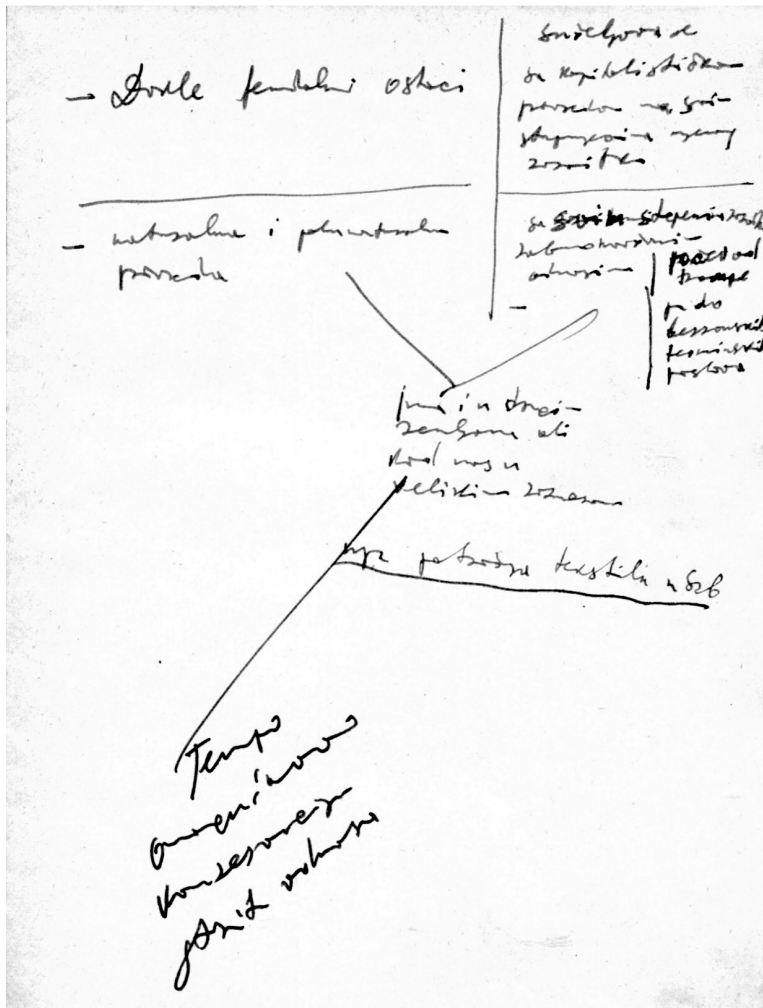
- Дакле феудални односи	Сучељава се са капиталистичком привредом на свим ступњевима њеног развитка
- натурална и полунатурална привреда	са свим – степенима развитка робно новчаним односима (почев од трампе па до берзанских [нечитко] послова

Има и у другим земљама али код нас у великим размерама

(нпр. потрошња текстила у Србији)

Темпо омогућавао конзервацију старих радника

Сада ћемо изложити привредни развитаk земље као целине, посматран кроз развитаk производних снага, економску структуру друштва, њене промене и положај непосредних произвођача, у оквиру затеченог стања и у два основна временска периода 1918-1929, 1929-1941. Детаљнију периодизацију дајемо у свим случајевима кад је то могуће. Услед непостојања суштинских статистичких података о многим појавама, и непостојања монографских радова, често смо били приморани да се служимо описним излагањима или оријентационим показатељима. Поједина питања морали смо да остављамо по страни услед непостојања потребних података. При том не треба заборавити да је у бившој Југославији постојао само један статистички попис из 1931 године који је дао структуру пољопривредних поседа, само један индустријски попис из 1938 године и сл.

ПРИЛОГ

МИРОЉУБ ВАСИЋ, МИЛЕ ПЕНКОВ, НИКОЛА ЦВЕТКОВИЋ

ПРИКАЗ КЊИГЕ НИКОЛЕ ЦВЕТКОВИЋА, ЖИВЕТИ ПУНИМ ЖИВОТОМ (ЖИВОТОПИС СЕРГИЈА ДИМИТРИЈЕВИЋА), НАРОДНИ МУЗЕЈ, ЛЕСКОВАЦ, 1996.

О књизи др Николе Цветковића, Живети пуним животом (Животопис Сергија Димитријевића), Народни музеј Лесковац, 1996 говорили су: др Мирољуб Васић, Миле Пенков и аутор др Никола Цветковић.

Пред нама је интересантна и вредна монографија проф. др Николе Цветковића „Животопис Сергија Димитријевића“, коју је, као своју 44. књигу, издала Библиотека Народног музеја у Лесковцу.

Био сам њен рецензент и писац предговора насловљен као „Слово о Сергију Димитријевићу“.

Нерадо говорим о књигама чији сам рецензент (он је онај који први прочита рукопис, препоручи га за објављивање, постаје ауторов „саучесник“ и, на неки начин, његов „адвокат“). Данас, ипак, и то радо чиним, јер ова књига није свакидашња, она је својеврстан споменик Сергију Димитријевићу, она, поред истраживачког и стваралачког напора аутора, садржи и Сергијева казивања, сведочења о себи и свом времену, што је чини посебно значајном, вредном.

У свом „Слову о Сергију Димитријевићу“ ја сам, у настојању да спознам и оценим његов живот и дело, пошао од две констатације: Епикурове „Сазнање је нужност да би се могло живети“, Сергије је читавог свог живота настојао да спознаје и тумачи свет; и Тагорине „У свему постоји део свега“, Сергије је био нераздвојни део наше савремене историје, њеног стварања и њеног писања.

Ко је био Сергије Димитријевић? Обичан, а прави, велики човек. Добробит је за нашу земљу и науку да је постојао, урадио много, изборио се да буде знаменит.

Порастао је и формирао се овде, у Лесковцу, коме је читавог живота, као и својим родитељима и породици, био бескрајно привржен. Ту

је, као најбољи ђак у генерацији, завршио основну школу и гимназију, а Правни факултет на Београдском универзитету, бавећи се не само студијама већ и активним револуционарним радом; подсећам да су тада, почетком тридесетих година, комунистичке идеје биле идентификоване са свим најпрогресивнијим и најхуманијим. Он се за револуцију и социјализам определио веома млад, једном заувек, и том опредељењу остао је доследан.

Због жеље да се посвети научном усавршавању, али и да избегне полицијски прогон, Сергије је од краја 1934. до 1939. провео у Паризу, у Француској, где не само предано ради на изради своје докторске дисертације већ се и најактивније бави антифашистичким и револуционарним радом, обављајући значајне функције.

Од друге половине 1939. до средине 1945. скоро пуних шест година, Сергије ће провести у логорима, прво француским, а затим у Немачком конц-логору Бухенвалд, где и у немогућим условима револуционарно дела.

После Другог светског рата он је, поред осталог, директор Економског института Привредног савета владе ФНРЈ, предавач на Правном факултету Београдског универзитета, где ће 1957. докторирати; на Високој школи политичких наука; на постдипломским студијама Филозофског факултета, а затим научни саветник Историјског института САНУ, Института друштвених наука, Института за изучавање радничког покрета...

Поље интересовања С. Димитријевића је веома широко. Он изучава, пре свега, историју – економску, привредну, средњевековну, савремену, али бави се и социологијом, географијом, нумизматиком, библиографијом, етнографијом, филателијом; сакупља разгледнице, народне умотворине, вицеове... Изучава, како је шеретски умео рећи – све од Ноја до АВНОЈ-а. Он зна и то поштује, примењује, да нема науке, да нема историје без емпирије.

Иза Сергија Димитријевића је остала библиографија радова од 425 јединица, обима око 6.000 објављених страна, од чега око 20 књига, као и више започетих рукописа, и много драгоцене грађе. У свим својим радовима он је остварио Сократов наук – да је знање – знање оног што се не зна.

Сергијев живот је био испуњен радом, стваралаштвом, људском постојаношћу и доследношћу. Он је био човек великог знања, ерудиције, разумевања, толеранције, дијалога; био је човек мудрости, али и сумњи, који је неуморно трагао за истином о нашој укупној прошлости, о нашем времену, за истином о нама самима.

Шта је садржај ове прве књиге Николе Цветковића – посвећене Сергију (подсећам да ће ускоро изаћи и друга). Укратко – то су резултати

Цветковићевих истраживања и Сергијевих казивања о свом детињству, његовим колекционарским наклоностима и истраживачким љубавима; револуционарној активности на југу Србије, студентским данима и борби, његовом многоструком деловању у Француској, и његов боравак, злопаћење и борба у логорима...

Колико је Сергије урадио, како је живео и борио се, заинтересовани могу, барем делимично – сазнати из ове и будућих књига о њему.

Желим зато да још само нешто кажем о Сергију као човеку. Иако је читавог свог живота био револуционар и у револуцији и социјализму видео духовну вредност и будућност човечанства, он је био против свих догми и идеологија као обавезног погледа на свет, доследно се залагао за слободу мишљења, за слободу човека. Он је увек био окренут будућности, био на страни прогреса, доброте, лепоте, љубави, мада је био дубоко свестан да нас прогрес не само отуђује већ и забрињава, јер прогрес нису само антибиотици, бајпасеви, рачунари и сл., већ и зрачења и загађивање природе, неизлечиве болести, дрога, насиље и сл., под добротом је подразумевао нашу солидарност и бригу о другима, то је мера наше људскости; под лепотом – све оно што равнодушност претвара у немир, а под љубављу скоро све, јер, она је и наш однос према другима, поглед на свет, карактерна особина...

Сергије је, пре свега, био, иако времена у којима је живео нису била лака – прави човек, и велики сањар, али не само зато што снови чине да стварност и пролазност мање боле, већ што су му снови били и степенице којима је узлазно корачао.

Сергије Димитријевић је својим животом и радом, а то и ова Цветковићева књига показује и доказује – непрекидно и доследно пружао допринос унапређивању људског знања и разумевања, спадао у оне ретке људе, који нас својим постојањем, сарадњом, пријатељством чине бољим, вреднијим него што јесмо. Он је стално служио свему ономе што уздиже мисао и достојанство човека и био у непрекидној борби „да буде што бити не може...“

Имам утисак, а познавао сам га добро, да је Сергије на неки начин био срећан човек, а то је реткост у овом времену отуђености, срећан у оном будистичком смислу, а по будизму је срећа – наша способност да све пријатности примамо без грабљивости, а све недаће и бол без осуде и роптања.

Сергије се понашао и остваривао ону народну поруку, мудрост – све што немаш – позајми од себе самога.

И да закључим. Сергије Димитријевић је био свестран и врстан истраживач, а пре свега историчар. Он је доследно остваривао ону латинску поруку да историја мора бити „Lux veritatis“ (светлост истине), и

Тацитов савет историчарима – „Sine ira et studio“ (без мржње и наклоности), он је увек настојао да дође до „четвртог тла историје“ неопходног за разумевање сложених историјских појава.

Књига Н. Цветковића је поучна прича о једној младости, стварању, револуционарном заносу, о људској борби да „буде што бити не може“, и доказ да је рука историје рука човека, овде је та рука Сергијева...

Сажето у неколико речи – живот и рад С. Димитријевића могли би се изразити као рад, стварање, скромност, ентузијазам, доследност, борба...

Препоручујем ову књигу вашој пажњи, пажњи јавности.

Нека јој је срећан пут у живот, а њен век ће бити, трајати све док буде знатижељних и заинтересованих да је прегледају, прочитају, користе.

„Ваљани људи су ретки, али их има“, рече Дидро. Сергије Димитријевић је прави доказ за то.

И још нешто. Овог лета се навршава 10 година од смрти С. Димитријевића (зар већ). Књига Николе Цветковића – *Животопис Сергија Димитријевића* вредан је прилог обележавању те годишњице. Аутор за свој стваралачки напор заслужује похвалу и признање, као и Народни музеј у Лесковцу.

С. Димитријевић је многе своје радове посветио историји Лесковца и околине. Он је и један од утемељивача и донатора најзначајнијих културних установа у Лесковцу – Народног музеја и Народне библиотеке. Лесковац му дугује да једна улица понесе његово име, а дугови се морају враћати, то етика претпоставља и обавезује...

Мирољуб Васић

Живот и дело Сергија Димитријевића представљају отелотворење оног давнашњег сна, свевремене тежње човекове, да се сопствена судбина, сопствена хтења и идеали – уткају у судбину, хтења и идеале заједнице, друштва. То је посебно изражено код великих људи, врхунских стваралаца и организатора друштвеног живота. Ти људи, условно речено – ренесансног кова, све своје енергије, сво своје знање и таленте, и сва своја дела, остварења, подређују прогресу целокупне заједнице, идеалу хуманости и братства међу људима. Отуда је било сасвим природно да је Сергије Димитријевић романтичарски страсно, не штедећи себе, пригрлио комунистички идеал. У тај идеал он је уграђивао сопствени живот, огромно енциклопедијско и практично знање, способност генерализације историјских збивања и процеса, научничку проницљивост и упорност, луцидност врхунског организатора, сталоженост и топлину учитеља, педагога, и радозналост путника у непознато. Његов животни кредо био је: Живети пуним животом, живети и испунити све своје

потенцијале, најпре кроз свестрано образовање и учење, а затим кроз активно учествовање у највећим и најзначајнијим догађајима и процесима двадесетог века, изгарајући у оном што је сматрао својом дужношћу, својом обавезом. Књига ЖИВЕТИ ПУНИМ ЖИВОТОМ нашег истакнутог песника, есејисте и научника, доктора Николе Цветковића – управо говори о том и таквом животу.

Веома је тешко издвојити и једну област Димитријевићевог свестраног и богатог делања, јер је то код великих људи преплетено. Ипак, с аспекта историје (класичне) и историје уметности, сасвим је сигурно да су његово схватање историје као науке и његов методолошки поступак долажења до истине о недовољно познатим или замагљеним периодима српске прошлости заиста јединствени. Његово основно полазиште јесте нумизматика, али не само нумизматика као колекционарство, већ нумизматика као један од оригиналних начина и путева да се дође до историјских података о једном времену, да се већ познато сагледа у друкчијем светлу, или пак да се разоткрије оно што је било свесно сакривано од будућих генерација. Поред осталог, такав је случај, на пример, са динаром трећег по реду, историји непознатог, српског цара Константи-на (Констадина) Дејановића, кога српска црква (а с њом и српска историјографија) није признала, јер је већ створила култ, односно канонизовала династију Немањића. Осим тога, оригинална су и Димитријевићева тумачења орнаментике на старом српском кованом новцу, и његова лудна запажања у вези са извесним одступањима од кодекса ортодоксне српско-византијске уметности представљања владара. На новцу из времена краља Милутина и цара Душана он открива низ реалистичких детаља, који су показатељ првих ренесансних тенденција у уметничком изразу тог времена. Тако, на пример, динар цара Душана приказује владара како седи са обема ногама на једној страни, то јест на женски начин, и то само зато да би изгледао свечаније и елегантније, односно модерније, бар за оно доба. Интересантни су и орнаменти у облику цвећа, или лишћа винове лозе, а на неким новчићима су реалистички приказани праменови косе, украси на владаревој столици и тако даље. Све је ово читаоцима презентовано у поглављима која се односе на младалачке године Сергија Димитријевића, време његових интензивних колекционарских активности. Може се са сигурношћу рећи да су управо ова поглавља књиге ЖИВЕТИ ПУНИМ ЖИВОТОМ испуњена специфичним лирским и драмским моментима – најлепше странице ЖИВОТОПИСА Сергија Димитријевића. Ово је био само један сегмент, само једна значајна активност Сергија Димитријевића, коју је аутор, доктор Никола Цветковић, расветлио на изузетан начин. За оне читаоце којима је важније фактографско и документарно, ту је и низ података, јавности недовољно по-

знатих, о појединим моментима у историји нашег предратног омладинског, студентског и комунистичког покрета, најпре у Лесковцу и јужној Србији, а затим и у Београду и Француској. Изванредна композиција књиге ЖИВЕТИ ПУНИМ ЖИВОТОМ учинила је да су ови историјски факти преображени, и преточени у причу о судбини једног човека, о његовој борби да се постане и остане високо морална личност у условима илегалне партијске активности и тешког живота у концентрационом логору. Тако је Сергије Димитријевић постао књижевни јунак, а његов се ЖИВОТОПИС приближио романескној форми.

На крају, може се рећи да књига доктора Николе Цветковића ЖИВЕТИ ПУНИМ ЖИВОТОМ представља веома богат, садржајан биографско-документаристички рам за слику једног свакако неуобичајеног животног пута једне вансеријске личности. То јесте ниска фрагмената из живота једног човека, али је она тако складно укомпонована и обогаћена ауторским реминесценцијама, промишљањима и есејистичким узлетима, да се може читати и као романсирана биографија. Осим тога, књига ЖИВЕТИ ПУНИМ ЖИВОТОМ је и својеврсна панорама двадесетог века, његових великих догађаја, постигнућа, али и потонућа, великих утопијских замисли, снова, али и утрнућа идеала, пред налетима прагматичне стварности. При томе, ово штиво нипошто није сувопарно, попут других типично публицистичких и документаристичких дела, захваљујући ауторској вештини преплитања историографског и чисто књижевног, захваљујући префињеном тону и току приповедања, топлини исказа, који се на појединим местима прелива у поетско.

Миле Пенков

Најпре желим да поздравим све присутне,
што су нашли у себи довољно разлога
да нам се придруже.
Посебно чланове породице Димитријевић,
јер говоримо о нашем драгом Сергију,
по коме се једна улица именује у овом граду.
Топло поздрављам чланове породице Момчиловић, а посебно
Вукицу Момчиловић Цветковић
која је најлепшим цветовима,
Мајом и Сањом, обогатила,
украсила породицу Лешњак.
Срдачни поздрави породици Костић – „Грознички“ и Цакић,
уз сећања на заједничка студентовања.
Фамилијарни поздрави породици Лешњак и
најстаријем међу њима – Предрагу Цветковићу.

Говоримо о књизи посвећеној
једном од најзначајнијих Лесковчана,
о мом учитељу, Доктору С. Димитријевићу.
Захвалност учитељу је залога напретка у учењу.
Драгиша Богдановић,
показао је разумевање
за објављивање једне овакве књиге.
Омогућио је средства за „такозвану“
што је било довољно за почетак.

Посебно захваљујем директору штампарије Цакићу,
који је дао велики допринос у овом послу.
Свесрдно је подржао објављивање књиге.
Свестан културне мисије,
био је спреман чак и сам да буде издавач.
Јер штампарија „Напредак“ има дугу традицију и
објавила је прве књиге и брошуре С. Димитријевића.

Народни музеј је, захваљујући Верољубу Трајковићу, директору,
књигу и прихватио, са смислом за нове иницијативе,
и укључио је међу своја издања.

Са своје стране, проф. др Добросав Бјелетић, задужбинар српске на-
ционалне културе, својски је подржао све што је везано за живот, дело и
стваралаштво Сергија Димитријевића.

Захваљујем рецензентима – Мирољубу Васићу,
највећем песнику међу историчарима,
и проф. др Милану Миладиновићу,
етичару и филозофу.

Дом Сергија и Наде Димитријевић био је школа живота и нека врста
универзитета у малом, можда за неколико генерација младих, надобуд-
них, жељних да уче, сазнају, откривају...

У овој сали нас има најмање петоро којима је њихов дом био скоро
родитељско упориште.

И још неколико из других генерација, старијих генерација. Они ће се
у себи препознати.

У Сергијевом и Надином дому смо уморни предахнули, хлебом
и знањем се zaloжили, подршком охрабрили, на ватри срца и љубави
огрејали...

Појединачно, колегинице и колеге, даме и господо – најпре топло, другарски захваљујем мојој другарици Дуди из часне породице Пауновић, мом генерацијском другу из школске клупе... Захваљујем јој што је домишљала моје књиге заједно са мном а објавили смо скоро двадесетак... Јесте, нитила је, распредала, а понекад и заплитала моје недоумице – и доумљивала студијске непознанице... Стизала је да брине о породици, да подиже синове – али и да ми помогне, када је то било неопходно...

И онда, када сам недеље и месеце са Доктором – како сам ословљавао Сергија Димитријевића – проводио на Хвару, када сам изостајао из породице.

„Док будеш певао
Ко ће твоје бреме да носи
Док једини пркосиш сиромаштву јасноће
Путуј, певај, пркоси“

После Дуде, највећу захвалност дугујем Нади Димитријевић Белки – мојој, подвлачим, духовној помајци.

Са њеним домом повезан је мој први сусрет са Београдом, почетком педесетих година, када сам се први пут попео у лифт, провозао кругом „двојке“.

Испричаћу један детаљ – речитији од речи захвалности:

Када сам крајем педесетих, као студент, дошао у Београд из провинције, из те моје плавокосе даљине...

Као и многи провинцијалци, нисам знао где се налази угао Таковске и Ђушине улице

и Семинар за Светску књижевност.

Нада ме је довела до зграде...

Али требало је наћи салу Семинара за књижевност.

Ушла је са мном, попела се до последњег спрата:

– Ево, то је ту!

И села је са мном у клупу, јесте, села је у клупу тог студентског Семинара, да ми и делом и телом покаже где ћу учити, сазнавати и разазнавати магију и тајне писане речи.

И на одбрану докторске дисертације пошао сам из дома Сергија и Наде Димитријевић. Седела је у првом реду са Доктором Димитријевићем, посведочавајући срцем, матерински, да је са мном на том важном научном, поетском, али и животном испиту.

Више од десет година предавао сам књижевност и увек се сећао тих појединости.

И данас, када се представљам, свакој новој генерацији студената кажем да сам имао великог учитеља који ми је откривао путеве науке – др Сергија Димитријевића:

Кажем да сам ђак песника Боре Здравковића који ме је упутио у замнамни свет поетских речи, да сам ђак новинара Вилија Хубача који је објавио прве моје текстове и упутио ме у неизвесни и деликатан списатељски занат.

Неколико речи о томе како је ова књига настајала:
Током скоро три минуле деценије пратио сам Доктора,
бележио његова казивања,
потом их обликовао и стилизовао.
А онда бојажљиво, њему прочитавао.
Он је вазда напето
бринуо о аутентичности својих исказа, о свакој речи.
Сви који га знају сетиће се
какав је жесток критичар и полемичар био.
Поједине његове исказе прекуцавали смо (Дуда и Нада)
по два и три пута.
Неко ће помислити да ми је помогао при писању. НЕ и НЕ!
Мој драги доктор
ни једну своју написану реч
не би препустио другоме.
Ни једно слово.
Он у историјској науци
није подносио литературу.
Неприхватљиво му је било поетизовање,
метафорика, лиризам било које врсте.
(Често се ругао: „Риста надреалиста види јогурт у облацима“).
Сматрао је да „литерарисање“
загађује историју,
као и погрешно интерпретирање чињеница.
Зато сам одељак о нападу на зграду немачког посланства
морао неколико пута прерађивати.
И друге делове књиге,

Док се не би уравнотежило ФАКТОГРАФСКО – и оно СУЗДРЖАНО
ЛИТЕРАРНО.

Књига, или боље рећи књиге о Сергију Димитријевићу,
настајале су на Хвару,
овде у Лесковцу, у Београду,

на бројним путовањима по свету,
у Шпанији, где сам га пратио,
у Ефесу, на Родосу,
у Каиру – о чему сведоче заједничке фотографије испред Кеопсове
пирамиде.

Били смо заједно на хаџилук,
он је Хаџи-Димитријевић, а ја Хаџи-Цветковић,
Јерусалим, Хаџифа, Тел Авив...

За мање од 30-так година,
исписао сам више од 30 свезака,
на хиљаде страница о Димитријевићу.

Све су то сведочанства о једном богатом животу,
грађа за литературу,
само делић тога је саденут у ову књигу.

Мој учитељ, доктор Сергије Димитријевић,
завредео је доиста бољу књигу, коју ће неко написати
са историјске дистанце, када се створе услови за синтезу.

Али они који добро знају доктора Димитријевића
могу претпоставити – да је пуно тога прећуткивао,
напола казао,
или тек само назначио,
јер је о свему што је овде забележено
хтео и сам писати,
студијско мемоарски – како је то већ и започео.
Веровао је да ће све то сам исписати,
а за то би била мало и два века људског постојања.

Жао ми је да то кажем,
али био је љубоморан помало и на себе самог.
У вашем је поседу Докторово лична архива,
која може да дорекне понешто што је овде у књизи само
најављено.

Открићу једну малу тајну:
од момента када је мој велики учитељ,
отишао у легенду,

размишљаам о једној већој прози
покушавам да литерарно, поетски доградим
фактографске појединости које сам овде забележио...
Доктор Димитријевић ће бити књижевни лик
У окружењу себи сличнима.

Никола Цветковић
„Лесковачки зборник“,
XXXVIII, 1998, 427-436.

ДОБРОСАВ БЈЕЛЕТИЋ

**РЕЧ НА ПРОМОЦИЈИ КЊИГЕ
НИКОЛЕ ЦВЕТКОВИЋА, ЖИВЕТИ ПУНИМ ЖИВОТОМ
(ЖИВОТОПИС СЕРГИЈА ДИМИТРИЈЕВИЋА),
НАРОДНИ МУЗЕЈ, ЛЕСКОВАЦ, 1996.**

Народни музеј у Лесковцу је, у сарадњи са Заводом за уџбенике и наставна средства и Удружењем Лесковчана у Београду организовао промоцију књиге 2. јуна 1997. године у кући Ђуре Јакшића у Београду Живети пуним животом (Животопис Сергија Димитријевића) аутора др Николе Цветковића. О књизи, говорили су: академик Милош Маџура,⁶⁹⁶ проф. др Добросав Бјелетић, др Мирољуб Васић.

Димитријевић Сергије (19.03.1912., Пирот – 10.08.1987.) значајна је личност у нашој историјској науци и нумизматици, али и као активан учесник у динамичним друштвено-историјским збивањима у периоду између два рата. Детињство и школовање је провео у Лесковцу. Дипломирао је на Правном факултету у Београду (1934); а докторирао је 1957. са тезом из области економских наука.

У периоду непосредно после Другог светског рата радио је као професор на Правном факултету у Београду, а касније у историјским институтима. Пензионисан је као научни саветник.

Објавио је више књига и студија из привредне историје, историје социјалистичког и комунистичког радничког покрета Србије (до 1918) и Југославије (до 1941). Интензивно се бавио и историјом лесковачког краја (*Историја Лесковца и околине 1918-1928, Споменица педесетогодишњице радничког покрета Лесковца и околине*), дајући допринос и археолошким, етнографским, фолклорним и другим истраживањима југа Србије (*Црнотравске и лесковачке народне песме ослободилачког рата и револуције, 1967*).

696 Академик Милош Маџура на промоцији књиге *Живети пуним животом* говорио је без припремљеног текста, тако да га неамо.

Посебно је драгоцен његов научни рад на српској средњовековној нумизматици, у коме је достигао европски ниво (*Новац кнеза Лазара*, 1971; *Оставе које садрже српски средњовековни новац из периода до 1371. године* – из „Споменика САНУ“, СХХИИ, 1981; *Средњовековни српски новац*, 1997). Његова јединствена збирка средњовековног новца Србије, Босне и Бугарске обухвата око 200 врста, подврста и варијанти.

Стваралачки опус овог великана српске националне нумизматике обухвата више од двадесетак књига већег формата, од којих су неке и преведене (*Страни капитал у привреди бивше Југославије*, 1958), као и стотину обимнијих научних студија и монографија. Суделовао је у раду четрдесетак научних скупова, од којих су многи међународног карактера. Тако његов научни и монографски опус обухвата више од шест хиљада објављених страница.

Поменућемо овде нека од његових најзначајнијих остварења: *Карактеристике индустрије и рударства бивше Југославије* (1949); *Градска привреда старог Лесковца* (1952); *Социјалистичке радничке организације у Србији на крају деветнаестог века* (1953); *Дубровачки каравани у јужној Србији у 17. веку* (1958); *Привредни развитак Југославије од 1918-1941* (1962); *Радован Драговић* (1978); *Лесковачка гимназија од 1918-1941* – из књиге *100 година лесковачке гимназије* (1979); *Социјалистички раднички покрет у Србији 1870-1918.* (1982).

Активно је радио на издавању сабраних дела Димитрија Туцовића и Душана Поповића, као и сабраних списа Радована Драговића.

Др Сергије Димитријевић је историчар модерне и оригиналне концепције и један од стваралаца историје у периоду између два светска рата. То је вишеслојна и богата стваралачка личност, многоструких научних интересовања из више различитих области.

Поседовао је у много чему изузетну историјску способност промишљања и анализирања догађаја, без велике и посебне историјске дистанце. Смело и продубљено је анализирао и оне живе, па у извесној мери и текуће догађаје, пуне набоја и драматике. У својим разматрањима полазио је од поузданих критеријума, обликујући особену филозофију историје и оригиналну методологију, која му је омогућила да целовито сагледа историјске токове и преламања.

Полазећи са становишта воље и акције колективног човека као историјски практичног бића Димитријевић је избегао крајности и поларизације какве су се јављале код појединих теоретичара филозофије праксе на линији позитивистички-економистичког и антропологистичког тумачења историје.

Као врсни историчар новог века и времена, са темељно изграђеном методологијом за догађаје и историјске процесе, стварао је разубуђену ис-

траживачку основу којом их је интегрално проверавао, консултујући све расположиве изворе, не само националне, него и много шире. Знао је да зло, упркос силовитим налетима, не може метафизички превладати, те да је историја савременог друштва, и поред бројних криза и посустајања – историја рационалности. Био је свестан да је историја минуле епохе у својој основи историја класног друштва, историја нужности и случајности, а само једним делом и слободе.

Учествујући у стварању историје, а одмах потом и као њен научни истраживач и аналитичар, стваралачки је обликовао и изграђивао критичку свест, коју је разазнавао и у бићу самих историјских процеса. Из његових бројних студија јасно се разазнаје процес стварања историје, „која зна шта се ради, зна да је историја повијест слободе“.

Уочљиво је да Димитријевића у непосредној пракси политичке борбе никада нису напустили историјски рационализам и хуманизам, као битни мисаони и сазнајни извори и критеријуми у научној анализи друштвеноисторијских и политичких збивања.

У новијој антропофилозофској оријентацији помера се тежиште са Енгелсовог става о јединству света у његовој материјалности - на јединство света у људској револуционарној пракси – што битно редуцира и мења значење класичне законитости и строгог детерминизма, не само у историји него и у друштвеним наукама у целини.

Свестрано је анализирао и промишљао историјске процесе, догађаје и чињенице, чији су актери били ангажовани људи. Полазећи од филозофије праксе, он је вазда имао у виду да историја економских и друштвених токова и шире – укупна наука – почињу сазнањем и рационалним утврђивањем чињеница, али се тиме никако и не завршавају. То је, у ствари, емпиријска основа за дубље историјско преиспитивање, теоријско осмишљавање, логичко закључивање и конципирање одређених видова филозофије праксе.

У изучавању привредне и политичке историје, Димитријевић се као кохерентна личност чувао економске реторике, испразног морализма и симплификација. Увиђао је да између друштвено-економског стања и односа и државе са читавим апаратом принуде и нормативног устројства стоји друштво које треба да се корени тије мења у смеру демократизације, а то се не може догодити само уз помоћ папирнато-нормативистичких захвата, или у главама и књигама научника и мислилаца већ у непосредној животној стварности и пракси. У свом научном истраживању историје, као добар економиста он није поједностављено прихватио историјску стварност као производ и израз капиталистичких друштвених и продукционих односа већ као тоталитет деловања историјских субјеката и односа друштвених снага, те односа производних снага и односа

производње – али не као механичких, већ као узајамно дијалектичких, њихове изменљивости и кретања ка демократским облицима друштва и људске слободе.

Свестрано, мултидисциплинарно познавање више различитих научних области – а нарочито економије – помогло му је да превлада слабост упрошћеног историјско-економског виђења либералне оријентације испољену у заблудној вери у вечност и савршенство одређених друштвених института и институција, насупрот отвореним демократским процесима.

Научнотеоријски гледано, Димитријевић је дијалектички сагледавао и умно разрешавао сложен и деликатан однос у историјским процесима и збивањима између универзалног и посебног, парцијалног. Као битан историјски критеријум он је узимао класно и социјално-политичко јединство, не запостављајући при том ни национално јединство. Широка социјално-политичка основа у валоризацији друштвених процеса била му је истинско полазиште да се досегне оно аутохтоно национално. У борби за освајање слободе, као и у слободним научнотеоријским промишљањима, настојао је да разазна суштину кретања, укупни развојни процес, дијалектику. Концепција историје за Димитријевића је скоро увек била кретање, превладавање постојећег, развитак, слобода и живот схваћени у тоталитету. Историја није само прост континуитет демократског друштвеног развоја већ и дисконтинуирани процес хегемонистичких формација и историјских блокова, како би рекао Грамши. Историја је и слобода онда када је отворен борбени процес „између слободе и власти, између револуције и конзерватизма, борба у којој слобода и револуција износе победу над влашћу и конзерватизмом“.⁶⁹⁷

Имајући у виду ове научнотеоријске премисе, Димитријевић је аргументовано и научно убедљиво показао да је српски народ – као и Југославија – увек био део светске историје и да као историјски народ живи у светској заједници од времена њеног постојања. При томе, ниједног тренутка није превиђао да код српског народа у новијем раздобљу постоји у много чему изграђена историјска свест, која је играла пресудну улогу у конституисању националног бића и националне државе. Међутим, кристалисана свест о историјској посебности српског народа јесте конкретна европска тенденција са осмишљеним садржајем.

Димитријевићев научноистраживачки рад, као и целина његовог погледа на свет, у основи је био усмерен на будуће људске потенцијале, отворене покрете и смеле визије упућене ка друштвеним исходштима, који отварају перспективе и превладавају ретроградне процесе. Он је тумачењу историје српског социјалдемократског покрета приступио са

697 Антонио Грамши, *Историјски материјализам и филозофија Бенедета Крочеа*, Загреб, 1958, стр. 225.

свешћу да се у процесу писања историје политичке партије морају решавати и ревалоризовати бројни друштвеноисторијски процеси и са становишта њихових иманентних негативних тенденција, као и да ту историју треба сагледавати у ширем контексту општих и националних кретања. Зато је он свестрано анализирао друштвено-економске, социјалне и класно-политичке токове друштва које је изражавала партија као авангарда. Како „историја једне партије неће моћи а да не буде историја једне друштвене групе“, Димитријевић скоро паралелно пише историју рађања и класног сазревања радничке класе у Србији и њене Социјалдемократске партије.

У филозофији праксе је добро уочено да ће једна партија „имати већи или мањи значај и важност управо у оној мери у којој је њена посебна активност имала већи или мањи значај у одређивању историје једне земље“ (Грамши). Социјалдемократска партија и социјалистички покрет у целини усмеравали су живе историјске снаге у Србији ка прогресу, демократским облицима организовања, културно-цивилизацијској обнови и развоју делотворних енергија народа. Они су ослобађали српски народ од средњовековне тмине и династичких притисака, нудећи при том свест о историјској самосвојности, националном идентитету и нужности да се историјском борбом не само на бојном пољу него и у области науке, културе, уметности и, уопште, стваралаштва остварује властити интерес, слобода и хуманистички циљеви.

Димитријевић је знао да писати историју једне партије „не значи ништа друго него писати општу историју једне земље, с монографског становишта, да би се истакао неки њен карактеристичан вид“. Зато је, као аутор једне од целовитијих историја социјализма у Србији, после темељног библиографског истраживања, аналитички преиспитивао поједине фазе историјског развоја, да би тек касније, у зрелијој фази, дошао до озбиљних монографских обрада, које је требало да послуже приликом свеобухватне историјске синтезе као највише фазе истраживања. Извршио је све припремне радње неопходне за ширу историјску синтезу и историјски је темељно обрадио неколико најдинамичнијих фаза о којима постоје бројне контроверзе у историји нашег друштва.

У форми монографија као што су: *Социјалистичке радничке организације у Србији на крају XIX века*, *Радован Драговић и стварање класног радничког покрета*, *Социјалистички раднички покрет у Србији 1870-1918*, *Душан Поповић и Српска социјалдемократска партија* створио је све услове за једну целовитију синтезу, која је делимично присутна и у неким од поменутих монографских захвата. Синтезе, а посебно у историјској науци, показују то и Димитријевићева научна разматрања, захтевају дуг историјски период истраживачког и интелектуалног стваралачког напора више генерација истраживача и монографа.

Захваљујући његовом раду створене су основе да најбољи и најкреативнији историчари нашег времена могу да уобличе целовите погледе у форми великих синтеза на крају XX века.

Период новије историје карактерише интензиван и динамичан развој подстицан убрзаним научним и научно-технолошким развојем, али и новим друштвеним снагама које су у том периоду биле на нивоу историјских могућности разрешавања друштвених противуречности. А то је, природно, изазивало брзе и различите промене праћене потресима, поремећајима и друштвеним ломовима, унутар којих су се смењивали успони и падови. Испољени су при том неки неочекивани преокрети, као и изневеравање реалних очекивања и прогноза.

Из противречних историјских процеса и развојних токова поникле су нове историјске снаге које су ступиле на поприште борбе. Тада се јавља организовани раднички покрет, који целином свога бића означава нов, прогресивни смер развоја људског друштва ка историјском хуманизму.

Димитријевићева критичка концепција историје тражила је адекватно усклађивање различитих методских поступака, укључујући ту и дедуктивну и индуктивну методу, као и аналитичко преиспитивање грађе у односу на конкретне друштвене токове и процесе и саму стварност. За њега као привредног и социјално-политичког историчара није постојао неки општи *homo economicus* или *homo politicus*; он је настојао да из целине друштвено-историјских и привредних процеса издвоји основне покретаче и протагонисте економско-политичког деловања.

Димитријевићево критичко виђење привредних токова у Србији и Југославији није само историјско у традиционалном смислу јер се теоријске основе његове привредне историје не могу одвојити од интегралне историје економске науке као такве.

Димитријевић историју не своди на бурне друштвено-политичке акције управљача и држава, већ пуну пажњу поклања историјским кретањима маса које стварају историјске догађаје. Бит историје се испољава у стварној производњи људског живота. Њему је било јасно да је историја класног друштва стварала привидне заједнице, а да је задатак прогресивног друштвеног кретања стварна, очовечена заједница у којој „слобода сваког појединог човека постаје услов слободе свих“.

Схватао је да људи не стварају историју у околностима које сами бирају већ у оним које објективно постоје и које затичу. Они, међутим, својом удруженом акцијом мењају те околности, а заједно са њима и своје властито биће.

Ако пажљивије размотримо европско социјалистичко наслеђе, запазићемо да српска социјалдемократија, будући да је полазила од аутен-

тичних друштвено-историјских и класно-политичких изворишта, није била копија европских токова, већ се својим специфичностима издвајала на хоризонту револуционарних друштвених процеса. За разлику од неких европских социјалдемократских партија које су уростале у биће капиталистичког система, српска социјалдемократија се у борби са бирократским режимом, династичким обузетостима и профитерским настојањима танког слоја буржоазије битно издвајала својим особеностима и на унутрашњем и на спољашњем плану.

Право и аутентично оцењивање српског социјалдемократског и радничког покрета на свој начин су ометале тежње да се постигне сагласност свих националних супстрата, да се успостави извесна „равнотежа“, па и симетрија, и са оним националним срединама у којима социјалдемократски покрет није имао значајнијег историјског учинка. У таквим неодмереним захватима, којима се Димитријевић одлучно супротставио, скоро по правилу је била оштећена српска социјалистичка мисао.

Димитријевић је стваралачки премостио и научно-аналитички продубио период између српске социјалдемократије и класног радничког покрета у зрелој фази. Својим научним радом, чином и деловањем учинио је много да се афирмишу вредности српског социјалдемократског покрета, те да се, као живоделујуће, унесу у теоријски фонд југословенског радничког и социјалистичког покрета.

Треба рећи да су многе тековине тог покрета биле, у једном периоду, из различитих разлога запостављене, јер револуција која је била на делу, у оном истинском заносу, сматрала је да је у великој мери довољна сама себи, и да јој нису неопходни континуитети у неким ширим временским релацијама. Субјекти тог покрета сматрали су да су довољни сами себи, а познато је да сваки револуционарни покрет има већих амбиција од реалних могућности. Амбициозни раднички покрет сматрао је да сам може решити све друштвене проблеме без учешћа друштвене целине, а при том се није имало у виду да социјализам и поред свих прогресивних тежњи није у свему посебна, аутохтона друштвена формација, па се у том смислу и није могао изграђивати и обликовати. А што је још чудније, рани периоди српског социјалистичког покрета су под притиском извесне марксистичке догматике поједностављено тумачени.

У његовим теоријским погледима осмишљеном концепцијом филозофије праксе није било доктринарних елемената, јер је он то превазилазио конкретним деловањем и непосредним активизмом. Свестрано је афирмисао погледе на социјализам и ширу концепцију историјског хуманизма, истовремено настојећи да на адекватан начин ситуира историјске процесе и тенденције у шири контекст међународног радничког покрета, који је сагледавао као саставни део најнапреднијих европских стремљења.

Димитријевић се убраја у групу малобројних новијих историчара и теоретичара који су, полазећи од основа филозофије праксе, студиозно истраживали корене социјализма у нашим условима. Он није само историчар-фактограф који хронолошки бележи збивања; он револуцију не третира само као политичку, класну и оружану борбу већ као јединствен историјски тоталитет. Успевао је да сагледа сваку историјску ситуацију у њеној пуној специфичности; полазио је од продубљене анализе економских услова, преко класно-социјалних аспеката, до хуманистичке визије развоја друштва. Из те перспективе он аналитички сагледава рађање, развој, циљеве и карактер борбе радничког покрета. Он превладава поједностављени економизам и – за разлику од неких других историчара – борбу радничког покрета не своди само на економске захтеве и побољшање материјалног положаја, већ смисао и дух социјалистичких идеја сагледава као битан фактор прогресивног покрета.

Ако се целовитије сагледају живот и деловање Сергија Димитријевића, уочљиво је да он није живео у времену мирних историјских токова, већ у бурном и драматичном раздобљу које је кристалисало судбину савремених друштвених процеса. То је била епоха када су друштвене противречности брже настајале и захтевале своје ефикасно разрешење. Деловао је у историјски креативној и друштвено набојитој епохи, какве су, истини за вољу, веома ретке. Као научник је имао срећу да буде ангажовани савременик историје, њен сведок, судеоник, па и антиципатор и визионар даљих историјских процеса и стремљења.

Питање дијалектике историје и хуманизма у концепцији Сергија Димитријевића је основно полазиште, мерило и суштина сваког прогресивног историјског преврата. По њему, историја је човеков процес, као што је и човек као биће револуционарне праксе историјски процес.

У периоду великог размаха и историјског учинка радничког покрета и његове авангарде, и сам понет тим силовито нараслим снагама, није увек стизао да обрати одговарајућу пажњу и на друге структуралне делове друштва који су суделовали у тим процесима.

У једном периоду наше историје била је присутна тенденција извесне, условно речено „глорификације“ некритичког истицања и узношења појединаца, неодмерених хвалоспева од баштиника револуције кад она после победе уђе у мирне токове. За разлику од њих, Димитријевић није некритички, олако, без претходне анализе догађаја и личности, узносио поједине маркантне учеснике радничког покрета, подижући све то до историјског принципа. Гледано у целини, свака генерација и период из најмање два разлога врше одређено превредновање историје. До тога долази, поред осталог, и зато што људи, откривајући до тада непознате чињенице, шире сазнајне хоризонте. Широко и свестрано сазнање ства-

ра основу за ревалоризацију у виђењу друштвено-историјских токова. Истовремено виши и развијенији културни и научни развој отвара могућности да се на нов критички начин сагледавају раније истине и старе чињенице. Шири сазнајни хоризонти и укупан научни развој произилазе из целовитог проучавања, продубљенијег расуђивања, укупног искуства и обухватног разумевања друштвене стварности.

Димитријевић је засновао суптилне критеријуме и танана мерила класно-политичког садржаја за валоризацију удела појединих личности у историјским кретањима. Научно-стваралачки је овековечио главне историјске процесе од периода стварања српске државности па до новијих историјских догађаја који прате појаву социјалистичке мисли и стварање социјалистичког друштва.

Уочљиво је да је историјске догађаје тумачио из угла различитих области – од материјалне до духовне културе, од економске преко опште, до историје радничког покрета и историје српске државе. По концепцијама и теоријско-методолошком приступу, по феноменима којима се бавио, по укупном енциклопедијском образовању, по методичким приступима у виђењу савремених проблема, Димитријевић се убраја у научнике свестраног и полифеног виђења.

Када се сагледа целина Димитријевићевог опуса из домена нумизматичких студија, које су до сада само парцијално објављиване у оквиру појединих научних зборника и часописа, може се уочити да је он, захваљујући разуђеним аналитичким методама, вишеслојном познавању економске и социјално-политичке историје, као и археологије и других научних дисциплина – нумизматичку науку подигао на амвон самосталне научне дисциплине, са разрађеном методологијом и целовитом концепцијом укључивања историографских факата, у циљу разоткривања дубоко запретаних и незнатих историјских истина. Откривање бројних нових и потпуно непознатих новчаних врста, подврста и варијаната отворило је могућности, на основу поузданог и аутентичног историјско-нумизматичког материјала, да се открију и разазнају одређени историјски периоди, као што је на пример онај између Душановог заузећа Сера и његовог крунисања за цара, када је Душан био цар Византинаца, остајући при том краљ Срба. Овај историјски период могао се идентификовати, чини се, само на основу поузданог нумизматичког материјала, као и уз помоћ научно осмишљеног повезивања и преплитања историјских факата.

Према студијским истраживањима самог Димитријевића, посебно значење има српски контрамаркирани сребрни новац. Уочљиво је да се он најчешће јавља у облику динара краља и цара Душана, и то примерака са латиничним натписом. Више владара је поседовало свој сребрни новац са званичним именима, краљевским титулама, па и ознакама родослова.

Широко и свестрано познавање наше средњовековне историје, изучавање Николе Скобаљића, монографија о Стрели, истраживање привредно-економских путева дубровачког каравана, као и мултидисциплинарно познавање наше медијевалистике, омогућили су му да прецизно уочи како је у доба деспота Ђурђа српска држава била подељена на четири градске области које су ковале исте новчане врсте. Овај податак јасно казује како нумизматички материјал шири просторе за нова историјска открића и продоре.

Димитријевићева научна истраживања у области нумизматике показала су да се у периоду владавине цара Душана јавља нова основна новчана врста, стабилна по својој тежини, тзв. цареви динари „denari del imperador“ – која је обухватала више врста царских динара различитих по натписима и представама. „Она обухвата разне динаре цара Душана: са царем који седи на престолу и држи мач на крилу, са царем који стоји док му два анђела стављају круну, са царем на коњу и оне са царским натписом у редовима“.⁶⁹⁸

Упадљиво је да се негде при крају Душанове владавине „из једне царске врсте динара, чија је тежина значајно смањена, настала нова основна новчана врста, *grossi de tercio*, која је представљала трећину стабилних царских динара...“⁶⁹⁹. Већ из овога се може видети да је слабљењем царства на изванредан начин опадала и вредност новца; а касније након распада царства, са појавом сепаратистичких тежњи унутар саме Србије, сваки поједини владар, управљач, велможа, настојао је да ковањем сопственог новца прибави себи државничко звање и моћ.

Солидно познавање средњовековне уметности, књижевности, писма и натписа, повеља, аналитичко промишљање појединости везаних за наше фреско-сликарство и иконографију, омогућили су му да и на српском кованом новцу препозна и открије нову уметност новчарства. Занимљиво је да је управо на основу нумизматичког материјала Димитријевић означио профиле градских капија приморских градова.

Капиталан је његов допринос целовитој реконструкцији и приказу многих остава српског средњовековног кованог новца. Тај допринос је дат на основу целовитог увида у нумизматичку литературу свих значајнијих аутора са балканског и европских простора, као и захваљујући оствареном увиду у нумизматичке збирке свих већих европских метропола и мањих места и центара где се могао наћи српски средњовековни новац. Обухватно познавање историје, увид у конкретан нумизматички материјал, консултовање укупне студијске и монографске литературе о новчарству – поспешили су његово сачињавање једне врсте синтезе која

698 Сергије Димитријевић, *Средњовековни српски новац*, Завод за уџбенике и наставна средства, и Српска академија наука и уметности, Београд 1997, стр. 16.

699 *Исто*, стр. 16.

обликује, додуше само у деловима, монументално конципирани *Corpus numorum medievalorum Serbiae*.

Капитално дело *Средњовековни српски новац*, које управо представљамо, осведочава да је Сергије Димитријевић поседовао велику и неодољиву истраживачку страст у свему ослоњену на огромну радну енергију, што је резултирало обухватним опусом и самосвојном теоријском и филозофском концепцијом историје.

Солидно познавање средњовековне уметности, писма и натписа, повеља, аналитичко промишљање појединости везаних за наше фреско-сликарство и иконографију, омогућили су му да на српском ковачком новцу препозна и открије нову уметност новчарства. Већ и овај део објављене нумизматичке збирке, која иначе обухвата око двеста врста, подврста и варијаната, па је као таква најцеловитија и јединствена у свету – недвосмислено показује да је Србија у средњем веку, гледано компаративно, са другим земљама, била на веома високом цивилизацијском нивоу. И чини се да у каснијем периоду није досегла тај равноправни однос и ниво по коме би се адекватно могла поредити са најразвијенијим деловима света.

Србија је у том периоду била скоро у свему равноправна феудалним државама и земљама Европе.

Ова Димитријевићева књига открива велику научно-културну и уметничку естетску вредност новца средњовековне српске државе, која по богатству представа, орнаментици и по броју врста и варијаната, разноликости примерака и уметничком садржају, спада међу најзначајнија светска нумизматичка наслеђа. Она осведочава једну нову, досада у нас недвосмислено познату уметност, која се равноправно придружује нашим најлепшим иконама, фрескама, стећцима и архитектури – манастирима, тога доба.

ЛИТЕРАТУРА

1. *Живот и дело Сергија Димитријевића*, Лесковац, 1989.
2. Никола Цветковић: *Живети пуним животом – (Животопис Сергија Димитријевића)*, Лесковац, 1996.
3. Никола Цветковић, *Живот као делање – (Политичка делатност Сергија Димитријевића)*, Лесковац, 1997.
4. Никола Цветковић: *Записи о Сергију Димитријевићу*, Лесковац, 1997.

„Лесковачки зборник“,
XXXVIII, 1998, 436-446.

МИЛОЈКО П. ЂОКОВИЋ⁷⁰⁰

РЕЧ НА ПРОМОЦИЈИ КЊИГЕ *РАДОВАН ДРАГОВИЋ*⁷⁰¹ ОД ДР СЕРГИЈА ДИМИТРИЈЕВИЋА НА ПРИГОДНОЈ СВЕЧАНОСТИ У ТИТОВОМ УЖИЦУ

Поштоване другарице,
Драги другови,

С природним осећањем радости и гордости започињем уводно слово о књизи „РАДОВАН ДРАГОВИЋ“, чији је аутор др *Сергије Димитријевић*. Појаву ове заиста вредне књиге омогућили су ЦК СКС и Веће Савеза синдиката Србије, односно Одбор за обележавање стогодишњице рођења Радована Драговића. Издавач књиге је београдска „РАДНИЧКА ШТАМПА“, један од најмлађих издавача у бројној породици издавачких кућа у главном граду наше земље.

И радост и гордост морају бити вишеструки, јер је реч о једној изузетној личности наше политичке историје и нашег новинарства, а град домаћин ове манифестације, колико културне толико и политичке, носи Титово име. А о Радовану Драговићу доста говорити и доста писати заиста је омогућено тек у ово наше време, које је с пуно права названо Титовом епохом. Управо је у том периоду дошло до остваривања идеала не само бројних великана наше историје већ и неколико генерација. Чика Јова Змај је то лепо рекао: „Где ја стадох – ти продужи, Што смо дужни – ти одужи“. Авангарда наше радничке класе, чији је челник друг Тито, наставила је тамо где су борци из претходнице стали, а истовремено одужили дуг који они нису стигли да одуже.

У ред таквих великана спада и наш Радован Драговић, рођен 1878. у Међају, надамак овог дивног здања књиге о култури.

Књига о Радовану Драговићу има преко 300 страница са око 680 напомена. Нама би требало много више времена да о њој говоримо онако и онолико колико она заслужује, али то овом приликом није могуће,

⁷⁰⁰ Новинар и публициста

⁷⁰¹ С. Димитријевић, *Радован Драговић и стварање класног радничког покрета и Социјалдемократске странке у Србији*, Београд, НИРО “Радничка штампа”, 1978; 304 стр. (Награђена НИН-овом наградом “Димитрије Туцовић” за публицистику у 1978).

чак и без обзира на то што у овој књизи није реч само о Радовану Драговићу већ и о стварању класног радничког покрета и Социјалдемократске странке у Србији. То је обимна и документована књига, која пружа пун увид у бурно доба наше прошлости, управо оно доба када се водила неравна борба за и против марксизма на овом нашем тлу.

Верујем да вам је познато да је посебна заслуга Радована Драговића управо у томе што је марксизам као идеологија прихваћен и схваћен у Србији, у њеној најмлађој и најнапреднијој политичкој партији – Српској социјалдемократској странци.

На страницама ове књиге читаоци могу наћи обиље података о томе како је дошло до стварања, односно организовања, нашег радничког покрета. Постоје посебни одељци о томе како је Радован Драговић живео у овом граду и као ученик ужичке реалке, кријући „Социјалдемократ“ и друге социјалистичке листове, маштао о овом нашем времену које је од њега било тако далеко.

Верно и документовано, аутор је приказао како се Радован Драговић определио за социјализам. Прву социјалистичку књигу Драговић је на читање добио од свог нешто старијег школског друга Миливоја Савића, чија је родна кућа недалеко од овог места, само на другој страни од Међаја, на Слануши. То је зграда у улици Наде Матић број 13. Захваљујући Миливоју Савићу, Радован Драговић је постао социјалист. Али, када је Савић био на студијама у Грацу, до њега ће стићи Радован Драговић, с великом жељом да немачки језик што боље усаврши и упозна раднички покрет који је у овој земљи био и развијенији и почнији.

Пре тога, Драговић је предузео неочекиван потез: напустио је шести разред ужичке реалке и пошао на учење столарског заната. Иако је столара било у самом Ужицу, он се упутио у Загреб, који је онда био у другој држави, али је имао развијенији покрет од оног у Србији, а поготову у Ужицу. Боравак у Загребу Драговић је искористио за учење немачког језика, који ће касније усавршавати у Аустрији, када превали цео пут пешке. Одлазак из Загреба у Грац, код свог старог знанца и пријатеља Савића, био је судбоносан: Драговић је већ био болестан иако је имао свега 19 година. Оболео је у Ужицу од туберкулозе, али га она није ни спречила ни зауставила да оствари снове своје најраније младости. Средстава није имао да плати воз, који су други користили за тако далек пут. Он је пошао пешке, стигао у Грац и тамо са Миливојем Савићем поделио и самачки кревет и скромне оброке.

Срећом, Драговић је све то издржао и, после добро проученог марксистичког учења и искустава радничког покрета Аустрије, долази у Београд (1899), где започиње неравну борбу.

Појединости те борбе у књижи су добро приказане, па их нећемо обнављати, али морамо рећи да је Драговић, уз помоћ својих најблиских политичких другова и истомишљеника, успео оно што је замислио: да створи језгро револуционарног покрета у Србији, да обнови раније забрањене „Радничке новине“, оснује Српску социјалдемократску странку и тако радничку класу Србије изведе на пут Европе!

Намеће нам се слика и поређење: у другој половини прошлог века, хром Вук Караџић је, уз много напора, српску књижевност представио Европи, а, ево, почетком овог века, бледолики Радован Драговић, такође уз много напора, ту исту Србију уводи у ред европских земаља које су на политичкој позорници јачале и организовале раднички покрет.

До класног оријентисања нашег радничког покрета и до прихватања марксизма као идеологије дошло је заслугом Драговића. Био је то наставак оног пута који је пре њега трасио Светозар Марковић.

Стартујући у Ужицу као маштар, у Загребу и Грацу већ је бунтар, када је дошао у Србију Драговић је прави револуционар. Наш песник Љубивоје Ршумовић назваће га видовитим и лековитим!

С изузетним поштовањем наглашавам да је Радован Драговић био и први српски професионални социјалистички новинар. Како је он ту своју дужност схватио показаће неколико примера: четвртину од своје плате давао је у фонд за финансирање „Радничких новина“, јер, верујем да знате, онда није било дотација за социјалистичке листове. А када су му другови из Партијске управе повећали плату, он то није прихватио, изјавивши да је његова тадашња плата равна плати квалификованог радника у Србији. Када би имао већу плату од радника, он би, можда, био ситији од њих, па не би могао да пише за раднике!

Овај пример никада није поновљен у нашем новинарству.

Иако је размахивао своје снаге, крхко тело Радована Драговића показивало је све чешће и све више знаке малаксавања. Почело је, по одлуци Партије, његово лечење, али резултата није било. Када је и сам увидео да ће умрети, Драговић је написао тестамент, у којем је, поред осталог, Партији завештао сву своју имовину, што значи све књиге, јер друге имовине није ни имао. Дирљива је она реченица из тестаmenta, у којој каже да не жали толико што млад умире колико што се од свог идеала, покрета, тако рано растаје.

Драговић је умро у 28 години!

Димитрије Туцовић и Душан Поповић називали су Драговића својим марксистичким учитељем, а Драгиша Лапчевић незамењивим човеком у нашем радничком покрету. Душан Поповић је написао да је у Драговићу „тињао неугасиви огањ идеала, буктала пламена ватра љубави према човечанству“, а Туцовић га сматра првим и највећим радничким учи-

тељем у Србији. Аутор наше књиге, др Сергије Димитријевић, један од најбољих познавалаца историје нашег револуционарног радничког покрета, с разлогом убраја Драговића у најплеменитију и најсимпатичнију фигуру нашег радничког покрета.

Такав Радован Драговић привукао је пажњу и наших уметника, па су о њему написани стихови, урађени портрети на сликарским платнима, бисте у атељеима вајара, а његов лик обрађен је и у ТВ серији о Димитрију Туцовићу. Међу уметницима који су се, свако на свој начин, бавили ликом и делом Радована Драговића, у највећем броју су ствараоци из ужичког подручја, што није нимало случајно. Од песника то су: Михаило Мика Тодоровић, Андрија Лојаница, Милован Витезовић, Љубивоје Ршумовић, Милош Мићић и Михаило Ђуповић; од сликара то су: Драгољуб Вуксановић, Бранко Ковачевић, Божо Ковачевић, Драгић Петровић; аутор ТВ серије о Димитрију Туцовићу је такође наш земљак Милован Витезовић.

Књига о Радовану Драговићу отвара нове могућности за даље представљање овог дивног лика. Нема никакве сумње да Драговић може да послужи као мотив и за роман и за филм. Надајмо се да ће се међу ствараоцима са овог подручја таква жеља јавити, па би је свакако требало подржати.

У години јубилеја то је још дражи задатак.

Јер, присетимо се и тог чудног склопа околности: срушена је кућа у Међају у којој је Драговић рођен; нестале су све његове књиге из партијске библиотеке још пре другог светског рата; прекопан је Драговићев гроб на Новом гробљу у Београду... Не постоји више ни скромна собица у Бранковој улици број 20, у којој је сиротовао и борио се за социјализам Радован Драговић. Нестали су готово сви трагови драгоцених објеката и ствари које су њему припадале. До наших дана очувано је само неколико комплета његових „Радничких новина“ које је с пуним жаром и љубављу уређивао, а од личних предмета само метална плочица на којој је његово име угравирано.

Тек после победе социјалистичке револуције у нашој земљи, када је почело проверавање наших стварних вредности у прошлости, тек тада се могло о Радовану Драговићу казати нешто више и боље. Прва институција која је понела његово име био је Раднички универзитет у Титовом Ужицу. Библиотека Радничког универзитета „Ђуро Салај“ у Београду такође носи Драговићево име. Две улице, једна у Београду, а друга у Титовом Ужицу, чувају успомену на секретара и председника Српске социјалдемократске партије и главног уредника „Радничких новина“.

Крајем прошле године у Београду и у Титовом Ужицу приређене су свечане академије којима је обележена стогодишњица Драговићевог

рођења. Историјски музеј Србије приредио је ванредно лепу изложбу, која се, после Београда и Крагујевца, настанила и у овом граду. Уследило је још једно признање: књига о Радовану Драговићу добила је награду листа „НИН“ за публицистику у 1978. Ова награда носи име Димитрија Туцовића, човека коме је прву социјалистичку књигу дао на читање управо Радован Драговић. Штафету коју је примио од Миливоја Савића, Драговић је предао у руке млађем школском другу, Гостиљцу Димитрију Туцовићу, који ће Драговића срећно наследити на готово свим његовим положајима у Партији.

Тако је Драговић читавог себе уградио у наш револуционарни покрет. Па иако је умро млад, у првој деценији овог века, Драговић нам се поново вратио кроз књиге, песме, слике, бисте и као ТВ јунак. Тако је Драговић, скроман у приватном животу, постао раскошно примљен од наших стваралаца као лик који зрачи и својом духовном снагом и чедним погледом у време које он није дочекао.

Отуда је наша обавеза још већа: да га чувамо, да освечавамо успомене на човека, којег је Триша Кацлеровић назвао апостолом социјализма.

Књизи о Радовану Драговићу пожелимо срећан пут до читалаца, а њих да замолимо да одвоје мало времена за њене странице између црвених корица. Па, ако се за књигу каже да је то пријатељ који никада не изневери, за књигу о Радовану Драговићу можемо казати да је то књига која освежава, инспирише, показује и указује на прошлост, не због ње саме већ због наше садашњице, па и сутрашњице. Ако Драговића сачувамо, наши потомци нас неће назвати малом децом великих отаца...

*15. марта 1979,
Београд*

ПРИКАЗ СЕРГИЈЕВЕ КЊИГЕ О СОЦИЈАЛИСТИЧКИМ РАДНИЧКИМ ОРГАНИЗАЦИЈАМА У СРБИЈИ НА КРАЈУ ДЕВЕТНАЕСТОГ ВЕКА,⁷⁰² НА ПРВОМ ПРОГРАМУ РАДИО БЕОГРАДА

Књига Сергија Димитријевића о социјалистичким радничким организацијама у Србији на крају деветнаестог века, писана је на бази докумената. Писац је своја излагања поткрепио великим бројем нових чињеница које су плод истраживања. Од првих страница књиге аутор прати настанак и развијање радничких организација у Србији деведесетих година прошлога века као низ организованих припрема за стварање модерног радничког покрета, које су 1903-ће године успешно завршене оснивањем српске социјал-демократске партије и Главног радничког савеза. На почетку своје студије Сергије Димитријевић се бави питањем које је досад интересовало скоро све научнике који су проучавали овај период нашег радничког покрета, питањем због чега још у деведесетим годинама није дошло до стварања Социјалистичке партије, када је познато да су у том правцу већ онда чињени извесни покушаји. Дајући одговор на то питање, Димитријевић каже: „Ови покушаји стварања Социјал-демократске партије остали су без резултата. То су била само настојања водећих социјалиста. Код њих самих појмови о странци нису били рашчишћени. Уз то, тадашњем српском социјалистичком покрету недостајала је масовна база. Није било чисто социјалистичких друштава, која би могла да прихвате иницијативу и на која би се Партија могла ослонити“.

Полазећи од констатације коју је још Радован Драговић изрекао у свом реферату на партијском Конгресу у Крагујевцу 1904-те године, да покрет радничке класе за њено економско ослобођење, који у свом минималном програму садржи захтеве за олакшањем њеног незавидног положаја у постојећем буржоаском друштву, представља основу њеног политичког покрета, и да су синдикалне организације нужна база на коју се у свим облицима своје борбене активности ослања Социјалде-

⁷⁰² С. Димитријевић, *Социјалистичке радничке организације у Србији на крају XIX века*, Београд, Рад, 1953, 85 стр. (Прилози за историју радничког и синдикалног покрета Југославије).

мократска партија, Димитријевић је кроз цело излагање у овој књизи дао тој констатацији документовану потврду. Пратећи напоре око стварања радничких организација класно-борбеног карактера он је успео да покаже како су још у првим етапама модерног радничког покрета у Србији била спојена оба облика социјалистичке активности, борба за свакодневне економске потребе угњетене и обесправљене радничке класе, и политичка борба за њено коначно ослобођење. После научних испитивања која је обавио Сергије Димитријевић и са којима нас упознаје у овој књизи, данашњем читаоцу постаје потпуно јасно зашто цепачи радничког покрета у Србији 1904-те и 1905-те године на челу са Милорадом Поповићем, упркос извесном утицају који су извршили у неким радничким организацијама, нису успели у свом подухвату, и зашто је њихов пораз био неизбежан.

Овом студијом Сергије Димитријевић је обавио један значајан научни посао. Он је аргументима који су плод савесног проучавања историјских извора, и резултатима једне подробне материјалистичке анализе, доказао исправност оријентације коју је на почетку стварања модерног радничког покрета у Србији изградило марксистичко вођство на челу са Радованом Драговићем и Димитријем Туцовићем и које су се то вођство и цео раднички покрет у Србији доследно и непоколебљиво држали све до последњих тренутака постојања Српске социјал-демократске партије.

Овој књизи Сергије Димитријевић је на крају додао и свој политичко-биографски есеј о Андри Банковићу, једном од учесника у стварању марксистичког радничког покрета у Србији чија делатност до сада још није у целини испитана и потпуно оцењена.

**О СЕРГИЈУ
ДИМИТРИЈЕВИЋУ**

ДОПИС КАДРОВСКОМ ОДЕЉЕЊУ ЦК ЈУГОСЛАВИЈЕ У ВЕЗИ РАДНОГ СТАЖА И ИНВАЛИДНИНЕ

Кадровском одељењу ЦК Југославије

У вези са регулисањем мог радног стажа по питању *инвалиднине* и радне књижице, пошто ми је признато *само 5 и по година*, молим вас да ми издате потврду о револуционарном стажу од децембра 1931. до септембра 1945. године, пошто сам за цело ово време био активни илегални револуционарни борац, а од јуна 1933. год. члан партије. Од како сам постао члан партије па све до септембра 1945. год. био сам на руководећим партиским дужностима и радио на значајним партиским задацима.

Кратак приказ револуционарне активности

1) У илегални омладински студентски комунистички покрет ступио сам у децембру 1931. Учествујем у свим студентским борбама и демонстрацијама. У вези са демонстрацијама био сам и кажњен од стране Универзитетског дисциплинског суда. У години 1934. руководио сам једном илегалном студентском комунистичком групом. У ју?у 1933. ухапшен сам у вези са провалом редакције „Бољшевика“. Године 1933. ухапшен сам 25. децембра у вези са нападом на немачко посланство на дан Лајпцишке пресуде и остао сам месец дана у затвору.

Пошто сам у мојој партиској биографији погрешно навео децембар 1932. као почетак мог револуционарног рада, то прилажем изјаве Бране Јевремовића, јавног тужиоца ФНРЈ и Золтана Бира, судије Врховног привредног суда Србије.

2) У партију сам ступио у јуну 1933. у Лесковцу. Одмах затим повезао сам МК Лесковац са ПК Србије и одржавао ту везу до децембра 1934. Са ПК Србије повезао сам и организације у Куманову, Јагодини и Врању.

Види приложену изјаву Бране Јевремовића. Сведоци Тодор Вујасиновић, члан ЦК Југославије и Лаза Лилић, наш посланик у иностранству, тадашњи чланови П.К.

3) Поред предњих задатака радио сам повремено и у Лесковцу. Године 1933. створио сам илегалну комунистичку студентску групу. Године 1934. створио сам и био секретар месне организације СКОЈа у Лесковцу. У лето 1934. створио сам и водио месец и по дана прву сеоску партиску групу у округу.

За последњи податак сведок Светозар Крстић, секретар за правосуђе НРС.

4) У септембру 1934. учествујем на IV партиској конференцији за Србију као делегат реонског комитета Лесковац-Врање. По налогу партије одлазим у Француску у децембру исте године.

Сведоци Тодор Вујасиновић и Лаза Лилић.

5) Од јуна 1935. био сам члан руководства југословенске организације КПЈ у Француској. *Од септембра 1935. до марта 1937. био сам секретар југословенске организације КПЈ у Француској* (овај податак испао је случајно из моје биографије, пошто сам био приморан да је преписујем двадесет и пет пута, али је наведен у анкетном листу и у мојој пријави контролној комисији 1945. одмах по мом повратку у земљу).

Сведоци: Родољуб Чолаковић, Сретен Жујовић, Лабуд Кусовац, евентуално Зденка Кидрич и други.

6) Од октобра 1936. до марта 1937. био сам југословенски претставник у Међународном комитету за помоћ Шпанији (под руководством Андре Мартија). Од пролећа 1935. до септембра 1937. секретар југословенске студентске партиске организације у Паризу и југословенски представник у Светској студентској антифашистичкој федерацији. У зиму 1936/37. учествовао на међународној студентској конференцији за помоћ Шпанији у Паризу. Крајем фебруара 1936. учествовао на међународној омладинској конференцији против рата и фашизма у Бриселу и држао политички реферат у име југословенске делегације. (Иво Рибар држао је организациони реферат). Изабран сам као југословенски претставник у стални биро конференције. У периоду од јуна 1935. до марта 1937, у вези рада са југословенским синдикалним и партиским групама, издавања организационог билтена југословенске секције КП Француске, чији сам уредник био и одласка другова у Шпанију имао сам готово стално радно време у трајању од 10-12 сати у Савезу синдиката Француске.

7) Године 1937-8, повео борбу унутар партије, против политичке антипартиске линије групе Марић-Кусовац која је доцније била искључена. Тада сам доставио Политбироу писмену критику њихове политичке платформе и моје неслагање са њом у 22 тачке. У почетку сам ову борбу водио самостално, независно од касније акције друга Тита и Коминтерне, која је потврдила исправност мога става.

Сведоци Вељко Влаховић и Зденка Кидрич.

8) У лето 1938 протеран сам из Француске а одмах за тим и из Белгије. На повратку у Француску био сам један месец у затвору. У јесен 1938 понова сам постао секретар југословенске студентске партиске организације у Паризу. У 1939 био сам члан Балканског комитета (југословенски претставник) и уређивао југословенски део њиховог органа „Balkan Démocratie“. На другој међународној студентској конференцији за социјализам придодат сам као помоћник делегацији која је дошла из земље.

9) У почетку рата, у септембру и октобру 1938, радим са Борисом Кидричем и под његовим руководством на спасавању партиске благајне и на спасавању балканских партиских кадрова и појединих руководиоца Коминтерне.

10) 25. октобра 1939. ухапшен сам и стављен у Концентрациони логор. У концентрационим логорима Француске и Немачке остао сам све до 11/IV 1945. године. У самом почетку био сам повезан са друговима из других комунистичких партија. Када су у концентрациони логор у Vernet-у дошли југословенски шпански добровољци постајем члан југословенског партиског руководства кварта „Б“. Активно учествујем у логорским акцијама и борбама и водим једну симпатизерску групу. Тада сам био тучен у вези са организационом акцијом за побољшање услова живота у логору, квалификованом као побуна од логорских власти. У том сам логору остао до краја 1941. год. Нисам могао да се пребацим у земљу као други интернирци, мада сам се јавио по директиви партије за рад у Немачку, пошто ме је лекарска комисија одбила као болесног.

Сведоци: генерал Душан Кведер, Калафатић, генерал Гошњак, Беговић Влајко, и др.

11) После Вернеа променио сам више концентрационих логора у Француској где сам исто био партиски активан радећи са Југословенима, Французима и Шпанцима.

Сведок Лаза Латиновић.

12) У лето 1944. пребачен сам у концентрациони логор Бухенвалд у Немачкој где сам остао до краја рата. Одмах по доласку повезао сам се са југословенском партијском организацијом. За време мога боравка у Бухенвалду, мада сам био тешко болестан (отворена каверна) водио сам 3 партиске и 17-21 симпатизерских група и био политички одговоран за најбројнији југословенски блок (око 120 лица).

Предлажем две изјаве Руди Супека, унив. професора из Загреба и тадашњег секретара југословенске партиске организације.

13) После ослобођења као тешки болесник на плућима био сам пребачен у санаториум Blankenheim где сам био члан југословенског руководства и југословенски претставник у међународном комитету.

14) Одмах по повратку у земљу, са првим транспортом болесника, почетком 1945, пријавио сам се ЦК КП Југославије (Вељко Влаховић) и

ставио се на расположење партији. Том приликом је Контролна комисија (Миха Маринко) потврдила мој партиски стаж.

Смрт фашизму – Слобода народу.
Димитријевић Сергије
Научни сарадник
Булевар Револуције 126, Београд

ПОДАЦИ О РЕВОЛУЦИОНАРНОМ РАДУ (ДОПУНА АНКЕТНОГ ЛИСТА)⁷⁰³

- Покушаји избацавања из гимназије због пропаганде за СССР.
- Активно учешће на студентским демонстрацијама 1932-34.
- У лето 1934. стварам сеоску парт. групу за време ферија.
- У току 1934. са неколико другова остварили смо легални народно фронтски лист са јаком нашом оријентацијом „Недељне Новине“ Лесковац.
- У 1933/4 повезујем са П.К-ом Србије парт. орган. Лесковца, Врања, Куманова, Јагодине.
- Одлазак у Француску на захтев П.К. (Лазар, Илија) са задатком да напишем и предам „Искусва партијског рада у Србији и Македонији“ што сам и учинио.
- Постајем члан југ. потсекције КПФ-а (секције Коминтерне) у јуну 1935. а већ у септембру генерални секретар.
- У лето 1935. обилазим све наше организације у рударским реверима Сев. Франц.
- 1935-36. Рад на успостављању синдикалног јединства, развитак Н.Ф. у Фр., године великог практичног искуства.
- У 1935-37. Представник делегиран од партије у Међународном Студентском Савезу (Антифашистичка оријентација – Наш. људи).
- Од јуна 35. – до хапшења у окт 39. активни члан француске ћелије.
- У 1937/8. повео борбу због политичке линије противне одлукама VII конгреса Ком. са антипартијском фракцијом Кусовац, Марић (Види Извештај који сам упутио Полит-бироу по којим се питањима не слажем са тадашњим руководством у Француској. Та борба за линију је претходила интервенцији центра.
- У 1936. до марта 37. рад на одашиљању добровољаца за Шпанију (члан Међународног Комитета за помоћ Шпанији). У то време рукујем великим новчаним износима – Сви рачуни у реду. (За потврду рада у Француској до 1938 и антифракцијске борбе – Ловро Кухар и Борис Кидрич).

⁷⁰³ Из архиве Сергија Димитријевића

- У 1939. секретар једине југословенске партијске организације у Паризу, после ликвидирања антипартијских елемената, студентске комунистичке организације.
- У јесен 1939, после објаве рата – рад на спасавању Балканских и Међународних кадрова (као замењеник Бориса Кидрича, који најбоље познаје мој рад у Француској).
- За време боравка у К.Л. Вернет активни рад међу Југословенима, предавач једне групе, одговоран за просветно пропагандни рад quartier-а Б, држим курсеве из економске географије и Руског језика. Хапшен приликом нереда у логору. (За потврду Борис Борић и Душан Кведер.)
- У Санаториуму – логору La Guiche, где нема Југословена, повезујем се са француским друговима и сарађујем са њима.
- У К.Л. Buchenwaldu, за време боравка ван болнице у току 2½ месеца одговоран за један партијски сектор рада (водим 17-21 просветну групу, 2-3 партијске итд.). Борба против антипартијске фракције Cianoti. За потврду сек. ј. парт. орг. Супек и Dr Kermanner – Slasen.
- По ослобођењу у Туберкулоз. санаториуму у Blankenheim-у члан (секретар?) југословенског комитета и представник у Међународном.

Димитријевић Сергије – Миша
30/VIII 1945.
у Београду

СИМА ЂИРКОВИЋ

БИОГРАФИЈА СЕРГИЈА ДИМИТРИЈЕВИЋА⁷⁰⁴

ДИМИТРИЈЕВИЋ, *Сергије*, историчар, нумизматичар и политички радник (Пирот, 19. III 1912). Припадао радничком покрету од ране младости. Школовао се у Лесковцу, Београду и Паризу (Институт високих међународних студија). У Француској од 1935. до 1937. био секретар југословенске партијске организације, заступао КПЈ у међународном комитету за формирање интернационалних бригада и вршио друге одговорне функције. Од октобра 1939. до априла 1945. у концентрационим логорима Француске и Немачке. По завршетку рата на више одговорних дужности у земљи: директор Економског института Привредног савета Владе ФНРЈ 1946-1951; наставник политичке економије на Правном факултету 1946-1952. Научну активност развио нарочито у периоду рада у Економском институту Србије, Историјском институту и Институту за изучавање радничког покрета.

Економиста по образовању /докторирао 1957/, Д. је главни допринос дао у историјским наукама. Проучавао је историју привреде, радничког покрета, регионалну историју Лесковца и средњовековни српски новац. У његовим радовима се спајају изванредна документованост са јасним идејама водилмама. У нумизматици се истакао као колекционар и истраживач, који је највише унапредио познавање средњовековног српског новца.

БИБЛ.: *Градска привреда старог Лесковца*, Лесковац 1952; *Социјалистичке радничке организације у Србији на крају XIX века*, Београд 1953; *Страни капитал у привреди бивше Југославије*, Београд 1958; *Дубровачки каравани у Јужној Србији у XVII веку*, Београд 1958; *Привредни развитак Југославије од 1918. до 1941.* Београд 1962; Нумизматичке радове бележи С. Новаковић: *Научни рад Сергија Димитријевића на подручју нумизматике*, Нумизматичар 2 (1979), стр. 233-240; *Социјалистички раднички покрет у Србији 1870-1918*, Београд.

Београд 1981.

704 Дактилографисани текст без својеручног потписа у архиви Сергија Димитријевића

— САДРЖАЈ —

УВОДНА НАПОМЕНА	5
ПОЛОЖАЈ РАДНИЧКЕ КЛАСЕ НА ПОЧЕТКУ XX ВЕКА - ДЕЛОВИ НЕДОВРШЕНЕ КЊИГЕ	9
ПОЛОЖАЈ РАДНИЧКЕ КЛАСЕ У СРБИЈИ НА ПОЧЕТКУ	
XX ВЕКА	11
Наднице	19
Жене	21
Станови	21
Експлоатација без сметње	22
Беспослица	23
Дечји рад	24
Осигурање	24
Старосна пензија	25
Омладина	25
Фондови	26
Исплата	28
О ПОЛОЖАЈУ РАДНИЧКЕ КЛАСЕ НА ПОЧЕТКУ XX ВЕКА	42
За предговор	42
Опште белешке	42
Индустрија Србије	43
Фабрике	44
Пропадање произвођачких заната	45
Ајлук	45
Аконт	46
Акорд - рад на парче	46
Рад на парче	48
Беспослица	48
Сезонски рад	49
Бонови	50
Деца	50
Експлоатација	51
Еснафи	52
Жене	52

Кројачке раднице	52
Законодавство	53
Животни стандард	53
Исплата	56
Казне	57
Кантина	59
Штампарије	60
Капиталистичка предузећа	61
Наднице	61
Недељни и празнични рад	71
Осигурање	74
Печалбари	75
Подршка власти	75
Политичка обесправљеност	76
Радно време	77
Београдска фабрика	79
Самовоља	84
Социјалистичка задруга	91
Услови рада - радионице	91
Фондови	93
Шегрти	98
Штрајкови	101
МАЊИ РАДОВИ	103
1. РАДНИЧКИ ПОКРЕТ	105
ИДЕОЛОШКЕ БОРБЕ ПРЕД СТВАРАЊЕ КЛАСНОГ РАДНИЧКОГ ПОКРЕТА И СОЦИЈАЛДЕМОКРАТСКЕ СТРАНКЕ	
У СРБИЈИ	105
Нови сукоби на почетку XX века	112
РАДНИЧКИ ПОКРЕТ У СРБИЈИ	113
АНТИРАТНА ПОЛИТИКА СРПСКОГ СОЦИЈАЛИСТИЧКОГ ПОКРЕТА 1914. ГОДИНЕ	118
Класни карактер и јединство српског социјалистичког покрета	118
Револуционарно руководство	118
Класни корени антиратне политике	121
Став српских социјалиста према балканским ратовима	122
Супротстављање Српске социјалдемократске партије ратним опасностима и милитаризму на почетку 1914. године	124
Став српских социјалиста на почетку Првог светског рата	125
Антиратна борба српских социјалиста после избијања Првог светског рата	132

Закључак	135
ПРОБЛЕМ ПОСТОЈАЊА РЕВОЛУЦИОНАРНЕ СИТУАЦИЈЕ И РЕВОЛУЦИОНАРНОГ РУКОВОДСТВА 1919.....	136
Увод.....	136
И Период	142
II Период	150
ПОВОДОМ 125. ГОДИШЊИЦЕ РОЂЕЊА СОЦИЈАЛИСТЕ АНДРЕ БАНКОВИЋА	167
Напомене уз рад С. Димитријевића о Андри Банковићу	174
ДУШАН ПОПОВИЋ И СОЦИЈАЛИСТИЧКИ ПОКРЕТ	176
ЗА ТВ СЕРИЈУ О ДИМИТРИЈУ ТУЦОВИЋУ	184
Прво читање	184
Друго читање	186
Треће читање	187
ПРЕДГОВОР БИБЛИОГРАФИЈИ Д. ТУЦОВИЋА	189
СОЦИЈАЛИЗАМ НИЈЕ ТЕОРЕТСКИ ШАБЛОН	192
СРПСКИ СОЦИЈАЛИСТИ И ДРУГА ИНТЕРНАЦИОНАЛА ОД МЕЂУНАРОДНОГ СОЦИЈАЛИСТИЧКОГ КОНГРЕСА У КОПЕНХАГЕНУ (ЛЕТО 1910) ДО ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА - НАПОМЕНЕ	196
2. ГЕОЛОШКА СТАРОСТ И РУДНО БЛАГО ЛЕСКОВАЧКОГ КРАЈА	201
ГЕОЛОШКА СТАРОСТ ЛЕСКОВАЧКЕ ОКОЛИНЕ И ЊЕНО РУДНО БЛАГО.....	201
НЕИСКОРИШЋЕНО БОГАТСТВО ЈАБЛАНИЦЕ - МИНЕРАЛНЕ ВОДЕ И РУДНО БЛАГО	212
Подаци о присуству руда.....	212
Обиље минералних вода	213
Руде су нађене.....	213
Рудници се рађају	214
Лежишта злата	214
Златне жице и окна	215
Посета окну.....	215
Фабрика	216
Значај рудника за околину	216
3. РАЗНО	217
ПОЛНА ЕТИКА ПОРЕЧЈА ВЕТЕРНИЦЕ.....	217
РОЛАН - ГАРОС	222
ПЕСМЕ.....	223
ПЕСМЕ ПОСЛАТЕ ЧАСОПИСУ „ЛИТЕРАТУРА“.....	234
ЛЕСКОВАЧКА КАЗИВАЊА.....	239

ДИСКУСИЈЕ	243
ДИСКУСИЈА СА ПРВЕ КОНФЕРЕНЦИЈЕ ИСТОРИЧАРА НР СРБИЈЕ	245
СТЕНОГРАФСКА БЕЛЕШКА СА САСТАНКА КОМИСИЈЕ ЗА ИСТОРИЈУ ЦК СК СРБИЈЕ СА ЈЕДНОМ ГРУПОМ НАУЧНИХ РАДНИКА ИСТОРИЧАРА, ОДРЖАНОГ 9. ЈУНА 1954.....	263
ТРИ НЕОБЈАВЉЕНЕ ДИСКУСИЈЕ НА II КОНГРЕСУ САВЕЗА ДРУШТАВА ИСТОРИЧАРА ЈУГОСЛАВИЈЕ, НОВЕМБРА 1958. У ЗАГРЕБУ И РЕЗИМЕ О РЕФЕРАТУ СЕРГИЈА ДИМИТРИЈЕВИЋА „СРПСКИ СОЦИЈАЛИСТИ И УЈЕДИЊЕЊЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ“	293
Дискусија о реферату „Српски социјалисти и стварање Југославије“	317
УВОДНИ РЕФЕРАТ НА ПРВОМ САСТАНКУ СТУДИЈАЦА ИЗ ЦЕЛЕ ЗЕМЉЕ (2–3 IV 1965) КОЈИ СЕ БАВЕ ПРОУЧАВАЊЕМ ЛЕГАЛНОГ ПЕРИОДА КПЈ.....	320
ДИСКУСИЈА НА СИМПОЗИЈУМУ „РАДНИЧКИ ПОКРЕТИ КПЈ У СРБИЈИ 1919-1941“	324
L' ORIENTATION IDEOLOGIQUE ET POLITIQUE DU MOUVEMENT SOCIALISTE SERBE.....	331
ДИСКУСИЈА С. ДИМИТРИЈЕВИЋА НА СИМПОЗИЈУМУ: ВЕЛИКЕ СИЛЕ И СРБИЈА ПРЕД ПРВИ СВЕТСКИ РАТ.....	334
I. питање.....	334
II. питање.....	337
ДИСКУСИЈЕ ТОКОМ РАДА НА „ПРЕГЛЕДУ ИСТОРИЈЕ СКЈ“ ..	343
ДИСКУСИЈА О ПРЕГЛЕДУ ИСТОРИЈЕ СКЈ У ВОЈНО ИСТОРИЈСКОМ ИНСТИТУТУ У БЕОГРАДУ.....	345
Др Димитријевић Сергије (прва дискусија)	345
Др Димитријевић Сергије (друга дискусија)	352
ДИСКУСИЈА О „ПРЕГЛЕДУ ИСТОРИЈЕ СКЈ“ ОДРЖАНА У САРАЈЕВУ 26. И 27. ФЕБРУАРА 1964.....	355
О ДОСАДАШЊОЈ ДИСКУСИЈИ	360
ДВЕ ДИСКУСИЈЕ НА ЗАВРШНОЈ ДИСКУСИЈИ „О ПРЕГЛЕДУ ИСТОРИЈЕ СКЈ“, БЕОГРАД, 18. ОКТОБАР. 1966.	379
ИЗВЕШТАЈИ, ПЛАНОВИ, ПРОЈЕКТИ, ЕЛАБОРАТИ	393
ИЗВЕШТАЈ О РАДУ ЦЕНТРАЛНЕ ЈУГОСЛОВЕНСКЕ СЕКЦИЈЕ КПФ ЗА ДРУГО ПОЛУГОЂЕ 1935. И ДВА ПРВА МЕСЕЦА 1936.	395
Политика кадрова	395
Стање група и чланова	396
Везе са Провинцијом	397

Стање штампе и публикација.....	398
Финансије	398
Масовни рад	399
Исељеничко Удружење	399
Синдикални рад.....	399
Патронати	400
Противничка удружења.....	400
Политичка линија	401
Оцена рада.....	401
РАДНИЧКИ ПОКРЕТ У СРБИЈИ ДО 1918. ГОДИНЕ	403
А. УВОД.....	403
Б. СОЦИЈАЛИСТИЧКА МИСАО И РАДНИЧКИ ПОКРЕТ У СРБИЈИ ДО 1903. ГОДИНЕ	408
Ц. РАДНИЧКИ ПОКРЕТ У СРБИЈИ 1903 – 1918. ГОДИНЕ. . .	410
Д. СПИСАК МОНОГРАФСКИХ РАДОВА ПОТРЕБНИХ ДА СЕ РЕАЛИЗУЈЕ СИНТЕТИЧКИ ПРЕГЛЕД ПРОЈЕКТА	416
Е. ЕЛЕМЕНТИ ЗА ФИНАНСИРАЊЕ ПРОЈЕКТА	419
БАЛКАНСКИ СОЦИЈАЛИСТИ И ПИТАЊЕ БАЛКАНСКЕ И ПОДУНАВСКЕ ФЕДЕРАЦИЈЕ	423
ИСТОРИЈА СРПСКЕ СОЦИЈАЛДЕМОКРАТСКЕ ПАРТИЈЕ . . .	425
ЕЛАБОРАТ О ПОСТОЈЕЋИМ СТУДИЈСКИМ РАДОВИМА О ИСТОРИЈИ РАДНИЧКОГ ПОКРЕТА И ИСТОРИЈИ КПЈ ОД 1919. ДО 1941. ГОДИНЕ	426
I. Појава радова ове врсте	426
II. Широке монографске студије	427
III. Монографски радови ужих оквира	428
ПРЕДЛОГ О МАТЕРИЈАЛУ ЗА ФОТОГРАФИСАЊЕ У ВЕЗИ ФИЛМА: СТВАРАЊЕ ПАРТИЈЕ.....	436
ПРИВРЕДНИ РАЗВИТАК ЈУГОСЛАВИЈЕ	454
ПРИЛОГ	459
Мирољуб Васић, Миле Пенков, Никола Цветковић: ПРИКАЗ КЊИГЕ НИКОЛЕ ЦВЕТКОВИЋА, ЖИВЕТИ ПУНИМ ЖИВОТОМ (ЖИВОТОПИС СЕРГИЈА ДИМИТРИЈЕВИЋА), НАРОДНИ МУЗЕЈ, ЛЕСКОВАЦ, 1996.	461
Добросав Бјелетић: РЕЧ НА ПРОМОЦИЈИ КЊИГЕ НИКОЛЕ ЦВЕТКОВИЋА, ЖИВЕТИ ПУНИМ ЖИВОТОМ (ЖИВОТОПИС СЕРГИЈА ДИМИТРИЈЕВИЋА), НАРОДНИ МУЗЕЈ, ЛЕСКОВАЦ, 1996.....	472
Милојко П. Ђоковић: РЕЧ НА ПРОМОЦИЈИ КЊИГЕ РАДОВАН ДРАГОВИЋ ОД ДР СЕРГИЈА ДИМИТРИЈЕВИЋА НА ПРИГОДНОЈ СВЕЧАНОСТИ У ТИТОВОМ УЖИЦУ	483

ПРИКАЗ СЕРГИЈЕВЕ КЊИГЕ О СОЦИЈАЛИСТИЧКИМ РАДНИЧКИМ ОРГАНИЗАЦИЈАМА У СРБИЈИ НА КРАЈУ ДЕВЕТНАЕСТОГ ВЕКА, НА ПРВОМ ПРОГРАМУ РАДИО БЕОГРАДА	488
О СЕРГИЈУ ДИМИТРИЈЕВИЋУ	491
ДОПИС КАДРОВСКОМ ОДЕЉЕЊУ ЦК ЈУГОСЛАВИЈЕ У ВЕЗИ РАДНОГ СТАЖА И ИНВАЛИДНИНЕ	493
Кадровском одељењу ЦК Југославије.....	493
Кратак приказ револуционарне активности	493
ПОДАЦИ О РЕВОЛУЦИОНАРНОМ РАДУ (ДОПУНА АНКЕТНОГ ЛИСТА).....	497
Сима Ђирковић: БИОГРАФИЈА СЕРГИЈА ДИМИТРИЈЕВИЋА .	499

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

329.63:323.332(497.11)”19”
141.82(497.11)”19”

ДИМИТРИЈЕВИЋ, Сергије М., 1912-1987

Положај радничке класе у Србији на почетку XX века и разни списи / Сергије Димитријевић ; приредио Милан С. Димитријевић. - 1. изд. - Београд : Друштво за археоастрономска и етноастрономска истраживања “Влашићи” : Фондација Николе Цветковића, 2023 (Београд : Скрипта интернационал). - 90 стр. : фотогр. ; 21 cm

Тираж 100. - Стр. 5-8: Уводна напомена / Милан С. Димитријевић. - Прилог: стр. 461-489. - О Сергију Димитријевићу: стр. 493-499. - Напомене и библиографске референце уз текст.

ISBN 978-86-80378-07-7

а) Раднички покрет -- Социјализам --
Србија -- 20в

COBISS.SR-ID 113757193